

არნოდ რიქობავა

შრამები

VI

VI

სრულად ჩიქობავა

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტი

**Tbilisi Ivane Javakishvili State University
Arnold Chikobava Institute of Linguistics**

**Тбилисский государственный университет имени
Иванэ Джавахишвили
Институт языкознания имени Арнольда Чикобава**

Arn. Chikobava

**Works
VI**

А. С. Чикобава

**Труды
VI**

Tbilisi 2012 Тбилиси

არნოლდ ჩიქობავა

შრამები

VI

თბილისი
2012

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო ს ა ბ ჭ ო

ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა), **ნ. ანდლულაძე** (თბილისი), **ა. არაბული** (თავმჯდომარე, თბილისი), **შ. აფრიდონიძე** (თბილისი), **ნ. ბაბუნაშვილი** (თბილისი), **ბ. ბერსიროვი** (მაიკოპი), **ი. ბრაუნი** (პოლონეთი), **თ. გამყრელიძე** (თბილისი), **გ. გოგოლაშვილი** (თბილისი), **ტ. გურიევი** (ვლადიკავკაზი), **კ. ვამლინგი** (შვედეთი), **ს. თაოვი** (ნალჩიკი), **ა. თიმაევი** (გროზნო), **ნ. მაჭავარიანი** (თბილისი), **ე. ოსიძე** (თბილისი), **ს. პაწოვი** (კარაჩაევსკი), **თ. უთურგაიძე** (თბილისი), **ბ. უტიე** (საფრანგეთი), **კ. ჰ. შმიდტი** (გერმანია), **ი. ჩანტლაძე** (თბილისი), **ა. ჭინჭარაული** (თბილისი), **ლ. ჭკადუა** (სოხუმი), **ზ. ჭუმბურიძე** (თბილისი), **რ. ჯანაშია** (თბილისი), **ა. ჰარისი** (აშშ)

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა

ც. ბარამიძე, ლ. ეზუგბაია, გ. კვარაცხელია, მ. სუნიშვილი,
ვ. შენგელია (მთავარი რედაქტორი), **მ. ჩუხუა**

ტომის რედაქტორი **გ. კვარაცხელია**

Editorial Council

I. Abdulaev (Makhachkala), **N. Andguladze** (Tbilisi), **Sh. Apridonidze** (Tbilisi), **A. Arabuli** (Chairman, Tbilisi), **N. Babunashvili** (Tbilisi), **B. Bersirov** (Maikop), **I. Brown** (Poland), **I. Chantladze** (Tbilisi), **Th. Gamkrelidze** (Tbilisi), **G. Gogolashvili** (Tbilisi), **T. Guriev** (Vladikavkaz), **A. Harris** (USA), **R. Janashia** (Tbilisi), **N. Matchavariani** (Tbilisi), **E. Osidze** (Tbilisi), **B. Outtier** (France), **S. Pazov** (Karachaevsk), **K. H. Schmidt** (Germany), **Kh. Taov** (Nalchik), **A. Tchintcharauli** (Tbilisi), **L. Tchkadua** (Sokhumi), **Z. Tchumburidze** (Tbilisi), **A. Timaev** (Grozny), **T. Uturgaidze** (Tbilisi), **K. Vamling** (Sweden)

Editorial Board

Ts. Baramidze, M. Chukhua, L. Ezugbaia, G. Kvaratskhelia,
V. Shengelia (Editor-in-chief), **M. Sukhishvili**

Editor of the volume **G. Kvaratskhelia**

© არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
ISBN 978-9941-10-068-0 (მრავალტომეული)
ISBN (ტომი VI)

ზოგადი ენათმეცნიერება

I

პრობლემეტიკული ნაწილი

General Linguistics

I

Introductory Part

Общее языкознание

I

Пропедевтическая часть

ს ა რ ჩ ე ვ ი

მესამე გამოცემის წინასიტყვაობა	11
მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა	13
პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა	14
შესავალი	17
თავი I. ენათმეცნიერება და ენა	22
§ 1. ენათმეცნიერება, მეცნიერული გრამატიკა და ზოგადი ენათმეცნიერება	22
§ 2. რა არის ენა?	23
§ 3. ცნება ენობრივი კოლექტივისა	25
§ 4. ცოცხალი და მკვდარი ენა	26
§ 5. ცოცხალი ენის დიალექტები	27
§ 6. ენა და გვარ-ტომობა	31
§ 7. არსებობს თუ არა „წმინდა ენა“?	32
§ 8. ენა შემაკავშირებელი და ენა გამთიშველი	33
§ 9. ერთიანი ენის საკითხი მომავალ უკლასო საზოგადოებაში	36
§ 10. ენა სხვადასხვა განზომილებით	38
§ 11. ენა და ადამიანი	38
§ 12. ენა, როგორც აზროვნების იარაღი და ურთიერთობის საშუალება	42
§ 13. ენა, როგორც ზედნაშენი	47
§ 14. ენა, როგორც სისტემა	50
§ 15. ენა, როგორც ისტორიულად ცვალებადი კატეგორია	53
§ 16. ენის წარმოშობის საკითხი	57
თავი II. მეცნიერული გრამატიკის დარგები	70
§ 17. საკითხის დასმისათვის	70
§ 18. მეცნიერული გრამატიკის ობიექტი	71
§ 19. საენობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი სიტყვაში	71
§ 20. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვაში ...	74

§ 21.	მნიშვნელობის მცვლელი ნაწილი სიტყვაში	76
§ 22.	ფუძე და აფიქსები; აფიქსთა და ფუძეთა სახეობანი	78
§ 23.	ფუძეში ჩაქსოვილი ცოცხალი სახე (საგნის დამახასიათებელი)	81
§ 24.	სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება ისტორიულად, კუთხურ მეტყველებაში, კონტექსტში	85
§ 25.	ემოციური იერი სიტყვისა	85
§ 26.	სიტყვის ბგერითი მხარე და მასში მომხდარ ცვლილებათა მნიშვნელობა სიტყვის სწორი ანალიზისათვის	86
§ 27.	მეცნიერული გრამატიკის დარგები	88
§ 28.	მეცნიერული გრამატიკა და სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა	91
თავი III.	აფიქსთა კლასიფიკაციისა, კვალიფიკაციისა და წარმოშობის საკითხი	96
§ 29.	აფიქსთა კლასიფიკაციის საკითხი	96
§ 30.	აფიქსთა კლასიფიკაცია ადგილმდებარეობის მიხედვით	98
§ 31.	აფიქსის ადგილმდებარეობა და ფუნქცია	101
§ 32.	სიტყვის დაშლა	101
§ 33.	აფიქსის ბგერითი სახე და ფუნქცია	104
§ 34.	მოქმედი და უქმი აფიქსები	106
§ 35.	აფიქსების სესხება	107
§ 36.	აფიქსების წარმოშობა	108
§ 37.	აფიქსებიანი და უაფიქსო სიტყვები	111
§ 38.	აფიქსები და ნაწილაკები	114
§ 39.	რას შეუძლია გასწიოს აფიქსების მაგივრობა?	115
თავი IV.	მეტყველების ნაწილები	118
§ 40.	მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია	118
§ 41.	ტრადიციული კლასიფიკაციის ნაკლოვანებანი	121
§ 42.	მორფოლოგიურისა და სემასიოლოგიური მომენტების ურთიერთობა სიტყვაში	124
თავი V.	ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები	129
§ 43.	სახელისა და ზმნის კატეგორიები	129
§ 44.	ბრუნვა	129
§ 45.	რიცხვი	133
§ 46.	პირი	135

§ 47.	დრო	136
§ 48.	კილო	137
§ 49.	გვარი	138
§ 50.	ქცევა	139
§ 51.	სქესი	140
თავი VI.	სინტაქსის მთავარი საკითხები	143
§ 52.	დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და დამოკიდებულება	143
§ 53.	სინტაქსური დამოკიდებულების სახეები	144
§ 54.	შესიტყვების აგებულება	148
§ 55.	რას გამოხატავს შესიტყვება?	149
§ 56.	სინტაქსი და სტილისტიკა	151
§ 57.	შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების მნიშვნელობა	153
§ 58.	სინტაქსის სხვაგვარი გაგება	159
თავი VII.	სემასიოლოგიისა და ეტიმოლოგიის ძირითადი საკითხები	168
§ 59.	რა არის სიტყვის მნიშვნელობა?	168
§ 60.	რეალური კონტექსტი და სიტყვის მნიშვნელობა	172
§ 61.	სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა ..	175
§ 62.	სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დავიწროება ..	175
§ 63.	ისტორიული სემასიოლოგია და სტატისტიკური (აღწერითი) სემასიოლოგია ანუ ლექსიკოლოგია	177
§ 64.	სემასიოლოგია და სტილისტიკა	178
§ 65.	არსებობს თუ არა ნამდვილი სინონიმები?	181
§ 66.	ნაწარმოები ფუძე	182
§ 67.	ფუძეთა საწარმოებელი აფიქსები და კლასობრივი თვალსაზრისი	183
§ 68.	რთული ფუძე (კომპოზიტი)	185
§ 69.	შეკვეცილი კომპოზიტები	188
§ 70.	ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია	189
§ 71.	„ხალხური ეტიმოლოგია“	192
თავი VIII.	სტილისტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი	193
§ 72.	სტილის რაობისათვის	193
§ 73.	ე. წ. ობიექტური სტილი	195
§ 74.	ე. წ. სუბიექტური სტილი	198

თავი IX.	ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია	202
§ 75.	ენათა მორფოლოგიური ტიპები	202
§ 76.	მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ისტორიიდან	205
§ 77.	მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ზოგადი შეფასება	208
თავი X.	ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია	211
§ 78.	რაში მდგომარეობს ენათა ნათესაობა?	211
§ 79.	ენათა ოჯახები	215
§ 80.	ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი	216
§ 81.	სემიტურ ენათა ოჯახი	233
§ 82.	ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახი	236
§ 83.	ფუძე-ენა, დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესები	239
§ 84.	ცნება „ენათა სისტემისა“	243
§ 85.	კავკასიური ენები	246
§ 86.	ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორიიდან	257
§ 87.	კავკასიური ენების ურთიერთობისათვის ძველი ცივილიზაციის მკვდარ ენებთან	260
თავი XI.	ენათმეცნიერების ადგილი სხვა მეცნიერებათა შორის	269
§ 88.	ენათმეცნიერება, როგორც სოციოლოგიური დისციპლინა	269
§ 89.	ენათმეცნიერება და მოსაზღვრე მეცნიერებანი	271
თავი XII.	ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა	273
§ 90.	ენათმეცნიერება და სოციალისტური მშენებლობის პრაქტიკა	273
	სპეციალური ლიტერატურა	277
	პირთა საძიებელი	280
	ცნებათა საძიებელი	283

მესამე გამოცემის წინასიტყვაობა

მესამე გამოცემა არსებითად იმეორებს წინა, მეორე გამოცემას. ცვლილებები შემდეგში მდგომარეობს:

1. ოდნავ გამარტივებულია § 13; რაკი „ზოგადი ენათმეცნიერების“ მეორე ნაწილი გამოსულია, ქართველ მკითხველს იქ შეუძლია სათანადო საკითხების შესახებ ავტორის შეხედულება უფრო სრულად გაითვალისწინოს (თუ ამის საჭიროებას იგრძნობს).

2. § 11-დან ამოღებულია მასალა ზოოფსიქოლოგიის შესახებ. პრაქტიკული გამოყენება ამ ნაწილს, როგორც ჩანს, სწავლებისას არ ქონდა. დებულებაში უამისოდ არა იცვლება რა.

3. დიალექტების შესახებ მსჯელობისას (§ 5) შეტანილია საილუსტრაციო მასალა (ქართული დიალექტებიდან).

4. უფრო ვრცლადაა წარმოდგენილი თავი „ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის“ შესახებ (თავი X). წინათ ეს თავი მეტად სქემატურად გადმოგვცემდა ცნობებს ენათა შესახებ. ეს აძნელებდა ნაირ-ნაირ ენათა სახელების დამახსოვრებას. მართალია, საჭირო სისრულე ამ თავს ახლაც აკლია, მაგრამ მონათესავე ენათა ოჯახების გაცნობა გაადვილებულია. კერძოდ, ჩვენი ენების შესახებ ცნობები ისე ძუნწად არაა წარმოდგენილი, როგორც ეს იყო წინა გამოცემებში.

სათანადო სქემატური რუკებიც დავურთეთ; ამან ხელი უნდა შეუწყოს თვალსაჩინოებას.¹

¹ რუკები დაამზადა საქართვე. სსრ. მეცნიერ. აკადემიის გეოგრაფიის ინსტიტუტის მეცნ. თანამშრომელმა ირ. მათურელმა ინსტიტუტის დირექტორის, საქართვე. მეცნ. აკად. ნ. წევრის, პროფ. ალ. ჯავახიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით. ავტორი ორივეს მადლობას უძღვნის.

თავი „ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის“ შესახებ ერთი ორად გაიზარდა. გამართლებას ეს არ მოითხოვს: ეს კლასიფიკაცია **ენათა ისტორიული** შესწავლის შედეგია. მას სახელმძღვანელოში სათანადო ადგილიც შეეფერება.

5. მიზანშეწონილად ვცანით ენათა გენეალოგიური და მორფოლოგიური კლასიფიკაცია ბოლოს მოგვექცია. ამგვარ დალაგებას ის უპირატესობა აქვს, რომ ერთმანეთს მოსდევს ის პრობლემები, რაც **აფიქს-ცნებასთანაა** დაკავშირებული (თავები III-VI), შემდეგ მოდის ის პრობლემები, რაც **ფუძე-ცნებითაა** ნავარაუდები (თავები VII, VIII), მერე კი — „ენათა კლასიფიკაცია“. მართალია, „ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია“ დაკავშირებულია აფიქს-ცნებასთან, მაგრამ გვინდოდა ის განგვეხილა „გენეალოგიურ კლასიფიკაციასთან“ შეპირისპირებით (და არ დაგვემორებინა მისგან).

6. ალაგ-ალაგ საილუსტრაციო მაგალითებიც შეიცვალა ან ახალი დაერთო (§ 7).

ეს წიგნი პირველად გამოვიდა 1935 წ. იგი მიზნად ისახავდა ყოფილიყო არა მხოლოდ მიუცილებელ ცნობათა კრებული სტუდენტისათვის, არამედ საენათმეცნიერო აზროვნებაც ესწავლებინა მისთვის (იხ. პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა). ეს მიზანი არ იყო შემთხვევითი. იგი ახლაც რჩება.

1945 წ. გამოვიდა რუსულ ენაზე სახელმძღვანელო (რ. შორისა და ს. ჩემოდანოვის — „ენათმეცნიერების შესავალი“). ეს პირველი შემთხვევაა ასეთი სახელმძღვანელოს გამოსვლისა რუსულ ენაზე უკანასკნელი ოცი წლის მანძილზე.

ამ სახელმძღვანელოს გამოსვლის შემდეგ ავტორს ის რწმენა გაუღრმავდა, რომ წინამდებარე სახელმძღვანელო ზედმეტი არაა, და მისი შესწავლა, როგორც სახელმძღვანელოსი, გამართლებული ჩანს.

არნ. ჩიქობავა

26.VII.1946 წ.

თბილისი

მეორე გამოცემის წინასიტყვაობა

მეორე გამოცემაში შეტანილია პარაგრაფი „ენის წარმოშობის“ შესახებ (§ 16), და ძირითად ტექსტს წამძღვარებული აქვს მოკლე „შესავალი“; უკანასკნელის მიზანია მიაწოდოს მკითხველს ფაქტობრივი ხასიათის რამდენიმე ძირითადი ცნობა ენათმეცნიერების ისტორიის შესახებ. ამის საჭიროებაში დაგვარწმუნა სტუდენტებთან მუშაობამ.

გარდა ამისა ერთგვარი რედაქციული ცვლილებაა შეტანილი სიტყვის განსაზღვრებაში (§ 18); აფხაზურ-ადიღეური ენების ჯგუფის დანაწევრება (§ 46) შესწორებულია პროფ. ს. ჯანაშიას შენიშვნათა საფუძველზე.

სასურველად მიგვაჩნდა განგვევრცო ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია (თავი V), კერძოდ, შევჩერებულიყავით უფრო დაწვრილებით კავკასიურ და წინა-აზიის ძველ ენებზე, მაგრამ ამ გამოცემისათვის ეს ვერ მოესწრო. დაინტერესებულ მკითხველს მივუთითებთ აკად. ივ. ჯავახიშვილის ფუნდამენტალურ მონოგრაფიულ გამოკვლევაზე: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, ტფილისი, 1937.

არნ. ჩიქობავა

27.XI.1938.

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა

„ზოგადი ენათმეცნიერების“ პროპედევტიკული ნაწილი მიზნად ისახავს წარმოგვიდგინოს ენათმეცნიერების **ძირითად** ცნებათა **სისტემატური ანალიზი**, რაც შეიძლება **მარტივი** სახით.

„ენათმეცნიერების შესავლის“ გავრცელებულ რუსულ და გერმანულ სახელმძღვანელოთაგან (როგორცაა, მაგ., უშაკოვის, პორუჟინსკის, ტომსონის, კნაუერის და სხვ. ნაშრომები) იგი განსხვავდება ფუძემდებელი **თეორიული პრინციპების** მიხედვითაც და **სპეციალურ პრობლემათა გაგებაშიაც**; მთავარია აქ შემდეგი:

1. მეცნიერული გრამატიკა მოიცავს ყველაფერს, რაც ამა თუ იმ კონკრეტული ენის მეცნიერული ანალიზის შედეგად მიიღება, და ამიტომ მეცნიერული გრამატიკის ნაწილებად არის დასახული ფონეტიკა-მორფოლოგია-სინტაქსის გარდა სემასიოლოგია (ლექსიკოლოგიითურთ!), ეტიმოლოგია, სტილისტიკა; **მეცნიერული გრამატიკა კონკრეტული ანუ კერძო ენათმეცნიერებაა და ზოგად ენათმეცნიერებას უპირისპირდება**. მეცნიერული გრამატიკის ასეთი გაგება უარყოფაა **ფორმალისტური კონცეფციისა**, რომლის თანახმადაც მეცნიერული გრამატიკა **მხოლოდ ფორმას შეისწავლის** და ამისდა კვალად **მორფოლოგიისა და სინტაქსისაგან შედგება**.

2. სემასიოლოგიის ძირითადი საკითხის გარკვევისას („რა არის სიტყვის მნიშვნელობა?“) ავტორი შეეცადა სემასიოლოგიური ფაქტების ანალიზის საფუძველზე ცხადეყო, რომ **სიტყვის მნიშვნელობას განსაზღვრავს ობიექტური ვითარება, რეალური კონტექსტი** და არა „წარმოდგენები“; „წარმოდგენათა თეორიის“ კრიტიკისას გამოყენებულია თანამედროვე აზროვნების-ფსიქოლოგიის ჩვენება ამ მხრივ.

3. **ლექსიკოლოგია** წარმოდგენილია **შინაგან კავშირში სემასიოლოგიასთან**, რამდენადაც ამა თუ იმ ენის არაისტორიული ლექსიკონი ამ ენის სტატიკურ სემასიოლოგიას უდრის.

4. **ფუძეთა წარმოება** მიჩნეულია **სემასიოლოგიის** (და არა მორფოლოგიის) **საგნად**.

5. სიტყვის ანალიზისას ამოსავლად **მნიშვნელობა** გვაქვს გამოყენებული.

ყველა ამ შემთხვევაში მეტ-ნაკლებად ვმორდებით გაბატონებულ ტრადიციას, მაგრამ ამას მოითხოვს **საენათმეცნიერო კვლევის პრაქტიკა**, და ეს კი ჩვენთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა.

ავტორი ცდილობდა ყველა არსებითი მომენტის შესახებ მკითხველისათვის მიეწოდებინა არა მარტო მიუცილებელი **ფაქტობრივი მასალა**, არამედ წინ წამოეწია **პრინციპული მხარე**, თეორიული საფუძვლები. ამის ნიმუშია § 50 („მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური მომენტების ურთიერთობა სიტყვაში“), § 65 („შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების მნიშვნელობა“)... შეიძლება პროპედევტიკის სახელმძღვანელოსათვის ეს მძიმედ გვეჩვენოს, მაგრამ ავტორი ფიქრობდა, რომ ჯერ ერთი, **უმაღლესმა სასწავლებელმა მსმენელს** უნდა მიაწოდოს არა მხოლოდ გარკვეული ოდენობის მზამზარეული მასალა, არამედ, რაც მთავარია, **უნდა ასწავლოს მეცნიერული აზროვნება**; მეორეცაა და, პედაგოგიური თვალსაზრისითაც უფრო ადვილია სისტემატურად დალაგებული რთული საკითხის დაძლევა, ვინემ უფრო მარტივ მსჯელობაში გარკვევა, როცა ეს მსჯელობა სისტემატურობას მოკლებულია. ავტორი მაინც ცდილობდა მაქსიმალური სიმარტივე დაეცვა თვით ამგვარი რთული საკითხების განხილვისას.

„ზოგადი ენათმეცნიერების“ სახელმძღვანელოებში ფონეტიკას საპატიო ადგილი ეთმობა (ტომსონის „ზოგად ენათმეცნიერებაში“, მაგალითად, ფონეტიკა ცენტრალური მნიშვნელობისა!); წინამდებარე სახელმძღვანელოს აკლია ფონეტიკური ნაწილი: ფონეტიკის სახელმძღვანელოდ ივარაუდება პროფ. გ. ახვლედიანის: „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები“.¹

რაც შეეხება ძირითად ფუძემდებელ საკითხებს, ავტორი შეგნებულად ემყარებოდა დიალექტიკური მატერიალიზმის პრინციპებს და ცდილობდა მეცნიერული კეთილსინდისიერებითა და პასუხისმგებლობის

¹ გამოვიდა 1938 წ.

სრული შეგნებით ცხადეყო ამ პრინციპების შემეცნებითი ძალა ძირითად თეორიულ საკითხთა გაშუქებისას (იხ. §§ 11, 12, 13, 14 15, 16).

ფაქტობრივი მასალის შერჩევასა გამოყენებული გვაქვს უმაღლესად „დედამიწის ენები“ (ფრანგ.), ვ. შმიდტის „ენათა ოჯახები და წრეები“ (გერმ.)... და ო. იესპერსენის „ენა, მისი ბუნება, განვითარება“... (გერმ.).

კავკასია ენათა ლაბორატორია; მატერიალისტური დიალექტიკის პრინციპებზე დაფუძნებულ ენათმეცნიერებას აქ დიდი მომავალი აქვს, შესაფერისად დიდია ის პასუხისმგებლობაც, რომელიც ენათმეცნიერებას აწევს: საბჭოთა ახალგაზრდობა ძლიერ ინტერესს იჩენს ენათმეცნიერული აზროვნებისადმი. უმოკლეს ხანში შეიძლება და უნდა შეიქმნეს ჩვენში ახალგაზრდა მკვლევართა, საბჭოთა ენათმეცნიერთა, მრავალრიცხოვანი კადრები. ვფიქრობთ, ზოგადი ენათმეცნიერების ეს ელემენტარული ნაწილი ერთგვარ დახმარებას გაუწევს ამ ახალგაზრდობას, მით უფრო, რომ არც ქართულად და არც რუსულად არ მოიპოვება სათანადო სახელმძღვანელო.

ზოგადი ენათმეცნიერების მეორე, ძირითადი, ნაწილი განეკუთვნება თანამედროვე ენათმეცნიერების აქტუალურ პრობლემებს; იგულისხმება შემდეგი საკითხები: **1. ენის რაობის სოციალური და ინდივიდუალისტური კონცეფციები; 2. სოციალურისა და კლასობრივი მომენტების ურთიერთობა ენაში; 3. ენის სპეციფიკის საკითხი; 4. მეტყველება და აზროვნება; 5. ენის წარმოშობა და ხელის ენის საკითხი; 6. შინაგანი ფორმის პრობლემა; 7. ნარევი ენის საკითხი; 8. იაფეტიდოლოგია მის მიმართებაში ინდოევროპეისტიკასთან და მარქსიზმთან; 9. მარქსიზმის კლასიკოსები ენათმეცნიერებისა და ენის შესახებ; 10. ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები თანამედროვე ფსიქოლოგიასა და ფილოსოფიაში.**

არნ. ჩიქობავა

18.XI.1935.

¹ იგულისხმება დეტალური ანალიზი: ზოგადი მიმოხილვა უკვე შეტანილი გვაქვს მეორე გამოცემაში.

შესავალი

ენათმეცნიერება შეიქმნა მეცხრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში **მეცნიერული გრამატიკის** საფუძველზე.

მეცნიერული გრამატიკა ჩამოყალიბდა **შედარებითი და ისტორიული გრამატიკის** სახით.

შედარებითი მეთოდის შემოღება მეცნიერულ გრამატიკაში დაკავშირებულია ფრანც **ბოპისა** და რასმუს **რასკის** სახელებთან, **ისტორიული გრამატიკის** ფუძემდებელია იაკობ **გრამი**.

პირველი გამოკვლევა შედარებითი გრამატიკიდან **გამოქვეყნდა** 1816 წ.; ფრ. ბოპის ნაშრომი: „უღვლილების სისტემისათვის სანსკრიტში შედარებით უღვლილების სისტემასთან ბერძნულში, ლათინურში, სპარსულსა და გერმანულში“.

როგორც სათაურიდანაც ჩანს, ამ შრომაში მოცემულია ხსენებულ ენათა ზმნების უღვლილების, ე. ი., **გრამატიკული ფორმების, შედარება** (მანამდის ჩვეულებრივი იყო **შედარება სიტყვებისა**, შედარებისას ემყარებოდნენ სიტყვების მსგავსებას და არა ფორმების მსგავსება-სიახლოვეს).

ფრ. ბოპის **ამ გამოკვლევის გამოქვეყნების თარიღი (1816 წ.) ენათმეცნიერების დასაბამადაა** მიჩნეული, ხოლო ფრ. ბოპი — შედარებითი მეთოდის პიონერად და ენათმეცნიერების ერთ-ერთ დამაარსებლად. ასეთი შეხედულების განმტკიცებას ხელი შეუწყო შემდეგმა გარემოებამაც: ფრ. ბოპია **ავტორი** ინდო-ევროპულ ენათა **პირველი შედარებითი გრამატიკისა** (გამოვიდა სამ ტომად 1833-1852 წ.წ. სათაურით: „შედარებითი გრამატიკა სანსკრიტისა, ზენდისა, სომხურისა, ბერძნულისა, ლათინურისა, ლიტაურისა, ძველი სლავურისა, გუთურისა და გერმანულისა“).

ფრ. ბოპზე ადრე გრამატიკული მოვლენების განსაკუთრებული მნიშვნელობა შედარებისათვის მკვეთრად გახაზა დანიელმა ენათმეცნიერმა რასმუს **რასკმა** (პრემიით დაჯილდოებულ) ნაშრომში: „გამოკვლე-

ვა ძველი-ჩრდილოური ანუ ისლანდიური ენის წარმოშობის შესახებ“. დამთავრებული იყო ეს ნაშრომი 1814 წელს, ორი წლით ადრე ფრ. ბოპის პირველი შედარებითი ნარკვევისა, გამოქვეყნდა კი 1818 წელს (ორი წლით უფრო გვიან, ვინემ ფრ. ბოპის ნარკვევი).

ეს ფორმალური მომენტი იქცა იმის საბაზად, რომ რ. რასკი ხშირად არა ჩანს, როცა შედარებითი გრამატიკის დასაბამის შესახებაა მსჯელობა. რ. რასკი რომ პატარა ხალხის შვილი არ ყოფილიყო, საფიქრებელია, მისი სახელი ჩრდილში არ დარჩებოდა. სამართლიანობა მოითხოვს, როცა ენათმეცნიერების ისტორიას ეხება საქმე, ფრ. ბოპთან ერთად რ. რასკიც იყოს ნახსენები შედარებითი გრამატიკის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით.

პირველი ისტორიული გრამატიკა იაკობ გრიმს ეკუთვნის; მისი „გერმანული გრამატიკა“ 4 ტომად გამოვიდა 1819-1837 წ.წ.; პირველი ტომის პირველი გამოცემის წელი, 1819 წ., **ისტორიული გრამატიკის დასაბამის თარიღია.**

შედარებითსა და ისტორიულ ძიებას თანაბარი მნიშვნელობა არა აქვს. **ისტორია მიზანია, შედარება — საშუალება; შედარება ისტორიის რკვევას ემსახურება.**

ისტორიული თვალსაზრისი **მეცნიერულია**, რამდენადაც მოვლენის მეცნიერული შესწავლა ნიშნავს მოვლენის **შესწავლას** მის **განვითარებაში**, **განვითარებაში შესწავლა კი გასაღებს იძლევა მოვლენის ახსნისათვის**, მისი **სწორად გაგებისათვის**.

თუ ქართული ზმნის ფუძე ხმოვნით იწყება, მას მეორე პირის სუბიექტის ნიშანი არ გააჩნია (ასეა ეს მეცხრე საუკუნიდან):

მე ვ-აკეთებ... ვ-აშენებ... ვ-არსებობ...

შენ აკეთებ... აშენებ... არსებობ...

მაგრამ: მე ვ-არ — შენ ხ-არ...

რის მაქნისია ეს ხ- (-ხ-არ)? როგორ გაჩნდა იგი აქ? აკი სხვა ზმნებს არაფერი მოეპოვებათ: აკეთებ, აშენებ, არსებობ...

ახსნა ქართული ზმნის უღვლილების ისტორიაშია მოცემული: სალიტერატურო ქართულის უძველეს ძეგლებში (V-VII ს.) მეორე პირის სუბიექტს ყველა ზმნაში ხ-თავსართი აღნიშნავდა; ე. წ. ხანმეტ ძეგლებში გვაქვს:

შენ ხ-აკეთებ... ხ-აშენებ... ხ-არსებობ... ხ-იყავ...

ხ-არ ამავე რიგის ჩვეულებრივი ფორმაა, დღემდის შენახული უცვლელად. ამრიგად, **ხ**-არ ზმნაში კი არ გაჩენილა **ხ**- თავსართი, არამედ სხვა ზმნებმა დაკარგეს იგი. **ხ**- თავსართი შემოგვრჩა რამდენსამე ზმნაში: **ხ**-არ, **ხ**-ვალ (-მი-**ხ**-ვალ), მი-**ხ**-ვედ-ი.

მოვლენის წარსულის გათვალისწინება **მოვლენის ახსნას გვაძლევს, იგი მეცნიერული ანალიზის საწინდარია.**

ენათმეცნიერება მეცნიერული გრამატიკის საფუძველზე შეიქმნა. მეცნიერულ გრამატიკას ისტორიულად წინ უსწრებს **ფილოლოგიური** (სასკოლო-ტექნიკური) გრამატიკა და **რაციონალური** (ანუ ზოგადი) გრამატიკა.

ფილოლოგიური გრამატიკა შეიქმნა ქრ.წინ; ორ ხალხს ეკუთვნის აქ პირველობა: ინდოელებსა და ბერძნებს. უკვე მეოთხე საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდის ინდოელებს **დამთავრებული გრამატიკული სისტემა** მოეპოებათ (**პანინი**-ს გრამატიკის სახით); პირველი ბერძნული გრამატიკა ჩნდება უფრო გვიან, ქრ.წინ მეორე და პირველ საუკუნეთა მიჯნაზე — დამოუკიდებლად ინდური გრამატიკისაგან (ესაა პირველი ბერძნული გრამატიკა **დიონისე თრაკიელისა**, „ტექნე გრამატიკე“ — „გრამატიკული ხელოვნება“).

როგორც ინდური, ისე ბერძნული გრამატიკა **სამწერლო** ენას შესწავლის; ერთ შემთხვევაში შესწავლის საგანია ძველი ინდური, მეორეში — ძველი ბერძნული (კლასიკური ბერძნული). შესწავლის საჭიროება იმან გამოიწვია, რომ ცოცხალი მეტყველება განვითარდა, ძველი სალიტერატურო ენის ძეგლები გაუგებარი გახდა; იწყება ტექსტების გაუგებარ ადგილთა განმარტება, კრიტიკული შესწავლა, ფილოლოგიური ძიება. ამ ძიებამ შეამზადა მასალა გრამატიკისათვის, რომელსაც **ფილოლოგიური** ეწოდება.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკის შემზადებაში თვალსაჩინო წილი უდევს ბერძნულ ფილოსოფიას. ამისდა მიუხედავად (ზუსტად რომ ვთქვათ, სწორედ ამიტომ) ბერძნული ფილოლოგიური გრამატიკა უფრო დაბალ დონეზე დგას, ვინემ ინდური ფილოლოგიური გრამატიკა.

ბერძნული გრამატიკის მიხედვით დამუშავდა ლათინური ენის გრამატიკა. მასში ფილოლოგიურმა გრამატიკამ მიიღო **სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის სახე**. სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის სახით ფილოლოგიური გრამატიკა დღემდის ცოცხლობს.

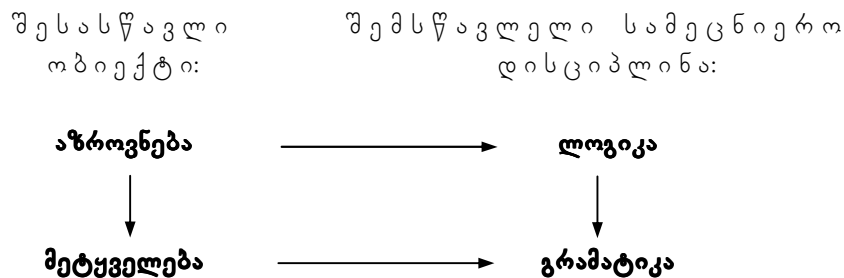
რაციონალური ანუ **ზოგადი** გრამატიკა დამუშავდა საფრანგეთში, პორ-როიალის მონასტერში, ა რ ნ ო და ლ ა ნ ს ლ ო ს მიერ. პირველი გამოცემა 1660 წლით თარიღდება. მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნეების მანძილზე არა ერთი მსგავსი გრამატიკა გამოქვეყნებულა ფილ ო ს ო ფ ი უ რ ი გრამატიკის სახელწოდებით.

რაციონალური გრამატიკის პრინციპული საფუძვლები სქემატურად ასე გადმოიცემა:

ენა აზროვნების გამოხატულებაა; **აზროვნებას** სწავლობს **ლოგიკა**, **ენას** — **გრამატიკა**.

არსებობს გარკვეული კავშირი **შესასწავლ ობიექტებს** — აზროვნებას და ენას — შორის. მსგავსივე კავშირი უნდა დამყარდეს **შემსწავლელ დისციპლინებს** — ლოგიკასა და გრამატიკას — შორის; გრამატიკა უნდა დაემყაროს ლოგიკას, ლოგიკური კატეგორიები უნდა დაედოს საფუძვლად გრამატიკულ კატეგორიებს.

სქემატურად ეს ასე წარმოიდგინება:

ლოგიკის კატეგორიებზე დაფუძნებული გრამატიკა **რაციონალური** გრამატიკაა (ლათ. „რაციო“ — გონება).

ლოგიკა **ერთია**, მასზე დამყარებული გრამატიკაც **ერთი** იქნება. ეს ერთი გრამატიკა არ შეიძლება იყოს კერძო, ცალკეული, რომელიმე ენის გრამატიკა, — ის **ზოგადია**; ზოგადია იმიტომ, რომ შეისწავლის იმას, რაც **ზოგადია** სხვადასხვა **ენაში**, როგორც **აზრის გამოხატვის საშუალებაში**. აქედან — სახელწოდება: „ზოგადი ანუ რაციონალური გრამატიკა“.

როგორც ფილოლოგიური, ისე რაციონალური გრამატიკა **წინარე-მეცნიერულია**: როგორც ერთის, ისე მეორისათვის **უცხოა განვითარების** თვალსაზრისი.

რაციონალური გრამატიკა სწორი დებულებით იწყებს: ენა აზროვნების გამოხატულებააო, მაგრამ არ ითვალისწინებს, რომ სხვადასხვა ენაში აზრი სხვადასხვაგვარად შეიძლება გამოიხატებოდეს; და, გარდა ამისა, აზრის ეს გამოხატულება, ენა, ცვალებადია. ერთი სიტყვით, რაციონალური გრამატიკა შეისწავლის ენას, როგორც ლოგიკური აზროვნების განხორციელებას, და ამდენად, როგორც მყარს, უცვლელს. ლოგიკასთან გრამატიკის დაკავშირება ენის უცვლელობის დასაბუთებად იქცა, ისტორიზმის უარყოფად მოგვევლინა.

ერთი სიტყვით, **რაციონალურმა გრამატიკამ** (ისევე, როგორც მასზე ადრე — ფილოლოგიურმა) ენის შესწავლა, **ენის შესახებ აზროვნება ენათმეცნიერებად ვერ აქცია**. ენის შესახებ აზროვნება ენათმეცნიერებად იქცა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ენის შესწავლისას **განვითარების თვალსაზრისი** გამოიყენეს. „ამით ერთხელ კიდევ დადასტურდა სხვა მეცნიერებათა ისტორიიდან კარგად ცნობილი ფაქტი, რომ მოვლენის მეცნიერული შესწავლა გულისხმობს მის შესწავლას განვითარებაში“.

I. ენათმეცნიერება და ენა

§ 1. ენათმეცნიერება, მეცნიერული გრამატიკა და ზოგადი ენათმეცნიერება. საენათმეცნიერო ნაკვლევები შეიძლება ეხებოდეს ან ცალკე ენას (მთელს ენას თუ მის კერძობითს მოვლენას) ანდა ისეთს საკითხებს, რომელთაც მნიშვნელობა აქვს ყოველი ენის შესწავლისათვის. პირველ შემთხვევაში შესწავლის შედეგად მივიღებთ სათანადო ენის **მეცნიერულს გრამატიკას**:¹ მთელს გრამატიკას ან ერთ-ერთ ნაწილს ანდა მონოგრაფიულ გამოკვლევას ცალკე საკითხის შესახებ; მეორე შემთხვევაში საენათმეცნიერო კვლევის შედეგად **ზოგად ენათმეცნიერებას** ვიღებთ.

ამრიგად, **ზოგადი ენათმეცნიერება არის ენათმეცნიერების ნაწილი.**

ზოგადი ენათმეცნიერება ემყარება ცალკეულ ენათა მეცნიერული შესწავლის შედეგებს. რაც უფრო მეტი ენაა მეცნიერულად შესწავლილი, მით უფრო მდიდარი მასალა აღმოაჩნდება განზოგადებისათვის ზოგად ენათმეცნიერებას. და პირუკუ: რაც უფრო ცოტა ენაა მეცნიერულად შესწავლილი, მით უფრო ვიწრო და შემოფარგლული იქნება ზოგადი ენათმეცნიერების საყრდენი.

ხოლო თუ არც ერთი ენა არაა მეცნიერულად შესწავლილი, ზოგადი ენათმეცნიერება შეუძლებელი აღმოჩნდება.

ენათმეცნიერებაცა და ზოგადი ენათმეცნიერებაც მხოლოდ მას შემდეგ ჩნდება, რაც დამუშავდა ცალკეულ ენათა მეცნიერული გრამატიკა (იხ. შესავალი).

მეცნიერული გრამატიკა შეიძლება იყოს **იმდენი, რამდენიც არის ენა, ზოგადი ენათმეცნიერება** კი შეიძლება იყოს **ერთი.**

ზოგადი ენათმეცნიერების საგანია **ენისა** და **ენათმეცნიერების ძირითადი პრინციპული საკითხები**; სახელდობრ:

რა არის ენა (ენის დანიშნულება, ენა და აზროვნება, ენა და საზოგადოება, ენა და კლასი); **როგორ ვითარდება ენა**; **როგორ წარმო-**

¹ შედარებითი გრამატიკაც ცალკეულ ენათა შესწავლის ნიადაგზე მიიღება.

იშვანა... (ენათმეცნიერების საგნის საკითხი — ესაა ზოგადი ენათმეცნიერების პირველი საკითხი).

რა დარგებია ენათმეცნიერებაში და რა კავშირია ამ დარგებს შორის (ენათმეცნიერების აგებულების საკითხი);

რა **სპეციალურ ხერხებს იყენებს** ენათმეცნიერება ენობრივი მოვლენის ანალიზისათვის (ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდების საკითხი).

რა კავშირია ენათმეცნიერებასა და მოსაზღვრე მეცნიერებებს შორის... (ენათმეცნიერების ადგილის საკითხი სხვა მეცნიერებათა შორის).

აქ წარმოდგენილია ზოგადი ენათმეცნიერების პროპედევტიკული¹ კურსი. მისი დანიშნულებაა მოგვცეს ზოგადი ენათმეცნიერების ძირითად ცნებათა სისტემატური ანალიზი და მით, ერთის მხრით, უფრო ღრმად ჩავვახედოს იმ მოვლენათა ბუნებაში, რომელთაც ცალკე ენის შესწავლისას ვეცნობით და, მეორე მხრით, შევვაძლებინოს ზოგადი ენათმეცნიერების სისტემებში გარკვევა. ენა და ენათმეცნიერება — ამ ორი ცნების გარშემო გაიშლება მსჯელობა, და ეს ცნებები მისცემენ ამ მსჯელობას სისტემატურ ხასიათს.

ზოგადი ენათმეცნიერება და მეცნიერული გრამატიკები — ესაა ენათმეცნიერება, როგორც მეცნიერება ენის შესახებ.

ერთი შენიშვნა: ენათმეცნიერება **არ არის სხვადასხვა ენის პრაქტიკული ცოდნა**: მრავალ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანი მხოლოდ ამიტომ ისევე არ იქნება ენათმეცნიერი, როგორც მშვენივრად მომღერალი ადამიანი მხოლოდ ამის გამო მუსიკოსად ვერ მიიჩნევა.

§ 2. რა არის ენა? ზოგადი ენათმეცნიერების პირველი საკითხია: რა არის ენა?

თუ იქიდან ამოვალთ, რა როლს ასრულებს ენა, ზოგადი პასუხი ამ კითხვაზე იქნებოდა: **ენა არის აზროვნების იარაღი და გაგებინების, ურთიერთობის საშუალება.**²

¹ „პროპედევტიკა“ ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „წინასწარს, შესამზადებელს სწავლას“. ენათმეცნიერების პროპედევტიკულ კურსს **ენათმეცნიერების შესავალსაც** უწოდებენ.

² ენის სრული განსაზღვრება იხ. § 14-ის ბოლოს.

სხვანაირად რომ ვთქვათ, ენას ორი ძირითადი ფუნქცია აქვს: ექსპრესიული და საკომუნიკაციო.¹ „აზროვნების იარაღი“, რომ ვამბობთ, ამას დაზუსტება ესაჭიროება: ენა მხოლოდ აზრებს კი არ გადმოგვცემს, ისაა აგრეთვე გრძნობებისა და, საერთოდ, მთელი ფსიქიკური განცდის გამომსახავი საშუალება და მაინც: მოლაპარაკე ადამიანის აზრებისა და გრძნობების გამოხატვა კი არაა გადამწყვეტი მნიშვნელობისა ენისათვის, არამედ ის, რომ **ენა გაგებინების, ურთიერთობის საშუალებას წარმოადგენს**; ამიტომაც, რომ ენა ეწოდება **გაგებინების** ყოველგვარ საშუალებას (და არა ყოველგვარ გამომხატველობით საშუალებას).

გაგებინების **პროცესი** გულისხმობს იმას, ვინც აგებინებს და იმას (იმათ), ვისაც აგებინებენ (ესაა **მეტყველი** და **მსმენელი** — თუ ბგერითს ენასთან გვაქვს საქმე).

გაგებინების **საშუალებად** შეიძლება იქნეს ნახმარი **ბგერითი** მეტყველება და **ჟესტ-მიმიკის** ენა (ხელისა და სახის მოძრაობა, სხვადასხვა სახის სიგნალიზაცია). ბგერითს მეტყველებას **სმენით** შევიგრძნობთ, ჟესტებსა და მიმიკას **თვალით** დავინახავთ; სხვანაირად რომ ვთქვათ: ბგერითი მეტყველება **აკუსტიკურად** შესაგრძნობია, ჟესტ-მიმიკის ენა — **ობტიკურად** შესაგრძნობი.

ამისდა მიხედვით: ჟესტ-მიმიკის ენა გაგებინების საშუალებად არ გამოდგება იქ, სადაც „მსმენელი“ „მოლაპარაკეს“ ვერ ხედავს: სიბნელებში ან მეორე ოთახში მყოფი, ანდა ზურგით მდგომი „მსმენელი“ ხელებით ნათქვამს ვერ გაიგებს; მეორე მხრივ, ყრუ მსმენელს ბგერითი ენის საშუალებით ვერაფერს გავაგებინებთ.

ამჟამად კაცობრიობას გაგებინების ძირითად საშუალებად ბგერითი ენა აქვს, მაგრამ ჟესტ-მიმიკის ენასა თუ სიგნალიზაციასაც მიმართავენ იმ შემთხვევაში, როცა ბგერითი ენის გამოყენება ან **ფიზიკურად შეუძლებელია ანდა ფიზიკურად შესაძლებელია, მაგრამ მისი გამოყენება მიზანშეწონილი არ არის**.

ყრუ-მუნჯები მოკლებული არიან შესაძლებლობას ბგერითი ენა გამოიყენონ.

¹ ორივე სიტყვა წარმოშობით ლათინურია: ექსპრესიო — „გამოხატვა“, „გამოსახვა“, „გამოვლენა“; კომუნიკაციო — „კავშირი“, „ურთიერთობა“.

შორს მანძილზე, ზღვაში თუ ხმელეთზე, ბგერითი ენა ვერ მიწვდება იქ, სადაც თვალი წვდება: ხელის მოძრაობა, ხელში დაჭერილ საგნით ნიშნება აქ უდაო უპირატესობით სარგებლობს.

დიდი ქალაქების მთავარ ქუჩებზე მოძრაობის მოწესრიგებისას მილიციელი ხელის მოძრაობას მიმართავს.

რკინისგზის დარაჯები მომავალ მატარებელს ან მწვანე ან წითელი ალმით (ღამე — ფარნით) აგებინებენ, რა მდგომარეობაშიცაა გზა. ალამი და ფარანი ასეთ შემთხვევაში **ისეთივე ნიშანია, როგორც სიტყვა**; გზის დარაჯს შეეძლო დაეყვირა მემანქანისათვის „გზა რიგზეა“ ანდა „გზა გაფუჭებულია“; მაგრამ ეს ყვირილი გაგებინების **მიზანშეწონილი** საშუალება არ იქნებოდა: მემანქანეს მისი გაგონება გაუჭირდებოდა მატარებლის ხმაურში. ასეთ პირობებში ოპტიკურად შესაგრძნობ ნიშანს აშკარა უპირატესობა ეკუთვნის: **თვალი ჯობნის სმენას**. ხელით ნიშნებას ადამიანი მიმართავს ზოგჯერ იქაც, სადაც ხმის მიწვდენა დაუბრკოლებრივ შეიძლება, მაგრამ საჭიროა ნათქვამი ყველამ არ გაიგონოს.

სხენებულ შემთხვევათა გარდა ხელის მოძრაობას გაგებინების საშუალებად ამჟამად ფართოდ იყენებენ ავსტრალიისა და ამერიკის სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ტომები, როცა ერთმანეთს ხვდებიან; სხვაგანაც, ადათ-წესების კარნახით შესაძლოა ბგერითი ენის ადგილი დროებით ჟესტ-მიმიკის ენამ დაიჭიროს; ჩვეულებრივად ეს დაკავშირებულია პატარძლის მდგომარეობასთან ქმრის ოჯახში.

ენათმეცნიერება, როგორც მეცნიერება ენის შესახებ, პირველ რიგში **შეისწავლის ბგერით ენას**: ბგერითი ენაა ამჟამად კაცობრიობის **ძირითადი ენა** და იმიტომ. ყოველი სხვაგვარი ენა, მათ შორის ჟესტ-მიმიკის ენაც, მხოლოდ იმდენად არის ენათმეცნიერების შესწავლის საგანი, რამდენადაც უპირისპირდება ბგერით მეტყველებას და მნიშვნელოვანია ზოგადი „ენა“-ცნების დახასიათება-ინტერპრეტაციისათვის.

§ 3. ცნება ენობრივი კოლექტივისა. ენა ურთიერთობის საშუალებაა. ვისთვის? სათანადო ენობრივი კოლექტივისათვის. ასე იწოდება **ადამიანთა ის წრე, რომელიც ამა თუ იმ ენას ხმარობს ურთიერთობის საშუალებად.**

ყველასათვის ცნობილია, რომ ქართულ ენას პირველ ყოვლისა ქართველები ხმარობენ, ესაა მათი მშობლიური ენა, საერთო ენა, ნაციონალური ენა; ასევე სომხური — გაგებინების საშუალებაა სომეხთათვის, არაბული — არაბებისათვის და სხვა. მაგრამ მეცნიერულ სიზუსტეს მოკლებული იქნებოდა, გვეთქვა: ესა თუ ის ენა გაგებინების საშუალებაა ამა თუ იმ ეროვნებისათვის ან ამა თუ იმ ხალხისათვისო. „ხალხ“-ცნებას აკლია გარკვეულობა. რაც შეეხება ეროვნებას, ენის განსასაზღვრავად ეს ცნება არ გამოგვადგება ისტორიული განვითარების წინა საფეხურებისათვის, როცა **ენები იყო**, მაგრამ **ეროვნებები არ არსებობდა**; თანამედროვე ვითარების მიხედვითაც „**ეროვნება**“ და „**ენა**“-ცნება **არ ფარავენ ერთმანეთს**: ყველა ქართველმა ქართული არ იცის, გაგებინების საშუალებად ქართულს არ ან ვერ ხმარობს. მეორე მხრივ: ქართულ ენას გაგებინების საშუალებად არაქართველებიც შეიძლება ხმარობდნენ. იგივე ითქმის მეტ-ნაკლებად ყოველი ენის შესახებ. დასასრულ: **ადამიანი ეკუთვნის იმდენ ენობრივ კოლექტივს, რამდენი ენაც მან იცის**, რამდენ ენასაც ის იყენებს გაგებინების საშუალებად, **ეროვნებას კი ის შეიძლება ეკუთვნოდეს მხოლოდ ერთს**.

რამდენიმე ენაზე მოლაპარაკე ადამიანი ჩვეულებრივად მხოლოდ ერთს „ენაზე აზროვნებს“: საკომუნიკაციო ფუნქცია მისთვის ყველა ენას შეიძლება მეტ-ნაკლებად ერთნაირი ქონდეს, ექსპრესიული ფუნქციის მხრივ უპირატესობა ეძლევა ერთს (როგორც წესი, დედა-ენას!), მაგრამ რამდენიმე ენაზე ლაპარაკი უთუო გავლენას ახდენს დედა-ენაზე; მეორე მხრივ, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს იმას, რამდენად გავრცელებულა ამა თუ იმ ენის ხმარება სხვა ენობრივ კოლექტივშიაც: ლათინური ენის გავრცელებამ იტალიის ფარგლებს იქით მთელს რომის იმპერიაში თავისებურად წარმართა ლათინური ენის განვითარება.

ერთი სიტყვით, რამდენიმე ენაზე მოლაპარაკე ადამიანი გავლენას ახდენს სხვის ენაზე, რომელსაც ის ლაპარაკობს, და სხვა ენები გავლენას ახდენენ მის დედა-ენაზე. ამიტომ რამდენიმე ენაზე ლაპარაკი რთული და მრავალ მხრივ საგულისხმო მოვლენაა.

§ 4. ცოცხალი და მკვდარი ენა. ენა გაგებინების საშუალებაა ამა თუ იმ ენობრივი კოლექტივისათვის; აქედან ცხადია, რომ თავის სოციალურ დანიშნულებას ენა მაშინ ასრულებს, თუ ის ხმარებაშია, თუ რომელიმე ენობრივი კოლექტივი მას იყენებს, როგორც ურთიერ-

თობის იარაღს. ხმარებულობაში მდგომარეობს ენის სიცოცხლე: ცოცხალია ენა, თუ იხმარება. მკვდარია, თუ ხმარებიდან გამოვიდა, თუ არავითარი ენობრივი კოლექტივი არ ხმარობს მას, როგორც გაგებინების საშუალებას. ცოცხალია, მაგ., ქართული, სომხური, რუსული, თურქული და მრავალი სხვა ამჟამად ხმარებული ენა. მკვდარია, მაგ., ლათინური (ძველი რომის იმპერიის ენა), ძველი აღმოსავლეთის ენები: ხეთური (მც. აზიაში), ბაბილონური, სუმერული (ძველს შუამდინარეთში)...

მკვდარი ენა შეიძლება ხელოვნურად ცოცხლობდეს რომელსამე წრეში: ამის ნიმუშია იგივე ლათინური, რომელსაც ამჟამად ხმარობენ ექიმები (წამლის გამოწერისას) და აფთიაქის მუშაკები (წამლის შემზადებისას).

განვითარების პროცესში ყველი ენა იცვლება მეტ-ნაკლებად (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ); განვითარების წინა საფეხური „მკვდარ ენად“ მაშინდა მიიჩნევა, თუ ის **სრულებით გაუგებარია** განვითარების ახალ პერიოდში: ასეთ შემთხვევაში **ახალი** ენა უპირისპირდება იმ **ძველ** მკვდარ ენას, რომლისაგანაც იგი წარმოიშვა. ამისდა კვალად, ძველი ქართული ნაწილობრივად მკვდარი ახალი ქართულისათვის, მკვდარ ენად ის არ ჩაითვლება.

§ 5. ცოცხალი ენის დიალექტები. ცოცხალი ენა ყველგან ერთნაირი არ არის; ასე, მაგ., თელავშიაც ქართულს ლაპარაკობენ, დუშეთშიაც, სამტრედიისშიც და ოზურგეთშიც; მაგრამ თელავის ქართული თვალსაჩინოდ განსხვავდება სამტრედიის ქართულისაგან და კიდევ უფრო ოზურგეთისაგან. არაენათმეცნიერიც მშვენივრად ამჩნევს ამ განსხვავებას; უბრალო გამოთქმა: „მანდ არის“ ასეთ ნაირსახეობებს მოგვცემს: მანდ არის (II მანდაა), მად არის (II მადაა), მაქ არის (II მაქაა), მადანა არის (II მადანაა), მაქანა არის (II მაქანაა), მაქანე არის (II მაქანეა)...

კუთხური მეტყველების თავისებურებათა ერთობლიობას **დიალექტი** ანუ **კილო** ეწოდება. **კილოები გამოიყოფა ენაში**; ქართულის კილოებია: ქართლური, კახური, იმერული, აჭარულ-გურული, რაჭული, ხევსურული, თუშური, ფშავური, მოხევეური, მთიულური და სხვ.

ერთი და იმავე კილოს ფარგლებშიც ვხვდებით სხვადასხვაობას; ამის მიხედვით კილოში გამოიყოფა **კილოკავები**; იმერული კილოს კილოკავი იქნებოდა: ზემო-იმერული და ქვემო-იმერული, კახურის კილოკავებად შეიძლება მიგვეჩნია შიგნი-კახური და გარე-კახური...

კილოკავის ფარგლებში მეტყველების განსხვავებას შეუძლია მოგვცეს **თქმები**. ქვემო-იმერული კილოკავის თქმა იქნებოდა ხონური, ვანური¹... შიგნი-კახეთის თქმები იქნებოდა ყვარლური და გურჯაანული. თქმაზე უფრო წვრილი ერთეული **ქცევა** (მაგ., ვანის თქმის უხუთური ქცევა ანდა ყვარლის თქმის შილდური ქცევა). ერთი სოფლის ფარგლებშიც მეტყველების **სრული** ერთფეროვნობა არაა მოსალოდნელი, მეტი კიდევ: შეუძლებელია ორი ადამიანიც კი **სავსებით ერთნაირად** ლაპარაკობდეს: გამოთქმა და სტილი მაინც განსხვავებული იქნება...

კილო, კილოკავი, თქმა და ქცევა — აი მეტ-ნაკლები განსხვავებულობის მაჩვენებელი ერთეულები ერთი და იმავე ენის ფარგლებში.

მეტყველების თავისებურებამ შეიძლება მკვეთრად იჩინოს თავი ამა თუ იმ **მოსაქმეობასთან** დაკავშირებით: მჭედელს ისეთი სიტყვები და გამოთქმები გააჩნია, რომლებსაც ხარაზი ან დურგალი არ საჭიროებს და პირუტყუ; ექიმის სიტყვები და გამოთქმები მრავალ შემთხვევაში სრულიად გაუგებარია ენათმეცნიერისა ან ასტრონომისათვის; ასევე მევენახე კახელს ან მეცხოველეობის რაიონის მკვიდრს თავის ყოველდღიურ სიტყვახმარებაში ბევრი რამ აქვს ისეთი, რაც ფორთოხლისა და მანდარინის ბაღის მუშაკ აჭარელს არასოდეს არ დასჭირდება. სოციალურ ვითარებასთან დაკავშირებული თავისებურება მეტყველებისა ქმნის **სოციალურ დიალექტს**.

პროფესიათა მეტყველების თავისებურებაც, საზოგადოებრივი კლასების მეტყველების თავისებურებაც² სოციალური დიალექტის ნიშნებია. ამავე რიგის მოვლენაა განსხვავება ქალაქისა და სოფლის მეტყველებას შორის, რაიც ზოგჯერ მეტად საგრძნობია (მაგ., ძველი რომის *sermo urbanus* „ქალაქური მეტყველება“ და *sermo rusticus* „სოფლის მეტყველება“; იხ. ვანდრიესი: „ენა“, გვ. 242, რუს. თარგ.).

ცოცხალი მეტყველება შეიძლება იყოს წიგნისა და ზეპირიც. წიგნის ენა ანუ სამწერლო ენა იქმნება ჩვეულებრივად ერთი რომელიმე კილოს საფუძველზე; მაგრამ ის საერთო ენად იქცევა ხოლმე იმავე ენის სხვა კილოთა წარმომადგენელთათვის; საერთო ენად ქცევის პრო-

¹ ქართული დიალექტები სათანადოდ შესწავლილი არაა: ამიტომ აქ მოყვანილი მაგალითები საილუსტრაციოდ აღებული ვარაუდებია.

² იხ. ენგელსი: მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში, — იხ. მარქსი და ენგელსი, თხზულებანი, ტ. III (1930 წ.), გვ. 415 (რუს. გამოც.).

ცესში სამწერლო ენა სხვადასხვა კილოს მასალას ისრუტავს და მით უახლოვდება ამ კილოებს და იახლოებს მათ. მხოლოდ ამ გზით შეუძლია სამწერლო ენას იქცეს კულტურული წინსვლის ძლიერ იარაღად ყველა კილოს წარმომადგენელთათვის.

ახალი სალიტერატურო ქართული ყველაზე ახლოს ქართულთან დგას. ძველ ქართულ სალიტერატურო ენას სხვადასხვა დროს საორიენტაციოდ სხვადასხვა კილო ქონდა.

დიალექტები მხოლოდ ცოცხალ ენაში ჩნდება. მკვდარი ენა მხოლოდ სამწერლო ძეგლებში ინახება მთლიანად. ესა თუ ის კერძო მოვლენა შეიძლება სხვა ცოცხალ ენას შეეხიზნოს.

დიალექტიზმების საილუსტრაციოდ ვურთავთ **სხვადასხვა კუთხის ქართული მეტყველების** ნიმუშებს:

ქართლური კილო: ...ერთი ბიჭი არი და უჭირამ დიდი პური ხელში და იახის: პური მამიტანეთ, პური მამიტანეთო. — ბიჭო, მანდე გაქ პური და რაღა გინდა? — ეს რომ გამომელიოს, მერე საიდან მოვიტანო? — მამა-შენი სად არი? — შარსა თესამს. — დედა-შენი სად არი? — ტირილსა თესამს. — ან შარი რა არი ან ტირილი რა არი? — მამა-ჩემი ცერცვსა თესამს, გადაივლის ვინმე, მოგლეჯამს, ან მოჰკლამს და ან ზედ შეაკვდება. შარი ეგ არი. ჩვენ მეზობელს შვილი მოუკვდა, დედა-ჩემი იმასა ტირის; მერე ან მამა, ან დედა, ან მე მოგვკვდებით, მოვლენ და ისინი გვიტირებენ... (ჩაწერილია ვ. თოფურის მიერ შუა-ერედვში. — იხ. კრებული „არილი“, გვ. 151-52).

კახური კილო (გ ა რ ე - კ ა ხ უ რ ი კ ი ლ ო კ ა ვ ი):

ეხლა დაიწყო ობოლმა: მამა-ჩემსაო ბევრი ფუტკარი ჰყვანდაო; დილითაო, მიდიოდა ის ფუტკარო, დავლიდაო და საღამოთი მოდიოდაო, დავლიდაო: ხო არაფერი დააკლდაო. **ერთ დროსაო, რო მოიდა** ფუტკარი, დათვალა, ერთი ფუტკარი დააკლდა, — წავიდა მამა-ჩემი, ეძება, ეძება... ის ფუტკარი დეეჭირნათ და გუთანში შეებათო. გემეეშო ის ფუტკარი მამა-ჩემს; დასიებოდაო კისერიო ძალიან უდიურათ; მამა-ჩემმა გაუჭრა იმ ფუტკარს კისერიო; იმ ფუტკრის კისერზე **ამოიდა** ერთი დიდი კაკალიო, იმაზე შემოჯდა ფრინველიო და იმ კაკალსა სჭამდაო. მამა-ჩემმა ერთი ბელტი წამოუსვაო და იმ კაკლი კენწერზე სამი დესეტინა მიწა გაიმართაო... ვხნამდით, ვთესამდით იმ კაკლი კენწერზედაო. ყანა გვედგაო. **ერთ დროს** მუშა წავისხითო და ყანას ვმკი-

დითო კაკლის კენწერზედაო. ზაკუმკობამდი ყანა მკეს მუშებმაო... (ჩაწერილია არნ. ჩიქობავას მიერ საგარეჯოს თემში, ს. მარიამჯვარში — იხ. კრებ. „არილი“, გვ. 81).

ინგილოური კილო: ერ ქეჩიდ (= თხა) ყოფილ, სამ წიკოჲ (= თიკანი) ჰყოლი. ანწლი ქოხ გაჟკეთები, შიგ წიკოებ დაჟყრი, თუთან ტყეში წასულ ბალახ მათზოვნელა, შუღლებიბედთ კი ჰუთქომ: „შუღლებო, წავალ, ბალახს მოგზოვნი, დავბრუნდებ, ზუზუებით ზეს მოგიტანყ, ქე-ბით — ბალახს, ჩემ მოსულიანჟა (= მოსვლამდე) ყარ მინამს (= კარი ვიმეს) არ გაულოთ. ქეჩიდ საზოვნელა წასულ. წიკოებს ქოხი კარებ, ფენჟრებ მაგრა დაუკლეთიყ, შიგ დამდგარან... (ჩაწერილია მოსე ჯანაშვილის მიერ: იხ. „ძველი საქართველო“, ტ. II, 1911-13., განყ. IV, გვ. 189).

ფერეიდნული კილო (სპარსეთში, ისფაანის პროვინციაში სპარსელების მიერ გადასახლებულ ქართველთა სოფლების მეტყველება; სულ 14 სოფელია: მარტყოფი, ქომო მარტყოფი, თოლელი, ნინოწმინდა, სიბაქი...):

ოთხი წელს ემისყე წინ ფაჲზე (= შემოდგომას) ძირობა (= ძვირობა) იყო ძქერედანში. ქურთები ბეჟრს მოდიოდეს მოკობრობაზე (= ყაჩალობაზე). ერთ ღამეს ამბავი მამიტანეს სოფელჩი, სახლჩი, რო გუშინ-ღამაო სიბაქსა, ლანგე-ჩემმას, წისქვილი გოჟტეხიყყო. ხოდა, გოჟტანიყყო ოც საპალნე ფქილი(ო), რო ღირდა იმაშინ ოთხი ასი თუმანი (მეც მეწყინა); ჯარი წასულაო, მადდეუნებიყყო, წამადსწუთნიყყენ, მოკობრებსაო, ვერ მიდგომიანყე მოკობრებსა, ბეჟრები ყოფილან მოკობრებიო. იქით (= იქიდან) დოჟბარებიყე სიბაქს: კაცი გაგზავნეთ სე(ღ)ფოლა ხანთანაო: ჯარი მოგოშელიავოს (= მოგვაშველოს)... (ჩაწერილია არნ. ჩიქობავას მიერ, იხ. უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927 წ., გვ. 222).

ხევსურული კილო: ...მაშინ ერეკლეს შაუქუჩებიან (= შეუგროვებია) თავის ყმან; ბევრნ დახჯოცივან. უფრო ჯევსურთა არვინ მამკვდარას ომში, იმით რომ ჯევსურთ სრუ ყველას ჯაჯვი სცმიგ. ერეკლეს უთქვამ: „რა გინდათ, ჩემნო ჯევსურნო, რომ მაგცათ: თეთრი (= ფული), თუ იარაღი, თუ რვალი?“ ჯევსურთ არაისად ჯელ არ მაუკიდებავ, უთქვამ: „რად გვინდავ საჩუქარიგ? განა საჩუქრის გულისად ვიომე-

თავ?“ მაშინ ერეკლეს მიუცემავ ზოგისად იარაღი, ზოგისად — თეთრი. გამაბრუნვილან ჯევესურნი, წამასულან. უთქომ წამასვლაში ერეკლისად: „თუ კიდევ რა მაუჯდ თათრებს, საჩქაროდ დაგვიბარიდი, მაშინ სათათრეთშიაც აღარ დავაყენებთ“. ნეფე ერეკლესაც მადლობა გადაუჯდავ და წასულან ჯევესურნი შინ. (ჩაწერილია ბეს. გაბუურის მიერ, გამოსცა აკ. შანიძემ; იხ. წელიწდეული, I-II, 1923-24 წ. წ., გვ. 164).

გურული კილო: იყო ცოლ-ქმარი; **იგენს** არ ყავდენ შვილი. ერ ღამეს დევისიზმა ამ კაცს, რომ შვილი ეყოლებოდა, მარა თვითონ ქე მოკტებოდა. სამი დღით ადრე ქმარმა უთხრა ცოლს, რომ ასთე დემესიზმაო. იმ დროს იყო დევობა და დევები იტაცებდენ ბოვშებს. ქმარმა გააფთხილა ცოლი: ლოგინობის დროს ისეთ გამოქტაბულში შესულიყო, რომ დევებს ვერ მიეგნენ. მოკტა აი კაცი. მუაწია მოლოგინების დროი. ქალმა მონახა ერთი ყუდრო გამოქტაბული და მოლოგინდა. ბოვშს სამი დღეი რო შუუსრულდა, უშველებელი გახთა... (ჩაწერილია ს. ჟღენტის მიერ, იხ. მისი „გურული კილო“, გვ. 124).

§ 6. ენა და გვარ-ტომობა. ადამიანს შეუძლია ახალი ენა ისწავლოს გარდა იმ ენისა, რომელსაც იგი ბავშვობიდან ხმარობს, რომელიც მისი მშობლიური ენაა. თუ ის ისეთ წრეში ჩავარდა, სადაც მისი წინანდელი ენა სრულებით არ იხმარება, მას შეიძლება იგი დაავიწყდეს კიდევ: ადამიანმა დაივიწყა თავისი ენობრივი კოლექტივის ენა და შეითვისა სხვისი ენა. ერთი ენის მცოდნე ზრდადამთავრებული ადამიანისთვის მეორე ენის შესწავლა მეტ-ნაკლებ სიძნელეს წარმოადგენს იმისდა მიხედვით, რამდენად უახლოვდება ან შორსა დგას ახალი ენა მის ენასთან. ბავშვისათვის კი, სანამ ის ენას ამოიდგამდეს, ამგვარი სიძნელე არ არსებობს; ბავშვი სრულიად დაუბრკოლებლივ სწავლობს იმ ენას, რომელიც მას ესმის იმისდა მიუხედავად, თუ რა ენაზე ლაპარაკობდენ მისი მშობლები.

ის, რაც ცალკე ინდივიდის შესახებ ითქვა, ძალაში რჩება მთელი ენობრივი კოლექტივის მიმართაც; გარკვეული გვარ-ტომობის ხალხი, რომელიც ერთ დროს გარკვეულს, ვთქვათ, **A** ენაზე ლაპარაკობდა, შეიძლება დროთა ვითარებაში გარკვეულს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურს პირობებში **B** ენაზე ალაპარაკდეს. თურქული მოდემის ბულდარელები ამჟამად ერთ-ერთ სლავურ ენაზე ლაპარაკობენ. აფრიკიდან მონებად წამოყვანილი ზანგების მთამომავლობა ამერიკაში ინგლისურად ლაპარაკობდენ მისი მშობლები.

რაკობს; აქედან კი ასეთი ზოგადი დასკვნა გამომდინარეობს: ენის მიხედვით ვერ ვიმსჯელებთ გვარ-ტომობის შესახებ და პირუკუ: გვარ-ტომობა ენის საკითხს არ არკვევს¹...

§ 7. არსებობს თუ არა „წმინდა“ ენა? ერთი ენობრივი კოლექტივი როდია ჩინური კედლებით დაშორებული მეორეს. არა თუ ამჟამად, როდესაც მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეები მჭიდრო ეკონომიურ და კულტურულ კავშირში იმყოფებიან ერთმანეთთან, არამედ ძველადაც წარმოუდგენელი იყო ისეთი ენობრივი კოლექტივი, რომელსაც სავსებით კარჩაკეტილად ცხოვრება შეძლებოდა. პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიური კავშირი ენობრივ კოლექტივთა შორის არ შეიძლება არ აისახოს სათანადო ენებშიაც. პირველ ყოვლისა ეს თავს იჩენს სიტყვების სესხებაში. ეს სესხება შეიძლება იყოს **უშუალო** და **შუალობითი**, სხვა ენის საშუალებით.

ასე, მაგალითად: **სამოვარი** რუსულიდანაა **უშუალოდ შემოსული**; **კომბაინი**, **ფუტბოლი** ინგლისური სიტყვებია, მაგრამ რუსული ენის საშუალებითაა შემოსული ქართულში; **ფაბრიკა** ლათინური სიტყვაა, რუსული გზით მოდის; **ქარხანა** — სპარსულია, **უშუალოდ** შემოსული ჩანს.

არ არსებობს დედამიწის ზურგზე არც ერთი ენა, რომელსაც მეტ-ნაკლები ოდენობით სხვა ენის სიტყვები არ ქონდეს შეთვისებული. არც ფორმების სესხებაა შეუძლებელი, თუმცა ამისათვის ენათა უფრო ახლო ურთიერთობაა საჭირო. **წმინდა ენა, ენა მხოლოდ „თავისი“ მარაგით**, სხვა ენის მასალისაგან თავისუფალი, არ არსებობს.

ნასესხებ მასალას ენა შეიგუებს და იმდენად შეისისხლხორცებს, რომ დროთა ვითარებაში **საგანგებო ძიებაა საჭირო**, რომ **მისი ნასესხებობა დამტკიცდეს**. სალიტერატურო ქართულით მოუბარი გაურბის უცხო სიტყვას „ულიცა“ და ხმარობს სიტყვას „ქუჩა“; ასევე: არ იხმარს „გოროდ“-ს, არამედ „ქალაქ“-ს, ღრმად დარწმუნებული, რომ

¹ ერთი ენათმეცნიერი ამბობდა: „არიული ენების მიხედვით არიული რასის შესახებ ლაპარაკი იმდენადვეა შესაძლებელი, რამდენადაც დასაშვებია ლაპარაკი დოლიქოცეფალურ (გრძელთავიან) გრამატიკაზე“.

ქართულით შეცვალა უცხო სიტყვები. **თანამედროვე გაგებისათვის** ეს მართლაც ასეა, მაგრამ სადაურობის ძიებას რომ მივყოთ ხელი, გამოიკვევა, რომ არც „ქალაქია“ ქართული და არც „ქუჩა“. („ქალაქი“ სომხური გზით მოდის სირიულიდან, „ქუჩა“ — კი სპარსული სიტყვაა).

ასევე არაქართულია წარმოშობის მიხედვით — წიგნი, მელანი, კალამი, ფანქარი... ბალი, ბულბული... საათი, ადათი, სინდისი, ნამუსი და მრავალი სხვა... თვით ისეთი სიტყვებიც-კი, როგორცაა „ოჯახი“, „მუშა“ — არ არის ქართული წარმოშობისა; „პური“-ც კი ბერძნულია და „ღვინო“-ც გაჭირდებოდა ქართულ სიტყვად მიგვეჩინა...

მსგავსადვე ნასესხებადაა მიჩნეული რუსულში ისეთი სიტყვები, როგორცაა: барабан, сапог, башмак, товар, хозяин, телега, лошадь, кукуруза, колбаса...

§ 8. ენა შემაკავშირებელი და ენა გამთიშველი. ესა თუ ის ენა გაგებინების საშუალებაა სათანადო ენობრივი კოლექტივის ფარგლებში; სხვა ენობრივი კოლექტივი სხვა ენას ხმარობს თავის ფარგლებში იმავე მიზნისათვის. ის, რაც აკავშირებს ერთი ენობრივი კოლექტივის წევრებს ერთმანეთთან, თიშავს ამ კოლექტივის წევრებს მეორე კოლექტივის წევრებისაგან; ენა შემაკავშირებელი იმავე დროს არის გამთიშველიც.

ეს ყოველთვის ცხადი იყო, მაგრამ განსაკუთრებით საგრძნობი გახდა ეს გასული საუკუნიდან, როდესაც ხალხთა კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა ძალზე ინტენსიური გახდა. მრავალენიანობა უდიდეს დაბრკოლებას ქმნის ამ ურთიერთობისათვის. არაიშვიათად თვით დიდ მეცნიერებსაც კი უჭირთ ამ დაბრკოლების გადალახვა: გამოჩენილი ინგლისელი მოაზროვნე ჯონ სტიუარტ მილი გაჭირვებით კითხულობდა თურმე გერმანულს, ხოლო სახელგანთქმულმა ინგლისელმა ფიზიკოსმა ფარადეიმ სულ არ იცოდა გერმანული და მოკლებული იყო შესაძლებლობას უშუალოდ გაცნობოდა გერმანელი ფიზიკოსების რობერტ მეიერისა და ჰელმჰოლცის გამოკვლევებს.

ყოფილა შემთხვევა, რომ პოლიტიკურ მოღვაწეებსაც არ აღმოაჩნდებოდათ ხოლმე მათთვის საჭირო ენის ცოდნა. გრემ, ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრმა, მსოფლიო იმპერიალისტური ომის დაწყებისას, ფრან-

გული არ იცოდა, ხოლო საფრანგეთის ელჩმა ინგლისში კამბონმა ძალიან ცუდად იცოდა ინგლისური... თუ რა მნიშვნელობა აქვს ამას, ეს იქიდან ჩანს, რომ მსოფლიო იმპერიალისტური ომის შემდეგ საზავო კონფერენცი-აზე კლემანსომ განსაკუთრებული გავლენა მოიპოვა იმიტომაც, რომ დიპლომატთა შორის ერთად ერთი კაცი იყო, რომელსაც თანაბრად ეხერხებოდა როგორც ფრანგული, ისე ინგლისური, ამბობს ო. იესპერსენი, რომლის წიგნიდანაც („ინტერნაციონალური ენა“ — გერმ. — ჰაიდელბერგი, 1928, გვ. 5) მოგვყავს აღნიშნული ცნობები.

სრულიად ბუნებრივია, თუ ასეთ პირობებში მკვეთრად იგრძნობა საჭიროება დაიძებნოს გამოსავალი არსებული მდგომარეობიდან. ასეთი გამოსავლის დაძებნის ცდა მოცემულია ხელოვნურს ენებში.

ცნობილია რამდენიმე ასეთი ხელოვნური ენა; ჩამოყალიბებული სახის მქონე პირველი ხელოვნური ენა იყო „**ვოლაპუკ**“-ი.¹ ვოლაპუკი გამოიგონა 1879 წელს კათოლიკე მღვდელმა იოანე **შლეიერმა**; ბოლოდროინდელ ცდას წარმოადგენს ცნობილ ენათმეცნიერ ო. იესპერსენის „ნოვიალ“, რაიც შემოკლებით ნიშნავს: „ახალი ინტერნაციონალური დამხმარე ენა“. გამოვიდა იგი 1928 წელს; იმ ორმოცდაათიოდე წლის მანძილზე, რომელიც ნოვიალს ვოლაპუკისაგან აშორებს, რამდენიმე სხვა პროექტიც იყო წარმოდგენილი (**ესპერანტო, იდო, ოქციდენტალი...**).

ამათში ყველაზე დიდი გავრცელება (კერძოდ, საბჭოთა კავშირში) მოიპოვა ესპერანტომ; მისი ავტორია ექიმი ლევ **ზამენჰოფი**. „ესპერანტო“ დაერქვა ამ ენას მისი ავტორის ფსევდონიმის მიხედვით **Doctoro Esperanto** — ამ ფსევდონიმით გამოიცა პირველი გრამატიკა ლ. ზამენჰოფისა 1887 წ.

ამ ენებს საერთო ბევრი რამ აქვთ: ყველა ეს ენა **ხელოვნურია, შეთხზული**: რაც შეიძლება მარტივი და ლოგიკურად თანამიმდევარი გრამატიკით; მასალად გამოყენებულია ევროპულ ენათა ძირები, რომ ამით გაადვილდეს ამ ენის შესწავლა ევროპელთათვის (სხვა ენებზე მოუბარი ხალხები მხედველობაში მიღებული არაა!). ეს ხელოვნური ენები **დამხმარეა**, ე. ი. ნავარაუდევია მათი შესწავლა მშობლიური ენის

¹ იდეა ხელოვნური ენისა გაცილებით უფრო ადრე იყო წამოყენებული; ცნობილია ფილოსოფოსმა დეკარტემ პირველმა დასახა მსოფლიო ხელოვნური ენის პროგრამა (1629 წ.).

დამატებად (მშობლიური ენების მაგივრობას ეს ენები არ ეწევა) — სხვადასხვა ენაზე მოსაუბრე ხალხთა ურთიერთობის გასაადვილებლად. ამ მიზნის მიხედვით ეს ენები იწოდება **საერთაშორისოდ** (ინტერნაციონალურად).

თავის დროზე ასეთ ენას უპერსპექტივოდ თვლიდნენ ენათმეცნიერები: როგორც კი იგი ხმარებაში გავა სხვადასხვა ქვეყანაში, სხვადასხვა სახეს მიიღებს, დიალექტებად დაიშლებაო. ბოლო ხანებში ხელოვნურ საერთაშორისო დამხმარე ენას პრინციპში მხარს უჭერდნენ და უჭერენ ისეთი დიდი ენათმეცნიერები, როგორც არიან შუხარდტი, ტომსენი, მეიე. აკად. ნ. მარი „ადამიანური მეტყველების ხელოვნურ სუროგატად“ თვლის ესპერანტოს, იდოს და მაგვარ ენებს.

სანიმუშოდ მოგვყავს ორიოდ ფრაზა „ესპერანტო“-ზე: **En la fabrikio "Oktobra Revolucio" estas bona laborista klubo. Ni estas en la klubo. En nia klubo estas granda biblioteko. Kiu laboras en la biblioteko?** (ამოღებულია ე. საზონოვას წიგნაკიდან: "Весь эсперанто", მოსკოვი, 1931 წ., გვ. 15). ეს ნიშნავს: „ჩვენს ფაბრიკაში „ოქტომბრის რევოლუცია“ არის კარგი მუშათა კლუბი. ჩვენ ვართ კლუბში. ჩვენს კლუბში არის დიდი ბიბლიოთეკა. ვინ მუშაობს ბიბლიოთეკაში?“ ლათინურსა და ფრანგულს ვინც იცნობს, ადვილად გაერკვევა ამგვარ ტექსტში და ულექსიკონოდაც დაუბრკოლებლივ მიხვდება ტექსტის შინაარსს.

დასასრულ ერთი გარემოებაც უნდა მოვიგონოთ: ხელოვნურ საერთაშორისო ენათა გარდა ხშირად ლაპარაკობენ **ბუნებრივი „საერთაშორისო“ ენების** შესახებაც; დიპლომატებისათვის ასეთ „საერთაშორისო“ ენას ბოლო ხანებამდის ფრანგული წარმოადგენდა: ერთი სახელმწიფო მეორე სახელმწიფოსთან ურთიერთობის პროცესში (ნოტები თუ სხვაგვარი მიმოწერა) ფრანგულ ენას ხმარობდა მიუხედავად იმისა, თუ როგორი იყო ენა იმ სახელმწიფოსი, რომელიც მიმართავდა, და იმისა, რომელსაც მიმართავდნენ.

ბოლო ხანებში ფრანგულს ინგლისური და რუსული ეცილებიან. სან-ფრანცისკოს კონფერენციაზე (1945 წ.) ოფიციალურ ენებად გამოცხადებული იყო: ფრანგული, ინგლისური და რუსული.

ამა თუ იმ სახელმწიფოსთან ხელშეკრულების დადებისას საბჭოთა კავშირი ორ ენას იყენებს: ერთი ცალი დგება რუსულ ენაზე, მეორე — სათანადო სახელმწიფოს ენაზე. ასეა ეს უკანასკნელ წლებში.

ამჟამად **ინგლისური** ენა **ყველაზე** უფრო **გავრცელებული ენაა**: მას ინგლისისა, ავსტრალიისა, კანადისა და ჩრდილო ამერიკის შეერთებულ შტატების გარდა ფართო გასავალი აქვს ინდოეთში, ჩინეთსა და იაპონიაში. გავრცელებულობის მიხედვით ინგლისურის შემდეგ **მეორე ადგილი** უჭირავს **ესპანურ** ენას.

§ 9. ერთიანი ენის საკითხი მომავალ უკლასო საზოგადოებაში. „ესპერანტო“ და სხვა მაგვარი **საერთაშორისო** ენები **ხელოვნურად** შექმნილი **დამხმარე** ენებია; ვერც ერთი მათგანი დედაენის მაგვირობას ვერ გასწევს; ვერც დაიჩემებს ამგვარი ენა — მშობლიური ენის მაგვირობას ვიკისრებო.

როგორი პერსპექტივები აქვს ერთიან **არახელოვნურ** ენას? შეიძლება თუ არა ვივარაუდოთ, რომ კაცობრიობა როდისმე ალაპარაკდება ერთს ენაზე, თუ — კაცობრიობა მომავალშიაც დარჩება სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივებად დაშლილი? ამ კითხვას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს, თეორიულიცა და პრაქტიკულიც, პირველ ყოვლისა, პოლიტიკური.

პასუხი ამ კითხვაზე მოცემულია ამხ. **სტალინის** სიტყვაში მეთექვსმეტე პარტყრილობაზე (1930 წ.): „...მ ს ო ფ ლ ი ო მ ა ს შ ტ ა ბ ი თ სოციალიზმის გამარჯვების პერიოდში, როდესაც სოციალიზმი განმტკიცდება და შევა ყოფა-ცხოვრებაში, ნაციონალური ენები აუცილებლად უნდა შეერთდენ ერთ საერთო ენად, რომელიც, რასაკვირველია, არ იქნება არც ველიკოროსული, არც გერმანული, არამედ რაღაც ახალი“ (იხ. „მარქსიზმი და ნაციონალურ-კოლონიალური საკითხი“, რუს. გამოც. 1935, გვ. 197).

ერთს ენაზე მოლაპარაკე განთავისუფლებული კაცობრიობა — ასეთია მომავლის პერსპექტივა, როცა სოციალიზმი გაიმარჯვებს მ ს ო ფ ლ ი ო მ ა ს შ ტ ა ბ ი თ და ძირ-ფესვიანად გარდაიქმნება ადამიანის შეგნება...

როგორ დგას საერთო ენის საკითხი მანამდის, სანამ სოციალიზმი გაიმარჯვებდეს მ ს ო ფ ლ ი ო მ ა ს შ ტ ა ბ ი თ? საბჭოთა კავშირში, დედამიწის ერთს მეექვსედზე სოციალიზმმა გაიმარჯვა; ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ დადგა ჟამი **ს ა ბ ჭ ო თ ა კ ა ვ შ ი რ ი ს შ ი გ ნ ი თ** ზურგი ვაქციოთ მრავალენიანობას და ერთი ენისაკენ ვქნათ პირი?

სრულებითაც არა! „ამკარაა, რომ ჩვენ უკვე შევედით სოციალიზმის პერიოდში“ — ამბობდა ამხანაგი **ი. სტალინი** მეთექვსმეტე პარტყრილობაზე — „და მაინც ...ნაციონალური ენები არა თუ არ კვდებიან და არ ერთიანდებიან ერთ საერთო ენად, არამედ, პირუკუ, ნაციონალური კულტურები და ნაციონალური ენები ვითარდებიან და აყვავებას იწყებენ. განა ცხადი არ არის, რომ თეორია ნაციონალური ენების გაქრობისა და მათი შერწყმისა ერთ საერთო ენად ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში გაშლილი სოციალისტური მშენებლობის პერიოდში, სოციალიზმის ერთს ქვეყანაში არსებობის პერიოდში, არის თეორია უმართებულო, ანტიმარქსისტული, ანტილენინური... ნაციონალური ენების გაქრობისა და მათი ერთ საერთო ენაში შერწყმის საკითხი არის არა შინა სახელმწიფოებრივი საკითხი, არის არა ერთ ქვეყანაში სოციალიზმის გამარჯვების საკითხი, არამედ საერთაშორისო საკითხი, სოციალიზმის საერთაშორისო მასშტაბით გამარჯვების საკითხი...“ (იქვე, გვ. 197-198).

„ლენინს არასოდეს არ უთქვამს“ — აღნიშნავდა ამხანაგი **ი. სტალინი** იმავე ყრილობაზე — „რომ ნაციონალური განსხვავებანი უნდა გაქრენ, ხოლო ნაციონალური ენები უნდა შედუღდენ საერთო ენად ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში, სოციალიზმის გამარჯვებამდის მსოფლიო მასშტაბით. პირიქით, ლენინი ამბობდა, რომ „ნაციონალური და სახელმწიფოებრივი განსხვავებანი ხალხებსა და ქვეყნებს შორის იარსებებენ... კიდევ ძალიან და ძალიან დიდხანს მსოფლიო მასშტაბით პროლეტარიატის დიქტატურის განხორციელების შემდეგაც კი“-ო (იქვე, გვ. 192).

ამრიგად, მომავალში ერთიანი ენის აუცილებლობა მოასწავებს ამჟამად **ნაციონალურ ენათა აყვავებას** (და არა მათ მოშლას!). „ხელი უნდა შევუწყოთ ნაციონალურ კულტურებს განვითარდენ და გაიშალონ, გამოავლინონ მთელი თავისი პოტენცია, რათა შევქმნათ პირობები მათი შედუღებისათვის ერთ საერთო კულტურაში ერთი საერთო ენით. ფორმით ნაციონალური და შინაარსით სოციალისტური კულტურების აყვავება პროლეტარიატის დიქტატურის პირობებში ერთს ქვეყანაში მათი შედუღებისათვის ერთ საერთო სოციალისტურ (ფორმითაც და შინაარსითაც) კულტურაში, ერ-

თი საერთო ენით, როდესაც პროლეტარიატი გაიმარჯვებს მთელს მსოფლიოში და სოციალიზმი შეიჭრება ყოფაცხოვრებაში, — სწორედ ამაში მდგომარეობს ნაციონალური კულტურის საკითხის ლენინური დაყენების დიალექტიკურობა“ (სტალინი, იქვე, გვ. 195).

§ 10. ენა სხვადასხვა განზომილებით. აქამდის წარმოდგენილი ფაქტობრივი ცნობები ენის შესახებ (რას ეწოდება ენა, რამდენაირი შეიძლება იყოს ენა და სხვ.) ენის არსის საკითხის შემზადებას და იძლევა. ენის არსის ანალიზი მთავარ მომენტებში რომ იქნეს მოცემული, საჭიროა პასუხი გაიცეს შემდეგს კითხვებზე: რას წარმოადგენს ენა:

- ა) როგორც **სოციალური მოვლენა**,
- ბ) როგორც **ზედნაშენი**,
- გ) როგორც **სისტემა** და
- დ) როგორც **ისტორიულად ცვალებადი კატეგორია**.

მაგრამ ამ საკითხების გარკვევამდის არ შეიძლება უპასუხოდ დავტოვოთ კითხვა: რა მიმართებაში იმყოფება ენა ადამიანთან? რამდენად სპეციფიკურია ენა ადამიანისათვის? აზროვნებაა ადამიანისათვის უფრო ნიშანდობლივი თუ მეტყველება? თუ არც ერთი და არც მეორე?

§ 11. ენა და ადამიანი. „ენა არის ზღვარი, რომელიც ყოფს ადამიანს ცხოველთაგან და რომელსაც ვერც ერთი მხეცი ვერ გადმოლახავს“, ამბობდა მაქს მიულერი.¹ ამ თქმის აზრი ნათელია: ენა არის ადამიანის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშანი; ადამიანის ნიშანდობლივი თვისება სწორედ ის არის, რომ მას ენა გააჩნია, რომ ის „პირ-მეტყველია“. ამ გაგების თანახმად ადამიანი უნდა განვსაზღვროთ, როგორც „მეტყველი ცხოველი“.

ასეთი გაგება ძალზე გავრცელებულია. მას ზურგს უმაგრებს ერთი გარემოება: გონება, აზროვნების უნარი, რომელიც აგრეთვე ადამიანის დამახასიათებლად არის მიჩნეული, როგორც ცნობილია, მჭიდ-

¹ მ. მიულერი იყო ინგლისელი მეცნიერი, ინდური ფილოლოგიის ცნობილი სპეციალისტი და ავტორი „ლექციებისა ენათმეცნიერების შესახებ“ (1861, 1863 წ.).

ზემოსხენებული აზრი ენის შესახებ, როგორც ამას თვით მ. მიულერი აღნიშნავს, ეკუთვნის XIX ს. გამოჩენილ ინგლისელ ბუნებისმეტყველს **ჰაქსლი**-ს (Huxley).

როდ არის დაკავშირებული მეტყველებასთან. მეტყველი იმავე დროს გონიერიც არის და ამით უფრო მკვეთრად უპირისპირდება „პირ-უტყვეს“, ცხოველს.*

ისტორიულად არც ენა და არც გონიერულობა არ ქმნის ზღვარს, რომლის ერთს მხარეზედაც ადამიანი იდგეს, მეორეზე კი ცხოველი რჩებოდეს. ადამიანისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშანი სულ სხვა რაშიმე უნდა ვეძიოთ: **ეს არის შრომა, შრომა ხელით, ისეთი ხელით, რომელსაც შეუძლია მოიხმაროს შრომის იარაღი და, რაც მთავარია, შექმნას ეს იარაღი.**

ჭიანჭველაც „შრომობს“, ფუტკარიც „ჯაფას ეწევა“, მელიაც სოროს თხრის, მაგრამ არც ერთი მათგანი არავითარ იარაღს არ ხმარობს, არავითარ იარაღს არ ქმნის, იყენებს მხოლოდ თავის სხეულის ნაწილებს. ეს არ არის შრომა, — ვინაიდან „შრომა იწყება იარაღის გაკეთების მომენტიდან“, როგორც ფრ. ენგელსი ამბობს.¹ სწორედ ასეთი შრომაა ნიშანდობლივი ადამიანისათვის: „უდაბლეს საფეხურზე მდგომი ველურის ხელს შეუძლია ათასი ისეთი რამ გააკეთოს, რაც არავითარი მაიმუნისათვის არ არის მისაწვდომი. არას დროს არც ერთ მაიმუნს არ გაუკეთებია თავისი ხელებით, თუ გინდ სულ უბრალო ქვის დანა“ (ფრ. ენგელსი, იქვე, გვ. 51). „შრომის საშუალებათა მოხმარება და შექმნა, თუმცა იგი ზოგიერთი სახეობის ცხოველებთანაც გვხვდება ჩანასახის სახით, ადამიანის შრომის პროცესის სპეციფიკურ დამახასიათებელ თვისებას წარმოადგენს და ამიტომ ფრანკლინი განსაზღვრავს ადამიანს, როგორც **a tool making animal**, როგორც იარაღის მკეთებელ ცხოველს“, ამბობს კ. მარქსი („კაპიტალი“, I, რუს. გამ. 1931 წ., გვ. 121).²

თავის თავად ცხადია, რომ გაადამიანების გზაზე დამდგარი „ცხოველი“ განკერძოებით არ ცხოვრობდა; იმ თავითვე უნდა ვივარაუდოთ ისიც, რომ მის სხეულს ვერტიკალური მდგომარეობა უნდა ქონოდა მი-

¹ „შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“ — იხ. "Диалектика природы" (VI გამოც., რუსულ.), 1932, გვ. 54.

² ინსტიტუტური შრომისაგან ადამიანის შრომა, რასაკვირველია, იმითაც განსხვავდება, რომ „შრომის პროცესი ისეთი შედეგით თავდება, რომელიც შრომის დასაწყისში... მომუშავეს წარმოდგენაში იყო მოცემული“, მაგრამ ჩვენთვის ამჟამად ეს განსხვავება არ არის საინტერესო.

ღებული: მხოლოდ ასეთს პირობებში იქნებოდა ხელი თავისუფალი და მხოლოდ ასეთ ხელს შეეძლო გაეკეთებინა ის, რამაც უმაღლესი ცხოველი პრიმიტიულ ადამიანად, მაგრამ მაინც ადამიანად აქცია.

„შეიარაღებული ხელის პატრონი“, ადამიანი, სხვაგვარს დამოკიდებულებაშია ბუნებასთან, ვინემ ცხოველი: „ცხოველი მხოლოდ სარგებლობს გარეშე ბუნებით და იწვევს მასში ცვლილებებს მარტო იმით, რომ მასში არსებობს; ადამიანი კი მის მიერ გამოწვეულ ცვლილებათა საშუალებით აიძულებს ბუნებას ემსახუროს მის მიზნებს, ე. ი. ბატონობს მასზე... ეს განსხვავებაც ისევ და ისევ შრომამ გამოიწვია“ (ფრ. ენგელსი, იქვე, გვ. 57).

ადამიანი ცვლილებას იწვევდა ბუნებაში, მაგრამ ამ პროცესში, შრომის პროცესში, თვით ადამიანის ბუნებაც იცვლებოდა. ამ მხრივ უდიდეს ცვლილებას **მეტყველების გამოქმედება** წარმოადგენს.

„ჯერ შრომა და მასთან ერთად და მის გვერდით დანაწევრებული მეტყველება, აი ორი არსებითი სტიმული, რომელთა ზეგავლენითაც მაიმუნის ტვინს შეეძლო თანდათან გადაქცეულიყო ადამიანის ტვინად“... (ფრ. ენგელსი, იქვე, გვ. 53).

შრომის პროცესი დედაბოძია საზოგადოებრივობისა; „შრომის პროცესი არ არის დამყარებული ადამიანის ცხოვრების ამა თუ იმ ფორმაზე, პირიქით, იგი თან სდევს ყველა საზოგადოებრივ ფორმაციას“, „რადგანაც იგი საყოველთაო პირობაა ნივთიერების გაცვლისა ადამიანსა და ბუნებას შორის და იმავე ადამიანის არსებობის გარდაუვალი ბუნებრივი პირობაა“ (კ. მარქსი, „კაპიტალი“, გვ. 125). ამას მეორე მხარეც აქვს, არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი: „წარმოების მიზნით ადამიანები დგებიან ერთმანეთთან გარკვეულს კავშირსა და ურთიერთობაში. მხოლოდ ამ საზოგადოებრივი კავშირისა და ურთიერთობის საშუალებით აქვს ადგილი ადამიანის ზემოქმედებას ბუნებაზე, აქვს ადგილი წარმოებას. წარმოების საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ერთობლიობა ქმნის მას, რასაც ეწოდება საზოგადოებრივი ურთიერთობა, ქმნის საზოგადოებას, რომელიც იმყოფება ისტორიული განვითარების გარკვეულ საფეხურზე“ (კ. მარქსი, „საქირაო შრომა და კაპიტ.“).

ამრიგად, შრომამ, **შრომის ხელოვნური იარაღის შექმნა-მონარამ შესაძლებელი გახადა ადამიანის გაბატონება ბუნებაზე, წარმოქმნა მეტყველება. დასაბამი მისცა სპეციფიკურს ადამიანთა საზოგა-**

დობრივობის, — განსხვავებულს ცხოველთა ჯოგურობისაგან; მოკლედ: **შრომამ შექმნა ადამიანი**.

არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ ლ. ნუარეს, როცა ის ამბობს: „**დებულება — ადამიანი არის იარაღის მკეთებელი ცხოველი — შეიცავს ისეთსავე დიდს ჰეშმარიტებას, როგორც დებულება — ადამიანი არის საზოგადოებრივი ცხოველი**“.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ **ისტორიის წინა ხანის ეპოქებს უწოდებენ ქვის, ბრინჯაოს, რკინის ხანას იმისდა მიხედვით, თუ რა შრომის იარაღებს აკეთებდა და ხმარობდა იმდროინდელი ადამიანი**. და ეს გასაგებიცაა, რამდენადაც „ამა თუ იმ ეკონომიურ ხანას ახასიათებს არა ის, თუ რა წარმოებს იმ დროს, არამედ ის, თუ როგორ წარმოებს, ე. ი. შრომის რა იარაღებით“.

ადამიანის **ამეტყველება** თავის მხრივ უდიდეს რევოლუციას მოასწავებს მისი **აზროვნებისათვის**: ადამიანის აზროვნება ვერასოდეს მიღწევდა განვითარების უმაღლეს საფეხურს, რომ მეტყველება მას იარაღად და საყრდენად არ გააჩნდეს (კერძოდ **განვითარებული განყენებული აზროვნება სრულიად შეუძლებელი იქნებოდა**).

შრომის პროცესში შექმნილი მეტყველება — შრომის ნიადაგზე, საწარმოო ურთიერთობის საფუძველზე ჩამოყალიბებული — ადამიანთა კოლექტივის გაგებინების საშუალებაა და აზროვნების უძლიერესი იარაღი. ენა იმდენადვე ენობს, რამდენადაც იგი ასეთს კოლექტივს ემსახურება. ამ მომენტით განისაზღვრება ენის არსი. ამაზე ქვევითაც გვექნება საუბარი, აქ კი ერთი რამ უნდა აღინიშნოს:

შრომამ აქცია ადამიანი ადამიანად, მაგრამ ის ვერასოდეს გახდებოდა იმად, რაც ის არის, რომ იმავე შრომის პროცესში მეტყველება არ წარმოქმნილიყო; **მეტყველების საშუალებით შესაძლებელი ხდება ერთი ინდივიდის გამოცდილება-მიღწევა სხვებისთვის ხელმისაწვდომი გახდეს; მეტყველების საშუალებით ერთი თაობის მონაპოვარი შესაძლებელი ხდება გადაეცეს მეორეს; მეტყველება აუცილებელი პირობაა კაცობრიობის კულტურული წინსვლისა**. თუ მეტყველება წარმოუდგენელია საწარმოო ურთიერთობის საფუძველზე ჩამოყალიბებული კოლექტივის გარეშე, პირუტყვ: **ადამიანთა ასეთი კოლექტივის არსებობა აშუამად წარმოუდგენელია მეტყველების გარეშე**.

§ 12. ენა, როგორც აზროვნების იარაღი და ურთიერთობის საშუალება. ყოველგვარ პირობით ნიშანთა კრებული, რომელიც კი იქნება ნახმარი ადამიანთა ურთიერთობაში გაგებინების საშუალებად, ენა იქნებოდა. ადამიანთა მეტყველება ჩვეულებრივად ბგერებისაგან ქმნის ასეთ ნიშნებს, ადამიანის ენა ბგერითი ენაა; ყრუ-მუნჯები მიმართავენ ყესტებს, ხელებით „ლაპარაკობენ“.

როგორც თავშიაც ითქვა, ენათმეცნიერება სწავლობს პირველ ყოვლისა ბგერითს ენას; მაგრამ ბგერა შეიძლება იყოს დანაწევრებულიც და დაუნაწევრებელიც; შაშვის გალობა ბგერებისაგან შედგება, მაგრამ ეს ბგერები არ არის დანაწევრებული, ცალკე ბგერითს ერთეულებად მისი დაშლა შეუძლებელია; ადამიანის მეტყველებაშიც შეიძლება ქონდეს ადგილი ასეთ ბგერათა კომპლექსს; კითხვაზე: „მოიტანა ვა-სომ წიგნი“? შეიძლება ვუპასუხოთ „არა“, ანდა „ნტ!“ ორივეს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს, — ორივე უარყოფას გადმოგვცემს. ამ მხრივ მათ შორის განსხვავება არ არის. ბგერითი მხარე კი რომ გავითვალისწინოთ, აღმოჩნდება, რომ „არა“ სამი ბგერისაგან შედგება (ა-რ-ა). „ნტ“ კი, რასაკვირველია, არ შედგება **ნ** და **ტ**-საგან, არც **ნ** და **წ**-საგან, როგორც ხშირად გონიათ ხოლმე. საკმარისია, ცალკე წარმოვთქვათ **ნტ**, **ნწ** (ზა-**ნტ**-ი, ძუ-**ნწ**-ი) და შემდეგ შევადაროთ უარყოფის აღმნიშვნელ ამ **ნტ**-ს, რომ განსხვავება თვალში გვეცეს; **ნ** და **ტ**-ს გამოყოფა მასში შეუძლებელია და ჩვენ პირობით და მიახლოებით გდმოგვცემათ მას, რასაც ვამბობთ, **ნტ** (თუ **ნწ**) ასოებს რომ ვწერთ. „არა“ დანაწევრებული ბგერებისაგან შედგება, „**ნტ**“ — დაუნაწევრებელისაგან.

ენათმეცნიერების შესწავლის საგანია ის, რაც გადმოიცემა დანაწევრებული ბგერებით ანუ სხვანაირად რომ ვთქვათ, **დანაწევრებულს ბგერებში მოცემული მეტყველება** (და არა „ნტ!“-ს მაგვარი მონაცემები). ყოველ ენას გააჩნია სრულიად გარკვეული რაოდენობა ასეთ დანაწევრებულ ბგერათა, რომელთაგანაც აიგება სათანადო ენის მთელი სიტყვიერი მარაგი (ქართული,¹ მაგ., სულ 33 ბგერას იყენებს).

ავიღოთ ორი სიტყვა: „რაჭულუნ“ და „კაცი“. ორივე დანაწევრებული ბგერებისაგან შედგება; ორივე შეიძლება სათანადო ბგერებად

¹ ვგულისხმობთ სალიტერატურო ქართულ მეტყველებას. ზოგიერთს კუთხეში, მაგ., ფშავში, ხევსურეთში, ისეთი ბგერაც იხმარება, რომელიც სალიტერატურო ქართულს არ გააჩნია (მაგ., ჯ).

დავყოთ. გამოვთქვათ დაუბრკოლებლივ, დავწეროთ, წავიკითხოთ. **ამ მხრივ** ეს ორი სიტყვა ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება. მაგრამ სხვა მხრივ მათი მოთავსება ერთ სიბრტყეზე არ შეიძლება. სიტყვა „კაცი“ გასაგებია ამ წიგნის მკითხველისათვის, „რაჭულუნ“ კი გაუგებარია.

რას ნიშნავს „გასაგებია“, „გაუგებარია“? „კაცი“ რომ გავიგონეთ, **ვიცი, რაც არის ნაგულისხმევი, რაზე მიუთითებს ეს სიტყვა.** „რაჭულუნ“ რომ გავიგონეთ, აღარ ვიცი, რას გულისხმობს იგი, რა მოვლენაზე თუ საგანზე მიუთითებს. მოკლედ: **გაიგო სიტყვა, — ეს ნიშნავს, იცოდე, რაზე მიუთითებს იგი.** მოსაუბრის ნათქვამს ჩვენ ჯერ გავიგონებთ, მერე გავიგებთ; ნათქვამი რომ გაიგო, უთუოდ უნდა გაიგონო, მაგრამ შეიძლება გაიგონო, მაგრამ ვერ კი გაიგო.

როცა უცხო ენაზე ლაპარაკობენ, ჩვენ გაგონებაც ხშირად გვიჭირს, მაგრამ ძალიან გარკვევითაც რომ გავგიმეორონ რომელიმე ფრაზა ან სიტყვა, მაინც ვერ გავიგებთ; ამის ერთი მაგალითი აქაც გვაქვს: „რაჭულუნ“; არაბულად იგი იმასვე ნიშნავს, რასაც ქართულად „კაცი“ გადმოგვცემს. უცხო ენის შესწავლა იმაში მდგომარეობს, რომ გავითვალისწინოთ, რა ბგერათა კომპლექსი რა მნიშვნელობის მქონეა, ე. ი. რაზე მიუთითებს.

უცხო ენის მაგალითზე ცხადი ხდება საკუთარი მეტყველების მექანიზმის ერთი მხარე: როცა ნათქვამი გვესმის, ვიღებთ სმენით (აკუსტიკურ) შთაბეჭდილებას; უკანასკნელი მსმენელთან უკავშირდება გარკვეულს შინაარსს; ასეთი დაკავშირების გარეშე თქმულის გაგება შეუძლებელია.

ლაპარაკის პროცესი საწინააღმდეგო მიმართულებებისაა; ვთქვათ, სიცივეს ვგრძნობთ; სიცივის განცდა მოგვეპოვება, გვინდა ეს ვაცნობოთ მოსაუბრეს; **ჯერ** იძებნება სათანადო **სიტყვის წარმოდგენა** და შემდეგ **მოძრაობის** (ე. წ. მოტორული) **ცენტრის საშუალებით** ამოქმედდება ჩვენი **სამეტყველო აპარატი** და ჩვენ ვიტყვით: „ცივა!“. თუ მოსაუბრე რუსია, ვიტყვით „ხოლოდნო!“, თუ გერმანელია — „ეს ისტ კალტ!“, თუ ფრანგი — „ილ ფე ფრუა!“ და სხვ. და სხვ. ერთი და იგივე განცდა სხვადასხვა ენაზე სხვადასხვა სიტყვით გადმოიცემა; პირუკუ, სხვადასხვა სიტყვა შეიძლება მიუთითებდეს ერთსა და იმავე მოვლენაზე.

მეტყველების მექანიზმის თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია **ორი ცენტრი** ადამიანის ტვინის ქერქში: ერთი **აკუსტიკური,**

სმენითი (ანუ **სენსორული**) **შთაბეჭდილებების ცენტრი**, მეორე — **მოტორული (მოძრაობის) ცენტრი**. პირველს უჭირავს **საფეთქლის პირველი** (და მეორე) **ხვეულის** მიდამო: აქ გამოყოფილია არე, რომელიც იღებს **მხოლოდ სიტყვის** აკუსტიკურ შთაბეჭდილებებს; მას ეწოდება **ვერნიკეს ცენტრი**. მოტორულ ცენტრს ეწოდება **ბროკას ცენტრი**;¹ იგი მოთავსებულია **შუბლის მესამე ხვეულის** უკანა ნაწილში; ორივე მოთავსებულია ტვინის **მარცხენა** ნახევარ სფეროში. ყოველ ნორმალურ ადამიანს, რომელსაც ნათქვამი ესმის და ლაპარაკის უნარიც გააჩნია, უცილობლად სჭირდება როგორც ვერნიკეს, ისე ბროკას ცენტრი. ერთ-ერთი მათგანის დაზიანება იწვევს მეტყველების აშლილობას ამა თუ იმ სახისა.

წერა-კითხვის მცოდნე ადამიანს სხვა ცენტრებიც აქვს, მაგრამ მათი აღნუსხვა აქ საჭიროდ არ მიგვაჩნია.

აქ წარმოდგენილი ელემენტარული სქემა სხვისი ნათქვამის გაგონება-გაგებისა და საკუთარი განცდის გამოთქმის მექანიზმისა მიზნად ისახავს მიუთითოს იმ **შინაგან კავშირზე**, რომელიც არსებობს **მეტყველების პროცესსა და ტვინის ფუნქციებს** შორის. ტვინის ფუნქციებზე რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში აზროვნებითი პროცესები გვაქვს. ადამიანის აზროვნება, როგორც ზევითაც ითქვა, ვერასოდეს მი-აღწევდა განვითარების იმ საფეხურს, რომელზედაც ის ამჟამად იმყოფება, „საგნობრივ წარმოდგენებს“ „სიტყვის წარმოდგენები“ დასაყრდენად რომ არ ქონდეს; კონკრეტული სახეებით აზროვნება მეტყველების დაუხმარებლად შეიძლება, მაგრამ განყენებული აზროვნება მეტყველების გარეშე წარმოდგენილია.

მეტყველება ის ბერკეტია, რომლის შემწეობითაც ადამიანის აზროვნება ახერხებს უდიდეს სააზროვნო პროცედურათა სიმძიმის აწევას. მეტყველებს ცალკე ადამიანი; მისი **მეტყველების მექანიზმი ორგანულად არის დაკავშირებული მისი ტვინის ფუნქციებთან**; საკმარისია ზემოხსენებული ორი ცენტრის მოშლა, რომ ადამიანმა დაკარგოს მეტყველების უნარი.

¹ **ბროკა** ფრანგი ანთროპოლოგი, ანატომი და ქირურგი იყო; მეტყველების მოტორული ცენტრი მან აღმოაჩინა 1861 წელს.

ვერნიკემ სენსორული ცენტრის არსებობა დაადასტურა 1874 წელს.

ასე მჭიდროდ არის მეტყველება დაკავშირებული ინდივიდთან, და მაინც **არ არის ენა ინდივიდუალური მოვლენა**, მაინც ამბობენ, და ამბობენ სრულიად საფუძვლიანად, **ენა სოციალური მოვლენააო**. რას ნიშნავს ეს? რაში მდგომარეობს ენის სოციალურობა?

გავანალიზოთ სიცილი და მეტყველება; ლაპარაკობს ცალკე ადამიანი; იცინის ცალკე ადამიანი, ორსავე შემთხვევაში ინდივიდის აქტთან გვაქვს საქმე, ორივე ინდივიდის განცდების (ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით) გამოვლენაა; მაგრამ მათ შორის არსებითი განსხვავებაა. ჩვეულებრივად ვიცინით იმიტომ, რომ გვეცინება, რომ ამაში გამოსავალს პოულობს ჩვენი მხიარული განწყობილება. სიცილი განსაზღვრულია სუბიექტური განწყობილებით და არა ობიექტური საჭიროებებით. შეიძლება სრულიად უადგილო იყოს სიცილი, მაგრამ მაინც თავი ვერ შევიკავოთ და გაგვეცინოს (კარგად აღნიშნავს ამას ქართული „მეცინება“). სიცილი არ საჭიროებს მეორე ადამიანს: შეიძლება ჩვენთვის ვისხდეთ, ვკითხულობდეთ რასმე სასაცილოს და გულიანად ვიცინოდეთ.

ადამიანი იცინის იმიტომ, რომ „ეცინება“, რომ „სიცილი აუვარდა“, მაგრამ ლაპარაკობს არა იმიტომ, რომ „ელაპარაკების“ (რომ „ლაპარაკი აუვარდა“): ასეთ რასმე მართლაც აქვს ადგილი ფსიქიკური აშლილობის დროს, მაგრამ ნორმალურს ვითარებას ეს სრულებით არ შეეფერება. ნორმალურს პირობებში **ადამიანი ლაპარაკობს** იმისთვის, რომ **ვისმე რამე გააგებინოს**, მეტყველების აქტს გარკვეული **დანიშნულება, სოციალური ფუნქცია აქვს**. თუ შეიძლება ასე ითქვას, ადამიანი იცინის „თავისთვის“, ლაპარაკობს — სხვისთვის (ეს სხვა — მსმენელია).

არის შემთხვევები, როცა ადამიანი „იცინის სხვისთვის“ (სცენაზე), ლაპარაკობს კი თავისთვის, მაგრამ ასეთი სიცილი ხელოვნურია და, მაშასადამე, ბუნებრივი სიცილისთვის დამახასიათებლად ვერ მიიჩნევა. ასე ლაპარაკი კი, მართალია, არანორმალური არ არის, მაგრამ იშვიათია ნორმალური პირობებისთვის და, რაც მთავარია, ასეთი ლაპარაკის დროს ჩვენ **იმავე სამეტყველო საშუალებებს** მოვიხმართ, რასაც სხვასთან ლაპარაკის დროს ვიყენებთ. მაშასადამე, თავისუფალი როდი ვართ!

ამგვარად, სიცილს მსმენელი და მაყურებელი არ სჭირდება, ლაპარაკს კი გამგონე უნდა. ეს კი ნიშნავს: მე ვერ ვილაპარაკებ

ისე, როგორც მომეპრიანება (მხედველობაში გვაქვს სამეტყველო საშუალება და არა თქმულის შინაარსი), არამედ **უნდა ვილაპარაკო ისე, როგორც ეს არის მიღებული ადამიანთა იმ კოლექტივში, რომელიც ამ ენას ხმარობს**: თუ, მაგალითად, გარკვეულ საგანს „წიგნი“ ქვია, მე ვერ ვიხმარ ამ საგნის აღსანიშნავად „წიპნი“-ს, ანდა „ინგიწ“-ს, ან სხვა რასმე მაგგვარს, რადგანაც ამან შეიძლება გამოიწვიოს გაუგებრობა, რადგანაც **ეს ხელს შეუშლის ჩემი ნათქვამის გაგებას...** ასევე, თუ ქართულს ენობრივს კოლექტივში ნორმალურია ფრაზა: „მოწაფეს აქვს წიგნი“, ჩვენ ვერ ვიტყვით: „მოწაფემ აქვს წიგნის“ ან სხვა რამ ამისთანას.

ერთი სიტყვით, მეტყველების პროცესი **ინდივიდში** მიმდინარეობს, მაგრამ ენობრივი **ნიშანი** არ არის **ინდივიდუალური**: **ინდივიდს არ შეუძლია ნებისმიერად შექმნას ესა თუ ის სიტყვა**, ანდა **ნებისმიერად შეცვალოს იგი**, ანდა **ნებისმიერად გამოიყენოს უკვე არსებული სიტყვა**.

მეტყველება სოციალურია იმიტომ, რომ მეტყველი არ არის თავისუფალი მეტყველების პროცესში; **მას ზღუდავს ის ენობრივი კოლექტივი**, რომელიც ამ ენას ხმარობს გაგებინების საშუალებად. ინდივიდს **არ შეუძლია ანგარიში არ გაუწიოს** სათანადო **ენობრივ კოლექტივს**, **თუ სურს, რომ მისმა მეტყველებამ თავისი სოციალური ფუნქცია შეასრულოს**, იყოს გაგებინების საშუალება.

თუ კოლექტივი კონტროლს უწევს, ზღუდავს ინდივიდის მეტყველებას, როგორღა არის შესაძლებელი განსხვავებულობა მეტყველებაში, როგორღა ახერხებს ენა განვითარებას? უდავოა, რომ ერთი ინდივიდი არასოდეს არ ლაპარაკობს **სავსებით** ისე, როგორც მეორე. ცოცხალს მეტყველებაში ვარიაციებს აქვს ადგილი არა მარტო ინდივიდების მიხედვით: ერთი ინდივიდიც, ზუსტად რომ ვთქვათ, არ ლაპარაკობს ყოველთვის სავსებით ერთნაირად, მაგრამ ეს ვარიაციები იშლება იმ ზოგადის ფონზე, რომელსაც სათანადო ენა წარმოადგენს და არ სცილდება გარკვეულს ფარგლებს. ფარგლებს კი ქმნის ისევ ის ფაქტი, რომ ენა არის გაგებინების საშუალება, სოციალური ურთიერთობის იარაღი. იმიტომ ყოველი არსებითი ცვლილება, მომდინარე ინდივიდიდან, მხოლოდ მაშინ იქცევა **ენის** კუთვნილებად, როცა ის მოიპოვებს სა-

თანადო ენობრივი კოლექტივის სანქციას, ე. ი. როცა შევა ხმარებაში, როგორც გაგებინების საშუალება.¹

§ 13. ენა, როგორც ზედნაშენი. მეტყველების ზედნაშენობის საფუძველია **ნიშნადობა**; ყოველი ენობრივი მონაცემი რალაცის ნიშანია: სახლი, კარი, ქვა, კლდე, ჰაერი, მიწა, წყალი და მრავალზე უმრავლესი ამგვარი სიტყვა საგანზე **მიგვითითებს**, საგნის ნიშანია; ააშენა, დააქცია, მოკლა, შეიპყრო, დაწერა, წაიკითხა, მოხნა, დათესა და მაგვარები სხვადასხვაგვარ მოქმედებას აღნიშნავენ; „კი“, „ღიახ“ — დასტურის ნიშანია; „არა“ — უარყოფისა; „თუ“, „რომ“ — პირობისა და სხვ. და სხვ.

არ არსებობს არც ერთ ენაში არც ერთი ენობრივი მონაცემი, რომელიც ან ცალკე აღებული ან სხვებთან ერთად რასმე არ ნიშნავდეს. ნიშნად ყოფნა უცილობლად ახასიათებს ყოველივე ენობრივს. ის, რისი ნიშანიც ენობრივი მონაცემია, წარმოადგენს ბაზისს (საფუძველს) ენისათვის: ნიშანთა სამყაროს ნივთთა (და სხვა ობიექტთა) სამყარო უდევს საფუძვლად. **ნიშანი იმდენადვეა ნიშანი, რამდენადც ის რალაცის ნიშანია, რალაცაზე მიუთითებს, რალაცას აღნიშნავს.**

ეს აღნიშვნა, ობიექტზე მითითება, **ობიექტური მომენტი**ა ენობრივ მონაცემში; მაგრამ მას **შეიძლება დაერთოს სუბიექტური** მომენტიც. სუბიექტური მომენტი ის გრძნობითი, ემოციური იერია, რომელიც ამა თუ იმ სიტყვას თან ახლავს.

რა წარმოშობს ამ გრძნობითს იერს? **მას იწვევს მეტყველის დამოკიდებულება საგნისადმი** (აღსანიშნისადმი). სიტყვებს „მეცნიერი“, „მოღვაწე“ სხვა ემოციური იერი გადაკრავს, ვინემ სიტყვებს „ჩარჩი“, „ბაცაცა“... ეს უკანასკნელები შეიძლება სალანძღავ სიტყვადაც გამოვიყენოთ; „მეცნიერი“, „მოღვაწე“ ასეთად შეუძლებელია იქნეს ხმარებული (თუ პირდაპირი მნიშვნელობით ვიხმართ).

სხვადასხვა მეტყველის **დამოკიდებულება** ერთი და იმავე სიტყვით აღნიშნული **ობიექტისადმი** შეიძლება იყოს სულ **სხვადასხვაგვარი იმისდა მიხედვით, თუ რას მოითხოვს მეტყველის თვალსაზრისი.** აქ

¹ ენის სოციალურობის შესახებ დაწვრილებით — იხ. ავტორისავე „ზოგადი ენათმეცნიერება“. II (1945 წ.), §§ 76-78, გვ. 160-172.

პოულობს გამონათულებას მეტყველის კლასობრივი თვალსაზრისი; ერთი და იგივე სიტყვა შეიძლება სრულიად ერთმანეთის საწინააღმდეგო გრძნობითს სამოსელში გაეხვიოს იმისდა მიხედვით, თუ რა კლასის თვალსაზრისზე დგას მეტყველი.

სიტყვა „რევოლუციონერი“ საპატიო სახელია ყველა იმისთვის, ვისთვისაც ძვირფასია რევოლუცია და, პირიქით, ის სალანძღავ სიტყვას წარმოადგენს იმის პირში, ვინც რევოლუციას ებრძვის. სიტყვა „სოციალიზმი“ შეგნებული მუშისათვის თავისუფალი და ბედნიერი შრომის სიმბოლოა, კაპიტალისტისათვის კი ეს არის ყოველივე უბედურების განხორციელება...

ცნობილი მონარქისტი ვ. შულგინი თავის "Дни"-ში 1905 წლის შესახებ რომ ლაპარაკობს, ბრჭყალებში სვამს გამოთქმას „განმათავისუფლებელი მოძრაობა“; ეს ბრჭყალები წერილობითი სახით აღბეჭდავს რევოლუციის მტრის დამოკიდებულებას ამ მოძრაობისადმი, იმ ემოციურ იერს (ბოროტ ირონიას), რომელიც ამ გამოთქმას ახლავს ვ. შულგინის სიტყვახმარებაში. არა ნაკლებ დამახასიათებელია შემდეგი ფრაზა იმავე წიგნიდან: „გაზეთ „კიევლიანინის“ (შავრაზმული გაზეთი იყო, რომელსაც ვ. შულგინი ხელმძღვანელობდა!) დაურიდებელმა ბრძოლამ რევოლუციასთან მრავალ კიეველ მოქალაქეს შეუნარჩუნა კონტრ-რევოლუციური განწყობილება“ (გვ. 13, ხაზი ჩვენია). მკითხველი ნათლად ხედავს, რომ ვ. შულგინი გაზეთის მიღწევად თვლის კონტრ-რევოლუციონური განწყობილების შენარჩუნებას, მისთვის ეს სასიქადულოა; სიტყვა „კონტრ-რევოლუციონერი“ მონარქისტის სიტყვახმარებაში სულ სხვა სოციალური აქცენტის მატარებელია, ვინემ რევოლუციონერის მეტყველებაში.

ამ **გრძნობის იერში**, რომელსაც ერთი და იგივე სიტყვა იღებს სხვადასხვა სოციალური დაჯგუფების, კერძოდ, სხვადასხვა **კლასის** სიტყვახმარებაში, ამ **სოციალურ აქცენტში** უკუიფინება ის, **რაც დამახასიათებელია ენის კლასობრივობისათვის**.¹

არის მეორე საშუალებაც ამავე მოვლენის გამოსამჟღავნებლად. ერთსა და იმავე საგანს, ობიექტურ მონაცემს შეიძლება რამდენიმე

¹ ემოციური იერი ყოველთვის, რა თქმა უნდა, კლასობრივ თვალსაზრისს არ გამოხატავს; დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. თავი VII, § 64: „სემასიოლოგია და სტილისტიკა“.

სიტყვა აღნიშნავდეს სხვადასხვაგვარად. ერთი სოციალური ჯგუფის წარმომადგენელს შეუძლია ერთი იხმაროს, მეორეს — მეორე. აქ **სხვადასხვა თვალსაზრისი** გამოსავალს პოულობს **სხვადასხვა სიტყვის ხმარებაში** ერთისა და იმავე მონაცემის აღსანიშნავად. რევოლუციონერი მოძრაობის მონაწილეს რევოლუციონერი ეწოდება რევოლუციონერთა წრეში, თვითმპყრობელობა ამისათვის კი ხმარობდა სპეციალურ ტერმინს „კრამოლნიკს“; (ვინც „კრამოლას“, არევ-დარევას თესავს). რევოლუციური მოძრაობა იმავე მთავრობის თვალსაზრისით იყო „ბუნტი“ ისევე, როგორც მოსახლეობის მეშხანური ნაწილი მას უძახოდა „არეულობას“...

რევოლუციონერი — კრამოლნიკი, რევოლუცია — ბუნტი, არეულობა, აი ნიმუშები ერთი და იმავე ობიექტური მონაცემის **სხვადასხვაგვარი აღნიშვნისა სხვადასხვა სიტყვის შერჩევის საშუალებით**; ეს ქმნის უწინარეს ყოვლისა იმას, რაც სტილის სახელწოდებით არის ცნობილი. ჩვენ აქ გვანტერესებს კლასობრივობა სტილისა.

თავისებური სტილი აქვს მეცნიერებას, პოლიტიკას, სხვადასხვა ადამიანსაც კი. ყველას კარგად მოეხსენება, როგორ თავისებურია იმპერიალისტურ სახელმწიფოთა დიპლომატების ენა, რომელნიც ერთს ფიქრობენ, მეორეს ლაპარაკობენ, ხოლო მესამეს აკეთებენ...

კლასობრივობა დაჩნდება ენაში, რა თქმა უნდა, **კლასობრივ საზოგადოებაში**, კლასობრივად დიფერენცირებულ საზოგადოებაში.

ყველაზე მკვეთრად კლასობრივი თვალსაზრისი ლექსიკა-სტილში აისახება. სიტყვაწარმოებაშიაც შეიძლება პოვოს მან გამოხატულება, მაგრამ აქ გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობაა; მორფოლოგია (ბრუნება-უღვლილება) და ფონეტიკა კი ამ მხრივ მაქსიმალურად ნეიტრალური სინამდვილეა ენაში (ამას თავისი მიზეზები აქვს: მათი განხილვა აქ უადგილო იქნებოდა).

ენის, როგორც ზედნაშენის, საკითხი, და მასთან დაკავშირებული საკითხი კლასობრიობისა, ენათმეცნიერებაში სათანადოდ არ არის დამუშავებული. ამიტომაც ჩვენ გამოვყავით ის მომენტები, რომლებიც უფრო მკვიდრად დადგენილად შეიძლება იქნეს მიჩნეული...

რა მიმართებაშია ენის სოციალურობა კლასობრიობასთან? **ენა ყოველთვის სოციალურია**, რადგანაც ის ყოველთვის იყო, არის და იქნება გაგებინების საშუალება, ადამიანთა სოციალური ურთიერთობის

იარაღი; **კლასობრივობას კი ადგილი აქვს** მხოლოდ **კლასობრივი საზოგადოების ენაში**: არც წინაკლასობრივ საზოგადოებაში იყო ენა კლასობრივი, არც მომავალ უკლასო საზოგადოებაში იქნება იგი კლასობრივი.¹

§ 14. ენა, როგორც სისტემა. ნივთთა სამყარო აურაცხელია; ობიექტურს სინამდვილეში, — იქნება იგი ბუნების სინამდვილის თუ სოციალური სინამდვილის სახით მოცემული, — ნივთთა ეს უბოლოვადი სამყარო ერთმანეთთან ათასგვარად არის გადაჯაჭვული და ურთიერთობათა უმაგალითო ხლართს იძლევა.

ადამიანის მეტყველებაში აისახება როგორც ამ ნივთთა, ისე ამ ურთიერთობათა სამყარო. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ნივთთა და ურთიერთობათა ობიექტურ სამყაროს შეეფერება მეტყველებითი სამყარო, სიტყვათა სამყარო. ერთს მხარეზე დგას ბაზისის მოვლენები (საგნები...), მეორე მხარეზე კი — ზედნაშენის მოვლენები (სიტყვები).

ერთის წუთით წარმოვიდგინოთ, რომ ყოველ ერთეულს ბაზისის სინამდვილეში, ყოველს მის ვარიაციას, ყოველს ახალს ურთიერთობას, რომელშიაც ეს მონაცემი შეიძლება აღმოჩნდეს ბაზისის სხვა მონაცემთან, შეეფერება სპეციალური, მხოლოდ მისთვის განკუთვნილი ნიშანი, და რომ ენა შემდგარია ასეთი სპეციალურ-ინდივიდუალური მონაცემებისაგან, რომ იგი წარმოადგენს ასეთ მონაცემთა გროვას. ასეთს პირობებში არც ერთი ენის შესწავლა არასოდეს არ მოხერხდებოდა.

მართლაცდა, ყოველ-დღე რამდენიმე ასეული ათასი ქართული სიტყვა დაიწერება, სულ მცირე რომ ვთქვათ; წლების განმავლობაში ამ ერთეულთა ჯამი ასტრონომიულ რიცხვს მოგვცემს. მაგრამ ყველაფერი ხომ არ იწერება. იმის დასათვლელად, თუ რამდენი ქართული სიტყვა ითქვა თუნდაც ერთი დღის განმავლობაში, არავითარი რიცხვი არ გვეყოფა. ვინლა გაართმევს ამას თავს? ვინ მოახერხებს ამის დაძლევას? ყველამ კარგად იცის, რომ ენის შესწავლა ასე საშინელი არ არის, რომ ენობრივ ნიშანთა მრავალფეროვნების დაძლევა არავითარ განსაკუთრებულ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

¹ კლასობრივობის შესახებ უფრო ვრცლად — იხ. ავტორისავე „ზოგადი ენათმეცნიერება“, II (1945 წ.), §§ 81-83, გვ. 175-182.

როგორ ხდება ეს? რა ქმნის ამის შესაძლებლობას? ის მარტივი, მაგრამ დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ **ყოველი ენა სისტემას წარმოადგენს**; ენა როდია ცალკეულ ინდივიდუალურ ნიშანთა (სიტყვათა) მექანიკური გროვა, არამედ **მთლიანობა, სისტემის სახით** ჩამოყალიბებული. ენას გააჩნია ყველა ის ნიშანი, რაც სისტემა-ცნებით არის ნაგულისხმევი: **სიმრავლე** შემადგენელი **ელემენტებისა**, რომელნიც **ერთმანეთთან გარკვეულს მიმართებაში** იმყოფებიან, რის გამოც **ეს სიმრავლე ორგანიზებულია**, და მრავლადობა **ქმნის მთლიანობას** და არა ელემენტთა მექანიკურ გროვას. ყოველ ენას გააჩნია, სულ დიდი, რამდენიმე ასეული ძირი და რამდენიმე ასეული ყალიბი, ფორმულა; და ამ ორი მონაცემის სხვადასხვაგვარი ვარიაცია ქმნის უამრავ ახალ სიტყვას მისი ყოველგვარი ნაირსახეობით.

მიემართოთ უბრალო ილუსტრაციას. ქართულში სიმრავლის აღსანიშნავად გამოყენებულია **-ებ**: კაცი (ერთი) — კაც-ებ-ი (ერთზე მეტი). მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვა „საგანს აღნიშნავს“, იბრუნვის, ერთი სიტყვით, თუ იგი სახელია. ზმნაში კი **-ებ** მრავლობითობის აღსანიშნავად არ გამოდგება: ის წერს — ისინი წერენ (და არა წერ-ებ!). **ებ**-ის ადგილი **ენ**-მა დაიჭირა. ახლა ვიკითხოთ: ზმნაში მრავლობითობა ყოველთვის **-ენ**-ით გადმოიცემა? რა თქმა უნდა არა: მან დაწერა — მათ დაწერ-ებს: **-ენ** აწმყოში გამოდგა, მაგრამ ნამყო ძირითადისთვის შეუფერებელი აღმოჩნდა: აქ მის აგილას **-ებს** მოგვევლინა.

მაგრამ ამ დროშიაც არ გამოდგება **-ებს** ყოველთვის: ე. წ. გარდაუვალ ზმნებთან **-ენ** უნდა ვიხმაროთ და არა **-ებს**; მათ დაწერ-ებს, გააკეთ-ებს, ააშენ-ებს... მაგრამ: ისინი მოვიდენ, დასხდენ, გაკეთდენ, აშენდენ და სხვ. რაც ამ ნამყოს შესახებ ითქვა, იგივე უნდა ითქვას აწმყო დროის შესახებაც: იქაც ყოველთვის არა გვაქვს **-ენ**, არამედ ზოგიერთი (ი ფუძიანი) გარდამავალი და ყველა გარდაუვალი ზმნა საჭიროებს **-ან** დაბოლოებას: ისინი წერ-ენ, აშენ-ებენ, აკეთ-ებენ..., მაგრამ: ისინი გზავ-ნიან, წვრთნიან, დევნიან, ხსნიან... დგებიან, სხდებიან, მენდებიან, კეთ-დებიან და სხვ...

რა გამოდის? სიმრავლის კატეგორიის გრამატიკულად აღნიშვნისათვის თანამედროვე სალიტერატურო ქართული იყენებს სხვადასხვა ნაწილებს (-ებ, -ენ, -ეს, -ან...) იმისდა მიხედვით, სახელის მრავლობითობაა აღსანიშნავი თუ ზმნისა, ზმნაში აწმყო დროა თუ ნამყო ძირი-

თადი, გარდამავალი ზმნაა თუ გარდაუვალი... ყველა ეს ნაწილაკები სიმრავლეს აღნიშნავენ, მაგრამ ყოველი მათგანი თავისებურს. ამიტომაც ისინი განურჩევლად როდი იხმარებიან; ყოველ მათგანს ზედმიწევნით გარკვეული ადგილი აქვს მიჩნეული, ყოველი მათგანი ქართული ენის მორფოლოგიურს სისტემაში გარკვეულ როლს ასრულებს.

მსგავსსავე მდგომარეობას ვხედავთ სახელთა სინამდვილეში. ქართულში რამდენიმე ათასი სახელი გვაქვს;¹ საგანთა სხვადასხვა ურთიერთობის აღსანიშნავად თითოეული მათგანი იცვლის ბრუნვას, მაგრამ ამის გამო კი არ ვიღებთ ათეულ ათასს ნაირსახეობას. არა, სულ რაღაცა 12 ყალიბი გაგვაჩნია და, თუ ეს ვიცით, ვიცით ყოველი შესაძლო სახე, რომლითაც ეს სახელები მოგვევლინება ქართულს მეტყველებაში.

ამავე მიზეზის გამო თვით ურთულესი ქართული ზმნა რამდენიმე ასეული ყალიბით ამოწურავს მთელს თავის მრავალფეროვნებას. ყველა ეს ყალიბი — სახელისა თუ ზმნისა, სიტყვაწარმოებისა თუ სიტყვათა შეუღლებისა — წარმოადგენენ **ფორმულებს**, რომელნიც **ენობრივი სინამდვილის მრავალფეროვნობის დაძლევას შესაძლებელს ხდიან**; როცა ენას ვსწავლობთ, ჩვენ ვსწავლობთ ძირითად **მასალას** (სიტყვებს) და იმ **ყალიბებს** (ფორმულებს, რომელთა შემწეობითაც ამა თუ იმ ენაში ეს ძირითადი მასალა ათასგვარ ვარიაციებში წარმოგვიდგება და რომელთა საშუალებითაც **ენის სისტემა** აიგება.

ყოველი ენა სისტემას წარმოადგენს: სისტემას ბგერათა, სისტემას ფორმათა, სისტემას სიტყვაწარმოებათა... და როცა შეისწავლება ცალკე მეტყველებითი ფაქტი, იგი შეისწავლება, როგორც მონაწილე ამ სისტემისა.²

ენა აზროვნების იარაღია და გაგებინების, ურთიერთობის საშუალება; ენა ნიშანთა სისტემაცაა; ეს ორი განსაზღვრება ერთმანეთს კი არ გამოორიცხავს, არამედ ავსებს: პირველი აღნიშნავს ენის ფუნქციებს; მეორე — რასაც ეს ფუნქციები აქვს.

ენის სრული განსაზღვრება იქნებოდა: **ენა არის ნიშანთა სისტემა, რომელსაც ადამიანთა გარკვეული კოლექტივი (ჯგუფი) იყენებს აზროვნების იარაღად და გაგებინების, ურთიერთობის, საშუალებად.**

¹ სახელი და არა ძირი: ძირთა რაოდენობა შეუდარებლივ მცირეა.

² უფრო დაწვრილებით — იხ. „ზოგ. ენათმეცნ.“, II, §§ 84-86, გვ. 183-189.

§ 15. ენა, როგორც ისტორიულად ცვალებადი კატეგორია. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ენა, როგორც გაგებინების საშუალება გარკვეული ენობრივი კოლექტივისათვის, უაღრესად სოციალური მოვლენაა; რომ იგი, როგორც ნიშანთა სამყარო, ზედნაშენური ბუნებისაა; ვიცით ისიც, რომ ეს ნიშანთა სამყარო ცალკეულ მოვლენათა გროვა კი არ არის, არამედ ჩამოყალიბებული მთლიანობის სახით გაშლილი სისტემაა.

სხვადასხვა ენის სისტემა ერთმანეთისაგან განსხვავდება, როგორც **იმ მასალის მიხედვით, რომლისაგანაც იგი აგებულია, ისე თვით აგებულების მიხედვითაც; ერთი ენის აგებულება ჩვეულებრივ განსხვავდება მეორისაგან თვალსაჩინოდ, ზოგჯერ კი — ძირითადადაც.** ამიტომ ხდება ის, რომ ერთი ენის გრამატიკა (აგებულების შესახებ მოძღვრება) ისევე გამოუსადეგარია მეორე ენის აგებულების გასათვალისწინებლად, როგორც **„ერთი ქალაქის გეგმა შეუძლებელია მეორე ქალაქის დასათვალისწინებლად იქნეს გამოყენებული“.**

მიუხედავად ენათა სისტემების განსხვავებულობისა, არის ერთი რამ, რაც ყოველგვარი აგებულების ენას ახასიათებს, ყველა ენის სისტემისათვის არსებითია და, მაშასადამე, საერთოდ ენა-ცნების არსებით ნიშნად უნდა იქნეს მიჩნეული: მხედველობაში გვაქვს ენის განვითარება.

ენობრივი სისტემა დროთა ვითარებაში **იცვლება**; იცვლება სისტემის ყოველი რგოლი, **ზოგი — მეტად, ზოგი — ნაკლებად, ზოგჯერ — ნელა, ევოლუციურად, ზოგჯერ — სწრაფად, რევოლუციური ნახტომების სახით.**

საკმარისია ავიღოთ რომელიმე ენის განვითარების ორი მომენტი, რომელიც დაშორებულია ერთმანეთს რამდენიმე საუკუნის მანძილით, რომ ერთბაშად თვალში გვეცეს ის ცვლილება, რომელიც დროის მცირე მანძილზე ისე შესამჩნევი არ არის: **ცვლილება ენება ბგერებს, სიტყვათა ფორმებს, სიტყვათა მნიშვნელობას და კიდევ უფრო სიტყვათა შემადგენლობას, —** იკარგება მრავალი სიტყვა, ჩნდება კიდევ უფრო მეტი...

შორს რომ არ წავიდეთ, ორიოდე მაგალითი ისევ ქართული სამწერლო ენის ისტორიიდან შეიძლება მოვიყვანოთ. ჩვენ ახლა ვამბობთ და ვწერთ: მუხლი, ხელი, ფეხი, ხარი, ხმა... ძველს ქართულში იწერებოდა: მუჭლი, კელი, ფერკი, ჯარი, ჯმა... აწინდელ **ხ**-ს ადგილას იქ

სხვა ბგერა ისმოდა („უფრო მაგარი“ **ხ**); რას წარმოადგენდა ეს ბგერა, ჩვენ შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ზოგი თანამედროვე ქართული კილოს მიხედვით, სადაც ამავე სიტყვებში დღემდის დაცულია ის „სხვაგვარი **ხ**“ (ვ)... მთის კილოებმა (თუშურმა, ფშაურმა, ხევსურულმა, მთიულურმა, მოხეურმა) და ბარის ზოგმა კილომაც (ქიზიყურმა, ინგილოურმა) შემოინახა ეს ბგერა, სხვა კილოებმა (ქართლურმა, კახურმა, იმერულმა, გურულმა) დაკარგეს იგი; სალიტერატურო ქართულსაც სამუდამოდ გამოესალმა ეს ბგერა და მის ნაცვლად ჩვენ ყველგან **ხ**-ს ვხმარობთ; ვხმარობთ ისეთ შემთხვევაშიაც, სადაც **ხ**-ს ხმარების გამო ორი, ძველად განსხვავებული გარეგნობისა და მნიშვნელობის სიტყვა ერთმანეთს ემსგავსება, ერთმანეთში ველარ გაირჩევა: წინეთ იყო ჯერჯი („ჯერჯი სჯობია ღონესა“) და ხერხი („ეს ხერხი კარგად ხერხავს“); **განსხვავებული იყო მნიშვნელობა, განსხვავებული იყო გამოთქმაც**. ამჟამად, ორსავე შემთხვევაში „ხერხი“ გვაქვს. ამ სიტყვების გარჩევის საჭიროებას უნდა შეეშალა ხელი ვ-ს დაკარგვისათვის. მაგრამ ისტორია არც ასეთ შემთხვევებს დაერიდა და გადაშენებას ვ ასეთმა შემთხვევამაც ვერ გადაარჩინა.

ძველად ქართულში ჩვეულებრივი იყო ფორმები, როგორცაა, გააკეთის, დაწერის... დგების, წვების, ჯდების... აი თუნდაც ისეთი, „ვეფხის-ტყაოსნის“ ერთ-ერთ ტაეპში რომ გვხვდება:

„საწოლს დაწუა, ტირს, მტირალსა ცრემლი ძნელად ევოცების,

„ვითა ვერხუი ქარისაგან, ირხევის და იკეცების,

„რა მილულდის, სიახლოვე საყუარლისა ეოცების,

„შეკრთის, დიდი დაიზახის, მით პატიჟი ეოცების“... ამჟამად არც

ერთს ამ შემთხვევაში ქართული **-ის** დაბოლოებას არ იხმარს: ზოგან **-ა** მოვა ბოლოს (ეხოცება, ირხევა, იკეცება, ეოცება), ზოგან დაბოლოების ცვლილების გარდა ზმნის დროც შეიცვლება (დაიძახებდა ხოლმე...).

არც ფრაზაში სიტყვათა სინტაქსური ურთიერთობაა ამჟამად წინანდებური: „ვეფხის-ტყაოსანში“ ვკითხულობთ:

„ყმა მტირალი შეებრალა, ამაღ ცხელნი ცრემლნი ღუარნა,

„მაგრამ უჯდა უცხოს უცხო, არ ბაგენი აუბარნა,

„ყმამან თქუა თუ გონებანი ჩქარნი ჩემთვის დააწყნარნა,

„ცრემლ დენილი შეეხუეწა, ადგა, მუჯლნი მოუყარნა“... ძველებური „ცრემლნი ღუარნა“, „ბაგენი აუბარნა“, „გონებანი დააწყნარნა“;

„მუჟღნი მოუყარნა“... თანამედროვე ქართული არც ერთ ამ ზმნაში „ნ“-ს არ იხმარს... სხვა მაგალითებს არ გამოვეყიდეებით, და აქ სიტყვათა მნიშვნელობის ცვლის ორიოდ შემთხვევას მოვიყვანთ.

ყველამ კარგად იცის, რასაც აღნიშნავს ამჟამად სიტყვა „მეცნიერი“; ძველს ქართულში ამ სიტყვას სულ სხვა მნიშვნელობა ქონდა: იგი აღნიშნავდა „მცოდნეს“ და „ნაცნობს“: „შევკრიბენ კარსა დარბაზისა ჩუენისასა მღვდელ-მოძღუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და ყოველთა ჳევთა ჳემოთა და ქუემოთა აზნაურნი, მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-ო. — მოგვითხრობს XI საუკუნის ცნობილი იურიდიული აქტი; აქ გამოთქმა: „შევკრიბენ... აზნაურნი, მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“ — ნიშნავს: შევკრიბე ბჭობის საქმის მცოდნე აზნაურები: **მეცნიერი = მცოდნე**.

ფრაზაში კი: „წუთ-წუთ მოვიდიან მისა მეცნიერნი მისნი და ჰგონებედ, ვითარმედ პოონ იგი მკუდარი“, „მეცნიერი“ ნიშნავს „ნაცნობს“. „მაღ-მაღე მოდიოდენ მასთან მისი ნაცნობები და ფიქრობდენ, რომ იბოვიდენ მას მკვდარს“...

ცნობილი თქმა: „თუ კაცი ჳირსა არ დათმობს, ლხინი რა დასათმობია“, შეუსაბამობას შეიცავს, თუ „დათმობა“ აწინდელი მნიშვნელობით გავიგეთ, მაგრამ ყველაფერი თავის ადგილას აღმოჩნდება, თუ მოვიგონებთ, რომ ძველს ქართულში „დათმობა“ „მოთმენას“, „გაძლებას“ ნიშნავდა: „თუ კაცი ჳირსა არ დათმობს, ლხინი რა დასათმობია“ — ე. ი. „თუ კაცი გაჭირვებას არ გაუძლებს, ლხინს რაღა გაძლება უნდაო“...

არას ვიტყვით იმაზე, რამდენი ძველი სიტყვა სრულიად გამოვიდა ხმარებიდან, მოკვდა, რამდენი ახალი სიტყვა შეეძინა ქართულს.

რა იწვევს ენის ცვლას? რა წარმართავს მის განვითარებას?

ამაზე პასუხი მარტივად გაიცემა, თუ ჩვენ მოვიგონებთ, რაშიც მდგომარეობს ენის სოციალური ფუნქცია: ენა საწარმოო ურთიერთობაში მყოფ ადამიანთა ურთიერთობის იარაღია, გაგებინების საშუალებაა; ენა ცოცხლობს იმდენად, რამდენადაც ის ამ სოციალურს ფუნქციას ასრულებს. საწარმოო ძალთა განვითარება იწვევს საწარმოო ურთიერთობის ცვლას; ერთი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის ადგილს იჭერს მეორე, და განა წარმოსადგენია ეს არ დაეტყოს ენას, რომლის არსებობაც ამ საწარმოო ურთიერთობასთან არის დაკავშირებული?! **საწარმოო ურთიერთობათა განვითარების დიალექტიკა საფუძველია ენის განვითარების დიალექტიკისა.**

როცა ენის განვითარებაზე ვლაპარაკობთ საწარმოო ურთიერთობათა განვითარებასთან დაკავშირებით, ერთის წუთითაც არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ ყოველ ენობრივ მონაცემში თანაბრად როდი აღიბეჭდება საწარმოო ურთიერთობათა ცვლა: ყველაზე მკვეთრად მას ასახავს ლექსიკა (სიტყვათა მარაგი), და ეს სრულიად ბუნებრივია იმიტომ, რომ მანძილი ბ ა ზ ი ს ს ა და ზ ე დ ნ ა შ ე ნ ს შ ო რ ი ს ა ქ ყ ვ ე ლ ა ზ ე მ ც ი რ ე ა , კ ა ვ შ ი რ ი ს ა გ ა ნ ს ა და მ ი ს ს ა ხ ე ლ ს შ ო რ ი ს ყ ვ ე ლ ა ზ ე მ ქ ი დ რ ო ა .

ენის ფორმები, აგებულება მეტს კონსერვატიულობას იცავს; წინა საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციები აქ დიდს გამძლეობას იჩენენ და ამის გამო ხდება ის, რომ ენის აგებულების (მორფოლოგია-სინტაქსის) ახსნა სათანადო ეკონომიურ ბაზისამდის დაყვანით უხეშ მქანისტურ შეცთომებს იძლევა.

მით უფრო ეს ითქმის ფონეტიკის შესახებ. ცნობილს წერილში ი. ბლოხისადმი ფრ. ენგელსი ამბობს: „**საექვოა, ვინმემ მოახერხოს — ისე, რომ თავი სასაცილოდ არ გაიხადოს — ეკონომიკაზე მითითებით... იმის ახსნა, თუ როგორ მოხდა ჩრდილო-გერმანულ ხმოვანთა შეცვლა**“.

ენა ვითარდება; ენის სისტემა დროთა ვითარებაში იცვლება; ენა ისტორიულად ცვალებადი კატეგორიაა: ამიტომ არც ერთი ენობრივი მოვლენის მეცნიერული შესწავლა არ შეიძლება მის ისტორიულს ასპექტში შესწავლის გარეშე. **მოვლენის შესწავლა ისტორიულს ასპექტში ნიშნავს მოვლენის შესწავლას მის განვითარებაში; ეს კი უცილობელი პირობაა მოვლენის მეცნიერული შესწავლისა.** განვითარების თვალსაზრისით დედამიწის შესწავლამ შექმნა გეოლოგია, ცხოველთა სამყაროს მიმართ იმავე თვალსაზრისის გამოყენებამ წარმოშვა ბიოლოგია, და **ენათმეცნიერებაც მეცნიერებად იქცა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ენობრივი მოვლენა ისტორიულს ასპექტში იქნა წარმოდგენილი.**

ყოველი არაისტორიული თვალსაზრისი ენის შესწავლისას მხოლოდ იმდენად არის გამართლებული, რამდენადაც ეს საჭიროა შემდგომში ისტორიული თვალსაზრისის მომარჯვებისათვის. რომელიმე ენის შესწავლისას ჩვენ შეიძლება ავიღოთ ამოსავლად ან აწინდელი მდგომარეობა და აქედან გავემართოთ წარსულისაკენ ანდა, პირუკუ,

წარსულის რომელიმე მომენტს დავემყაროთ და განვითარების შემდგომი ეტაპები გავითვალისწინოთ. ორსავე შემთხვევაში ჩვენ გვჭირდება ენობრივი სისტემის განაკვეთი-სქემა, ენის არსებობის გარკვეულ მომენტში; ამიტომაც **ისტორიული თვალსაზრისის რეალიზაცია უთუოდ საჭიროებს არა-ისტორიული თვალსაზრისით დამუშავებულ სტატიკურ შესწავლას**, რომელიც, ვიმეორებთ, ისტორიული თვალსაზრისის გამოუყენებლად უძლურია მართებულად გააშუქოს ენობრივი მოვლენა და ამდენადვე თავისთავადს ღირებულებას მოკლებულად უნდა ჩაითვალოს.

ვითარდება ცოცხალი კუთხური მეტყველება, ვითარდება სამწერლო ენაც. უკანასკნელს მიმართავენ ხოლმე, როცა ენის განვითარების წინა საფეხურები სურთ გაარკვიონ. ეს აუცილებლობის საქმეა და არა სასურველობისა: სამწერლო ენის განვითარება არ იძლევა ენის განვითარების სწორ სურათს. სამწერლო ენა ფასეული კულტურული პროდუქტია, მაგრამ მაინც კულტურული პროდუქტი; სამწერლო ენის განვითარებას კონტროლი ეწევა, ამიტომ სამწერლო ენა მეტ-ნაკლებად ყოველთვის ხელოვნურია; მეტყველების ბუნებრივი სახე ცოცხალ მეტყველებაშია მოცემული; **ცოცხალი მეტყველების განვითარებაში წარმოდგენილი ენის ბუნებრივი განვითარება**; ამიტომაც: **ენათმეცნიერულის თვალსაზრისით ცოცხალი მეტყველება შეუდარებლივ უფრო ფასეულია, ვინემ სამწერლო ენა**. მხოლოდ მისი შესწავლა იძლევა სწორ წარმოდგენას ენის ბუნების რაობისა და ენის განვითარების საფუძვლების შესახებ.

§ 16. ენის წარმოშობის საკითხი. ა. ამ საკითხის ადგილი ენათმეცნიერებაში. როცა ვლაპარაკობთ ენის განვითარებაზე, არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ იმ მომენტს, რომელიც ამოსავალი წერტილია ენის შემდგომი განვითარებისათვის. მხედველობაში გვაქვს ენის წარმოშობა.

უცნაური ბედი ეწია ამ საკითხს ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორიაში. იყო დრო, როცა ის ითვლებოდა ყველაზე საინტერესო საკითხად, როცა ენის შესახებ მსჯელობა უწინარეს ყოვლისა ამ საკითხის შესახებ მსჯელობას მოასწავებდა. ეს იყო ძველად, ქრისტიანული ერის დაწყებამდის რამდენიმე საუკუნის წინ — სოკრატესა, პლატონისა და

არისტოტელეს დროს, — მაშინ, როდესაც ენათმეცნიერების ჩანასახიც არ მოიპოვებოდა, — საბერძნეთის ქალაქების მოედნებზე გაცხარებით კამათობდნენ იმის შესახებ, რა განსაზღვრავს ამა თუ იმ საგნისა თუ მოვლენის სახელს, **რატომ ეწოდება ამ საგანს სწორედ ეს სახელი და არა სხვა**. ერთმანეთს უპირისპირდებოდა ორი მიმდინარეობა. ერთნი ამტკიცებდნენ: საგნის ბუნება განსაზღვრავს, თუ რა სახელი დაერქმევა მასო, სახელი ბუნებითია (და არა შეთანხმების ნიადაგზე შერჩეულიო). მეორე მიმდინარეობის წარმომადგენლები ამბობდნენ: სახელი საგანს ეწოდა შეთანხმება-დაკანონების გზით (ბუნებითი კავშირი საგანსა და სახელს შორის არ არსებობსო)... დისკუსია საყოველთაო ინტერესს იწვევდა. თავისი ბუნებით საკითხი ფილოსოფიური ხასიათისა იყო და არსებითად ენის წარმოშობას ეხებოდა.

ენის წარმოშობის საკითხისადმი განსაკუთრებული ინტერესის მაჩვენებელია ჰეროდოტეს მოთხრობა ეგვიპტის ფარაონ ფსამეტიქის (VII საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის) ექსპერიმენტის შესახებ.

ფსამეტიქის განკარგულებით ორი ბავშვი აღზარდეს ისე, რომ აღამიანის სიტყვა არა სმენიათ. ბავშვები მაინც ალაპარაკდნენ: პირველი სიტყვა, რაც მათ იხმარეს, იყო „ბეკოს“. ფარაონის განკარგულებით წარმოებულმა ძიებამ გამოარკვია, რომ „ბეკოს“ „პურს“ ერქვა ფრიგიულად (მცირე აზიის ერთი ძველი ენათაგანია). ფარაონს თურმე აქედან დაესკვნა: ფრიგიული უძველესი ენა ყოფილაო.

ფარაონ ფსამეტიქის ექსპერიმენტის არც მეთოდისა, არც დასკვნა, რომელიც მას გაუკეთებია, ჩვენ ამჟამად არ გვანტერესებს. ეს ექსპერიმენტი (თუ კი მართლა ქონდა მას ადგილი) საგულისხმოა სხვა მხრივ: ინტერესი ენის წარმოშობისადმი არა მარტო ძველ საბერძნეთში დასტურდება, არამედ — უფრო ადრე — ძველ აღმოსავლეთშიც, ცივილიზაციის ამ აკვანში.

დასავლეთ ევროპაში უკანასკნელი ოთხი საუკუნის მანძილზე ენის წარმოშობის საკითხს შერჩა მიმზიდველობა. და მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნეში ერთგვარად მოაკლდა ამ საკითხს ყურადღება — ენათმეცნიერთა წრეში, ენათმეცნიერების ჩამოყალიბების შემდეგ დამოუკიდებელ პოზიტიურ მეცნიერებად: მეცხრამეტე საუკუნეში ენის წარმოშობის შესახებ გამოქვეყნებულ ნაშრომებში ენათმეცნიერთა წილი ერთობ მცირეა!

ფსიქოლოგიურად ეს გასაგებია: ენათმეცნიერები რჩეობენ ზუსტ პოზიტიურ კვლევას მიაპყრონ გულის-ყური, ვინემ ისეთი საკითხის დამუშავებას, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე მუშავდებოდა, მაგრამ ჰიპოთეზების მეტს არაფერს იძლეოდა. ასეთი განწყობილება განსაკუთრებით საგრძნობი ხდება მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან: ენის წარმოშობის საკითხი მეტაფიზიკურ საკითხად ცხადდება ინდო-ევროპულ ენებზე მომუშავე ენათმეცნიერთა წრეში, და შემთხვევითი არ არის, რომ პარიზის საენათმეცნიერო საზოგადოების წესდებაში (1865 წ.) საგანგებო მუხლიც შეუტანიათ — საზოგადოების სხდომებზე არ დაიშვება მოხსენებები ენის წარმოშობის შესახებო.

ასეთი დამოკიდებულება ენის წარმოშობის საკითხისადმი უმართებულოა: ენის წარმოშობის საკითხს ენათმეცნიერება გვერდს ვერ აუვლის; ეს საკითხი **ერთ-ერთი ძირითადი საკითხთაგანია**; ენათმეცნიერებისათვის იგი იმდენადვე არის მნიშვნელოვანი და აქტუალური საკითხი, რამდენადაც მნიშვნელოვანია და აქტუალური ბიოლოგიისათვის სიცოცხლის წარმოშობის საკითხი, საზოგადოებათმეცნიერებისათვის — სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხი.

აკად. ნ. მარს ენის წარმოშობის საკითხი მიაჩნდა **ყველაზე ძირითად** საკითხად. ასეთი გაგება შინაგან კავშირშია აკად. ნ. მარსის დებულებასთან, რომლის თანახმადაც „ყველა ენის ყველა სიტყვა შედგება მხოლოდ და მხოლოდ ოთხი ელემენტისაგან; ყოველი სიტყვა შედგება ერთი ან ორი, იშვიათად სამი ელემენტისაგან; არც ერთი ენის ლექსიკურს შემადგენლობაში არ მოიპოვება სიტყვა, რომელიც შეიცავდეს რასმე ამ ოთხი ელემენტის გარეშე; ეს ოთხი ელემენტია... **სალ, ბერ, ფონ, როშ**, — ესაა საფუძველი ყოველი სიტყვის ფორმალური პალეონტოლოგიური ანალიზისა; სანამ წინასწარ ასეთი ანალიზი არ არის ჩატარებული, სანამ სიტყვა არ არის დაშლილი... ამ ელემენტებად..., არ შეიძლება ვაწარმოთ შედარება, ამგვარი ანალიზის გარეშე შედარებითი მეთოდი უქმია“ („იფეტური თეორია“, ბაქო, 1928 წ., გვ. 7).

ეს ოთხი ელემენტი დასაბამიერია: „თავდაპირველად, ბგერითი მეტყველების წარმოშობისას სულ იყო, უფრო ზუსტად რომა ვთქვათ, — გლოტოგონიურად გამოყენებული იყო ოთხი ასეთი სიტყვა, ოთხი ელემენტი... დედამიწის ყველა ენა შედგება ამათგან, მხოლოდ ამ ოთხი ელემენტისაგან...“ („ენის შესახებ მოძღვრების მსოფლიო მასშტაბით დაყენება“, რჩეული ნაშრომები, ტ. IV, გვ. 59).

ამდენადვე აკად. ნ. მარის დებულება — ენის წარმოშობის საკითხი **ყველაზე ძირითადი საკითხია** ენათმეცნიერებისათვის — სპეციფიკური ხასიათისაა: იგი მოასწავებს ოთხი ელემენტის შესახებ მოძღვრების გამოცხადებას ენათმეცნიერების ძირითად საკითხად, — ოთხი ელემენტის შესახებ მოძღვრებასთან კავშირის გარეშე აკად. ნ. მართან ბგერითი ენის წარმოშობის საკითხი არ განიხილება (იხ. ქვემოთ).

ამ სპეციფიკური ვითარების გათვალისწინებით უნდა დაფასდეს აკად. ნ. მარის დამსახურება — ენის წარმოშობის საკითხის აქტუალურობის გახაზვა დემონსტრაციულად.

ბ. რას ნიშნავს ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევა? ეს არ ნიშნავს იმის გარკვევას, თუ რა ენა წარმოიშვა პირველად, მით უფრო იმის ჩვენებას, თუ რა სიტყვები შეიქმნა თავდაპირველად, რა სიტყვებს წარმოთქვამდა თავდაპირველად ენა-ადგმული ადამიანი. ასეთ მიზნებს ენის წარმოშობის თეორია არ ისახავს და არც შეიძლება ისახავდეს. **რა პირობებში წარმოიშვა ადამიანის მეტყველება,** რა პირობებში იყო **შესაძლებელი** ადამიანის ამეტყველება — აი ამაზე უნდა გაცეს პასუხი ენის წარმოშობის თეორიამ.

ენის წარმოშობის საკითხს ვერ გაგვირკვევს ვერც ერთი ენის ისტორია, რა გინდ ძველიც იყოს იგი: თვით უძველესი, ჩვენთვის ცნობილი, ენების სათავეებიდან დიდზე დიდი მანძილი რჩება ადამიანის მეტყველების სათავეებამდის.

ენის წარმოშობის ილუსტრაციად არ გამოდგება ბავშვის მეტყველების განვითარება (ცნობილი ბიოლოგიური კანონის თანახმად: ინდივიდის ორგანიზმის განვითარება იმეორებს სათანადო გვარის განვითარებას, გაივლის მოკლედ ყველა საფეხურს); არ გამოდგება იმიტომ, რომ ბავშვი სწავლობს ლაპარაკს უფროსებისაგან, სწავლობს ენას, რომელიც მას ესმის. პირველყოფილ ადამიანს არ შეეძლო **ამ გზით** ლაპარაკი ესწავლა, მას არავითარი ენა არ ესმოდა, „ბავშვი“ „უფროსებისაგან“ ვეღარ ისწავლიდა ლაპარაკს.

გ. რა მეცნიერებათა მიღწევები უნდა იქნეს გამოყენებული ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევისათვის? ენის წარმოშობის საკითხი დოკუმენტალური ზედმიწევნით არ გაირკვევა. ენის წარმოშობის შესახებ იქმნება თეორიები. ასეთი თეორიების დასასაბუთებლად არ კმარა მარტო ენათმეცნიერების ჩვენებანი, — **აუცილებელია ყველა** იმ

მეცნიერების მიღწევათა გამოყენება, რომლებიც ადამიანსა და მის წარსულს სწავლობენ. ეს მეცნიერებებია (ენათმეცნიერების გარდა): ისტორია (კერძოდ, მატერიალური კულტურის ისტორია ანუ არქეოლოგია), ანთროპოლოგია, ფსიქოლოგია და საზოგადოებათმეცნიერება.

ენის წარმოშობის ყოველი თეორია ყველა ამ მეცნიერების დასკვნით სიტყვას უნდა ემყარებოდეს. წინააღმდეგს შემთხვევაში ის მკვდრად შობილი თეორია იქნება. მეტი კიდევ, ის არ იქნება მეცნიერული ღირებულების მქონე თეორიაც.

რაც უფრო მაღალია ამ მეცნიერებათა განვითარების დონე, მით უფრო დასაბუთებული იქნება ენის წარმოშობის თეორია.

იყო დრო, როდესაც ეკლესია ირწმუნებოდა: ღმერთმა შექმნა ადამიანიო. შესაფერისად წყდებოდა ენის წარმოშობის საკითხიც: ღმერთმა შექმნა ადამიანი, ღმერთმა აამეტყველა მის მიერ შექმნილი ადამიანიო: ანტიმეცნიერული იყო ადამიანის წარმოშობის „თეორია“, ანტიმეცნიერული იყო ენის წარმოშობის „თეორია“.

სახელმწიფო ადამიანთა შეთანხმებამ შექმნაო, ამტკიცებდნ ხელშეკრულების თეორიის ავტორები (ჰობსი — XVII ს., რუსო — XVIII ს.); ენა ადამიანთა შეთანხმების შედეგიაო, მოგვითხრობენ იმდროინდელი თეორიები ენის წარმოშობისა: **ენის წარმოშობის თეორია ასახავს სათანადო ეპოქის აზროვნების დონეს, ენის წარმოშობის საკითხი ამ აზროვნების შესაბამისად ისმება და წყდება.**

დ. ენის წარმოშობის თეორიათა ძირითადი ტიპები. თანამედროვე თეორიები ენის წარმოშობისა შეიძლება დაიყოს ორ ძირითად ჯგუფად: **ინდივიდუალისტურ** და **სოციალურ თეორიებად.**

პირველ ჯგუფს ეკუთვნის: ხმისმიბაძვითი, შორისდებულებისა (წამოძახილებისა) და სიმღერის თეორიები.

ხმისმიბაძვითი თეორიისათვის ამოსავალია ის ხმები, რომელთაც საგნები გამოსცემენ: ბაყაყი ყიყინებს, გუგული „გუ-გუ“-ს გაიძახის, ჭრიჭინა ჭრიჭინებს... საგნებს უნდა დარქმეოდა ისეთი სახელები, როგორ ხმებსაც გამოსცემდნ (ყიყინი, გუ-გუ, ჭრიჭინი...). ადამიანის პირველი სიტყვები ამგვარი ხმების მიბაძვით გაკეთდაო, გვეუბნება ხმისმიბაძვითი თეორია.

წამოძახილების ანუ შორისდებულების თეორიის თანახმად პირველი სიტყვები იყო ის წამოძახილები, რომელთაც იწვევდა გარე სამყარო.

როსაგან მიღებული შთაბეჭდილებები. შიშს, სიხარულს, აღტაცებას, ძლიერს ტკივილს უშუალოდ მოსდევდა ასეთი წამოძახილები.

სიმღერის თეორიას ისევ ადამიანის განცდებთან აქვს საქმე, ოღონდ ეს განცდები არ არის გამოწვეული გარეშე საგნების მიერ; ეს, ასე ვთქვათ, შინაგანი მოტივაციის მქონე განცდებია (ზოგი ავტორის აზრით ამ განცდათა შორის მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სქესობრივ სიყვარულთან დაკავშირებული განცდები, ე. ი. ბიოლოგიური მომენტი); ადამიანი მღეროდა უფრო ადრე, ვინემ ის ლაპარაკს დაიწყო. ეს სიმღერა, ცხადია, უსიტყვო იყო. სიმღერაში გაიწვრთნა ადამიანის სამეტყველო აპარატი, გაადვილდა მისი გამოყენება მეტყველებისათვის.

ამ თეორიათა კრიტიკა ჩვენ არ გვჭირდება. ყურადღებას იქცევს აქ შემდეგი გარემოება; ეს თეორიები თვალსაჩინოდ განსხვავდება ერთი-მეორისაგან, მაგრამ სამივეს ერთი რამ აქვს საერთო: სამივე გულისხმობს **ცალკეულ ინდივიდს**, ერთ ადამიანს, რომელიც ერთს შემთხვევაში ხმის მიბაძვით არქმევს საგანს სახელს, მეორეში — წამოძახილებით იწყებს „ლაპარაკს“ ანდა კიდევ სიმღერაში გამოგვივლენს მდიდარ ემოციებს. ადამიანთა კოლექტივს (ჯგუფს) არც ერთი ამ თეორიათაგანი არ საჭიროებს; **სამივე თეორია ინდივიდუალისტურია პრინციპში.**

ინდივიდუალისტურ თეორიებს უპირისპირდება **სოციალური** თეორიები: მეტყველება გაიჩინა **ჯგუფად** მცხოვრებმა „ადამიანმა“ **გაგებინების საჭიროებისათვის, ურთიერთობის საჭიროებისათვის.**

ამ რიგის თეორიათა შორის ყველაზე დასაბუთებულია შრომის თეორია ფრ. ენგელსისა. მისი მთავარი დებულებები შემდეგია:

ადამიანის წინაპარი **ორფენა** არსება იყო: ის უკანა ფეხებზე იდგა, გამართულად სიარული ისწავლა და მით ხელები გაითავისუფლა. „ამით გადაიდგა გადამწყვეტი ნაბიჯი მაიმუნისაგან ადამიანისაკენ“ („შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“ — კრებულში „ბუნების დიალექტიკა“, მეექვსე გამოცემა — რუს. — მოსკოვი, 1933, გვ. 50).

ადამიანის წინაპრები **საზოგადოებრივი** ცხოველები იყვნენ: „სრულიად ცხადია, რომ არ შეიძლება გამოვიყვანოთ წარმოშობა ადამიანისა, — ამ ყველაზე საზოგადოებრივი არსებისა ცხოველთა შორის, — არასაზოგადოებრივი უახლოესი წინაპრებისაგან“ (იქვე, გვ. 52).

ეს საზოგადოებრივი ცხოველი **ადამიანად აქცია შრომამ**. შრომა გულისხმობს შრომას ხელით, შეიარაღებული ხელით; „შრომის პროცესი იწყება იარაღის დამზადებიდან“, „ადამიანი იარაღის მკეთებელი ცხოველია“ (უფრო დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ზემოთ, § 11: „ენა და ადამიანი“).

ერთად **საქმიანობის** პროცესში **გაჩნდა მოთხოვნილება** „ერთმანეთისათვის რამე ეთქვათ“, გაჩნდა **საჭიროება ურთიერთობის იარაღის შექმნისა**: „შრომის განვითარება... ხელს უწყობდა საზოგადოების წევრთა მეტს შემჭიდროებას, რადგანაც მისი წყალობით გახშირდა - ურთიერთ-დახმარების, ერთად საქმიანობის (მოქმედების) შემთხვევები და უფრო ცხადი გახდა ამ ერთად საქმიანობის სარგებლობა ყოველი ცალკე წევრისათვის. მოკლედ რომ ვთქვათ, გაადამიანების პროცესში მყოფნი მივიდნენ იქამდის, რომ მათ გაუჩნდათ **მოთხოვნილება რაღაც ეთქვათ ერთმანეთისათვის**“ (იხ. იქვე, გვ. 52. ხაზი ენგელსისაა — **ა. ჩ.**).

ამგვარად, შრომითი საქმიანობის პროცესში ჩნდება მეტყველება; მას წარმოშობს ურთიერთობის საჭიროება, ე. ი. **საკომუნიკაციო ფუნქცია დასაბამიდანვე გააჩნია ენას**, ის განსაზღვრავს კიდევ ენის წარმოქმნას.

„ცნობიერების მსგავსად ენა აღმოცენდება (წარმოიქმნება) მხოლოდ საჭიროებისაგან, გადაუდებელი **საჭიროებისაგან სხვა ადამიანებთან ურთიერთობისა**“, — წერენ „გერმანული იდეოლოგიის“ ავტორები, მარქსი და ენგელსი, 1847 წ. (გვ. 20-21, ხაზი ჩვენია — **ა. ჩ.**).

რა ენა იყო ეს **პირველი ენა**? ეს იყო — ფრ. ენგელსის აზრით — **ბგერითი ენა**: „საჭიროებამ გაიჩინა თავისთვის ორგანო: მაიმუნის განუვითარებელი ყელი გარდაიქმნებოდა თანდათანობით, მაგრამ განუხრელად — მოდულაციათა გზით, რომლებიც თანდათანობით ძლიერდებოდა, და პირის ორგანოებმა თანდათანობით ისწავლეს ერთი მეორის მიყოლებით დანაწევრებული ბგერების გამოთქმა“ (იქვე, გვ. 52).

ადამიანი **ალაპარაკდა ენით**, თანდათანობით გაწაფა თავისი სამეტყველო აპარატი დანაწევრებული ბგერების გამოთქმაში.

რა ხნოვანობისაა **ბგერითი ენა**? „ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება“, ამბობენ მარქსი და ენგელსი „გერმანულ იდეოლოგიაში“ (იხ. გვ. 20, რუს. გამოც. 1934 წ.).

და თითქო იმისთვის, რომ არავითარი ეჭვი არ დარჩეს, რავგარი ენის შესახებაა აქ ლაპარაკი, მარქსი და ენგელსი იქვე გვეუბნებიან:

„სულს“ („გონს“) თავიდანვე აწევს წყველა მისი დამძიმებისა **მატერიით**, რომელიც **აქ გვევლინება** ჰაერის მოძრავი ტალღების, **ბგერების სახით**, ერთი სიტყვით, **ენის სახით**“ (ხაზი ჩვენია — **ა. ჩ.**) და ამას მოსდევს ზემოხსენებული დებულება: „ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება“... „ენა აღმოცენდება საჭიროებისაგან ურთიერთობისა“...

ბგერითი ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება; ბგერა, როგორც მატერიალური მონაცემი („ჰაერის მოძრავი ტალღები“) იმთავითვე „აწევს“ ცნობიერებას („გონს“).

ამგვარად, მარქს-ენგელსის სოციალური თეორია ენის წარმოშობისა შემდეგს დებულებებს აყენებს:

ენის წარმოშობა **შრომის საქმიანობასთანაა** დაკავშირებული.

ადამიანის წინაპარი „**საზოგადოებრივი ცხოველი**“ იყო, ჭკუფეხბად ცხოვრობდა.

ენა ურთიერთობის საჭიროებისათვის შეიქმნა. ეს ენა (პირველი ენა) **ბგერითი ენა იყო.**

ე. ხელის ენის საკითხი. გასული საუკუნის მესამოცე წლებიდან ენის წარმოშობის საკითხი ზოგმა მოაზროვნემ არსებითად სხვაგვარად დასვა: უდრის თუ არა ენის წარმოშობის საკითხი ბგერითი მეტყველების წარმოშობის საკითხს? სხვანაირად რომა ვთქვათ, **არის თუ არა ბგერითი მეტყველება პირველადი?** თუ: მას წინ უძღოდა ჟესტ-მიმიკის ენა, ხელის ენა, კინეტური მეტყველება?

ჟესტ-მიმიკის ენის პირველობას ავტორიტეტული დამცველი გამოუჩნდა ცნობილი გერმანელი იდეალისტი ფილოსოფოსის ვილჰელმ ვუნდტის სახით. თავის ნაშრომებში („ლექციები ადამიანისა და ცხოველთა სულის შესახებ“ — პირველი გამოცემა 1863 წ., ჰაიდელბერგში, — „ფიზიოლოგიური ფსიქოლოგიის საფუძვლები“, სამ ტომად, პირვ. გამოც. 1873 წ.) ვ. ვუნდტი დადებითად წყვეტდა ხელის ენის პირველობის საკითხს; ხოლო ვრცელი დასაბუთება მან ამ საკითხს უძღვნა თავის მრავალტომიან „ხ ა ლ ხ თ ა ფ ს ი ქ ო ლ ო გ ი ის“ პირველ ტომში (რომელიც ენას ეხება და პირველად 1900 წელს გამოვიდა); აქ ამ საკითხს მიძღვნილი აქვს მესამე თავი, გვ. 143-257 (მესამე გამოცემისა, 1911 წ.).

ამ ნაშრომის გამოქვეყნების შემდეგ ხელის ენის პირველობის საკითხს ბევრი მომხრე აღმოაჩნდა. და შემთხვევითი არაა, რომ აკად.

დ. ოვსიანიკო-კულიკოვსკი შეჯამებითი ხასიათის ისეთ კოლექტიურ ნაშრომში, როგორცაა "Итоги науки" (იხ. მეათე ტომი, მიძღვნილი საზოგადოებისადმი და გამოსული 1914 წელს), ენის წარმოშობის შესახებ წერდა:

„იყო ეპოქა, როდესაც აზრის გადმოსაცემად იხმარებოდა მხოლოდ ჟესტები... ენის, როგორც აზრის ორგანოს, განვითარება მიემართებოდა ჟესტიკულაციიდან ბგერითი მეტყველებისაკენ. **ჟესტიკულაცია... მრავალი ათასელი წლის განმავლობაში წარმოადგენდა აზრის თავისთავადსა და ერთად ერთ ორგანოს** (ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.). იგივე უკაფავდა გზას არტიკულაციას“ (იხ. ხსენებ. შრომა, გვ. 270).

ხელის ენის პირველობას (1926 წლიდან) თავგამოდებით იცავდა აკად. ნ. მარიც. მისი კონცეფცია ენის წარმოშობისა ასე გადმოიცემა: **ბგერით მეტყველებას წინ უსწრებდა ხელის ენა**, კინეტური მეტყველება; **ბგერითი მეტყველება ახალია**; იგი წარმოიშვა მისნების (მოგვების) წრეში; ეს ბგერითი მეტყველება **თავდაპირველად სასაუბრო ენა არ იყო: გაგებინების საჭიროებას ის არ გაუჩენია; ის მისნური საშუალება იყო**, — „შრომა-მაგიური პროცესისა“; ამ საშუალებას მისნები საიდუმლოდ ინახავდნენ; კარგა ხნის განმავლობაში ის მიუწვდომელი იყო სხვებისათვის: **კლასობრივია ბგერითი მეტყველების წარმოშობა**.

„...ხელი იყო ურთიერთობის იარაღი, ხელებით ლაპარაკობდნენ მრავალი ათეული ათასი წლის განმავლობაში, ლაპარაკობდნენ ხელის მეტყველების, კინეტური ენის, ჟესტებისა და მიმიკურ მოძრაობათა ენით და ყოველდღიურ სინამდვილეში ადამიანები არ საჭიროებდნენ არავითარ ბგერითს მეტყველებას. ბგერითი ენის საჭიროება გაჩნდა კლასობრივი დიფერენციაციის ჩანასახთა გაჩენასთან ერთად, როდესაც მისნობასთან დაკავშირებით შეიქმნა სპეციალური ჯგუფი საიდუმლო მისნური მოქმედებებით ცეკვა-სიმღერა-თამაშში, სადაც... წამოძახილებაში იწყო გამოყოფა... მისნური (მაგიური) მნიშვნელობის სიტყვა-სიმბოლოებმა“ (აკად. ნ. მარი: „ენის შესახებ მოძღვრების დაყენება მსოფლიო მასშტაბით“, იხ. „რჩეული შრომები“, IV, გვ. 59).

ანდა კიდევ: „კაცობრიობამ დაიწყო ურთიერთობა ხაზოვანი ანუ ხელის მეტყველებით, ჟესტებისა და მიმიკის ენით. მან ის გააგრძელა ბგერითი მეტყველებით, დანაწევრებული ბგერების ენით...“

ბგერითი ენა შეიქმნა რთული საზოგადოებრივი წყობილების ეპოქაში, რომელსაც გააჩნდა ძალა-უფლების იარაღის მფლობელი მაორგანიზებელი კოლექტივი; ეს უკანასკნელი ფლობდა მის მიერ შექმნილ ბგერითს მეტყველებასაც. ადამიანი უკვე იყო გონებრივი განვითარების მაღალ საფეხურზე. ამ დროისათვის მის განკარგულებაში იყო სრულყოფილად განვითარებული ხელის ანუ ხაზოვანი ენა, რომელიც საგნებით აკმაყოფილებდა ურთიერთობის საჭიროებას, როგორც კოლექტივისა კოლექტივთან, ისე — ცალკე პირთა ურთიერთობის საჭიროებას კოლექტივთა შიგნით...

საჭიროება ბგერითი მეტყველებისა **ურთიერთობის მიზნით არ იყო...** (აკად. ნ. მარი: „ენა“, რჩეული შრომები, ტ. II, გვ. 129).

...პირველი ბგერითი მეტყველების გამოყენებას არ შეიძლებოდა არ ქონოდა მაგიური საშუალების ხასიათი, მისი ცალკე სიტყვები არ შეეძლოთ არ დაეფასებინათ, როგორც ჯადოქრობა. მას აფასებდნენ და ინახავდნენ საიდუმლოდ, როგორც ინახავენ ამჟამადაც ჯადოსნურ განსაკუთრებულ სამონადირეო ენას“ (აკად. ნ. მარი: „ენის წარმოშობისათვის“, რჩეული შრომები, ტ. II, გვ. 204).

თავდაპირველად ბგერითი მეტყველება იყო „გარკვეული პროფესიის ვიწრო წრის მეტყველება, მაგიური მეტყველება, უკეთ რომა ვთქვათ, შრომის პროცესის მაგიურ გამოთქმათა კრებული“... და მხოლოდ შემდეგ „მაგიურ ამქრული მეტყველებიდან, იარაღიდან კაცობრიობის ურთიერთობისა ტოტემთან, კულტ-საწარმოო ძალასთან..., ეს მეტყველება გარდაიქმნა ყოველდღიურობაში სახმარ მეტყველებად. აი აქ უკვე იწყება პროცესი ენის განვითარებისა, როგორც ურთიერთობის იარაღისა ადამიანის ერთი კოლექტივისა მეორესთან“ (აკად. ნ. მარი: „იაფეთილოლოგია ლენინგრადის სახელმწიფო უნივერსიტეტში“, რჩეული შრომები, ტ. I, გვ. 259).

„ამხანაგებო, უდიდესი გაუგებრობაა, როცა ენის წარმოშობას ანგარიშობენ ბგერითი მეტყველების წარმოშობიდან, მაგრამ არა ნაკლებ არსებითი შეცთომაა, როცა ფიქრობენ, რომ ენას იმ თავითვე ქონდა ის ფუნქცია, რომელიც ამჟამად არის უპირველესი — სასაუბრო. ენა მაგიური საშუალებაა, საწარმოო იარაღია. მოთხოვნილება და შესაძლებლობა ენის გამოყენებისა ურთიერთობის საშუალებად — გაცილებით უფრო მერმინდელი ამბავია. და ეს თანაბრად

ეხება როგორც ხელის, ისე ბგერითს მეტყველებას“ (აკად. ნ. მარი: „ბაქოს დისკუსიის გამო იაფეტიდოლოგიისა და მარქსიზმის შესახებ“, ბაქო, 1932, გვ. 7 — ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

„ვიმეორებ, არაკლასობრივი ენა აქამდის არ ყოფილა, ეს არის მომავალი უკლასო საზოგადოების ენა“...

„...არაკლასობრივი ენა აქამდის არ ყოფილა, **ენა იყო კლასობრივი მისი წარმოშობის მომენტიდან, ბგერითი ენის წარმოშობის მომენტიდან**, ეს იყო ენა კლასისა, რომელიც დაეუფლა იმ ეპოქათა ყველა საწარმოო იარაღს, მათ რიცხვში მაგია-წარმოებასაც“... (იქვე, გვ. 10. — ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

აკად. ნ. მარისათვის ამოსავალია ხელის ენის პირველობა. ეს დებულება, მიუხედავად იმისა, რომ მას ბგერი მომხრე ყავს, დასაბუთებულ დებულებად ვერ მიიჩნევა. სრულებით დაუჯერებელია, რომ ათეულის ათასი წლების განმავლობაში ადამიანს ხელებით ელაპარაკოს, სრულყოფილი კინეტური მეტყველება გამოემუშავებინოს, და ხმა კი არ ამოეღოს. სხვა არა იყოს რა, ხელის მეტყველება სიბნელეში გაგებინების საშუალებად აღარ გამოდგებოდა, ე. ი. დღისით მოუბარი ადამიანი ღამე მუწვი იყო, ღამით ურთიერთობის საშუალება მას ესპობოდა, და თურმე ეს გრძელდებოდა ათეული ათასი წლის განმავლობაში! ასეთი რამ მეტად ძნელი წარმოსადგენია.

ბუნებრივი იქნებოდა გვევარაუდა, რომ ადამიანმა ხმის გამოყენებით დაიწყო, პირველად ბგერითი მეტყველება შეიქმნა; ჟესტ-მიმიკა კი დამხმარე საშუალება იყო, ბგერითი მეტყველების თანმხლები. ეს დამხმარე მით უფრო საჭირო უნდა ყოფილიყო, რაც უფრო განუვითარებელი იყო ბგერითი მეტყველება. ცხადია, ამ უკანასკნელის განვითარება ჟესტ-მიმიკის დამხმარე როლის დასუსტებას მოასწავებდა. ამრიგად: არა **წინასწრება**, არამედ **თანაარსებობა, ბგერითი მეტყველების წამყვანი როლით ენის განვითარების ყველა საფეხურზე** — ასეთი ვარაუდი ჩანს უფრო მართებული. ხელის ენის პირველობის საკითხი ამჟამადაც უარყოფითად უნდა გადაწყდეს.

აკად. ნ. მარი თავის თეორიას **მარქსისტულს** უწოდებს და ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევა იაფეტიდოლოგიაში აქტუალური მნიშვნელობის საქმედ აქვს წარმოდგენილი. მარქს-ენგელსის შეხედულებათა გათვალისწინებიდან (იხ. ზემოთ) ნათლად ჩანს, რომ აკად. ნ. მარის

თეორია ენის წარმოშობისა განსხვავდება ფაქტობრივ ნაწილშიცა და **პრინციპულ მომენტებშიც** იმისაგან, რასაც მარქსი და ენგელსი გვეუბნებიან.

მარქსი და ენგელსი: ბგერითი ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება; აკად. ნ. მარი: ბგერითი ენა შედარებით ახალია; მას ხელის ენა უსწრებს.

მარქსი და ენგელსი: ბგერითი ენა შეიქმნა ურთიერთობის გადაუდებელი საჭიროებიდან; აკად. ნ. მარი: გაუგებრობაა, როცა ბგერითი ენა იმ თავითვე სასაუბრო ენად მიაჩნიათ. ბგერითი მეტყველება პირველად მაგიური საშუალება იყო.

ენგელსი: ენის წარმოშობა შრომის პროცესს უკავშირდება; შრომა ენგელსთან გულისხმობს საარსებო საშუალებათა მოპოებისათვის საჭირო საქმიანობას. აკად. ნ. მარიც ლაპარაკობს შრომაზე, მაგრამ ესაა მაგიური პროცესი. აკად. ნ. მარის თეორია შრომის თეორიაა — შრომა-ცნების სპეციფიკური გაგებით.

ხელის ენის პირველობის დაშვებით აკად. ნ. მარმა უარყო ბგერითი ენის წარმოშობის სოციალური საწყისი: ბგერითი ენა ურთიერთობის საჭიროებას არ წარმოუქმნიაო. ამით აკად. ნ. მარის შეხედულება დაუპირისპირდა მარქსისა და ენგელსის პრინციპულ დებულებას: ურთიერთობის გადაუდებელმა საჭიროებამ წარმოშვა ბგერითი ენაო.

პრინციპული დაშორებაა ბგერითი ენის კლასობრივი წარმოშობის საკითხშიც: **ბგერითი ენის წარმოშობის დროს კლასების არსებობაზე ლაპარაკი სრულიად უადგილოა**. მართალია, აკად. ნ. მარი ერთგან წერს: „ლინგვისტური დასკვნები, რომელთაც აკეთებს იაფეტიდოლოგია, აიძულებენ მას სავსებით გადაჭრით თქვას, რომ ენგელსის ჰიპოთეზა — კლასების წარმოშობის შესახებ გვაროვნული წყობილების დარღვევის შედეგად — საჭიროებს სერიოზულ შესწორებასო“ (იხ. „იაფეტური თეორიის აქტუალური პრობლემები და მორიგი ამოცანები“ — რჩ. შრომ., ტ. III, გვ. 75), მაგრამ აქედან მხოლოდ ის დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს, რომ ხსენებულ „ლინგვისტურ დასკვნებს“ ესაჭიროება სერიოზული შესწორება და არა ენგელსის შეხედულებას კლასების წარმოშობის შესახებ.

ამას გვაფიქრებინებს ყველაფერი, რაც კლასების წარმოშობის შესახებ იყო ცნობილი დღემდის. არა თუ ბგერითი ენის წარმოშობის

მომენტში, წინარეისტორიულ ხანაში, არამედ გაცილებით უფრო გვიან, უკვე ისტორიულ ხანაში, პირველყოფილ-თემობრივი წყობილების დროს ადგილი არა ქონდა ექსპლოატაციას, „არ არსებობდნენ კლასები“ (იხ. საკავშირო კომუნისტური პარტიის ისტორია. მოკლე კურსი, მოწონებული ს. კ. პ. (ბ) ცენტრალური კომიტეტის მიერ, 1938, გვ. 119 — რუს. გამოც.).

ენის წარმოშობის საკითხის შესახებ ამჟამად ენათმეცნიერებისა და სხვა მეცნიერებათა მონაცემების მიხედვით შეიძლება შემდეგი დასკვნა გაკეთდეს:

1. ენა მართო ერთ ადგილას არ გაჩენილა (იგი შეიძლებოდა გაჩენილიყო ყველგან, სადაც საამისო პირობები იყო).

2. ცალკე მოხეტიალე „ადამიანი“ არ ალაპარაკებულა, მეტყველება წარმოიშვა „ადამიანთა“ ჯგუფში.

3. მეტყველება წარმოიშვა სოციალურმა საჭიროებამ, ურთიერთობის მოთხოვნილებამ (მარქსი, ენგელსი).

4. მეტყველება წარმოიშვა იმდროინდელი „ადამიანების“ შრომითი საქმიანობის პროცესში (ენგელსი).

5. პირველი მეტყველება იყო ბგერითი მეტყველება (მარქსი, ენგელსი).

რაც შეეხება ხელის ენის პირველობას: ა) ამჟამადაც მის საწინააღმდეგოდ მეტი საბუთი მოიპოვება, ვინემ მის სასარგებლოდ; შესტები იყო და არის თანამხლები მონაცემი; ბ) ხელის ენის პირველობა ბგერითი ენის სოციალური საწყისის უარყოფად იქცევა (აკად. ნ. მარი): თუ გაგებინების საშუალება უკვე არსებობდა ხელის ენის სახით, ცხადია, „ურთიერთობის მოთხოვნილება“ ვერ წარმოშობდა ბგერითს ენას.

II. მეცნიერული გრამატიკის დარგები

§ 17. საკითხის დასმისათვის. „კვლევა-ძიება უნდა ჩაწვდეს მასალას დეტალურად, გაანალიზოს მისი განვითარების სხვადასხვა ფორმები და აღმოაჩინოს მათი (ფორმების) შინაგანი კავშირი. მხოლოდ ამ მუშაობის ჩატარების შემდეგ შეიძლება სათანადოდ იქნეს გადმოცემული ნამდვილი მოძრაობა“, — ამბობს კ. მარქსი „კაპიტალის“ მეორე გამოცემის წინასიტყვაობაში, როცა ის განმარტავს, რით განსხვავდება გადმოცემა-დალაგების წესი კვლევა-ძიების წესისაგან და როცა ის არკვევს საკითხს, რაში მდგომარეობს მისი დიალექტიკური მეთოდი.

ეს სიტყვები მთელი პროგრამაა მეცნიერული კვლევა-ძიების მეთოდოლოგიისა მატერიალისტური დიალექტიკის თვალსაზრისით, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ გვსურს გავამახვილოთ ყურადღება დებულების იმ ნაწილზე, რომელიც ამბობს — „კვლევა-ძიება უნდა ჩაწვდეს მასალას დეტალურად, გაანალიზოს მისი განვითარების სხვადასხვა ფორმები და აღმოაჩინოს მათი შინაგანი კავშირი“-ო... ეს პირველი და მიუცილებელი პირობაა მატერიალისტური დიალექტიკის თვალსაზრისის გამოყენებისა სპეციალურს სამეცნიერო დისციპლინაში... მხოლოდ მაშინ, თუ იქნება დაცული ეს პირობა, არის შესაძლებელი, ფრ. ენგელსის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „დიალექტიკის კანონები დავძიოთ ბუნებაში, გამოვიყვანოთ მისგან და არა თვითნებურად ჩავჩაროთ მასში“ (ანტი-დიურიზმი, 3 რუს. გამოცემა, გვ. 21).

მაშასადამე, არაფერია ისე შემცთარი, როგორც შეხედულება, თითქოს მატერიალისტური დიალექტიკის გამოყენება უმი მასალის ცალკეულ ერთეულებში დიალექტიკის კანონების ძიებას მოითხოვდეს, თითქოს მატერიალისტური დიალექტიკის შეგნებული მოხმარა-გამოყენება (რასაც ფრ. ენგელსი საჭიროდ თვლიდა კერძოდ ბუნებისმეტყველთათვის) დიალექტიკობაში ვარჯიშობას მოასწავებდეს. „კაპიტალი“ კლასიკური ნიმუშია ისეთი გამოკვლევისა, სადაც ათეული წლების მუშაობა (მასალაში ჩაწვდომისა და გაანალიზების მიზნით)

წინ უძღოდა გენიალური ფორმულების გამოყვანას სათანადო სინამდვილის განვითარების კანონების სახით.

ამიტომ შემთხვევითი როდია, როცა კ. მარქსი ლაპარაკობს: „ნალიზის მეთოდი, რომელსაც მე ვხმარობ და რომელიც დღემდის არ ყოფილა გამოყენებული ეკონომიური საკითხებისათვის, საკმაოდ ძნელ საკითხავად ხდის [„კაპიტალის“] პირველ თავებს“...; მაგრამ „მე სხვა არა შემიძლია რა, თუ არ ის, რომ წინასწარ გავაფრთხილო ჰემმარტების მწყურვალე მკითხველი და მოვამზადო იგი ამისათვის. მეცნიერებასთან მისასვლელად არ არსებობს ფართო შარავზა და მხოლოდ იმას აქვს შანსი მიადწიოს მის ბრწყინვალე მწვერვალებს, ვისაც არ აშინებს დალლა, რომელსაც მოითხოვს მის კლდოვან ბილიკებზე ასვლა“-ო (იხ. „კაპიტალის“ ფრანგ. გამოცემის წინასიტყვაობა — ქართ. გამოც. გვ. XXXIII).

ენათმეცნიერულ ცნებათა მართებული დახასიათება მოითხოვს დეტალურად ჩავწვდეთ სათანადო ფაქტებს და ყოველმხრივ განვიხილოთ ისინი; მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შეგვეძლება მოვლენის არსი ცხადი და ხელშესახები გავხადოთ.

§ 18. მეცნიერული გრამატიკის ობიექტი. ცალკეული ენის შესწავლა იძლევა ამ ენის მეცნიერულ გრამატიკას. მეცნიერული გრამატიკის საგანია ცალკე **სიტყვა** (სახლი, კაცი, აშენებს... დედა-მიწა, სახლ-კარი, გზა-კვალი) და **შესიტყვება** (ბუნების დიალექტიკა... რევოლუციური მოძრაობა... მონისტური თვალსაზრისი ისტორიაზე... ნიუტონმა აღმოაჩინა სამყაროს მიზიდულობის კანონი... დედამიწა მზის გარშემო ტრიალებს... ჯორდანო ბრუნო ინკვიზიციამ ცეცხლში დაწვა, როგორც ერეტიკოსი.. „მხოლოდ დიფერენციალური აღრიცხვა აძლევს ბუნებისმეტყველებას შესაძლებლობას მათემატიკურად გამოსახოს პროცესები და არა მხოლოდ მდგომარეობანი“...).

§ 19. საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი სიტყვაში. რა არის სიტყვა? „სიტყვა არის ბგერები პლუს გარკვეული მნიშვნელობა“. ასეთია ჩვეულებრივი პასუხი ამ კითხვაზე. „კაცი“ სიტყვაა, მასში ოთხი ბგერაა (კ-ა-ცი-ი); მას აქვს გარკვეული მნიშვნელობა, რომელიც გასაგებია ყველასათვის, ვინც ქართული იცის. ასე

რომ სიტყვის ზემოხსენებული განსაზღვრება სწორია, სწორია იმდენადვე, რამდენადაც სწორია, როცა ვამბობთ: „ცარცი არის თეთრი ნივთიერება, რომლითაც დაფაზე წერა შეიძლება“. სწორია, მაგრამ არაა საკმარისი; უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა: სიტყვა არის **მნიშვნელობის მქონე უმარტივესი ერთეული მეტყველებისა**: კაცი, სახლი, ცარცი, არის, მუშაობს... სიტყვაზე უფრო მარტივი ოდენობაა მარცვალი (კა-ცი...) და კიდევ უფრო მარტივი — ბგერა (კ-ა-ცი), მაგრამ მათ მნიშვნელობა, რამეზე მითითების უნარი, აკლიათ.

მაგრამ სიტყვა უფრო რთული მონაცემია, ვინემ ეს ჩანს თუნდაც ამ უფრო ზუსტი განმარტებიდან. ამ სირთულის გამომჟღავნება ჩვენი პირველი ამოცანაა.

ავიღოთ სიტყვა „კ ა ც ი“; მას აქვს გარკვეული მნიშვნელობა, ე. ი. ის მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურს მონაცემზე, რომელიც არავის აერევა იმაში, რასაც აღნიშნავენ, მაგალითად, სიტყვები: „მხეცი“, „პირუტყვი“, „ხე“, „ქვა“.

მოვაცილოთ მას თავიკიდური ბგერა „კ“; დაგვრჩება „აცი“; „აცი“ სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რასაც „კაცი“ გულისხმობდა.

აღნიშნავს თუ არა ეს „აცი“ რასმე? საგანს არავითარს (ვგულისხმობ ქართულს მეტყველებას); ერთად ერთი, რაც შეიძლება აქ მოგვაგონდეს, ესაა მიმართვა ცნობილი შინაური ოთხფეხისადმი.

დასკვნა: თუ სიტყვას „კ ა ც ი“ მოვაცილებთ **კ** ბგერას, მას ეკარგება ის მნიშვნელობა, რომელიც მანამდის ქონდა, ის აღარ აღნიშნავს იმას, რასაც მანამდის აღნიშნავდა.

გამოვაკლოთ იმავე სიტყვას **ა**: „კ ა ც ი“ — გვექნება: „კ ც ი“. აქვს თუ არა ამ უკანასკნელს ის მნიშვნელობა, რაც „კ ა ც ი“-ს ქონდა? პასუხი უარყოფითი იქნება. ქარაგმებით ნაწერის კითხვას მიჩვეული ქართველი, ალბათ, მიხვდება, თუ დაწერილი „კ ც ი“ ნახა, მაგრამ „კ ც ი“-ს გაგონებაზე ვერავინ იტყვის, აქ **ა** გვაკლია, თორემ „კაცი“ სიტყვასთანა გვაქვს საქმეო; ვერ იტყვის იმიტომ, რომ **კ**-სა და **ც**-ს შორის შეიძლებოდა ყოფილიყო **ე** (კეცი), ანდა **ვი** (კვიცი) და როგორც ვხედავთ, სულ სხვა სიტყვებს მივიღებდით.

მაშასადამე: **ა**-ს გამოკლების შემდეგაც „კ ა ც ი“ — სიტყვა ვერ ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას.

ასეთსავე შედეგს მივიღებთ, თუ იმავე სიტყვას **ც**-ს გამოვაკლებთ; **კაცი** — **კაი**; „**კაი**“ სულ სხვა სიტყვაა, იგი არალიტერატურული, მაგრამ ცოცხალს მეტყველებაში ხშირად ხმარებული სიტყვაა: **კაი** — **კარგი**: **ც**-ს გამოკლებამ სულ სხვა მნიშვნელობა მოგვცა; **კაცი**-ს მნიშვნელობა დაირღვა...

გავაკეთოთ ასეთივე ცდა **ი**-ზე; მოვაცილოთ **ი**, დაგვრჩება **კაც**: **კაცი**—**კაც**. აქ არსებითად სხვა მდგომარეობაა: ამ სამ ბგერას შერჩა უნარი მიუთითოს იმავე ობიექტურ მონაცემზე, რასაც „**კაცი**“ აღნიშნავდა. მართალია, ჩვენ ვგრძნობთ, რომ რაღაცა გვაკლია, რომ სიტყვა სრული არ არის, მაგრამ ამისდა მიუხედავად „**კაც**“ მაინც მიუთითებს იმავე საგანზე, რაზედაც „**კაცი**“ მიუთითებდა: **კაც** — **კეც** — **კვიც** — **მხეც**... არვის აერევა ერთმანეთში, ყველა მიხვდება, რაზე მიუთითებს თითოეული მათგანი.

რა გამოვიდა? „**კაცი**“ შედგება ოთხი ბგერისაგან, აქვს გარკვეული მნიშვნელობა. საკმარისია პირველი სამი ბგერიდან ერთ-ერთი — სულ ერთია, რომელი (ან **კ** ან **ა** ანდა **ც**) — გამოვაკლოთ, და დაიკარგება ის მნიშვნელობა, რომელიც სიტყვას ქონდა, — შეიძლება სულ უაზრო ბგერითი კომპლექსიც მივიღოთ. მაგრამ თუ **ი**-ს მოვაკლებთ, ეს არ მოშლის სიტყვის წინანდელ მნიშვნელობას, უ-**ი**-ნოდაც შეუძლია „**კაც**“-ბგერათა კომპლექსს მიუთითოს იმავე ობიექტურ მონაცემზე.

ეგევე ითქმის **-ს** (**კაც-ს**), **-მა** (**კაც-მა**), **-ის** (**კაც-ის**), **-ით** (**კაც-ით**), **-ად** (**კაც-ად**)... ბგერების შესახებ: მათი გამოკლების შემდეგაც დარჩენილი ნაწილი მაინც ატარებს წინანდელს მნიშვნელობას.

შეიძლება ეს შემთხვევითი მოვლენაა და მხოლოდ „**კაცი**“-სიტყვას ახასიათებს. მივმართოთ სხვა სიტყვებს. ავიღოთ სიტყვა „**კვალი**“, — ფეხის დანადგამი, სახნისის მიერ გაღარული ადგილი (ორნატი)...

„**ვალი**“ — (უ-**კ**-ანოდ) — ქართული სიტყვაა, ოღონდ სულ სხვა მნიშვნელობის მქონე.

„**კვლი**“ — (უ-**ა**-ნოდ) — გაუგებარი ბგერათა კომპლექსია: მნიშვნელობა მოიშალა.

„**კვაი**“ — (უ-**ლ**-ასოდ) — აგრეთვე გაუგებარია: მნიშვნელობა მოიშალა.

„**კვალ**“ — (უ-**ი**-ნოდ) — იმასვე აღნიშნავს, რასაც „**კვალი**“ აღნიშნავდა: სიტყვის მნიშვნელობა არ დაიშალა, დარჩა, სხვა ყოველი ბგერის მო-

კლება კი კატასტროფულ შედეგს იძლეოდა: ან სულ სხვა მნიშვნელობას ვლენულობდით, ანდა სიტყვას სრულებით ეკარგებოდა მნიშვნელობა.

მსგავს შედეგებს მოგვცემს, თუ ასეთ ექსპერიმენტებს მოვახდენთ სხვა სიტყვებზედაც. ზოგადი დასკვნა, რომელიც აქედან გამომდინარეობს, შემდეგი სახისაა: სიტყვა მიუთითებს რაღაცაზე, — სიტყვას აქვს მნიშვნელობა; სიტყვა ბგერებისაგან შედგება, მაგრამ სიტყვის ყველა ბგერა თანაბრად საჭირო არ არის იმისათვის, რომ სიტყვამ მიუთითოს განსაზღვრულ ობიექტურ მონაცემზე, რომ მან შეინარჩუნოს თავისი მნიშვნელობა: მოაკლებთ ზოგიერთს ბგერას და სიტყვას მნიშვნელობა ეცვლება ანდა სულ დაეკარგება იგი; მოაკლებთ ზოგიერთ ბგერას და სიტყვის მნიშვნელობა არავითარ კატასტროფას არ განიცდის, იგი ისევ იმავე ობიექტურ მონაცემზე მიუთითებს.

თავის თავად იზადება კითხვა: რა საჭიროა სიტყვაში ასეთი ბგერა, თუ კი სიტყვას უმისოდაც შეუძლია აღნიშნოს გარკვეული ობიექტი? რა საჭიროა ასეთი „ზედმეტი“ ბგერა?

§ 20. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვაში.

ენის ზედნაშენურობაზე რომ ვლაპარაკობდით (§ 13), ვთქვით, რომ ენისათვის დამახასიათებელია ნიშნადობა, რომ ყოველი ენობრივი მონაცემი რაღაცაზე მიუთითებს, რაღაცის ნიშანია, რაღაც დანიშნულებას ასრულებს.

თუ ეს დებულება სწორია, უნდა გამოირკვეს, **რა დანიშნულება აქვს ზემოხსენებულ ბგერებს (-ი, -ს, -მა, -ის...)**, რა გამართლება აქვთ მათ სიტყვაში.

ავილოთ სიტყვები: **კაცი, ცხენი**. მოვაცილოთ ის ნაწილი (-ი); ურომლისოდაც მათ შეუძლიათ იმავე ობიექტების აღნიშვნა. კაც-, ცხენ-... მიუხედავად სრული სიტყვა — მოკლა: კაც ცხენ მოკლა. ჩვენ წინ სამი ერთეულია; ორი საგნებს აღნიშნავს, მესამე — მოქმედებას. რაღას ნიშნავს სამივე ერთად? შეიძლება იმას, რომ „კაცმა ცხენი მოკლა“, შეიძლება იმასაც, რომ „კაცი ცხენმა მოკლა“. ორივე გაგება თანაბრად შესაძლებელია. ეს სულ ერთი როდია: კაცმა ცხენი მოკლა: აქ კაცი ცოცხალია, ცხენი მკვდარი, მეორე შემთხვევაში, პირიქით, კაცი მკვდარია, ცხენი — მიზეზია მისი სიკვდილისა...

რა ქმნის ამ განსხვავებას? ბგერები **-მა** და **-ი**, რომელთაც ვუმატებთ ამა თუ იმ შემთხვევაში (ცხენ**მა**, კაცი, ცხენ**ი**, კაც**მა**). ცალკე აღებული სიტყვები ამ ბგერების გარეშეც ახერხებენ საგნის აღნიშვნას, მაგრამ როცა სიტყვები შესიტყვებაში ერთიანდება, როცა ფრაზა უნდა შედგეს, უმათოდ სიტყვები აღარ სიტყვობენ: ვიცით, სიტყვები რა საგნებზე მიუთითებენ, მაგრამ აღარ ვიცით, როგორს ურთიერთობაში იმყოფება ერთმანეთთან ამ სიტყვებით აღნიშნული საგნები... ერთის შეხედვით, ის, რაც უადგილოა, ზედმეტია **სიტყვის მნიშვნელობის** თვალსაზრისით — უადრესად საჭირო, **მიუცილებელი ხდება შესიტყვების, ფრაზის მნიშვნელობის თვალსაზრისით...**

აი კიდევ ნიმუშები: ან დრო ვასო აქო: ნიშნავს ან: ანდრომ ვასო აქო, ანდა ანდრო ვასომ აქო...

ქეთო თინა არ უყვარს, ნიშნავს ან: ქეთოს თინა არ უყვარს, ანდა: ქეთო თინას არ უყვარს...

ავტორ წიგნ ჩვენთვის ცნობილია: ნიშნავს: ან „ავტორის წიგნი ჩვენთვის ცნობილია“ ანდა იმას, რომ „ავტორი „წიგნისა“ ჩვენთვის ცნობილია“...

დაბოლოებათა ცვლის წყალობით ვიღებთ ისეთ შესიტყვებებს, როგორიცაა: ფილოსოფიის ისტორია და ისტორიის ფილოსოფია, დიალექტიკის ბუნება და ბუნების დიალექტიკა; შესიტყვებათა ეს წყვილულები სრულიად სხვადასხვა მნიშვნელობისაა, თუმცა ისინი ერთი და იმავე სიტყვებისაგან შედგებიან: საკითხს წყვეტს დამოკიდებულება, რომელსაც სათანადო ცნებებს შორის **-ის** დაბოლოების მიმატება ამყარებს.

-ი, **-ის**, **-მა**, **-ს** და მაგვარ ნაწილებს ენაში გარკვეული დანიშნულება აქვთ: უმათოდ ფრაზა ვერ აშენდება, აზრი გარკვეულად არ გამოითქმის, საგანთა ურთიერთობა ნათელი ვერ იქნება.¹

აღსანიშნავია, რომ სიტყვის ამ ნაწილებს თავის თავად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვთ, ცალკე სიტყვის ფარგლებში ისინი არაფერს ხელშესახებს არ აკეთებენ, შესიტყვებისთვის კი აუცილებელი არიან.

თავში ნათქვამი იყო: „სიტყვა არის ბგერები პლუს მნიშვნელობა“... პირველი შესწორება, რომელიც ამაში უნდა შევიტანოთ, ასეთი

¹ მხედველობაში გვაქვს ქართული, სომხური, რუსული და მაგვარი ტიპის ენები. არის ისეთი ენებიც, რომლებშიაც სიტყვას ამგვარი ნაწილი არ გააჩნია: იქ სხვა საშუალებაა გამოყენებული დამოკიდებულების აღსანიშნავად. ამის შესახებ იხ. § 39.

ხასიათისა იქნება: სიტყვის მნიშვნელობა დაკავშირებულია ბგერების ერთ ნაწილთან; ესაა სიტყვის ძირითადი ნაწილი. ამ უკანასკნელის გარდა სიტყვაში მოიპოება ისეთი ნაწილიც, რომელიც არკვევს, რა მიმართებაშია სიტყვით აღნიშნული საგანი სხვა საგნებთან; ბუნებრივია, თუ სიტყვის ასეთ ნაწილს **ურთიერთობის ანუ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი** ეწოდება. სიტყვის ზემოხსენებულს ყოველდღიურს განსაზღვრებაში სიტყვის ეს მხარე უგულვებელყოფილია.

§ 21. მნიშვნელობის მცვლელი ნაწილი სიტყვაში. ცალკე სრულმნიშვნელოვან სიტყვას მეორე ასეთივე სიტყვა რომ მივუმატოთ, მივიღებთ ახალ სიტყვას: და+ძმა=და-ძმა; სახლი+კარი=სახლ-კარი; ცოლი+შვილი=ცოლ-შვილი; ქართლი+კახეთი=ქართლ-კახეთი. ამგვარ სიტყვებში ახალი სიტყვების მნიშვნელობა უდრის ჯამს **შ ე მ ა დ გ ე ნ ე ლ ს ი ტ ყ ვ ა თ ა მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ე ბ ი ს ა .**

სხვაგვარი ვითარებაა ისეთს შემთხვევაში, როგორიცაა: ქუდ-მოგლეჯილი, ხმალ-ამოწვდილი, აღვირ-ახსნილი, ენა-გრძელი... „ენა“ გარკვეულს საგანზე მიუთითებს. „გრძელი“ თვისებას გამოხატავს, ორივე სიტყვა ერთად კი ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობის ჯამს როდი წარმოადგენს: „ენა-გრძელი“ სულ სხვაა და „გრძელი ენა“ სულ სხვა. „ენა-გრძელი“ საგანს კი არ აღნიშნავს, არამედ თვისებას („ენა-გრძელი მოსაუბრე, სტუმარი...“). ამგვარად, საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას (ენა) თვისების აღმნიშვნელი (გრძელი) რომ მივუმატოთ, გ ა რ კ ვ ე უ ლ ი თ ა ვ ი ს თ ა ვ ა დ ი მ ნ ი შ - ვ ნ ე ლ ო ბ ი ს მ ქ ო ნ ე რ თ უ ლ ი ს ი ტ ყ ვ ა მივიღებთ, ე. ი. სიტყვათა შეერთება ყოველთვის მნიშვნელობათა ჯამს კი არ იძლევა, არამედ (ზოგჯერ) ახალს მნიშვნელობას იმ სიტყვათა მნიშვნელობებთან შედარებით, რომელნიც შევაერთებთ.

სიტყვის მნიშვნელობა შეიძლება შეიცვალოს სხვაგვარადაც; ავიღოთ სიტყვა: ცხენი. „ც ხ ე ნ“ მიუთითებს გარკვეულს ოთხფეხა შინაურ ცხოველზე. მივუმატოთ მას -ოსან: ცხენ+ოსან=ცხენოსან მიუთითებს სულ სხვა ობიექტზე: ცხენ+ოსანი, ცხენიანი კაცი, მაშასადამე, ოთხფეხა ცხოველი კი არა, არამედ ორფეხა არსება, ადამიანი, რომელიც ოთხფეხა ცხოველზე ამხედრებულა. ც ხ ე ნ- სიტყვის მნიშვნელობა სავსებით შეიცვალა: სად ცხენი და სად ცხენზე მჯდომი? რამ გამოიწვია ეს ცვლილება? -**ოსან**-ის მიმატებამ. რას ნიშნავს თვითონ ეს -**ოსან**? **თავის**

თავად არაფერს.¹ მაგრამ საკმარისია ის მიუფმატოთ სხვა სიტყვას, რომ უკანასკნელს მნიშვნელობა შეეცვლება.

ენა-გრძელ-ში, აღვირ-ახსნილ-ში და მაგვარებში სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება იმის გამო, რომ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას (ენა, აღვირ-) ემატებოდა ისევ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვა (გრძელი, ახსნილი...). აქ კი სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება იმის გამო, რომ სრული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას ემატება ისეთი რამ, რასაც თავის თავად მნიშვნელობა არა აქვს.

აი კიდევ ამის მაგალითები:

მანდილ- — აღნიშნავს გარკვეულ თავსახურავს;

მანდილ + ოსან = „მანდილოსან“ აღნიშნავს ქალს (მანდილის მატარებელს). შდრ.: ხევსურული და თუშური — **ქუდოსანი**: „გაუმარჯოთ... სტუმრებს, მასპინძელს, ქუდოსან-მანდილოსანს...“ („მასალ. საქართვე. ეთნოგრ.“ ნაკვ. I, ტფილ. 1938, გვ. 23).

შდრ.: ყვავილ- — აღნიშნავს გარკვეულ საგანს...

ყვავილ+ოვან უკვე თვისების აღმნიშვნელია (ყვავილიანი).

სვან- — აღნიშნავს საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის მცხოვრებს.

სვან+ეთ- = სვანეთ აღნიშნავს იმ კუთხეს (ადგილს), სადაც სვანები ცხოვრობენ.

რუს. — გარკვეული ეროვნების ადამიანი;

რუს+ეთ- — ადგილი, სადაც რუსები ცხოვრობენ, რუსებით დასახლებული ქვეყანა.

ქართველ- — გარკვეული ეროვნების ადამიანი;

სა-ქართველ-ო — ადგილი, სადაც ქართველები ცხოვრობენ, ქართველებით დასახლებული ქვეყანა.

სტუდენტ- — უმაღლეს სასწავლებლის მოსწავლე;

სტუდენტ-ობ-ა — 1) სტუდენტთა მასები („სტუდენტობამ აქტიური მონაწილეობა მიიღო შაბათობაში“) და

2) სტუდენტის მდგომარეობა, ვითარება.

(„სტუდენტობა წინეთ სანატრელი იყო“)...

¹ ამბობენ, „ოსანა“ ქართლში ადამიანის სახელიაო. ჩვენი მაგალითის -ოსანს- ამასთან საერთო არაფერი აქვს.

ყველა ამ შემთხვევაში ერთი მნიშვნელობა შეიცვალა მეორით იმის გამო, რომ სიტყვას დაემატა **-ოსან, -ოვან, -ეთ, სა—ო, -ობა** ნაწილაკები, რომლებიც თავის თავად არაფერს აღნიშნავენ, მაგრამ სიტყვას რომ დაემატებიან, ძირითადად ცვლიან მის მნიშვნელობას.

ამ ნაწილების სახით სიტყვაში ვპოულობთ კიდევ ერთ ახალ მომენტს, რომლის არსებობაც შეუმჩნეველი რჩება სიტყვის ყოველდღიური განსაზღვრებისათვის („სიტყვა არის ბგერები პლუს მნიშვნელობა“).

ისეთ სიტყვებს, როგორცაა: ცხენოსანი, ყვავილოვანი, სვანეთი, რუსეთი... დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილებიც აქვთ...¹

§ 22. ფუძე და აფიქსები; აფიქსთა და ფუძეთა სახეობანი.

რომ შევაჯამოთ ყველაფერი, რაც სიტყვის შესახებ აქამდის ითქვა, ასეთი დასკვნები შეიძლება გავაკეთოთ: სიტყვაში გამოიყოფა ერთი ნაწილი, ნივთიერი ნაწილი, რომელიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელია (კაც-, ცხენ-, ყვავილ-, სტუდენტ-, სვან-... ცხენოსან-, მანდილოსან-, ყვავილოვან-, სვანეთ...), სიტყვის ამ ნაწილს ეწოდება **ფუძე**.

ფუძეს უპირისპირდება სიტყვის ისეთი ნაწილები, რომელნიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებლები არ არიან (**-ი, -მა, -ს, -ის, -ით... -ოსან, -ოვან, -ეთ, სა—** — **-ო...**); სიტყვის ასეთ ნაწილებს ეწოდება **აფიქსები** (ლათინურად „აფფიქსუმ“ „მიმაგრებულს“, „დამატებულს“ ნიშნავს; ქართული თარგმანი იქნებოდა „დანართი“, „სართი“).

თვით აფიქსები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან იმ დანიშნულების მიხედვით, რომელიც მათ აქვთ.

ერთნი აღნიშნავენ დამოკიდებულებას (**-ი, -მა, -ს, -ის, -ით...**): ესაა **დამოკიდებულების აღმნიშვნელი** აფიქსები ანუ **ფლექსია**, როგორც მათ ეტყვიან ხოლმე (ლათინ. სიტყვიდან „ფლექსიო“ = „გაღუნვა“, ცვლა სიტყვისა).

მეორენი მნიშვნელობის ცვლას იწვევენ, **მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს** წარმოადგენენ (მათ აგრეთვე სიტყვის საწარმოებელ აფიქსებს უწოდებენ: მათი მეოხებით ერთი სიტყვიდან მეორე იწარმოებაო); ასეთებია: **-ოსან, -ოვან, -ეთ, -სა — -ო** და მრავალი სხვა.

¹ სახელობით ბრუნვაში ბოლოკიდურ ა, ე, ო, უ-ს შემდეგ • თანამედროვე სალიტერატურო ქართულს არ გააჩნია; ძველად სალიტერატურო ენაში • აქაც იყო; ზოგიერთს კილოებში (ქართლურში, გურულში) ეს • ახლაც ცოცხალია.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (ფლექსია) ყოველთვის ფუძის გარეთაა (კაც-**ი**, ცხენ-**ი**, ყვავილ-**ი**... ცხენოსან-**ი**, ყვავილოვან-**ი**, სვანეთ-**ი**...), მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები ყოველთვის ფუძეში შედიან, ფუძის ნაწილს შეადგენენ.¹ ამისდა მიხედვით ფუძე ორგვარია: **მარტივი ფუძე ანუ ძირი** (კაც-, ცხენ-, სვან...), — მისი დაშლა არ შეიძლება,² და **ნაწარმოები ფუძე**, რომელიც შედგება მარტივი ფუძისა (ძირისა) და მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსებისაგან (ცხენ-ოსან-, ყვავილ-ოვან-, სვან-ეთ...). ამას უნდა დავუმატოთ მესამე ტიპიც; ესაა **რთული ფუძე**; მასში ერთზე მეტი ფუძე შედის: სახლ-კარი, ცოლ-შვილი, და-ძმა, ქართლ-კახეთი... ამ ფუძეებიდან შეიძლება ორივე მარტივი იყოს, ან ორივე ნაწარმოები ანდა ერთი ნაწარმოები და მეორე — მარტივი.

სქემა:

ცხენს:	{	1. ცხენ-	— საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი ანუ ფუძე, ეს ფუძე მარტივია — მისი დაშლა არ შეიძლება; ფუძე=ძირს.
		2. -ს	დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია); იგი ფუძის გარეშეა, ფუძეს დაერთვის.
ცხენოსანს:	{	1. ცხენოსან-	— საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი ნაწილი ანუ ფუძე; ეს ფუძე ნაწარმოებია: მარტივი ფუძისაგან (ც ხ ე ნ-) მნიშვნელობის მცვლელი (-ო ს ა ნ-) აფიქსის მიმატებით; აქ სიტყვის ფუძე და სიტყვის ძირი ერთმანეთს არ ფარავს: ფუძე=ძირს+მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი.
		2. -ს	დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ფლექსია); იგი ფუძეს დაერთვის.

¹ ფუძეში შედის ის, რაც თავისი ბუნებით ფუძეს უპირისპირდება: ეს დიდმნიშვნელოვანი ფაქტია სიტყვის აგებულების თვალსაზრისით.

² ის, რაც ამჟამად მარტივ ფუძედ გვევლინება, ისტორიულად შეიძლება ნაწარმოები ყოფილიყო (იხ. ქვემოთ).

მარტივი ფუძე (ძირი) და დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი გვაქვს აგრეთვე ზემოხსენებულ მაგალითებში: კაც-ი, სვან-ი, მანდილ-ი... ხოლო სიტყვებში: სვანეთ-ი, მანდილოსან-ი... ფუძე ნაწარმოებია, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი ამ ფუძეს დაერთვის... ეგვევ ითქმის ისეთი სიტყვების შესახებ, როგორცაა: „სტუდენტობა“, „საქართველო“, ოღონდ აქ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები არ გაგვაჩნია; არ გაგვაჩნია, როცა ეს სიტყვები სახელობითს ბრუნვაშია, სხვა ბრუნვებში ამ მხრივ განსხვავება უკვე აღარ იქნება ამ სიტყვებსა და სხვა ზემოთ მოყვანილ სიტყვებს შორის: სვანეთ-ს, მანდილოსან-ს... სტუდენტობა-ს, საქართველო-ს...

ამას ორი რამ უნდა დავუმატოთ:

1. ფუძე ჩვენ განვსაზღვრეთ, როგორც სიტყვის ისეთი ნაწილი, რომელიც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელია, როგორც ისეთი ნაწილი, რომელიც მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურ მონაცემზე. სიტყვაში ცხენოსანი ფუძედ შეიძლება ცხენიც გამოაცხადოს ვინმემ: ესეც აკი მიუთითებს გარკვეულს ობიექტურს მონაცემზე, მაშასადამე, „ცხენ-“ არის ფუძეო; ცხენ-, რა თქმა უნდა, ფუძეა, მაგრამ ეს არის ფუძე არა სიტყვისა „ცხენოსანი“, არამედ სიტყვისა „ცხენი“. ამიტომ, როცა ფუძეს ვეძებთ, ყოველთვის უნდა გვახსოვდეს, რომელი სიტყვის ფუძეს ვეძებთ: ცხენოსანი-ს ფუძე იქნება ის ნაწილი, რომელიც „ცხენიან კაცზე“ მიუთითებს (და არა ყოველი ნაწილი, რომელიც რაიმე ობიექტურს მონაცემზე მიუთითებს).

2. ფუძისეული და არაფუძისეული ნაწილი ჩვენ გამოვყავით სიტყვის მნიშვნელობის ანალიზზე დაყრდნობით; აფიქსების დახასიათება-კვალიფიკაციაც მოვახდინეთ იმ **დანიშნულების** მიხედვით, რომელიც მათ აქვთ, იმ როლის მიხედვით, რომელსაც ისინი ასრულებენ. ამგვარად, ყველგან ამოსავალი იყო **ფუნქცია** იმ ენობრივი მონაცემისა, რომელსაც ჩვენ ვაანალიზებთ; ეს სრულიად ბუნებრივი და შინაგანად აუცილებელია: ენა პირობითი ნიშნებისაგან შედგება. ნიშნის შესწავლა კი გულისხმობს იმის გათვალისწინებას, რისი ნიშანია ესა თუ ის ენობრივი მონაცემი, სხვანაირად რომ ვთქვათ, როგორია ფუნქცია ამ მონაცემისა, როგორც ნიშნისა.

§ 23. ფუძეში ჩაქსოვილი ცოცხალი სახე (საგნის დამახასიათებელი). როგორც ვნახეთ, სიტყვაში ფუძეა საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი. ამასთან ერთი ახალი მომენტიცაა დაკავშირებული. ავიღოთ სიტყვა „თორმეტი“. ამ სიტყვის რეალური, რიცხვითი, მნიშვნელობა დავას არ გამოიწვევს მათ შორის, ვისაც ქართული გაეგება: ვიტყვით ამ ბგერებს და ყველამ ვიცით, რომელ რიცხვზე, რა ოდენობაზეა საუბარი.

მაგრამ რა არის „თორმეტი“, რატომ ეწოდება ქართულად ამ რიცხვს სწორედ ეს სახელი? ამჟამად ამის თქმა არც თუ ადვილია, მაგრამ საკმარისია მოვიგონოთ, რომ ძვ. ქართულში „თორმეტი“ კი არა გვაქვს, არამედ „ათორმეტი“, რომ ნათელი გახდება, რის თქმაც უნდოდათ, როდესაც ამ რიცხვს, 12-ს „ათორმეტს“ უწოდებდენ:

„ათორმეტ“=ათ-ორ-მეტ, ე. ი. ათზე ორი თ მეტი: 12 არის რიცხვი, რომელიც უდრის 10+2... ამ რიცხვის სახელი განმარტოებით არ იღვა: მსგავსადვეა აგებული: თერთმეტი (ძვ. ქართ.: ათერთმეტი), ცამეტი (ძვ. ქართული ათსამეტი), თოთხმეტი (ძვ. ქართ.: ათოთხმეტი), თუთხმეტი (ძვ. ქართ.: ათხუთმეტი), თექვსმეტი (ძვ. ქართ.: ათექვსმეტი), ჩვიდმეტი (ძვ. ქართ.: ათშვიდმეტი), თვრამეტი (ძვ. ქართ.: ათვრამეტი), ცხრამეტი (ძვ. ქართ.: ათცხრამეტი).

ყველგან ახალი რიცხვი შედარებულია ათს, და სახელწოდება მიუთითებს, რამდენითაა ის მეტი ათზე... რიცხვის სახელწოდება „უბრალო“ სახელი კი არ არის, არამედ აღწერა - დახასიათება ახალი ოდენობისა: ათთან შედარება საშუალებაა ახალი რიცხვის დახასიათებლად.

თავდაპირველად, ცხადია, „ათორმეტ“-ში ნათლად იგრძნობოდა სამი ფუძე (ათ-, ორ-, მეტ-), რომელთაგანაც თითოეულს გარკვეული მნიშვნელობა ქონდა; სამივე ერთად მთელს შესიტყვებას უდრიდა და ამგვარად ახალს რიცხვითს ოდენობას აღნიშნავდა.

დროთა ვითარებაში ეს სამი ფუძე გაერთმთლიანდა, მასში შემავალი ერთეულები (ათი, ორი, მეტი) გაფერმკრთალდნენ, ცალ-ცალკე ეს შემადგენელი ერთეულები უკვე აღარ იგრძნობიან, „ათორმეტი“ უშუალოდ, მარტივად მიუთითებს სათანადო რიცხვზე ისევე, როგორც ამჟამად სიტყვები „კაცი“, „ქვა“, „წყალი“ მიუთითებენ სათანადო ობიექტებზე...

ცოცხალი ხატოვანი გამოთქმა — „ათზე ორით მეტი“ უტყვევართიან სიტყვად იქცა. სანამ მასში „ათი“ ცოცხლობდა, თავიკიდური „ა“ შეუძლებელი იყო, რომ დაკარგულიყო: „ათი“ უ-ა-ნოდ ათი აღარ არის! მას შემდეგ, რაც „ათი“, „ორი“, „მეტი“ სიტყვების შეგნება გაქრა, თავიკიდურ „ა“-ს ამოვარდნაც შესაძლებელი შეიქნა. ამის შემდეგ ზოგვან (ათსამეტი, ათხუთმეტი, ათშვიდმეტი, ათცხრამეტი) სხვა ცვლილებებისთვისაც ფართო შესაძლებლობა დაიბადა (ამის შესახებ იხ. აქვე ქვემოთ).

აუცილებელი იყო თუ არა 12 წარმოედგინათ, როგორც 10+2? რა თქმა უნდა, არა: $12=10+2$ ანდა: 6×2 ანდა $20-8$ ანდა $24:2$ და მრავალი სხვა. **ერთსა და იმავე შედეგს სხვადასხვაგვარად მივიღებთ.** შესაძლებლობა მრავალგვარია; მათგან ქართულმა სამეტყველო აზროვნებამ პირველი გზა არჩია; ეს სრულიად ბუნებრივია, თუ მოვიგონებთ, რომ ადამიანის ახლად ფეხადგმული აზროვნება ტატიტ მიდიოდა წინ და რჩეობდა უმარტივეს გზას, გზას მიმატებისა (და არა გამოკლებისა ან გამრავლებისა და მით უფრო გაყოფისა)¹...

რუსული „დვენადცატ“ იმავე საფუძველზეა აგებული, როგორც ქართული „ათორმეტი“ (არას ვამბობ მეგრ. ვითოჟირ-ის შესახებ=ვით(დ)ოჟირი = ათ და ორი, სვან. დეშდდორი = ათ-ორი...), მაგრამ სხვაგვარ მდგომარეობას წავაწყდებით, 60-ის რუსული და ქართული სახელწოდება რომ შევადაროთ ერთმანეთს: „შესტდესიატ“ ნიშნავს 6×10 , „სამოცი“: 3×20 : **შედეგი ერთი და იგივეა, პროცესი სხვადასხვა.**

ის, რაც რიცხვის შესახებ ვთქვით, შეიძლება განვაზოგადოთ: ერთი და იგივე ობიექტური მონაცემი შეიძლება სხვადასხვაგვარად იქნეს განსახიერებული, სხვადასხვა ცოცხალი სახე შეიძლება დაედოს საფუძვლად ახალი სიტყვის წარმოქმნას.

ეს ერთი მხარეა საკითხისა. უფრო არსებითია მეორე: ცოცხალი სახე ერთგვარი **საფუძველია**, რომელიც ცხადყოფს, **რა ქონდათ მხედველობაში, როცა ამა თუ იმ ობიექტურ მონაცემს ამა თუ იმ სახელს არქმევდენ; სახელდების მომენტში ეს საფუძველი აუცილებელია, შემდეგ კი იგი უკვე აღარ არის საჭირო:** დამხმარე, შუამავალი

¹ რიცხვთა სახელწოდება სხვადასხვა ენაში გვიჩვენებს, რომ 20-ის ფარგლებში წინსვლა თვლაში ყველგან ამ გზით არ მიიმართებოდა.

ცოცხალი სახე უფერულდება, იკარგება, **ცოცხალი სიტყვა უტყვ პირობით ნიშნად იქცევა.**

ორიოდე მაგალითი ამის საილუსტრაციოდ.

ყველამ ვიცით, რასაც ნიშნავს „რვეული“, მაგრამ ყველამ არ იცის ალბათ, რომ ეს სიტყვა ნაწარმოებია ისევე, როგორც „ათეული“ („ათეული კვერცხი“)... „სამეული“ („წყალდიდობასთან საბრძოლველად აირჩიეს სამეული“): „ათეული“ ათი ერთეულისაგანაა შემდგარი, „სამეული“ სამი პირისაგან შემდგარ კომისიას გულისხმობს... „რვეული“ რვა ფურცლისაგან შემდგარ კონას ნიშნავდა თავის დროზე. ამ რამდენიმე წლის წინეთ „რვეული“ იყო, ე. ი. რვა ფურცლისაგან შედგებოდა; ამჟამად კი რვეული ათ-ფურცლიანი და თორმეტფურცლიანია ჩვეულებრივად... ამისდა მიუხედავად მათ „რვეულს“ (ე. ი. რვა ფურცლის შემცველს) ვეძახით და ეს არავის გვეჩოთირება.

რატომ? იმიტომ, რომ „რვეული“ ამჟამად უტყვი სახელია. „რვას“ ის არ უკავშირდება ჩვენს სამეტყველო აზროვნებაში. თავის დროზე კი სათანადო სახელს „რვეული“ რომ დაერქვა, სიტყვაში მოცემული იყო საგნის რიცხვითი დახასიათება, სიტყვაში ცოცხლობდა „რვა“-რიცხვის სახე...¹ ეს სახე გაქრა; რვეული „რვიანს“ უკვე აღარ ნიშნავს, ის პირობითი ნიშანია საწერი ქალაქის გარკვეული კონისა, რომელიც შეიძლება შეიცავდეს რვა ფურცელსაც და გაცილებით მეტსაც (შეიძლება ნაკლებსაც).

ასევე: „სნეული“ მიღებულია „სენ-ეულ“-ისაგან და ნიშნავს „სენიანს“, სენით შეპყრობილს. „ზურგიელი“ გარკვეული თევზის ზურგის ანაჭერია, „ხრამული“ — მდინარე ხრამში (ქციაში) დაჭერილი თევზია. ერთს შემთხვევაში თევზის სახელი მიგვითითებს, რა ნაჭერია ის, მეორე შემთხვევაში, რა მდინარის თევზია... უბრალო დაკვირვებაა საჭირო, რომ ეს გასაგები გახდეს.

არც ისეთი სიტყვების გამოცოცხლებაა ძნელი, როგორცაა „გააფთრებული“, „გააფთრებული“, „გააჭიანურებული“... გააფთრებული — აფთრად ქცეულს ნიშნავს (შეადარე: გამხეცებული, გამგელებული).

¹ ძვ. ქართულში „რვეული“ მართლაც 8 ფურცლიან კონას ნიშნავდა. ხელთნაწერების გვერდებზე აღნიშნავდნ რვეულთა რიცხვს, ე. ი. სათვალავი ქონდა ყოველ მერვე ფურცელს.

ამჟამად აფთრის წარმოდგენა აქ დაჩრდილული ჩანს (თუ მთლად არ არის დაკარგული). ხშირად „გააფრთებულო“ წერენ; ეს არ მოხდებოდა, რომ „აფთარი“ აგონდებოდეს ამ სიტყვის მთქმელსა და დამწერს.

„გაფთრებული“ — ფთრის ფერისად ქცეულს ნიშნავს, ამჟამად საერთოდ ფერდაკარგულს აღნიშნავს... „გაჭიანურება“ ხომ ჭიანურის ხმასავით გრძლად, გაბმულად, გაუთავებლად რისამე კეთებას ნიშნავს. მაგრამ ვინ ფიქრობს ახლა „ჭიანურზე“, როცა „საქმის გაჭიანურებაზე“ ჩივის?! ბგერათა კომპლექსი უშუალოდ აღნიშნავს სათანადო მოვლენას და ჭიანურის ცოცხალი სახე უშამავლად საჭირო აღარ არის.

ყველა ამ შემთხვევაში დაჩრდილული ცოცხალი სახის გაცოცხლება ადვილი საქმეა. მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით თუნდაც ისეთი სიტყვის შესახებ, როგორცაა „მცოვანი“ („მცოვანი მოღვაწე“...). ამჟამად ეს სიტყვა პატივისცემის გრძნობას უფრო გამოხატავს, ვინემ გარკვეულს შინაარსს. სიტყვის მნიშვნელობის ობიექტურ მხარეს თუ დავძლეთ, შეიძლება „დამსახურებული“ მივიღოთ. არავითარი ცოცხალი სახე აქ არა ჩანს. იყო კი ისეთი რამ აქაც: ხცე¹ (ვცე) ძვ. ქართულში „ჭალარა“-ს ნიშნავდა, „მცოვანი“ (მცოვანი) ისევე იყო ნაწარმოები, როგორც „ყვავილოვანი“ და ნიშნავდა „ჭალაროვანს“ (თუ შეიძლება ასე ითქვას).

„მცოვანი“-ს ვითარება ქართული ენის ისტორიის წაშველებით ირკვევა. მრავალს შემთხვევაში ეს არ კმარა. სიტყვაში ჩამარხული ცოცხალი სახის ძიება მოითხოვს შედარებას მონათესავე ენის (თუ ენების) მასალებთან. აქ რთული სამეცნიერო აპარატია საჭირო, რომ მიზანს მივალწიოთ. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. §§ 70-71. აქ კი აღვნიშნავთ, რომ ასეთი ძიების შედეგად, მაგალითად, გამოიჩინება, რომ „ნახშირი“ თავდაპირველად „ნაწეს“ ნიშნავდა, „წვის“ ცოცხალი სახე ედვა ამ სიტყვას საფუძვლად.

თქმული, ვფიქრობთ, საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ სიტყვაში ზემოხსენებულთა გარდა ახალი მომენტიც ირკვევა: ესაა ის **ცოცხალი სახე**, რომელიც სიტყვაშია ჩამარხული და რომელიც სი-

¹ აქედან ჩანს, რომ „მცოვანი“ კი არ უნდა იყოს, როგორც ხშირად წერენ არამედ „მ ხ ც ვ ა ნ ი“. გარდა ამისა, „მცოვანი“ ხანში შესულის ეპითეტად თუ გამოდგება, თორემ ახალგაზრდისათვის — არა, რაგინდ დამსახურებულაც იყოს იგი.

ტყვის აღნიშნული **საგნის** რაიმე მხრივ **დახასიათებას** წარმოადგენს... მისი ძიება უაღრესად საინტერესო და მრავალმხრივ მნიშვნელოვანია, პირველ ყოვლისა აზროვნების ისტორიის თვალსაზრისით. ოღონდ ამ სახის დაძებნა-აღდგენა იმდენადვე ძნელი და სახიფათოა, რამდენადაც მიმზიდველი და საგულისხმო. ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორია სავსეა კურიოზული შეცთომებით, რომლებიც ამ სახეების ძიებისას იყო დაშვებული, როცა ძიება მკვიდრ მეთოდოლოგიურ საფუძვლებს იყო მოკლებული, და მდიდარია ბრწყინვალე შედეგებით, როცა ეს ძიება მეცნიერულად მკვიდრ ნიადაგზე იყო დაყენებული (იხ. თავი VII, §§ 70-71).

§ 24. სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება ისტორიულად, კუთხურ მეტყველებაში, კონტექსტში. არა ერთხელ გვაქვს აღნიშნული, რომ სიტყვაში ფუძეა საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი: კაც-, ცხენ-, ყვავილ-, წყალ-, და სხვა მიუთითებენ გარკვეულ ობიექტურ მონაცემზე, გარკვეული მნიშვნელობის მქონე არიან. ეს მნიშვნელობა ისტორიულად ცვალებადობას განიცდის, სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირია (ამის შესახებ § 15-შიც გვქონდა საუბარი).

გარდა ამისა ერთსა და იმავე დროს სხვადასხვა დიალექტში ერთი და იგივე სიტყვა შეიძლება მიუთითებდეს სხვადასხვა ობიექტურ მონაცემზე (ჯოგი, მაგალითად, დასავლეთ საქართველოში ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვაა, აღმოსავლეთ საქართველოში, მთაში, ცხენის გროვას ქვია).

თვით სალიტერატურო ენაშიც ერთი და იგივე სიტყვა ერთსა და იმავე დროს სხვადასხვა ობიექტურ მონაცემზე შეიძლება მიუთითებდეს — კონტექსტის და მიხედვით (მაგალითად, წვერი: წვერის მოპარსვა, კალმის წვერი... ხელი: ხელი ჩამომართვა... მშვენიერი ხელი აქვს, ე. ი. ლამაზად წერს...). ამგვარი საკითხები სიტყვის მნიშვნელობის გარკვევასთან არიან შინაგანად დაკავშირებული.

§ 25. ემოციური იერი სიტყვისა. მნიშვნელობასთან არის დაკავშირებული აგრეთვე საკითხი ემოციური იერისა, რომელიც სიტყვას თან ახლავს (ამის შესახებ იხ. § 13, აგრეთვე § 72). აქ მხოლოდ ერთს მაგალითს დავასახელებთ: „ქალი“, „მანდილოსანი“, „დედა-

კაცი“ ობიექტურად ერთსა და იმავე მონაცემზე მიუთითებენ. განსხვავება მათ შორის მაინც არის; განსხვავებას იწვევს ემოციური იერი, რომელიც ამ სიტყვებს დაყვება: „დედაკაცი“ ლიტერატურულს სიტყვანმარებაში ქალის ბიოლოგიურ რაობას გახაზავს (დედაკაცი — მამაკაცი), „ქალი“ ასეთ ნიუანსს მოკლებულია. „მანდილოსანი“ კი ერთგვარ პატივისცემას გამოხატავს (შდრ.: ის ქალი ჩემ მეზობლად ცხოვრობს — ის დედაკაცი ჩემ მეზობლად ცხოვრობს — ის მანდილოსანი ჩემ მეზობლად ცხოვრობს)...

§ 26. სიტყვის ბგერითი მხარე და მასში მომხდარ ცვლილებათა მნიშვნელობა სიტყვის სწორი ანალიზისათვის. გაუთვალისწინებელი გვაქვს სიტყვის ერთი მხარე, სახელდობრ, ბგერითი. სიტყვა ბგერებში გადმოიცემა. ჩვენი მეტყველება ბგერითი მეტყველებაა.

მეტყველებაში ყველაფერი განიცდის ცვლებადობას — ბგერაც, რა თქმა უნდა. ბგერები, რომელთაც ესა თუ ის ენა იყენებს, გარკვეულს სისტემას ქმნიან. სხვადასხვა ენის ბგერითი შედგენილობა ერთნაირი არ არის (მაგალითად: ყ, წ, ჭ არც ერთს ევროპულ ენას არ გააჩნია). ბგერათა ცვლებადობაც სხვადასხვა ენაში სხვადასხვანაირია. მაგრამ ერთი რამ საერთოა ყველა ენისათვის: ბგერათა ცვლებადობა სიტყვის მნიშვნელობის თვალსაზრისით ყველგან უაღრესად საგულისხმოა. მის გაუთვალისწინებლად ბგერი რამ სრულიად გაუგებარი იქნებოდა. გავარკვიოთ ეს მაგალითებზე.

ცხენ + ოსან = ცხენ-ოსან(-ი), შეადარეთ: ტყავ + ოსან = ტყა-ოსან(-ი): „ვეფხისტყაოსანი“. არავინ იტყვის „ვეფხისტყავოსანიო“. რატომ? სად წავიდა **ვ**? ამის ახსნა მხოლოდ ბგერათა ურთიერთობაში უნდა ვეძიოთ: ო-ს წინ ვ დაიკარგა, აუტანელი მეზობლობის მსხვერპლი გახდა.¹

აგრეთვე: სამ- — სამეული, ათ- — ათეული.

სენ- — უნდა გვქონოდა: სენ-ეული (=სენიანი, ავადმყოფი), ნამდვილად კი გვაქვს: „სნეული“: „სენ“-ფუძეს დაეკარგა **ე**; ბრალი მიუძღვის აფიქსს, რომელიც **ე**-თი (ხმოვნით) იწყება (-ეულ-). **ე**-ს დაკარგვა ფუძეს სახეს უცვლის, აბრკოლებს მასში „სენ“-ფუძის ცნობას.

¹ რატომ არის ეს მეზობლობა აუტანელი, ამის შესახებ იხ. პროფ. გ. ახვლედიანის: „ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები“, ტფილ. 1938.

ასეთი შედეგი უფრო ხელშესახებია რიცხვთა სახელების მაგალითებზე: იყო „ათერთმეტი“, „ათორმეტი“, „ათოთხმეტი“, — დაიკარგა თავკიდური **ა**, მივიღეთ „თერთმეტი“, „თორმეტი“ „თოთხმეტი“... საგანგებო ძიებაა საჭირო, როგორც ზემოთ ვნახეთ, რომ ამ სიტყვებში „ათი“ ვიპოვოთ: ბგერითმა ცვლილებამ დააბნელა „ათ“-ის მნიშვნელობა.

ამავე ნიადაგზე „ათცხრამეტი“ იქცა „ცხრამეტ“-ად. **ა**-ს დაკარგვის შემდეგ თავი მოიყარა ერთად ოთხმა თანხმოვანმა: თ ც ხ რ... **ა**-ს დაკარგვას მოყვა **თ**-ს დაკარგვაც: „ათ“-ისაგან აღარაფერი დარჩა. რომ არ გვქონდეს: „თერთმეტი, თორმეტი, თოთხმეტი“... რომ არ იყოს შენახული ძველი ქართულის „ათერთმეტი, ათორმეტი... ათცხრამეტი“, თანამედროვე „ცხრამეტში“ „ათ“-ი რომ იყო, საკმაოდ ძნელი დასამტკიცებელი იქნებოდა...

ნაწილობრივ ეგვევ მოხდა „ხუთმეტ“-შიც: „ათ“-ის ნიშანწყალი აქ არსად ჩანს. მაგრამ სხვა ვარიანტებიც გვაქვს, სადაც **თ** შემონახულია: „თხუთმეტი“ (შეკვეცილი „ათხუთმეტი“) და „თუთხმეტი“ (ყველაზე გავრცელებული!): მიღებულია იგი „თხუთმეტ“-ისაგან ხ-ს გადასმით: ათხუთმეტი → თ ხ უ თ მ ე ტ ი → თუთხმეტი...

„თუთხმეტ“-ში „ათ“-ის ნაშთი **თ**- შემონახულია, მაგრამ **ხ**-ს გადასმის გამო სიტყვას ისე აქვს შეცვლილი სახე, რომ არც „ათ“ გამოიყოფა და არც „ხუთ“...

„ცამეტი“ მიღებულია „ათსამმეტ“-ისაგან, „ჩვიდმეტი“ — „ათშვიდმეტ“-ისაგან; როგორც ვხედავთ, „ათ“-ი არსად ჩანს: გამქრალა, როგორც **ა**, ისე **თ**, — პირველი — უკვალოდ, მეორეს კი — კვალი დაუტოვებია: „ცამეტი“ მიღებულია „ათსამმეტ“-ისაგან (თს → ც), „ჩვიდმეტი“ მიღებულია „ათშვიდმეტ“-ისაგან (თშ → ჩ): **თ** შეერწყო ერთს შემთხვევაში **ს**-ს, მეორეში — **შ**-ს, მივიღეთ **ც** (ცამეტი) და **ჩ** (ჩვიდმეტი); ამნაირად „სამ“ (ათსამმეტი) იქცა „ცამ“-ად, „შვიდ“ (ათშვიდმეტი) იქცა „ჩვიდ“-ად...

ამ მარტივი შემთხვევებიდანაც კი უნდა იყოს ცხადი, როგორ შეიძლება შეიცვალოს სიტყვის გარეგნობა ბგერათა ცვალებადობის ნიადაგზე და როგორ რთულდება ამის გამო სიტყვის წინანდელი მნიშვნელობა-მედგენილობის ამოცნობა.

§ 27. მეცნიერული გრამატიკის დარგები. 1. სიტყვის ბგერითი მხარე, 2. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები, 3. მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები, 4. ცოცხალი სახე, რომელიც ოდესღაც ფუძეში იყო ჩაქსოვილი და (სტყვით აღნიშნული) საგნის დახასიათებას წარმოადგენდა, 5. მნიშვნელობა ფუძისა (რა ობიექტურ მონაცემზე მიუთითებს იგი) და 6. ემოციური იერი, რომელიც სიტყვას ახლავს (სუბიექტური მომენტი სიტყვაში) — აი ყველა ის მხარე, რომელთა გათვალისწინება სიტყვაში მეცნიერული გრამატიკის ამოცანას შეადგენს. ეს ამოცანა, როგორც ვხედავთ, რთულია, თვალსაზრისი — მრავალფეროვანი, მაგრამ ამ მრავალფეროვნებაში საორიენტაციოდ რჩება სიტყვის ამა თუ იმ მომენტის ფუნქცია, მისი როლი, როგორც ნიშნისა. ერთად ერთს გამონაკლისს თითქოს ბგერითი მხარის შესწავლა წარმოადგენს, მაგრამ ეს მხოლოდ ერთის შეხედვით: საბოლოო ანგარიშში სიტყვის ამ მხარის შესწავლა მიზნად ისახავს გაგვიადვილოს სიტყვის მნიშვნელობაში, სიტყვის შედგენილობაში სწორად გარკვევა და ამ მხრივ იგი გზის მაჩვენებელია იქ, სადაც უამისოდ გზის გაგნება შეუძლებელი იქნებოდა.

სიტყვის ბგერით მხარეს შეისწავლის ფონეტიკა და ფონოლოგია¹ (ბერძ. სიტყვიდან „ჰე ფონე“ — „ბგერა“). ფონეტიკის საგანია ბგერითი სინამდვილე, როგორც სიტყვისა, ისე სხვა ენობრივი მონაცემისა: **რა ბგერები გააჩნია** ამა თუ იმ ენას, **ბგერათა რანაირი ჯგუფებია დამახასიათებელი** ამ ენისთვის, **როგორს ცვალებადობას განიცდიან ბგერები, როგორია მახვილი**, სიტყვის **რომელს მარცვალზეა** იგი და სხვადასხვა, აი საკითხთა წყება, რომელთა გარკვევა ფონეტიკური ძიების საგანს შეადგენს.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მორფოლოგიის საგანია (ბერძ. სიტყვებიდან: „ჰე მორფე“ — „სახე“, „ფორმა“ და „ჰოლოგოს“ — „სიტყვა“, „სწავლა“; შდრ.: ბიოლოგია, გეოლოგია, სოციოლოგია, სადაც „-ლოგია“ აგრეთვე „სწავლას“, „მოდღვრებას“ აღნიშნავს), მორფოლოგია — მოძღვრება ფორმის შესახებ: **სიტყვის ფორმა დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებშია მოცემული.**

¹ ფონეტიკისა და ფონოლოგიის ურთიერთობის შესახებ — იხ. ფონეტიკის კურსში.

ფუძის მნიშვნელობას (რაზე მიუთითებს ფუძე, ანუ როგორია სიტყვის საგნობრივი მნიშვნელობა) სწავლობს **სემასიოლოგია** ანუ **სემანტიკა** (ბერძ. სიტყვიდან „ტო სემა“ — „ნიშანი“) — მოძღვრება მნიშვნელობის შესახებ.

ემოციური იერი (გრძნობითი ელფერი), რომელიც სიტყვას ახლავს, მნიშვნელობის ინგრედიენტიცაა, და სტილთანაც კავშირშია, **სტილისტიკასაც** ეხება. მაგრამ სტილისტიკის საგანი მხოლოდ ემოციური იერი როდია: **სტილისტიკა** განიხილავს **სიტყვასაც** და **შესიტყვებასაც**, როგორც **გამომხატველობითს საშუალებებს** (დაწვრილებით იხ. § 72). სტილისტიკა სტილის შესახებ მოძღვრებაა. „სტილუს“ ლათინური სიტყვაა, ნიშნავს წაწვეტებულ იარაღს, რომლითაც გასანთლულ ფიცარზე წერდნ.

ცოცხალი სახე, რომელიც ოდესღაც **ფუძეში იყო ჩაქსოვილი** და **სიტყვით აღნიშნული საგნის დახასიათებას** წარმოადგენდა, ეტიმოლოგიური ძიების საქმეა. „ეტიმოლოგია“ ნაწარმოებია ბერძნ. სიტყვებიდან: „ეტაჟმოს“: — „ჭეშმარიტი“, „ნამდვილი“ და ზემოხსენებული — „-ლოგია“: „ეტიმოლოგია“ — მოძღვრება სიტყვის ნამდვილი, პირველადი მნიშვნელობის შესახებ.

დაგვრჩა **მნიშვნელობათა** მცვლელი აფიქსები. მათ ჩვეულებრივად იხილავენ მორფოლოგიაში დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებთან ერთად; საფუძველი ამისათვის ისაა, რომ ერთნიცა და მეორენიც აფიქსებს წარმოადგენენ, აფიქსები თავის თავად საგნობრივ მნიშვნელობას მოკლებული არიან და, მაშასადამე, უპირისპირდებიან ფუძეს, როგორც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელს. აფიქსები შეისწავლება მორფოლოგიაში, ფუძე — სემასიოლოგიაში.

საკითხის ასე გადაწყვეტა მართებული იქნებოდა იმ შემთხვევაში, სემასიოლოგია რომ შეისწავლიდეს მხოლოდ მარტივ ფუძეს (ძირს). მაგრამ სემასიოლოგია არ არის მოძღვრება მარტივ ფუძეთა (ძირთა) შესახებ: მისი საგანია საერთოდ ფუძე, როგორც საგნობრივი მნიშვნელობის მატარებელი, — ფუძე მარტივიცა და ნაწარმოებიც; ნაწარმოები ფუძე კი მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს შეიცავს (ცხენოსან-, ყვავილოვან-, სვანეთ-...)... **არ შეიძლება შევისწავლოთ ასეთი ფუძე, თუ არ შევისწავლით ის, რამაც**

ის შექმნა მარტივი ფუძიდან, თუ არ შევისწავლეთ მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსიც, პირუკუც: მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსის შესწავლა სწორედ იმის გამორკვევაში მდგომარეობს, როგორ ცვლის ის იმ ფუძის მნიშვნელობას, რომელსაც ემატება.

ამიტომაც: ძველ გრამატიკულსა და აწინდელ ფორმალისტურ ტრადიციებს ანგარიში ვერ გაეწევა, როგორი ძლიერიც არ უნდა იყოს ეს ტრადიცია: **მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები უნდა იქნეს განხილული იმ დარგში, რომელიც მნიშვნელობას შეისწავლის;** მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები სემასიოლოგიის (სემანტიკის) საგანია და არა მორფოლოგიისა.

აქედან მთელი რიგი პრინციპული ხასიათის დასკვნები გამოძინარეობს; მათი გათვალისწინება აქ შეუძლებელია. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამის გამო მეცნიერული გრამატიკის დარგთა ურთიერთობა არსებითი ცვლილებების წინაშე დგება. კერძოდ, მორფოლოგიისა და სემასიოლოგიის მოწყვეტილობა ერთმანეთისაგან ამ გზით შეიძლება დაიძლიოს.

მეცნიერული გრამატიკის ზემოხსენებული დარგები (ფონეტიკა, მორფოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სტილისტიკა) ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებიან. შეცთომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეს დარგები ერთმანეთს მოწყვეტილ, გამხოლოებულ დისციპლინებს წარმოადგენენ; მათ შორის მჭიდრო შინაგანი კავშირი არსებობს; ზედმიწევნით რომა ვთქვათ, ეს დარგები სხვადასხვა თვალსაზრისით ერთი და იმავე ობიექტის შესწავლის შედეგი უფროა, ვინემ დამოუკიდებელი დარგები.

სინტაქსის საგანი. მეცნიერული გრამატიკის დარგთა შორის ზემოთ არსად ჩანს სინტაქსი; ეს გამოიწვია იმ მარტივმა გარემოებამ, რომ სხვადასხვა დარგების განმარტება ზევით მოცემულია ცალკე სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებთ. სინტაქსის საგანი ცალკე სიტყვა კი არ არის, არამედ **სიტყვათა ორგანიზებული ერთიანობა** — ის, რასაც თავში **შესიტყვება** ვუწოდებთ. სინტაქსი შესიტყვებას შეისწავლის; შესიტყვებას შეისწავლის აგრეთვე სტილისტიკა: ერთიცა და მეორეც გარკვეული თვალსაზრისით (იხ. თავი VI, §§ 56-57 და თავი VIII, §§ 72-74).

ფონეტიკა, მორფოლოგია, სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სინტაქსი, სტილისტიკა — აი ის დარგები, რომლებიც მეცნიერულს გრამატიკაში ჩამოყალიბდა **სიტყვისა და შესიტყვების** შესწავლასთან დაკავშირებით. მათგან ყველა თანაბრად როდია დამუშავებული; განსაკუთრებით სუსტობს სემასიოლოგია და სინტაქსი; სტილისტიკა კი, როგორც ენათმეცნიერული დისციპლინა, ახლაც არ არის გამოსული „ორგანიზაციის პერიოდიდან“, ჯერ კიდევ არა აქვს ზუსტად გარკვეული თვალსაზრისი და მოქმედების არე.

ყველაზე დამუშავებულ დარგებშიც (ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა და ეტიმოლოგიაში) არა ერთი პრინციპული საკითხია მოუგვარებელი.

§ 28. მეცნიერული გრამატიკა და სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა. ყოველივე ამისდა მიუხედავად მეცნიერული გრამატიკა არსებითად განსხვავდება ე. წ. სასკოლო ტექნიკური გრამატიკისაგან.¹ დავიწყოთ მათი შედარება შედგენილობიდან.

სასკოლო ტექნიკურს გრამატიკაში სრულებით არ მოიპოვებოდა სტილისტიკა, სემასიოლოგია და ფონეტიკა. სტილისტიკა ისტორიულად რიტორიკის დარგად ითვლებოდა; ამჟამად იგი პოეტიკის საგანსაც წარმოადგენს. ეტიმოლოგიური ძიება ძველთაგანვე იშვიათს ინტერესს იწვევდა, მაგრამ საბედნიეროდ გრამატიკის ფარგლებში ეს ძიება არ შედიოდა; საბედნიეროდ მიტომ, რომ ხსენებული ეტიმოლოგიური ძიება ფანტაზიის უკონტროლო საქმიანობის ასპარეზს წარმოადგენდა და ჩვეულებრივად სიტყვათა შემთხვევითს გააზრიანებაში მგომარეობდა. **ეტიმოლოგიური ძიება მეცნიერულ საქმედ მხოლოდ მას შემდეგ იქცა, რაც გამოიშვა ფონეტიკა** (მეცხრამეტე საუკუნეში) და

¹ სასკოლო გრამატიკის შესახებ რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს ის ტექნიკური დისციპლინა, რომელიც ფილოლოგიური გრამატიკის გაგრძელებას წარმოადგენს, რომელსაც საუკუნეთა განმავლობაში „ხელოვნება“ (искусство) ეწოდებოდა და რომელიც არც აცხადებდა პრეტენზიას მეცნიერება ყოფილიყო; ამიტომ აღვნიშნავთ მას სახელწოდებით „სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა“; თავის თავად ცხადია, სასკოლო გრამატიკა, რა მოცულობითაც იქნება მასში აღებული ენობრივი მასალა, უნდა იყოს ზუსტად მეცნიერული. თავის მხრივ მეცნიერული გრამატიკა სკოლაში პრაქტიკას მოწყვეტილი თეორია კი არ იქნება, არამედ პრაქტიკულ ამოცანათა გადაწყვეტისას საიმედო ხელმძღვანელი და მკვიდრი დასაყრდენი.

შემთხვევითი გააზრებების ადგილი ობიექტური საზომის მოხმარამ დაიჭირა, საიმედო საკონტროლო საშუალება დაიძებნა.

რაც შეეხება **ფონეტიკას**, იგი **მეცხრამეტე** საუკუნეში შეიქმნა. ეს საენათმეცნიერო დარგი ენის შესწავლისას ისტორიული თვალსაზრისის გამოყენებამ შექმნა და ისტორიული თვალსაზრისის რეალიზაციისათვის ძლიერ ბერკეტად მოგვევლინა. უკვე აღვნიშნეთ, რომ ეტიმოლოგიურმა ძიებამ მხოლოდ ფონეტიკის შემწეობით მოიპოვა ობიექტური ხასიათი და გონებამახვილობის სავარჯიშო ასპარეზიდან მეცნიერულ დისციპლინად იქცა. ამიტომ გადაჭარბებული არ არის, როცა ამბობენ: **ფონეტიკა ენათმეცნიერებისათვის იგივეა, რაც ქიმია ბუნებისმეტყველებისთვისაო.**

ფონეტიკის ადგილი სასკოლო გრამატიკებში ეჭირა მსჯელობას ანბანისა და ასოების შესახებ. ეს, ერთის მხრით, იმის ბრალი იყო, რომ ასოს (დაწერილს) და ბგერას (გამოთქმულს) ერთმანეთისაგან ვერ არჩევდენ (ზოგი ახლაც ვერ არჩევს!), მეორე მხრივ კი — იმისა, რომ გრამატიკის საგანი მაშინ თავისებურად ქონდათ წარმოდგენილი (იხ. აქვე ქვემოთ).

თანამედროვე მეცნიერული გრამატიკის მორფოლოგიისა და სემასიოლოგიის ადგილი სასკოლო გრამატიკაში ეჭირა „ეტიმოლოგიას“: ეტიმოლოგია განიხილავდა სიტყვის მნიშვნელობასაც და ე. წ. ფორმებსაც (დამოკიდებულების აღმნიშვნელსა და ფუძის მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს); სიტყვის ანალიზი ზერელე იყო, თვალსაზრისთა დიფერენციაციას ადგილი არ ქონდა და მთელი დარგი ერთობ პრიმიტიული იყო. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ ყველა ენაში ერთი და იმავე რაოდენობის მეტყველების ნაწილი დასტურდებოდა იმისდა მიუხედავად, თუ რანაირი აგებულების ენა იყო (ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. § 42).

ამგვარად: თანამედროვე მეცნიერული გრამატიკის დარგებს (ფონეტიკას, მორფოლოგიას, სემასიოლოგიას, ეტიმოლოგიას, სინტაქსს, სტილისტიკას) უპირისპირდება სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის ორი დარგი: **ეტიმოლოგია და სინტაქსი**. არ უნდა დავივიწყოთ მართლწერაც: ეს პრაქტიკული გამოყენებითი ნაწილი სასკოლო გრამატიკის მესამე ორგანულ ნაწილს შეადგენდა.

ეს არაა შემთხვევითი; ამაში მყლავნდება არსებითი პრინციპული განსხვავება, რომელიც სასკოლო ტექნიკურსა და მეცნიერულს გრამატიკას შორის არსებობს გრამატიკის **საგნისა, მიზან-თვალსაზრისისა და მეთოდის მხრივ**.

გრამატიკა შეიქმნა ქრ. წინ ინდოეთსა და საბერძნეთში (იხ. „შესავალი“).

პირველი გრამატიკები სამწერლო ენის გრამატიკები იყო. ინდური გრამატიკა განზე დარჩა; ევროპის გრამატიკული აზროვნება ბერძნულ საგრამატიკო სისტემაზე აღიზარდა. ცნობილია, რომ ბერძნები ყველა არაბერძნულად მოლაპარაკეს „ბარბაროსებს“ უწოდებდნენ. ცხადია, მათი მეტყველება ქედმაღალი ბერძნის ყურადღების საგანი ვერ გახდებოდა და მათი ენის შესწავლით ბერძენი თავს არ შეიწუხებდა. ამიტომაც ევროპის ძველმა სამყარომ ბერძნულის გარდა მხოლოდ ლათინური გრამატიკა იცის; რომის იმპერიის ძლიერებას შეესატყვისებოდა ლათინური ენის გავრცელებულობა. მეოთხე საუკუნიდან ქრ. შემდეგ ათი საუკუნის განმავლობაში მთელს დასავლეთს ევროპაში მხოლოდ ლათინური ენის გრამატიკა იყო ცნობილი. საშუალო საუკუნის სკოლებში ამ ხნის განმავლობაში „გრამატიკა“ ნიშნავდა „ლათინურ გრამატიკას“; გრამატიკის სწავლა — ლათინური გრამატიკის სწავლას (როგორც ცნობილია, იმდროინდელ სკოლებში სხვა არამრავალრიცხოვან საგანთა შორის გრამატიკას საპატიო ადგილი ეჭირა).

მაგრამ ლათინური დასავლეთ ევროპის ხალხთათვის არ იყო დედა-ენა (თვით იტალიაშიც სამწერლო ლათინური დაშორებული იყო ცოცხალ მეტყველებას). უცხო ენის შესწავლა, ლათინურის შესწავლა, ასეთ პირობებში მიზნად ისახავდა: **ესწავლებინა** მოწაფისთვის **სწორად წერა და ლაპარაკი** იმ ენაზე, რომელიც ერთად ერთი სამწერლო გაბატონებული ენა იყო იმ ხანებში.

ამ პირობებში შეიქმნა გრამატიკის საყოველთაოდ ცნობილი განსაზღვრება: „გრამატიკა არის ხელოვნება, რომელიც გვასწავლის სწორად წერასა და ლაპარაკს“.

საშუალო საუკუნის ლათინური გრამატიკის ეს თვალსაზრისი ძვალსა და რბილში გაუჯდა სხვა ევროპულ ენათა გრამატიკებს, როცა ასეთები შეიქმნა (დაახლოებით მეხუთმეტე საუკუნიდან).

რა არის სასკოლო გრამატიკის საგანი? **მხოლოდ სამწერლო ენა.** რა მიზნით სწავლობს ის მას? მხოლოდ იმისათვის, რომ დაადგინოს, **რა არის სწორი**, მართებული და რა არის უმართებულო, უკანონო სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით. **რა არის და როგორ უნდა იყოს?** აი კითხვა, რომელზედაც სასკოლო გრამატიკა პასუხის გაცემას ლამობს. აქედან ისიც გამომდინარეობს, რომ სასკოლო გრამატიკა სალიტერატურო ენის ფაქტების აღწერით კმაყოფილდება, ამ ფაქტების წარსულის ძიება, ფაქტების ახსნა მის მიზანს არ შეადგენს, ერთი სიტყვით, ისტორიული თვალსაზრისი მისთვის უცხოა.

საგანი: სამწერლო ენა, ერთად ერთი ფასეული ენა (ცოცხალი მეტყველება ღირსებით სალიტერატურო ენას ვერ შეედრება!); **მიზან-თვალსაზრისი:** რა არის სწორი, კანონიერი, სავალდებულო, რა — უკანონო და, მაშასადამე, უარსაყოფი; **მეთოდი:** აღწერა სალიტერატურო ენის ფაქტებისა, ისიც ცალმხრივი და ძირითადი მიზნის შესაბამისი — აი სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა. განა ბუნებრივი არ არის მის წიაღში „მართლწერა“ ისეთივე სრულყოფილებიან დარგად მოგვევლინოს, როგორცაა ეტიმოლოგია და სინტაქსი?!

სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის, ერთი მხრით, **შედგენილობასა** (დარგები!) და, მეორე მხრით, **მიზან-თვალსაზრისს, საგნის გაგებასა და მეთოდს** შორის მჭიდრო შინაგანი კავშირი არსებობს: თვალსაზრისი ვიწროა, მეთოდი — პრიმიტიული, შინაარსი (შედგენილობა დარგების მიხედვით) — ღარიბი.

მეცნიერული გრამატიკის შედგენილობა უკვე გავითვალისწინეთ; მისი საგნისა, მიზან-თვალსაზრისისა და მეთოდის შესახებ ნაწილობრივ უკვე გვქონდა საუბარი (იხ. § 15: ენის ისტორიული და სტატიკური შესწავლის შესახებ); აქ მხოლოდ მოკლედ მოვჭრით; მეცნიერული გრამატიკის (ენათმეცნიერების) ძირითადი საგანი **ცოცხალი მეტყველებაა: რაობა ენისა, კანონზომიერება მისი განვითარებისა ბუნებრივი სახით ცოცხალს მეტყველებაშია მოცემული;** სალიტერატურო ენა ღიდმნიშვნელოვანი კულტურული პროდუქტია, მაგრამ სწორედ ამიტომ სალიტერატურო ენა მოკლებულია იმ თავისუფლებას, რომელიც ცოცხალი მეტყველების განვითარებას ახასიათებს. მეცნიერული გრამატიკა (ენათმეცნიერება) განვითარების განვლილი ეტაპების გათვა-

ლისწინებისას მიმართავს სალიტერატურო ენას, მაგრამ სათანადო მონაცემთა ინტერპრეტაციისას მხედველობაში იღებს სალიტერატურო ენის ზემოხსენებულ თავისებურებას.

რაც შეეხება თვალსაზრისსა და მეთოდს, ძირითადია: **რა მოვლენები გვაქვს? როგორ მივიღეთ ის, რაც გვაქვს? რატომ იყო განვითარება ასეთი თუ ისეთი?** ცხადია, საკითხის ასე დასმისას „უკანონო“, „უარსაყოფი“ ფაქტი არ შეიძლება არსებობდეს: ის, რაც „უკანონოდ“ და „უმართებულოდ“ არის მიჩნეული სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით, ენის კანონზომიერი განვითარების შედეგია და ენის რაობისა და ენის განვითარების კანონების გარკვევის თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანი შეიძლება იყოს.

როგორს დამოკიდებულებაშია მეცნიერული გრამატიკა პრაქტიკულ საკითხებთან, როგორიცაა, მაგალითად, მართლწერის საკითხი სალიტერატურო ენაში? როგორც აღვნიშნეთ, ის არ აწესებს — „რა უნდა იყოს“, მაგრამ იმის სწორი გარკვევით, „რა იყო“ და „როგორ მივიღეთ ის, რაც გვაქვს“, კერძოდ, სალიტერატურო ენაში, — იგი იძლევა მკვიდრ მეცნიერულ საფუძველს მართლწერის საკითხთა მოსაგვარებლად: თეორიულად მკვიდრი მეცნიერული გრამატიკა შეუდარებელივ უფრო საიმედო წინამძღოლია პრაქტიკისა, ვინემ სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა თავისი პრიმიტიული თვალსაზრისითა და ყოველ მხრივ შეზღუდული შესაძლებლობებით (ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობის შესახებ იხ. თავი XII).

III. აფიქსთა კლასიფიკაციისა, კვალიფიკაციისა და წარმოშობის საკითხი

§ 29. აფიქსთა კლასიფიკაციის საკითხი. ზევით (§ 22) აღნიშნული იყო, რომ აფიქსი შეიძლება იყოს ორგვარი: დამოკიდებულების აღმნიშვნელი (ცხენ-ს, ცხენ-ის...) და მნიშვნელობის მცვლელი ანუ ფუძის საწარმოებელი (ცხენ-ოსან-ს, ყვავილ-ოვან-ი...). დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი მნიშვნელობას არ ცვლის, ფუძეს არ აწარმოებს (ფუძის გარეშე რჩება); მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი დამოკიდებულებას არ აღნიშნავს (დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი ცალკე დაერთვის).

ეს ორი ტიპი ერთმანეთს უპირისპირდება, როგორც დადებითი ნიშნების მიხედვით, ასე უარყოფითად დახასიათებისას.

ამათ გვერდით უნდა გავითვალისწინოთ გარდამავალი ტიპიც. ავიღოთ „წიგნი“ სიტყვა მრავლობითში: „წიგნ-ებ-ი“. -ი აქ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსია, ფლექსიაა (სახელობითი ბრუნვის ნიშანია), **-ებ-** აფიქსი ფუძის საწარმოებელია: ამგვარი მრავლობითი ქართულში, როგორც ცნობილია, განსხვავდება მხოლოობითისაგან ფუძით; ბრუნვის ნიშნები მრავლობითში იგივეა, რაც მხოლოობითში მხოლოდ: წიგნი, ამხანაგ-ი... წიგნი-მა, ამხანაგ-მა... წიგნი-ს, ამხანაგ-ს... მრავლ.: წიგნ-ებ-ი, ამხანაგ-ებ-ი... წიგნ-ებ-მა, ამხანაგ-ებ-მა... წიგნ-ებ-ს, ამხანაგ-ებ-ს... **-ებ-** მრავლობითი რიცხვის ფუძეს აწარმოებს. ცვლის თუ არა იგი ფუძის მნიშვნელობას? **კიდევ ცვლის და კიდევ არა!** ცვლის იმიტომ, რომ „წიგნი“, „ამხანაგ“ — ცალკე ერთეულზე მიუთითებს,¹ „წიგნ-ებ“, „ამხანაგ-ებ“ — ერთზე მეტს „წიგნს“, „ამხანაგს“ გულისხმობს... არა ცვლის ფუძის მნიშვნელობას, თუ მხედველობაში ვიქონიებთ, რომ ახალი ფუძე (მრავლობითისა) იმავე საგანზე მიუთითებს, რაზედაც — მხოლოობითის ფუძე. საკმარისია შევადაროთ **-ებ-** სუფიქსის როლი **-ოსან-** სუფიქსისას, განსხვავება ნათელი იყოს:

¹ მხოლოობითის ფუძე შეიძლება აგრეთვე ზოგადად „წიგნს“, „ამხანაგს“ აღნიშნავდეს.

ცხენ-ი:

ცხენ-**ოსან**-ი : ახალი ფუძე (ცხენოსან-) **სულ სხვა** საგანზე მიუთითებს;

ცხენ-**ებ**-ი : ახალი ფუძე (ცხენებ-) ისევ იმ საგანზე მიუთითებს: საგანი არ შეცვლილა, მისი **რიცხვი** (რაოდენობა) შეიცვალა.

მაშასადამე, **-ებ**- სუფიქსი ცვლის მნიშვნელობას არა მთლანად, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივ, — ცვლის რიცხვობრივს მხარეს.

სხვა მხრივაც განსხვავდება **-ებ**- და **-ოსან**-: **-ოსან**- გავლენას არ ახდენს სიტყვათა დამოკიდებულებაზე (ცხენი დგას — ცხენოსანი დგას); ამასვე ვერ ვიტყვით **-ებ**- აფიქსის შესახებ: მას შეუძლია სიტყვათა დამოკიდებულებაში ცვლილება შეიტანოს (ცხენი ჭიხვინებს — ცხენები ჭიხვინებენ)...

ამრიგად, **-ებ**- სუფიქსი ფუძის საწარმოებელი აფიქსია, მაგრამ მხოლოდ ნაწილობრივ ცვლის ფუძის მნიშვნელობას და ამ მხრივ „ჩამორჩება“ **-ოსან**- სუფიქსს; მეორე მხრივ, მას შეუძლია სიტყვათა ურთიერთობაში ცვლილებების მოხდენა და აქ ის მოგვაგონებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს, აქ მას მეტი ძალა აქვს, ვინემ **-ოსან**-ს. ორივე ეს გარემოება **-ებ**- სუფიქსს აშორებს მნიშვნელობის მცვლელ ტიპობრივ აფიქსებს და აახლოებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებთან.

მსგავსი ვითარება შეიძლება აღმოაჩნდეს დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ზოგ აფიქსსაც.

მე ვმუშაობ — ჩვენ ვმუშაობთ: **-თ** სუფიქსი დამოკიდებულებას აღნიშნავს — ზმნაში ის არის „ჩვენ“ სიტყვის ერთ-ერთი წარმომადგენელი; ამით ის გავს **ვ**-ს (**ვ**-მუშაობ); ის არ არის ფუძის საწარმოებელი; ის ფუძეში არ შედის, ფლექსიაა ისევე, როგორც **ვ**-; მაგრამ მას ფუძის მნიშვნელობაშიც შეაქვს ცვლილება: ვმუშაობ-**თ** სიმრავლეს აღნიშნავს, **-თ** ისეთსავე ცვლილებას იწვევს ზმნის ფუძის მნიშვნელობაში, როგორც **-ებ**- იწვევდა ზემოთ აღნიშნულ მაგალითებში: იგი რიცხვობრივ მომენტს ცვლის ფუძის მნიშვნელობაში. ამგვარი თვისება უცხო იყო, როგორც ვიცით, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსებისათვის (ამხანაგ-**ს**, ამხანაგ-**ის**... დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ფუძის მნიშვნელობას არ ცვლიან).

-ებ- სუფიქსი ფუძის საწარმოებელი ისეთი აფიქსია, რომელსაც არ გააჩნია მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსის ყველა თვისება, მაგრამ მოეპოვება ზოგი რამ, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის დამახასიათებელი.

-თ სუფიქსი დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ისეთი აფიქსია, რომელიც ზოგ რაშიმე ფუძის საწარმოებელ აფიქსს მოგვაგონებს, თუმცა ფუძეში არ შედის.

ორივე — გარდამავალი ტიპის აფიქსი ნიმუშს წარმოგვიდგენს. **-ებ-** სახელთა მრავლობითობას აღნიშნავს, **-თ** — ზმნისას (გარკვეულს პირობებში)... შეიძლება აგრეთვე დაგვესახელებინა დროთა და კილოთა საწარმოებელი აფიქსებიც...

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი (ანუ ფლექსია), მნიშვნელობის მცვლელი (ანუ ფუძის საწარმოებელი) აფიქსი — ესაა ორი ძირითადი ტიპი აფიქსთა; მათ ერთვის მესამე, გარდამავალი ტიპი.

ამ უკანასკნელის არსებობას აქვს არა მარტო პრაქტიკული მნიშვნელობა (ანალიზის დროს კვალიფიკაციის თვალსაზრისით); მისი პრინციპული ღირებულება თვალსაჩინოა.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მორფოლოგიის საგანს წარმოადგენს, თვით დამოკიდებულება — სინტაქსის საკვლევი არეა, მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსები ბუნებრივად სემასიოლოგიას განეკუთვნება (იხ. ზემოთ § 27). ასეთ პირობებში გარდამავალი ტიპი განსახიერებაა იმ ბუნებრივი გარდასვლისა და შინაგანი კავშირისა, რომელიც მორფოლოგიას, სინტაქსსა და სემასიოლოგიას შორის ივარაუდება: მეცნიერული გრამატიკის ამ დარგთა შინაგან კავშირს განსაზღვრავს შინაგანი კავშირი შესასწავლ ობიექტებს შორის.

რა თქმა უნდა, ბუნებრივი კავშირი სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ მორფოლოგია, სინტაქსი და სემასიოლოგია ერთმანეთში უნდა ავრიოთ, რომ საჭირო არ არის მათი გამიჯვნა; პირიქით: მათი გამიჯნულობის ფონზეა ფასეული ეს დაკავშირება და, თუ გარკვეულად არ არის ჩამოყალიბებული მორფოლოგია, სინტაქსი, სემასიოლოგია, თვით დაკავშირების საკითხი უქმი და არას მაქნისია.

§ 30. აფიქსთა კლასიფიკაცია ადგილმდებარეობის მიხედვით. აფიქსთა სამი ტიპი (დამოკიდებულების აღმნიშვნელი, ფუძის საწარმოებელი და გარდამავალი) გამოიყოფა აფიქსთა დახასიათებისას ფუნქციის (როლის) მიხედვით.

აფიქსები შეიძლება დავახასიათოთ **ადგილმდებარეობის** მიხედვითაც. ამ თვალსაზრისით განასხვავებენ — **პრეფიქსს, სუფიქსსა და ინფიქსს.**

ადგილმდებარეობის გარკვევისას ამოსავალია მარტივი ფუძე (ძირი).

პრეფიქსად იწოდება ისეთი აფიქსი, რომელიც ძირს წინ უძღვის; პრეფიქსი ლათინური სიტყვაა (**praefixum**) და ნიშნავს „წინ მიმაგრებულს; წინ დართულს“, მისი ქართული შესატყვისია „წინსართი“; **გ**-მუშაობ... **გ**-თხოვთ... **სა**-მელნე — **გ, გ, სა** — პრეფიქსებია ანუ წინასართები.

სუფიქსი ეწოდება ისეთ აფიქსს, რომელიც ძირს მოსდევს; სუფიქსიც ლათინური სიტყვაა (**suffixum**) და ნიშნავს, „ქვევიდან მიმაგრებულს“, უკან დართულს; ქართულად მის გადმოსაცემად ხმარობენ „ბოლოსართს“; ეს ტერმინი არაა მოხერხებული; ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს სუფიქსი ყოველთვის ბოლოს დაისმოდეს; ნამდვილად კი სუფიქსი ძალიან ხშირად ბოლოში არ არის (იხ. ქვემოთ); ვმუშა-**ობ**... გთხოვ-**თ**... სამელნ-**ე** — **-ობ, -თ, -ე** სუფიქსებია ანუ ბოლოსართები.

ინფიქსი შიგ ჩაერთვის მარტივ ფუძეს ანუ ძირს. ინფიქსი ლათინურად (**infixum**) ნიშნავს „შიგ ჩამაგრებულს, ჩართულს“. ქართული „ჩასართი“ კარგად გადმოგვცემს ამ ტერმინს. ინფიქსის ნიმუში იქნებოდა: ხვნა, კვლა, დაძვრა, ჩაგვრა, შენიშვნა და მაგგვარებში **გ**, რომელიც ფონეტიკური მიზეზების გამო (ლ, რ, ნ-სთან **გ**-ს მეტათეზისის ანუ გადასმის გამო) ძირეულ თანხმოვნებს შორის მოექცა:

შდრ.: ხნ-ავ-ს: ხნ-ავ-ა → ხნ-ვ-ა → ხვნა (**გ**-ს გადასმით).

თეს-ავ-ს: თეს-ავ-ა → თეს-ვ-ა.

ჩაგრ-ავ-ს: ჩაგრ-ავ-ა → ჩაგრ-ვ-ა → ჩაგვრ-ა (**გ**-ს გადასმით).

ტანჯ-ავ-ს: ტანჯ-ავ-ა → ტანჯ-ვ-ა.

კლ-ავ-ს: კლ-ავ-ა → კლ-ვ-ა → კვლ-ა (**გ**-ს გადასმით).

ხნავს, ჩაგრავს, კლავს... სიტყვებში ორ-ორი სუფიქსი გვაქვს: **-ავ-** და **-ს**; ხვნა, ჩაგვრა, კვლა-ში **-ს**-ს ადგილას ახალი **-ა** სუფიქსია, **ავ-** სუფიქსის ნარჩენმა **-ვ-**მ კი ადგილი იცვალა და წინა ორ თანხმოვანს შორის მოექცა. ეს მაშინ ხდება, როგორც ვხედავთ, როდესაც **-გ**-ს წინ ორი ან მეტი თანხმოვანი იყრის თავს (შდრ. მოკალვა და კვლა) და **გ**-ს უშუალო მეზობლად ან **ნ** ან **რ** ან **ლ** არის (შდრ. „ტანჯვა“, სადაც **გ**-მა ადგილი არ იცვალა, თუმცა წინ ორი თანხმოვანი უძღვის და „ჩაგვრა“, სადაც **გ**-ს გადასმა **რ**-ს მეზობლობას მიეწერება).

ხგნა, შენიშგნა, კვლა, ძვრა... და მსგავს მაგალითებში **გ**- ინფიქსი ნასუფიქსარია; დიალექტურ „ნავხე“-ში (ლიტერატურული ვ-ნახე-ს ნა-ცვლად) **გ** ინფიქსი ნაპრეფიქსალია.¹ ინფიქსებად ეს სუფიქსი და პრეფიქსი ფონეტიკურმა პროცესმა აქცია. მორფოლოგიური ბუნების ინფიქსები ქართულმა ენამ არ იცის; ასეთი ინფიქსები ამერიკის მკვიდრთა ენაშია ჩვეულებრივი. სიტყვაში შეიძლება იყოს მხოლოდ ერთი პრეფიქსი (ვ-არ, ხ-არ), მხოლოდ ერთი სუფიქსი (ამხანაგ-ს, წიგნ-მა)... ერთი პრეფიქსი და ერთი სუფიქსი (ვ-არ-თ, ხ-არ-თ... ვ-მუშა-ობ... სა-მელნ-ე... სა-თავ-ე...) ერთზე მეტი პრეფიქსი და სუფიქსი: და-სა-თა-ურ-ებ-ულ-ი... და-სა-სა-თა-ურ-ებ-ელ-ი... შე-სა-მო-წმ-ებ-ლ-ად... გა-და-სა-მზად-ებ-ელ-ი²...

უკანასკნელს შემთხვევაში ძირად (მარტივ ფუძედ) გამოყენებულია **-მზად-**; „შემოწმება“-ში — ფუძის მარტივი სახე, ძირი არის **-წამ-**; მას დაკარგული აქვს ძირეული **ა**; „სათაურ“-ში ძირია **-თავ-**; (მღრ.: სა-თავ-ე, მაგრამ: მე-თა-ურ-ი, სა-თა-ურ-ი, უ-თა-ურ-ი... თა-ობ-ა, სადაც **გ**- დაიკარგა მომდევნო **ო**-ს ზეგავლენით).³

თითოეულ ამ ძირთაგანს ჩვენს მაგალითებში დართული აქვს რამდენიმე პრეფიქსი და სუფიქსი: და-სა-თა-ურ-ებ-ულ-ი. აქ, მაგალითად, ორი პრეფიქსია (და-სა-) და ოთხი სუფიქსი (ურ-ებ-ულ-ი).

ხშირად პრეფიქსად თვლიან მხოლოდ პირველ აფიქსს (**და-**) სუფიქსად — უკანასკნელს (**-ი**), დანარჩენები კი ინფიქსებად მიაჩნიათ (**-სა-...-ურ-, -ებ-, -ულ**); ეს შეცთომია; ამიტომ იყო, ზემოთ რომ აღვნიშნეთ: როცა აფიქსებს ვახსიათებთ ადგილმდებარეობის მიხედვით, **ამოსავალი და საორიენტაციო უნდა იყოს მარტივი ფუძე** (ძირი); **ამ უკანასკნელს მიმართ უნდა გაირკვეს, რა უძღვის მას წინ, რა მოსდევს**

¹ ასეთივე ნაპრეფიქსალი **გ** (**ბ**) ხშირია მეგრულში (ი-ბ-რდუქ — ვიზრდები) და სვანურში (ტუიხე ← ვ-ტიხე — ვაბრუნებ)...

² და- (დასათაურებული), შე- (შესამოწმებლად), გა-და- (გადასამზადებელი— და სხვა ე. წ. პრევერბები ჩვეულებრივ პრეფიქსებად არ მიაჩნიათ: ეს ნაწილაკები მზარეულ სიტყვას დაერთვიან და, მათსადამე, სიტყვის გარეთ მდებარეობენო. ასეთი დასკვნა მართებული იქნებოდა, რომ ხშირად ეს პრევერბები ფუძის მნიშვნელობას არ ცვლიდენ, ზოგჯერ ძირითადად: ა-გება, გა-გება, მი-გება, მო-გება, წა-გება, და-გება... ასეთს შემთხვევაში პრევერბი ფუძის საწარმოებელი აფიქსის როლში გამოდის.

³ სიტყვის ბგერითს მხარეში მომხდარი ცვლილებებისა და ამათი მნიშვნელობის შესახებ სიტყვის სწორი ანალიზისათვის საუბარი გვქონდა მეორე თავში, § 26.

დაშლის შედეგად მიღებული მარტივი ფუძე (**მეგობრ-**) და სუფიქსები (**-ულ**, **-ალ**) არ წარმოგვიდგენს იმ მასალას, რომლისგანაც ეს სიტყვა აიგო: ცვლილებები განიცადა როგორც ფუძემ, ისე სუფიქსმა; სახელდობრ: **ულ-** სუფიქსი ფონეტიკურად სახეცვლილი **-ურ** სუფიქსია; ცვლილების მიზეზია **-რ** ფუძეში (მეგობრ-); ამ **რ**-ს ზეგავლენით სუფიქსეული **-რ** შეიცვალა **-ლ**-დ; უნდა ყოფილიყო: მეგობრ-**ურ**-ად, მივიღეთ „მეგობრულად“ (შდრ.: ამხანაგ-ურ-ად, ძმ-ურ-ად, მეზობლ-ურ-ად...).

ცვლილება განიცადა ფუძეშიც სუფიქსის ზეგავლენით: იყო „მეგობარ“, მივიღეთ „მეგობრ“; მოხდა ფუძის შეკუმშვა **-ურ** სუფიქსის ზეგავლენით.

მაშასადამე, ამ ცვლილებათა გათვალისწინებით სიტყვა „მეგობრულად“ დაშლისას გვაგვარაუდებინებს:

მეგობარ (მარტ. ფუძეს)+ურ+ად (სუფიქსები).

სიტყვა „ამხანაგურად“ როცა დავშალეთ, უცვლელად მივიღეთ ის ელემენტები, რომელთაგანაც სიტყვა აგებულ იქნა; სიტყვა „მეგობრულად“ (ფუძის წარმოებისას) მიგვითითებს ცვლილებებზე როგორც მარტივს ფუძეში, ისე სუფიქსში; ფუძის ცვლილება სუფიქსითაა გამოწვეული, სუფიქსისა — ფუძით. ეს ცვლილებები ფონეტიკური ხასიათისაა; მათი გათვალისწინების გარეშე სიტყვის ანალიზი ბირვანდელ შემადგენელ ნაწილებამდის ვერ მიგვიყვანს.

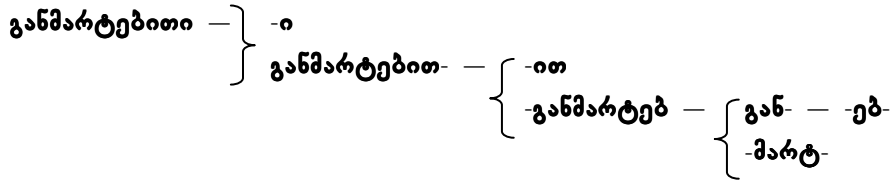
კიდევ მაგალითი:

სამომხმარებლო: $\left\{ \begin{array}{l} \text{სა} - \text{ო} \\ \text{მომხმარებელ} - \left\{ \begin{array}{l} \text{-მო} - \text{-(ე)ლ} \\ \text{-მხმარებ} - \end{array} \right\} \left. \begin{array}{l} \text{მ-} - \text{ებ} \\ \text{-ხმარ-} \end{array} \right\} \end{array} \right.$

სამომხმარებლო: სა-მო-მ-**ხმარ**-ებ-(ე)ლ-ო; მარტივ ფუძეს **-ხმარ**-დართვის **სა-მო-მ** პრეფიქსები და **-ებ**- **-(ე)ლ-ო** სუფიქსები; **-ელ** სუფიქსი **-ო** სუფიქსის დართვისას კარგავს **ე**-ს.

განათლებულ — $\left\{ \begin{array}{l} \text{-ო} \\ \text{განათლებულ-} - \left\{ \begin{array}{l} \text{გა-} - \text{ებ-ულ} \\ \text{-ნათ(ე)ლ-} \end{array} \right\} \end{array} \right.$

განათლებული გა-ნათ(ე)ლ-ებ-ულ-ი...

აქ ორი რამ უნდა შევნიშნოთ:

1. მარტივი ფუძე (ძირი) არ იშლება ამჟამად; თანამედროვე ქართულის თვალსაზრისით **-მარტ-** (განმარტებით-ში), **-ნათელ-** (განათლებულ-ში), **მეგობარ-** დაუშლელი მონაცემია, მარტივი ფუძეა, ძირია; მაგრამ ისტორიული განვითარების წინა საფეხურების გათვალისწინება დაგვანახვებს, რომ შეუძლებელი არაა მათი დაშლა, მათში აფიქსისა თუ აფიქსების გამოყოფა და ახალი ძირეული კომპლექსის დადგენა. მაშასადამე: სიტყვის დაშლისას ყოველთვის უნდა დავიცვათ ისტორიული პერსპექტივა. სიტყვის ანალიზი შეიძლება აღწევდეს სხვადასხვა სიღრმეს იმისდა მიხედვით, თუ ენის განვითარების რა პერიოდს ვიღებთ. უნდა გავარჩიოთ ანალიზი აწინდელი ვითარებისა და ანალიზი ისტორიული თვალსაზრისით.

2. სიტყვის დაშლას რომ ვაწარმოებთ, უნდა გვახსოვდეს, რომ ყველა სიტყვა არ იშლება, ყველა სიტყვაში არ გამოიყოფა ფუძე და აფიქსი; ჩვენი მსჯელობა შეეხება ე. წ. ცვალებადს ანუ ფორმიან სიტყვებს; უცვლელ ანუ უფორმო სიტყვებში ვერც ფუძეს ვიპოვით და ვერც აფიქსებს (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ § 37).

არსებობს ტექნიკური ხერხი, უკეთ ვთქვათ, საკონტროლო საშუალება იმის გასარკვევად, დაიშლება თუ არა სიტყვა ფუძედ და აფიქსებად; ეს საშუალება შემდეგში მდგომარეობს: სათანადო ენაში უნდა დავძებნოთ **იგივე სუფიქსი** სხვა ფუძეებთან და **იგივე ფუძე** სხვა აფიქსებთან; პირველი რიგის მაგალითებს ჰოროზონტალურად ათავსებენ, მეორეს — ვერტიკალურად:

ამხანაგ-ურ-ად, ძმ-ურ-ად, მეზობლ-ურ-ად, კაც-ურ-ად...

ამხანაგ-ობა

სა-ამხანაგ-ო

დაუ-ამხანაგ-და

ამხანაგ-ის

ამხანაგ-მა

ამხანაგ-ები...

„სამომხმარებლო“-ში **სა**- სუფიქსი აღმოჩნდა; სიტყვაში „სამი“ **სა**- ვერ გამოიყოფა (ვერც, როგორც სუფიქსი და ვერც, როგორც ძირი: იგი ძირის ნაწილია). შევამოწმოთ ზემოაღნიშნული წესის მიხედვით.

სა-მი, **სა**-ერთო, **სა**-ომარი, **სა**-ნატრელი, **სა**-ურთიერთო... ჰორიზონტალური წყება გაგვაჩნია: **სა**- თავსართი არსებობს ქართულში; მაგრამ ვერტიკალურ წყებას ველარ ვპოულობთ: **სა**-**მი**... სხვა აფიქსთან ეს **-მი**- აღარ მოიძეება — გასაგები მიზეზების გამო: „**მი**“ ფუძე არ არის...

აგრეთვე შეიძლებოდა ჩამოგვეთვალა გრძელი წყება სიტყვებისა, რომლებშიაც მეორდება თავკიდური **კა**:- **კაცი**, **კავი**, **კაჟი**, **კატა**, **კარი**, **კანჭი**..., მაგრამ ამ **კა**-ს ვერ გამოვყოფდით აფიქსად — დარჩენილი ნაწილი ფუძედ არ გამოდგებოდა, ვერტიკალურს წყებას ვერ შექმნიდა, ამ **კა**-ს ფუძედაც ვერ მივიჩნევდით: დარჩენილი ნაწილი სუფიქსად ვერ მოგვევლინებოდა.

§ 33. აფიქსის ბგერითი სახე და ფუნქცია. აფიქსები, როგორც ვიცით, ან დამოკიდებულებას აღნიშნავენ ანდა ფუძეს აწარმოებენ, მნიშვნელობას ცვლიან. მაგრამ დამოკიდებულება სხვადასხვაგვარი შეიძლება იყოს; მნიშვნელობის ცვლაც ნაირ-ნაირია.

ჩვეულებრივად **განსხვავებული ფუნქციის მქონე აფიქსი ბგერითადაც განსხვავებულია**; მაგალ., ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია **-ისა**, მიცემითისა — **-სა**, მოქმედებითისა — **-ისა**... **გ**- პრეფიქსი ზმნაში აღნიშნავს პირველი პირის სუბიექტს (**გ**-აქებ მე), **მ**- პრეფიქსი — იმავე პირის ობიექტს (**მ**აქებს მე), **გვ**- პრეფიქსი კი პირველი პირის ობიექტს მრავლობითს რიცხვში (**გვ**აქებს ჩვენ)... **ურ** სუფიქსი სადაურობისა და თვისება-რაგვარობის მაჩვენებელია (თუ**შური**, სვან**ური**... ამხანაგ**ური**, მუხანათ**ური**...); **სი**- — **ე** პრეფიქს-სუფიქსი თვისების პირველადი სახელისაგან თვისების განყენებულ სახელს აწარმოებენ (ლამაზ-ი— სილამაზე, მალა-ლი— სიმალლე, მახინჯ-ი— სიმახინჯე...).

ბგერითად განსხვავებული აფიქსი ფუნქციონალურად განსხვავებულია; ასეა ჩვეულებრივად. გარდა ამისა შესაძლებელია:

1. ბგერითად განსხვავებული აფიქსები ერთი და იმავე მნიშვნელობისა იყოს; ვგულისხმობთ არა ისეთ შემთხვევებს, სადაც ბგერითი სხვაობა ფონეტიკურმა პროცესებმა გამოიწვია (ძმა-მ, მეგობარ-მა... ძმ-ურ-ი, მეგობარ-ულ-ი), არამედ ისეთებს, სადაც ბგერითად სხვადასხვა წარმოშობის აფიქსები გვაქვს: ძმა-ნ-ი და ძმ-ებ-ი... ღვა-ს და ღგებ-ა... მოღი-ან... და თამაშობ-ენ... -ნ, -ებ-; -ს, -ა; -ან, -ენ — ერთი და იმავე ფუნქციისაა, ბგერითად კი სხვადასხვაა.

2. ბგერითად ერთნაირი აფიქსი სხვადასხვა მნიშვნელობისა იყოს; -ებ სუფიქსი სახელებში ამხანაგ-ებ-ი, ძმ-ებ-ი, მეგობარ-ებ-ი — მრავლობითობას აღნიშნავს; -ებ- სუფიქსი ზმნებში აშენ-ებ-ს, აგ-ებ-ს, აწითლ-ებ-ს, ალამაზ-ებ-ს... აწმყოს ფუძის საწარმოებელია... დავითი არჩილს წერილს უგზავნის; არჩილს, წერილს, — ორივე -ს მიცემითი ბრუნვის ნიშანია; უგზავნის — აქ -ს სუბიექტის მესამე პირის სუფიქსია და ეს სულ სხვაა, ვინემ მიცემითის ნიშანი -ს. დავითი არჩილს დახმარებას ს-თხოვ-ს; უკანასკნელ სიტყვაში ს პრეფიქსადაც გვაქვს და სუფიქსადაც; ორსავე შემთხვევაში ეს -ს პირს აღნიშნავს, მაგრამ განსხვავებულს: ს-სუფიქსი მიუთითებს მესამე პირის სუბიექტზე, ს-პრეფიქსი — მესამე პირის ობიექტზე (მიცემითში); ასე, რომ ეს ორი ს სხვადასხვა მორფოლოგიური ოდენობაა ბგერითი ერთგვარობის მიუხედავად.

ერთი სიტყვით, აფიქსებშიაც შეიძლება გვქონდეს **სინონიმები და ომონიმები:** სინონიმურია -ან, -ენ, ომონიმური აფიქსების ნიმუშია -ებ (ძმ-ებ-ს, აშენ-ებ-ს), -ს (არჩილ-ს, წერ-ს).

3. ერთსა და იმავე აფიქსს შეიძლება ერთზე მეტი მნიშვნელობა ქონდეს; ვ-აქებ-თ; ვ- აღნიშნავს პირს, პირველს; თ — რიცხვს მრავლობითს; აქებ-ენ: -ენ აღნიშნავს როგორც პირს, მესამეს, ისე რიცხვს, მრავლობითს; შდრ. აგრეთვე: ძმ-ებ-ისა და ძმა-თა უკანასკნელში რიცხვსაც, ბრუნვასაც -თა აღნიშნავს.

ქართულსა და სხვა ქართველურს ენებში ამის მაგალითები მცირეა; ამგვარს მაგალითებში თავდაპირველად ერთი ფუნქცია უნდა ვივარაუდოთ; მეორე ფუნქცია მერე განვითარებული ჩანს; საფიქრებელია, რომ -ენ (აქებ-ენ) თავდაპირველად მხოლოდ მრავლობითობას აღნიშნავდა ისევე, როგორც -თა — სახელებში (ძმა-თა). ევროპულს ენებში, კერძოდ, რუსულში, ერთზე მეტი ფუნქციის მქონე აფიქსები ჩვეულებრივი მოვლენაა: товарищ-ам მიცემითსაც აღნიშნავს და მრავლობითო-

ბასაც; **мы читаем**-ში **-ем** პირველი პირის მაჩვენებელიცაა და მრავლობითობისაც.

თქმულის მიხედვით უნდა დავასკვნათ: ერთი და იგივე აფიქსია თუ სხვადასხვა, ამას წყვეტს არა ბგერითი ერთიანობა თუ სხვაობა, არამედ ფუნქცია (იხ. პირველი სამი შესაძლებლობა).

აქედან არ გამომდინარეობს, რომ ერთზე მეტი ფუნქციის მქონე აფიქსი „სხვადასხვა აფიქსად“ უნდა მივიჩნიოთ: **ერთი** აფიქსის რამდენიმე მნიშვნელობის შესახებ ლაპარაკი მაშინ გაუგებრობა იქნებოდა.

§ 34. მოქმედი და უქმი აფიქსები. მოქმედი ეწოდება ისეთ აფიქსს, რომელიც იხმარება დამოკიდებულების აღსანიშნავად ანდა ფუძის საწარმოებლად; უქმია ისეთი აფიქსი, რომელიც იხმარებოდა გარკვეული დანიშნულებისათვის, მაგრამ აღარ იხმარება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, მოქმედი აფიქსი — ცოცხალი აფიქსია, უქმი აფიქსი — მკვდარი.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით ცოცხალია, მაგალ., ბრუნვის ნიშნები: **-ი** (ამხანაგ-**ი**), **-მა** (ამხანაგ-**მა**), **-სა** (ამხანაგ-**სა**...) და სხვა. როცა ქართული სესხულობს თანხმოვანზე დაბოლოებულ სახელს უცხო ენიდან, სახელობითში მას უთუოდ დაურთავს **-ი**-ს: კომბაინ-**ი**, კოლექტივ-**ი**, ტრაქტორ-**ი**... თანხმოვანზე დაბოლოებულ ქართულ სახელთა ფუძეებში ეს **-ი** სახელობითს ბრუნვაში მიუცილებელია; კალამ-**ი**, ფანქარ-**ი**, წიგნ-**ი**, სასწავლებელ-**ი**: **-ი** ცოცხალი, მოქმედი აფიქსია.

ასევე ცოცხალია პროფესიის აღმნიშვნელი ფუძის საწარმოებელი აფიქსები **მე—ე**: მე-ბალ-**ე**, მე-ნაგ-**ე**, მე-ჩექმ-**ე**, მე-ხილ-**ე**, მე-დუქნ-**ე**... რისამე ქონის აღმნიშვნელი **-იან**- აფიქსი: ქუდ-იან-**ი**, ნამუს-იან-**ი**, ჭკვ-იან-**ი**, ფხ-იან-**ი**, წყლ-იან-**ი**... და სხვა მრავალი აფიქსი, რომელიც ამჟამად იხმარება ქართულში. მათი ძებნა არ გვჭირდება.

ამჟამად უქმი, მკვდარი აფიქსების ნიმუშები იქნებოდა: 1. **-ედ**: ვარსკვლავ-**ედ**-**ი**, გოდლ-**ედ**-**ი**, კავო-**ედ**-**ი**... მისი მნიშვნელობა ამჟამად ცხადი არაა; და ეს გასაგებია: ეს სუფიქსი მკვდარია; როცა ის ცოცხალი იყო, მისი მნიშვნელობაც ისევე იყო გარკვეული, როგორც ზემოხსენებული ცოცხალი, მოქმედი აფიქსებისა. **-ედ** ნიშნავდა იმასვე, რასაც **-იან** აღნიშნავს: ვარსკვლავ-**ედ**-**ი**=ვარსკვლავიანი, გოდლ-**ედ**-**ი**=გოდლიანი, კავო-

ედ=კავიანი...¹ ამისდა კვალად შარავანდ-ედი, ცხადია, შარავანდ-იან-ს, შარავანდ-ით² მოსილს უდრის. ახლა ხშირად ხმარობენ: „შარავანდ-დით მოსილიო“: ეს მხოლოდ იმიტომ ხდება, რომ -ედ მკვდარია, მისი მნიშვნელობა უჩინარი, -ედ ფუძისეულ მასალაშია გადარიცხული, მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსად უკვე აღარ მიიჩნევა. **მკვდარი საწარმოებელი აფიქსი მარტივ ფუძეს შეეზარდა**, და მხოლოდ ისტორიული ანალიზი გამოყოფს მას ამ ფუძეში. რომელიმე „ყბედ-ი“ უნდა ვიფიქროთ „ყბ-იან-ს“ ნიშნავს, ე. ი. ისეთს, რომელსაც ყბა არ ენანება, ბევრს ლაპარაკობს; ახლა კი ყბედ-ფუძეში „ყბა“ გაუჩინარებულია ედ-თან შედუღების გამო.

2. ძვ. ქართულში აქა-იქ გვხვდება ადამიანთა სადაურობის აღმნიშვნელი წარმოება: **მ** — **-ელ**: ეგვბტე, — ეგვბტის მცხოვრები: **მ-ეგვბტ-ელ-ი**; აჩაბ-ეთ-ი, — აჩაბეთის მცხოვრები: **მ-აჩაბ-ელ-ი**; ეგრ-ის-ი, — ეგრისის მკვიდრი: **მ-ეგრ-ელ-ი**...

ახლა აღარ ვამბობთ: მ-ეგვიბტელი, მ-ესპანელი, მ-იტალიელი... საკმარისია **-ელ** სუფიქსი დაფურთოთ: ეგვიბტ-ელ-ი, ესპან-ელ-ი, იტალი-ელ-ი, დილმ-ელ-ი, წილკნ-ელ-ი და სხვ. ადამიანთა სადაურობის აღსანიშნავად **მ-ელ** წარმოება მკვდარია. მეგრულ-ში, მაჩაბელ-ში **მ** **ამყამად** მარტივი ფუძის (ძირის) კუთვნილებად მიიჩნევა.

3. დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსთაგან შეიძლება მოვიგონოთ **-ნ** მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი. მა-**ნ**, ვი-**ნ**... ოღონდ ეს კია, რომ აქ **-ნ** ძველს ქართულშიც მხოლოდ ამ ორ სახელში გვხვდება და უფრო ნარჩენი ჩანს, ვინემ მოქმედი, ცოცხალი აფიქსი.

§ 35. აფიქსების სესხება. პირველს თავში აღნიშნული იყო, რომ „წმინდა ენა“ არ არსებობს (§ 7), რომ ყოველს ენაში ბლომად მოიპოვება სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვები. სიტყვის სესხებისას გაფორმება, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები, მსესხებელი ენისაა, ფუძელა გადმოდის. თუ ფუძე ნაწარმოებია, საწარმოებელი აფიქსებიც, ცხადია, აღმოჩნდება ნასესხებ სიტყვებში. მაგრამ ეს არაა

¹ საბას ლექსიკონში ბლომად მოიპოვება -ედ-ით წარმოებელი სახელები.

² „შარაბანდ“, უფრო ზუსტად, „შაპრაბანდ“ სპარსულია და „მეფის თავსაკრავს“ ნიშნავს.

აფიქსის სესხება: კაპიტალ-ისტ-ი, სოციალ-ისტ-ი, კომუნ-ისტ-ი... სოციალიზ-აცია, კოლექტივიზ-აცია... მექანიზ-აცია, კვალიფიკ-აცია, დეგრად-აცია, კონსტატ-აცია და მაგვარ მაგალითებში (-ისტ-, -აცია) სუფიქსების სესხებაზე ლაპარაკი არ შეიძლება; აქ ამ სუფიქსების შემცველი სიტყვებია ნასესხები და არა სუფიქსები. აფიქსის სესხებაზე ლაპარაკი მაშინ შეიძლება, თუ **ერთი ენის აფიქსი მეორე ენის სიტყვებში ფუძის საწარმოებლად** (ანდა ფლექსიად) არის გამოყენებული. ამის მაგალითი იქნებოდა ქართულში სიტყვა „კუჭ-ისტ-ი“, „კუჭ-იზმ-ი“... ქართულში აუარებელი ნასესხები სიტყვა გვაქვს, ნასესხები აფიქსები კი სანთლით საძებარია. ასეთი რამ ქართულის თავისებურებას არ წარმოადგენს: ეს საერთო მოვლენაა. **აფიქსების სესხება ხდება, მაგრამ იშვიათად.** ერთი ენა მეორისაგან მასალას სესხულობს, ფორმა, ყალიბი მისია, მსესხებლისაა. ასეა ჩვეულებრივად. იშვიათ შემთხვევაში აფიქსის სესხებაც ხდება, უფრო ადვილად ფუძის საწარმოებელი აფიქსებისა, უფრო ძნელად — დამოკიდებულების აღმნიშვნელთა.

როცა ენაში ნასესხები აფიქსები მომრავლდება, ეს იმას ნიშნავს რომ სათანადო ენათა შერევა იწყება.

§ 36. აფიქსების წარმოშობა. აფიქსთა უმეტესობა ისეთ დროს არის წარმოქმნილი, რომ ისტორიული, დოკუმენტური ძიება მათ ვერ წვდება. ამისდა მიუხედავად გაბატონებულია ის აზრი, რომ აფიქსები დამოუკიდებელი „სიტყვისაგან“ მომდინარეობენ; თუ ამჟამად აფიქსი ეწოდება სიტყვის ისეთ ნაწილს, რომელიც თავის თავად არაფერს ნიშნავს და მხოლოდ ფუძეს დართული, გარკვეულ როლს ასრულებს, წინეთ იგიც მნიშვნელობის მქონე იყო. სხვანაირად რომა ვთქვათ, ის დაპირისპირება, რომელიც ამჟამად არსებობს ფუძესა და აფიქსს შორის, წინეთ არ არსებობდა, მაშინ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, **ყველა ფუძე იყო.**

იმ აფიქსთა წარმომავლობა, რომელთა ისტორიაც დოკუმენტურად ცნობილია, საგვებით ადასტურებს ზემოხსენებულ გაგებას. სხვადასხვა ენის ისტორია იძლევა საკმაო მასალას, რომ სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა, ზოგჯერ გამოთქმაც კი დამხმარე სიტყვად ქცეულა — ზოგჯერ აფიქსადაც ჩამოყალიბებულა.

აი ორიოდ ნიმუში. მოთხრობითი ბრუნვის დაბოლოებას ამჟამად წარმოადგენს **-მ** II **-მა** (ძმა-მ, მეგობარ-მა); ძვ. ქართულში გვქონდა **-მან** (ძმა-მან, მეგობარ-მან); ეს ბრუნვის დაბოლოება იგივე ნაცვალსახელია მესამე პირისა მოთხრობითს ბრუნვაში, რომელსაც ჩვენ ამჟამადაც ვხმარობთ (მან დაწერა, მიტხრა...). როგორც ნაცვალსახელი, ის უცვლელად შეგვრჩა გასაგები მიზეზების გამო: „მან“ შედის ბრუნვათა სისტემაში: მან, მას, მის, მით... როგორც დაბოლოება მოთხრობითისა, ის კარგავს **-ნ**-ს (თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან) და **-ა**-საც (ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან). ძველს ქართულში კი მოთხრობითის დაბოლოება უცვლელად იმეორებდა მესამე პირის ნაცვალსახელს (ძმა-მან, მეგობარ-მან...).

სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა „მან“ იქცა დაბოლოებად და წარმოგვიდგა **-მა** II **-მ**-ს სახით; ეს დაბოლოება ამჟამად არაფრით გამოირჩევა სხვა ბრუნვათა ჩვეულებრივ დაბოლოებათაგან (-ისა, -სა, -ითა...).

ერთპირიან ზმნათა თურმეობითი პირველი აღწერითად იწარმოება; ნამყო დროის მიმღეობას ემატება მეშველი ზმნა აწმყო დროში. პირველსა და მეორე პირში ეს ამჟამადაც ცხადია: გაზრდილვარ, გაზრდილხარ; მესამე პირი — გაზრდილა — **-ა** სუფიქსს დაირთავს, ძველს ქართულში აქაც მეშველი ზმნის სრული ფორმა იყო: გაზრდილ **არს**. „არს“ სიტყვისაგან დარჩა **-ა**: სრული სიტყვისაგან მივიღეთ სუფიქსი.

სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად, როცა იგი პირველ პირს ეკუთვნის, იხმარება „მეთქი“ („გააკეთე-მეთქი“, ვუთხარი... „წავიდა მეთქი“, ვუბნები...). ეს „მეთქი“ იმგვარივე ღირებულებისაა, როგორც **-ო** ნაწილაკი, მესამე პირის ნათქვამის გადმოსაცემად რომ იხმარება („გააკეთა-ო“, მიტხრა). წარმოშობით კი ეს „მეთქი“ მთელი გამოთქმაა: „მე ვთქვი“.

„მეთქი“ უფრო ნაწილაკია, ვინემ აფიქსია; მაგრამ ნაწილაკიც პრინციპში იმავე ბუნებისაა, როგორც აფიქსი: იგიც, ისევე როგორც აფიქსი, მოკლებულია უნარს თავის თავად აღნიშნოს რამე, ამდენადვე ორივე უპირისპირდება ფუძეს.

„მეთქი“ ნაწილაკი მიღებულია სრულმნიშვნელოვანი გამოთქმისაგან.

მეგრულში პირობითი კილოს საწარმოებლად პირველსა და მეორე პირში ზმნას დაერთვის — ეე¹ (ბჭარუნდეე, ჭარუნდეე — ვწერდე, წერდე — ზუსტად რომ ვთქვათ, აქ ბოლოში გრძელი **ე**-ა).

¹ მეგრულში არის პირობითი, **ა**-თი ნაწარმოებიც: ბჭარუნდა; ეს წარმოება ქართული კონიუნქტივ პირველის **ე** წარმოების ეკვივალენტია.

ეს **ეე** არის ფონეტიკურად გამარტივებული **ერე**, რომელიც დღესაც იხმარება სვანურში და ნიშნავს „რომ“-ს („ბჭარუნდეე ← ბჭარუნდეე = რომ ვწერდე). ჭანურში ეგევე **ერე** აწარმოებს მყოფადს კონიუნქტივი (კავშირებითი) მეორისაგან; როცა მას წინ ხმოვანი უძღვის, მისგან რჩება **რე**, ხოლო როცა თანხმოვანი უძღვის — თავკიდური **ე** (ბჭარა-რე, ჭარა-რე, ჭარას-ე...); მაგრამ არის ისეთი თქმები, რომელთაც შემოუნახავთ **ერე** მთლიანად (ჭარას-ერე...).

ამ შემთხვევაში აფიქსად იქცა დამხმარე სიტყვა, კავშირი „ერე“ („რომ“).

ფრანგული მარტივი მყოფადის საწარმოებელი სუფიქსები (ai, as, a...), როგორც ცნობილია, იგივე მეშველი ზმნაა აწმყო დროისა (j'ai, tu as, il a... — მე მაქვს, შენ გაქვს, მას აქვს); მხოლოობითში ეს მეშველი ზმნა მთლიანად მეორდება, მრავლობითში მხოლოდ მისი დაბოლოებაა აღებული: je chanter-ai, tu chanter-as, il chanter-a.

გერმანული ფუძის საწარმოებელი სუფიქსი -lich (herr-lich) მომდინარეობს სიტყვისაგან iik, რაიც აღნიშნავდა „მსგავსს“.

მთელი გამოთქმის, **სრულმნიშვნელოვანი სიტყვის**, ანდა დამხმარე სიტყვის **გადაქცევა აფიქსად მიმდინარეობს იმგვარადვე**, როგორც **სრულმნიშვნელოვანი სიტყვის დამხმარე სიტყვად გადაქცევა**.

დამხმარე სიტყვაა ამჟამად „ეგებ“ („ეგებ ცოტა მოგჯობინდე!“...). წარმოშობით კი ის სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაა, ზმნაა (ეგების... — შეეფერება, ხამს, საჭიროა... არა ეგების) ვნებითი გვარისა, აწმყო დროისა, მესამე პირი სუბიექტისა და ობიექტისა მხოლ. რიცხ.

დამხმარე სიტყვა „თუნდაც“ საკმაოდ გამჭვირვალე აგებულებისაა: თუ+თუნდა+ც (ც ნაწილაკი ძველს ქართულში ზმნასაც დაერთვოდა: მოვიდაცა, მოცავიდა)...

დამხმარე სიტყვა „თითქოს“, საფიქრებელია, რომ „თუ“ და „თქვას“ (ან ითქვას)-ისაგან არის შემდგარი.

რუს. *будто = будь то; если = есть ли...*

სიტყვა „უნდა“ ქართულში სრულმნიშვნელოვანიც არის („დავითს არჩლის ნახვა **უნდა**“: მე მინდა, შენ გინდა, მას უნდა), დამხმარე სიტყვის როლსაც ასრულებს („ეს წიგნი დავითს უნდა ქონდეს“...).

ასევე სიტყვა „ჩანს“ („წყარო არსად ჩანს“ — „ჩანს, დავითი არ მოვა“), „ეტყობა“ („დავითს დაღლილობა ეტყობა“ — ეტყობა, დავითი

წასულა“...) და მთელი რიგი სიტყვები ამჟამად სრულმნიშვნელოვანიც არიან და დამხმარე სიტყვებადაც გვევლინებიან...

მაშინ, როდესაც აფიქსები ჯერ კიდევ არ არსებობდა, ენაში მხოლოდ „ფუძეები“, ზუსტად რომ ვთქვათ, აწინდელი ფუძის მსგავსი ერთეულები იყვნენ უნდა გვქონოდა; მათგან ზოგმა დაკარგა თავისთავადი მნიშვნელობა და თანდათანობით იქცა დამხმარე მნიშვნელობის ფუძედ, ნაწილაკად და, ბოლოს, აფიქსად...

რომ აფიქსები ასეთი წარმომავლობისაა, პირველად ჰორნ ტუკ-მა (Horne Tooke) აღნიშნა 1786 წელს: „ყველა ის დაბოლოება, რომელთაც ჩვენ ამა თუ იმ ენაში ვხვდებით, [წარმოშობით]... გარკვეული მნიშვნელობის მქონე დამოუკიდებელი სიტყვებია“...¹

ანალოგიურ დასკვნამდის მივიდა შედარებითი გრამატიკის მამამთავარი ფრანც ბოპი, რომელმაც თავისი ცნობილი გამოკვლევის („უღვლილების სისტემისათვის სანსკრიტისა შედარებით ბერძნულის, ლათინურის, სპარსულის და გერმანული ენების უღვლილების სისტემასთან“, 1816 წ.) მიზნად დასახა გრამატიკული ფორმების წარმოშობა გამოერკვია, ე. ი. გაერკვია აფიქსთა წარმოშობა.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ასეთი გაგება დღესაც გაბატონებულია. აფიქსების წარმოშობას დამოუკიდებელ სიტყვათაგან განსხვავს აკად. ნ. მარცი თავის ბოლოდროინდელ გამოკვლევებში.

§ 37. აფიქსებიანი და უაფიქსო სიტყვები. სიტყვის ანალიზის დროს აქამდის ჩვენ ვიხილავდით ისეთ სიტყვებს, რომელთაც აფიქსი (თუ აფიქსები) გააჩნდათ. აფიქსის ქონა ნიშნავს ფუძის ქონასაც: აფიქსი ხომ სიტყვის ისეთი ნაწილია, რომელიც (მარტივ) ფუძეს დაერთვის და მასთან ერთად ახალს, ნაწარმოებ ფუძეს ანდა დამთავრებულ სიტყვას წარმოქმნის. **აფიქსი და ფუძე კორელაციური ცნებებია: ერთის არსებობა მეორის არსებობას გულისხმობს.** ამიტომაც, რომ სიტყვის დაშლისას აფიქსების გამოყოფით ფუძეს ვპოულობთ; **ფუძის დაშლა კიდევ იქ თავდება, სადაც მასში ახალი აფიქსისა და ფუძის გამოყოფა შეუძლებელი ხდება.**

¹ 3. ტუკის: "Epea pteroenta", II, 429 (1786); მოგვყავს ოტო იესპერსენის მიხედვით.

აფიქსი ყოველ სიტყვაში არ გამოიყოფა. მხედველობაში გვაქვს არა ისეთი შემთხვევები, როგორცაა „ქვა, ხე, სოკო, რუ“, სადაც აფიქსები არ მოიპოვება და ფუძე და სიტყვა ერთმანეთს უდრის. ჯერ ერთი, აქ აფიქსი ფონეტიკური მიზეზის წყალობითაა დაკარგული: აქ ყველგან იყო **ი** (\rightarrow **ე**), სახელობითის დაბოლოება (ქვა**ე**, ხე**ე**, სოკო**ე**, რუ**ე**...), ასე რომ აფიქსის უქონლობა სიტყვის კონსტიტუციურ ნიშანს არ წარმოადგენს, შემთხვევითი მოვლენაა; იმავე რიგის სიტყვები, როცა მათი ფუძე თანხმოვანზე ბოლოვდება, **-ი** სუფიქსს დაირთავენ (სახლ**-ი**, კედელ**-ი**, მინდორ**-ი**, ყვავილ**-ი**). მეორეცაა, თვით ამ „უაფიქსო“ სიტყვებს სხვა შემთხვევაში კანონზომიერად ერთვის აფიქსები (ქვას, ქვამ, ქვისა, ქვითა... ხესა, ხემ, ხისა, ხითა... სოკოსა, სოკომ, სოკოსი, სოკოთი... რუსა, რუმ, რუსი, რუთი...).

ამგვარად: უაფიქსო არ ეწოდება ისეთ სიტყვებს, რომელთაც ამა თუ იმ შემთხვევაში ფონეტიკური მიზეზის გამო აფიქსი არ გააჩნიათ და ფუძე და სიტყვა ერთმანეთს უდრის. **უაფიქსო ეწოდება ისეთ სიტყვას, რომელსაც არ შეიძლება დაერთოს აფიქსები მნიშვნელობის შეუცვლელად** ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, **არ შეიძლება დაერთოს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები.**

ასეთია სიტყვები: ახლა, გუშინ, ადრე, გვიან მაშინ, აქ, იქ, წალმა, უკუღმა, გარეთ, შიგნით, ზევით, ქვევით, მერმე და სხვ. ამგვარი სიტყვები აფიქსებს არ დაირთავენ.

მაგრამ ხომ იხმარება: ახლანდელი, გუშინდელი, ადრინდელი, მაშინდელი, აქაური, იქაური და სხვა? რა თქმა უნდა, იხმარება, მაგრამ „ახლა“ სხვაა და „ახლანდელი“ სხვა, „გუშინ“ აღნიშნავს დროს (როდის?) და „გუშინდელი“ თვისებას (როდინდელი? გუშინდელი)... „აქ“ მიუთითებს ადგილზე (სად? აქ), „აქაური“ კი სადაურობის მაჩვენებელია (სადაური? — აქაური)... აფიქსის დართვის შემდეგ სულ **სხვა სიტყვებს ვიღებთ**, სიტყვის ახალი ფუძე იწარმოება და საერთო წესების თანახმად მას ახალი მნიშვნელობა უჩნდება. ეს სიტყვები დაირთავენ მნიშვნელობის მცვლელ აფიქსებს, მაგრამ ვერ დაირთავენ დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს¹: გუშინმა, ახლას, აქის... შეუძლებელია.

¹ ზევით, ქვევით, აქ-ით, იქ-ით მოქმედებითი ბრუნვის გაფორმებით გვევლინება. მაგრამ ეს იმდენად იმას არ მოასწავებს, რომ უაფიქსო სიტყვებს შეუძლიათ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების დართვა, არამედ უფრო იმას მოწმობს, რომ -ით აფიქსი წარმოშობით უფრო სიტყვაწარმოებითი აფიქსია, ვინემ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი.

მოკლედ რომ დავასკვნათ: **ამგვარი სიტყვა ან მნიშვნელობა შეინარჩუნებს, და მაშინ აფიქსს ვერ დაირთავს და თუ აფიქსი დაირთო, მნიშვნელობას ვერ შეინარჩუნებს, სხვა მნიშვნელობის მქონე სიტყვად იქცევა.** საკუთარი მნიშვნელობის დაცვა და აფიქსის დართვა მათთვის შეუძლებელია.

როგორია უაფიქსო სიტყვების შემადგენლობა? აფიქსები მათ არა აქვთ; მაშასადამე, მთელი სიტყვა **უდრის** აფიქსიანი სიტყვის ფუძეს: **გუშინ — კაც...** უდრის ფუძეს, მაგრამ, რასაკვირველია, არ არის ფუძე. არ არის იმიტომ, რომ ფუძე (კაც-) სიტყვის ნაწილია, მთავარი ნაწილი, მაგრამ მაინც ნაწილი, უაფიქსო სიტყვა (გუშინ) სრული სიტყვაა და არა სიტყვის ნაწილი. „კაც“ დაუმთავრებელი ნაწყვეტია, „გუშინ“ — დამთავრებული სიტყვაა.

„გუშინ“ უდრის აფიქსიანი სიტყვის ფუძეს, მაგრამ ფუძედ ვერ მიიჩნევა შემდეგი მოსაზრების გამოც: „ფუძე“ გულისხმობს „აფიქსს“, „ფუძე“-ცნება კორელაციაში იმყოფება „აფიქს“-ცნებასთან. იქ, სადაც „აფიქსი“ არ შეიძლება იყოს, უადგილო იქნება „ფუძის“ შესახებ ლაპარაკი.

აფიქსების შემწეობით იცვლის სიტყვა სახეს; უაფიქსო სიტყვა სახეს ვერ იცვლის. ერთი და იმავე სახით გვხვდება: **გუშინ** ერთი **კაცი** მოვიდა... **გუშინ** ერთმა **კაცმა** თქვა... **გუშინ** ერთ **კაცს** უთქვამს... **გუშინ** ერთი **კაცის** შესახებ მითხრეს; „კაცი, კაცმა, კაცს, კაცის“... ცვალებადი, ფორმიანი სიტყვაა, „გუშინ“, — უცვლელი, უფორმო სიტყვაა.

უაფიქსო სიტყვები უცვლელ ანუ უფორმო სიტყვებს წარმოადგენენ.

„უცვლელი“ არ ნიშნავს, რომ ასეთი სიტყვა დასაბამიდან უკუნისამდის ერთი და იმავე სახით იარსებებს; ასეთი სიტყვა (და არც სხვარამ) არ არსებობს; უცვლელი სიტყვის ბგერითმა სახემ შეიძლება განიცადოს ცვლილებები: გამოაკლდეს ბგერა, ჩაერთოს, ერთი ბგერა შეიცვალოს მეორით: შდრ. ახლა — ეხლა; ზეით, ქვეით — ზევით, ქვევით... და სხვა. უცვლელი ანუ უფორმო სიტყვა არ იცვლება კონტექსტის მიხედვით, ამა თუ იმ სახით იხმარება (გარკვეულ პერიოდში) ყოველგვარ კონტექსტში.

აფიქსიანი სიტყვები ცვალებადი ანუ ფორმიანი სიტყვებია. სხვადასხვა კონტექსტში, სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების გამოსახატავად ისინი იცვლიან აფიქსებს, იღებენ სხვადასხვა ფორმას.

§ 38. აფიქსები და ნაწილაკები. ენაში სიტყვების გარდა ნაწილაკებიც მოიპოვება: დავითი ასე ამბობს, სიმონი კი — ისე... დავითიც იმას ამბობს, რასაც სიმონი... დავითი**ლა** ამბობს ამას... დავითმა წაიღო, დავითი**ვე** მოიტანს... დავითმა რამდენი**მე** საკითხი დასვა... ა**გ-რე** ტკბილად, უდარდელად რამ დაგაძინაო?

-**კი**- **ც(ა)**, **-ლა**, **-მე**, **-რე**... **ნაწილაკებია.** ნაწილაკები აფიქსებს უფრო ემსგავსებიან, ვინემ სიტყვებს. საჭიროა მათი ურთიერთობის გარკვევა.

ნაწილაკები, ისევე როგორც აფიქსები, დამოუკიდებელიც, თავის თავად არაფერს აღნიშნავენ. ნაწილაკებიც, ისევე როგორც აფიქსები, **სიტყვასთან** და **სიტყვაში** ასრულებენ გარკვეულ დანიშნულებას. ეს ორი რამ საერთო აქვს აფიქსებს და ნაწილაკებს განსხვავდებიან კი ისინი შემდეგი ნიშნების მიხედვით:

1. აფიქსები სიტყვის ნაწილს წარმოადგენენ, აფიქსები **სიტყვაში შედიან**, ნაწილაკები დამთავრებულ **სიტყვას დაერთვიან**, სიტყვის „**გარეთ**“ მდებარეობენ.

2. აფიქსები მხოლოდ ცვალებად სიტყვებს გააჩნია, ნაწილაკები შეიძლება დაერთოს ცვალებად სიტყვებსაც და უცვლელთაც: მოვიდა — დავითიც... დავითი**ლა**... დავითი**ვე**.. დაგბრუნდი — გუშინაც... გუშინ**ლა**... გუშინ**ვე**...

ნაწილაკთაგან უნდა განვასხვავოთ თანდებულები. ნაწილაკთაგან განსხვავებით თანდებულები დაერთვის გარკვეულს ბრუნვას, ჩვეულებრივად — ერთს, ზოგჯერ — ორს; ნაწილაკები კი განურჩევლად შეიძლება დაერთოს ყოველ ბრუნვას: დავითის**გან** წერილი მივიღე... ეს დავით**ზე** არის დამოკიდებული... დავით**ში** არ მოვტყუებულვარ... დავით**თან** დიდი ხანია არ ვყოფილვარ... **ზე**, **-ში**, **-თან** თანდებულები ყოველთვის მიცემითს ბრუნვას დაერთვიან. **-გან** თანდებული ნათესაობითს ანდა მოქმედებითს ბრუნვას მოითხოვს (სოფლიდან — სოფლითგან — წერილი მომივიდა)... სხვა ბრუნვებთან ამ თანდებულებს ვერ ვიხმართ, ნაწილაკებისთვის ბრუნვას მნიშვნელობა არა აქვს: დავითსაც; დავითითაც, დავითისაც, დავითადაც...

თანდებულს ვერ იგუებს მოთხრობითი (და სახელობითი)¹ ბრუნვა, ნაწილაკები კი მათაც დაერთვის: დავითმაც თქვა... დავითიც ამბობს...

¹ ევროპულ ენებში სახელობითი ბრუნვაა შეუვალი თანდებულებისათვის. არას ვამბობ წოდებითის შესახებ: მას არც ნაწილაკები დაერთვის, არც თანდებული, — არც ქართულში, არც სხვა ენაში. ზუსტად რომ ვთქვათ, ის არც არის ბრუნვა.

ნაწილაკი შეიძლება დაერთოს, როგორც უთანდებულო, ისე თანდებულის ბრუნვას: დავითისა-ც მოვიტანე — დავითის-თვისაც მოვიტანე... ეს დავით-ზე არის დამოკიდებული — ეს დავით-ზედაც არის დამოკიდებული...

§ 39. რას შეუძლია გასწიოს აფიქსის მაგივრობა? აფიქსის მაგივრობას ეწევა: **ფუძის ფლექსია, განმეორება, ადგილმდებარეობა სიტყვისა, მახვილისა და ინტონაციის ცვლა.**

ა. ფუძის ფლექსია ეწოდება ფუძისეული ხმოვნის ცვლას, რაც გარკვეული აფიქსის როლს ასრულებს; მაგ., გერმ. *der Bruder* (ძმა) — მრავლ. *die Brüder* მხოლოდობით იყო ბრუდერ, მრავლობითშია — ბრუდერ; უ-ს ადგილი დაიჭირა ფუ-მ, დარბილებულმა უ-მ; უ-ს ამგვარი ცვლილება იმას იძლევა, რასაც ქართულში **-ებ-** სუფიქსის დართვით ვღებულობთ: ძმა — ძმ**-ებ-**ი: იგი მხოლოდობითს აქცევს მრავლობითად. ასევე: *der Garten* ბაღი — *die Gärten* ბაღები; გარტენ — გარტენ: განსხვავება მხოლოდ ერთს ფუძისეულს ხმოვანშია: პირველს შემთხვევაში არის ა, მეორეში — ა (დარბილებული ა) და ამ ერთი ხმოვნის ცვლა, ისიც ნაწილობრივი, აღნიშნავს მრავლობითობას. მსგავსი მაგალითები შეიძლება სხვა ენებშიც ვიპოვოთ; შდრ. მაგალ.; ინგლის. *goose* ბატი — *geese* ბატები (გუზ — გიზ), *tooth* კბილი — *teeth* კბილები: ტუზ — ტიზ... *foot* ფეხი — *feet* ფეხები: ფუტ — ფიტ...

დაწერილში განსხვავება მეტი ჩანს, მაგრამ გამოთქმაში სხვაობა მხოლოდ ერთს ბგერას ეხება, ფუძისეულს.

ფლექსია ლათინური სიტყვაა (*flexio*) და „გაღუნვას“ ნიშნავს; ფლექსია ჩვეულებრივ ეწოდება დამოკიდებულების აღმნიშვნელ აფიქსებს: ბრუნვისა და პირის ნიშნებს (იხ. გვ. 60). ამისგან განსხვავებით აქ ლაპარაკია „**ფუძის ფლექსიაზე**“, „ფუძის გაღუნვაზე“, ფუძეში ხმოვნის ცვლაზე.

ფუძის ფლექსია განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული არაბულსა და მის მონათესავე ენებში; არაბულში სუფიქსებიც მოიპოვება და პრეფიქსებიც, მაგრამ სიტყვის ცვლის მეტად მნიშვნელოვან საშუალებას წარმოადგენს ფუძის ფლექსია **ქათაბა** — დაწერა; **ქუთიბა** — დაწერა (ვნებ.); **მაქთუბუ** — წერს; **იუქთაბუ** — იწერება (ვნებ.); **ქათიბუ(ნ)** — მწერალი.

ამასთან დაკავშირებით ერთი გარემოებაც უნდა აღინიშნოს: ფუძის ფლექსია ფუძისეული ხმოვნის ცვლას მოასწავებს; სხვადასხვა გრამატიკული ფორმის წარმოებისას ფუძისეული ხმოვანი შეუძლებელია ფუძეს შერჩეს უცვლელად; როგორღა უნდა დაიშალოს არაბული სიტყვა? როგორ უნდა გამოიყოს ფუძე? ცხადია, ხმოვანი ფუძის კუთვნილებად ვერ მიიჩნევა. **არაბული მარტივი ფუძე (ძირი) მხოლოდ თანხმოვნებისაგან შემდგარად წარმოიადგინება, ხმოვნები აფიქსების როლში გამოდიან.**

ბ. განმეორება ძალიან ხშირად გამოყენებულია მნიშვნელობის გასაძლიერებლად; თვისების აღმნიშვნელ სიტყვათა განმეორება აღმატებითი ხარისხის მაგივრობას ეწევა: სომხ.: „ჩარ“ — „ბოროტი“: „ჩარიჩარ“ — „ბოროტ-ბოროტი“ ე. ი. უბოროტესი; „მეწ“ — დიდი, მეწამეწ — „დიდ-დიდი“, ე. ი. ძალიან დიდი, უდიდესი; შდრ. ქართ. ლამაზ-ლამაზი, მაღალ-მაღალი, მსუქან-მსუქანი...

გ. ადგილმდებარეობის მნიშვნელობა განსაკუთრებულია იქ, სადაც სიტყვათა ურთიერთობის გამოსახატავად ენას აფიქსები არ გააჩნია. Paul aime Jean ფრანგულად ნიშნავს: პავლეს უყვარს ივანე; Jean aime Paul კი იქნებოდა ივანეს უყვარს პავლე (ასევეა გერმანულში: Paul lobt Peter = პავლე აქებს პეტრეს, Peter lobt Paul = პეტრე აქებს პავლეს). ორივე ფრანგული სახელი უცვლელად დარჩება ორსავე შემთხვევაში: მხოლოდ ადგილმდებარეობა განსაზღვრავს, ვის უყვარს ვინ, პავლეს — ივანე თუ, პირუკუ, ივანეს — პავლე. მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ის, ვისაც უყვარს (საერთოდ, მოქმედი, სუბიექტი) პირველად დაისმის, ვინც უყვართ — (მოქმედების საგანი, ობიექტი) შემდგომს ადგილასაა.

ჩვენ შეგვიძლია ადგილი ვუცვალოთ სუბიექტსაც, ობიექტსაც: პავლეს უყვარს პეტრე — პეტრე უყვარს პავლეს ერთი და იმავე მნიშვნელობისა იქნება, სახელთა დაბოლოება გვაჩვენებს რომელია სუბიექტი და რომელი ობიექტი. ამ დაბოლოებათა მაგივრობას ზემოხსენებულს ფრანგულსა და გერმანულს გამოთქმებში სახელთა ადგილმდებარეობა ასრულებს.

დ. მახვილის როლის საილუსტრაციოდ საკმარისია მოვიგონოთ ისეთი მაგალითები, როგორცაა, რუს. *ნépera* (ნაპირისა — ნათესაობ.

ბრ. მხოლ. რიცხ.) და **берега** (ნაპირები — სახელობითი და ბრალდებითი ბრუნვა მრავლობითისა); აგრეთვე: **стены** — კედლისა, **стѣны** — კედლები: განსხვავებას ქმნის მახვილი; პირველს შემთხვევაში ის მესამე მარცვალზეა ბოლოდან, მეორე შემთხვევაში — პირველ მარცვალზე ბოლოდან.

ე. ინტონაციის ანუ ხმის აწევის მნიშვნელობას შემდეგი ქართული მაგალითი გავვათვალისწინებინებს. თუ წინადადებაში კითხვითი სიტყვა არ მოიპოვება (სად? როგორ? როდის? რომელი?..), თხრობითსა და კითხვითს წინადადებას მხოლოდ ინტონაცია განასხვავებს: შარშან დაამთავრა — შარშან დაამთავრა? პირველი ფაქტს აღნიშნავს, მეორე — კითხვას. უკანასკნელს წერის დროს კითხვითს ნიშნს ვუსვამთ, გამოთქმაში კი კითხვითი ნიშნის მაგივრობას ასრულებს ხმის აწევა უკანასკნელს მარცვალზე¹: შარშან დაამთავრა?

ძველს ქართულში კითხვის გამოსახატავი საგანგებო სუფიქსი **ა** მოიპოვებოდა: პეტრე ხარ**ა**? ჩვენი მაგალითი ძველს ქართულში ასეთს სახეს მიიღებდა: შარშან დაამთავრა**ა**?

მეგრულში ეს კითხვითი სუფიქსი **ო**-ს სახით ახლაც ხმარებაშია: გოწოს გაათუ**ო**? პეტრე რექ**ო**? დოჭარუ**ო**? ჭანურში იმავე დანიშნულებას **ი** სუფიქსი ასრულებს: ჭან.: პეტრე რე**ი**? სვანურში კიდეც — **ა**: სვან.: პეტრე ხი**ა**? (პეტრე ხარ?).

ამგვარად, ახლანდელი კითხვითი ინტონაცია იმავე მიზანს ემსახურება, რისთვისაც წინათ **ა** სუფიქსი იხმარებოდა: **ინტონაცია ეწევა აფიქსის მაგივრობას.**

ინტონაცია, მახვილი, ადგილმდებარეობა, განმეორება და ფუძის ფლექსია იმ ენებში, საიდანაც ჩვენ მაგალითები მოგვყავდა (ქართული, რუსული, სომხური, ფრანგული, ინგლისური, გერმანული), დამხმარე საშუალებას წარმოადგენს. ძირითადად ამ ენათა უმეტესობაში აფიქსებია გამოყენებული, მაგრამ აფიქსის ნაცვლად სხვა საშუალების გამოყენება, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, პრინციპულად მეტად მნიშვნელოვანია.

¹ მთიულეთში, რაჭაში და ალაგ-ალაგ აღმოსავლეთ-საქართველოს ბარის კილოებშიაც ხმის აწევა კითხვითს წინადადებაში მოდის ბოლოდან მეორე მარცვალზე: შარშან დაამთავრა?

IV. მეტყველების ნაწილები

§ 40. მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია. აფიქსების ვითარებასთან დაკავშირებულია მეტყველების ნაწილთა საკითხი. ტრადიციულის გაგებით მეტყველების ნაწილი არის ცხრა: 1. **არსებითი სახელი** (კითხვებზე: ვინ? რა? — მასწავლებელი, მგზავრი, მეზობელი..., წიგნი, ფანქარი, ხე, ქვა, ჰაერი, გონება, გრძნობა, აზრი, მოვალეობა, სისასტიკე, სილამაზე...); 2. **ზედსართავი სახელი** (კითხვებზე: როგორი? რანაირი? სადაური? როდინდელი? — სასტიკი, ლამაზი, წითელი, ლურჯი, თხელი, წყლიანი, გონიერი, რუსული, ლეკური, გუშინდელი, ახლანდელი...); 3. **რიცხვითი სახელი** (კითხვებზე: რამდენი? მერამდენი? — ცხრა, ორმოცდაშვიდი, ათასი, მეოთხედი, მესამედი... მეორე, მესამე, მერვე...); 4. **ნაცვალსახელი** (პიროვნებითი: მე, შენ, მან, ჩვენ, თქვენ მათ... ჩვენებითი: ეს, ეგ, ის, იგი; ესენი, ეგენი, ისინი, იგინი... კითხვითი: ვინ? რა? რომელი?... განსაზღვრებითი: ვინც, რაც, რომელიც... განუსაზღვრელობითი: რომელიმე, რამდენიმე, ვილაცა, რაღაცა...); 5. **ზმნა** (კითხვებზე: რას შვრება? რა ემართება? წერს, მუშაობს, თამაშობს..., კვდება, ცივდება, ლურჯდება, იკარგება...); 6. **ზმნისართი** (აქ, მანდ, წინ, უკან, გარეთ, შიგნით, ახლოს, შორს..., ახლა, გუშინ, შარშან, ადრე, გვიან...); 7. **თანდებული** (-კენ, -თვის, -გან: ძმისაკენ, ძმისათვის; -ზე, -ში, -თან: ძმაზე, ძმაში, ძმასთან...); 8. **კავშირი (და: დავითი და სიმონი; თუ, რომ, როცა...); 9. შორისდებული** (ვაშა! ვიშ! იფ! ვაი!..).

როგორც სათანადო კითხვებიდან ჩანს, მეტყველების ნაწილთა უმეტესობა (ცხრიდან ხუთი) გამოყოფილია იმის მიხედვით, **რას აღნიშნავს სიტყვა** — „საგანს“ (არსებითი სახელი), თვისება-რავგარობას (ზედსართავი სახელი), რიცხვს (რიცხვითი სახელი), მოქმედება-ვითარებას (ზმნა), გრძნობებს (შორისდებული); დანარჩენი ოთხი დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს ესა თუ ის სიტყვა სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში ანდა რა მიმართებაშია სხვა სიტყვებთან (კავშირი აკავშირებს, თანდებული თან დაყვება სახელს, ზმნისართი ზმნას ერთვის მნიშვნელობის მიხედვით, ნაცვალსახელი „სხვა სახელთა ნაცვლად იხმარება“).

მაშასადამე, ყველგან კრიტიკიუმია — რას აღნიშნავს სიტყვა, რა როლს ასრულებს იგი.

მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრება ყოველთვის არ ყოფილა ასეთი სახისა: არც მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა, არც მეტყველების ნაწილთა დახასიათება იმ თავითვე არ იყო ასეთი. ორიოდ ცნობა ისტორიული ხასიათისა ამის გასარკვევად. პირველი დამთავრებული სქემა მეტყველების ნაწილთა მოცემულია დიონისე თრაკიელის „ტექნე გრამატიკე“-ში („გრამატიკულ ხელოვნებაში“, — მეორე და პირველ საუკუნეთა მიჯნა ჩვენს წელთაღრიცხვამდის). ეს გრამატიკა ბერძნული ენის გრამატიკაა. მასში რვა მეტყველების ნაწილია; სახელდობრ: 1. **სახელი**, 2. **ნაცვალსახელი**, 3. **ნაწევარი ანუ ართრონი**, 4. **ზმნა**, 5. **მიმღობა**, 6. **ზმნისართი**, 7. **კავშირი** და 8. **წინდებულები**.

ამ კლასიფიკაციაში მეტყველების ნაწილის დახასიათებისას მხედველობაში იყო მიღებული როგორც სიტყვის მნიშვნელობა, ისე სიტყვის ფორმა; ასე, მაგალითად, სახელის შესახებ ნათქვამია: „სახელი არის სიტყვა, რომელიც იცვლება ბრუნვათა მიხედვით და აღნიშნავს საგანს ან მოქმედებასაო“... რა თქმა უნდა, აქაც საკლასიფიკაციო ნიშანი ბოლომდის არ არის დაცული; ზოგი სიტყვა დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა თვისებები გააჩნია მას თითონ, ზოგიც — იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს იგი სხვა სიტყვის მიმართ (ამაზე ქვემოთ).

რა მეტყველების ნაწილებია აქ **ზედმეტი** აწინდელ ტრადიციულ კლასიფიკაციასთან შედარებით? **რა** მეტყველების ნაწილი **გვაკლია?** შევადაროთ დიონისე თრაკიელის სქემა და ტრადიციული სქემა.

დიონისეს სქემა:

ტრადიციული სქემა:

1. სახელი
2. ნაცვალსახელი
3. ნაწევარი ანუ ართრონი
4. ზმნა
5. მიმღობა
6. ზმნისართი
7. კავშირი და
8. წინდებულები.

1. არსებითი სახელი
2. ზედსართავი სახელი
3. რიცხვითი სახელი
4. ნაცვალსახელი
5. ზმნა
6. ზმნისართი
7. კავშირი
8. თანდებული (ევროპ. ენებში: წინდებულები) და
9. შორისდებული.

დიონისე თრაკიელის სქემაში **მეტია**:

1. მიმღობა (მკეთებელი, გაკეთებული, გასაკეთებელი); იგი ახლა ზმნისაგან ნაწარმოებ სახელებში შედის და ცალკე მეტყველების ნაწილად ისევე არ გამოიყოფა, როგორც მოქმედების აღმნიშვნელი ნაზმნარი სახელი, მასდარი (კეთება);

2. ნაწევარი ანუ ართრონი ბერძნულ სახელებს დაერთვოდა სქესის აღსანიშნავად ისევე, როგორც გერმანულში ამჟამად დაყვება **der, die, das** ანდა ფრანგულში **le, la**.

დანარჩენი ექვსი მეტყველების ნაწილი ტრადიციულს კლასიფიკაციაში არის დაცული.

დიონისე თრაკიელის სქემაში გვაკლია: 1. ზედსართავი სახელი, 2. რიცხვითი სახელი და 3. შორისდებული.

ამათგან **შორისდებული რომაელმა გრამატიკოსებმა დაურთეს**: ლათინურში სახელს ნაწევარი არ დაერთვის; ამიტომ ნაწევარი კლასიფიკაციიდან ამოიღეს და მერვე წევრად შემოიტანეს შორისდებული.

ზედსართავი და რიცხვითი სახელები დიონისეს სქემაში შედიოდა სახელებში, როგორც სახელთა გარკვეული სახე. ცალკე მეტყველების ნაწილად ზედსართავი სახელები გამოყვეს საშუალო საუკუნეებში სუბსტანციისა და ატრიბუტის შესახებ ფილოსოფიურ მოძღვრებასთან დაკავშირებით: სუბსტანციის აღმნიშვნელი სახელი იწოდა სუბსტანტივად ანუ არსებით სახელად, ატრიბუტის აღმნიშვნელი სახელი — ატრიბუტივად ანუ ზედსართავ სახელად. რიცხვითი სახელი ცალკე მეტყველების ნაწილად სახელებს გამოეყო მეჩვიდმეტე საუკუნეში.

ამგვარად, ძირითადი ცვლილება დიონისეს სქემაში არ შეუტანიათ, ოღონდ საკლასიფიკაციო ნიშნის შერჩევას სიტყვის ფორმა სრულიად უყურადღებოდ იქნა დატოვებული და მხოლოდ მნიშვნელობა სიტყვისა გახდა ამოსავალი; წინეთ კლასიფიკაციის სქემა ფორმასაც უწევდა ანგარიშს; საჭიროების დროს კლასიფიკაციაში ცვლილებაც შექონდათ: რომაელებს თავის ენაში **არ გააჩნდათ ნაწევარი** და საკლასიფიკაციო სქემიდანაც **ნაწევარი ამოიღეს**. ტრადიციული სქემა მხოლოდ მნიშვნელობას უწევს ანგარიშს, კლასიფიკაციის დროს სიტყვის ფორმა მხედველობაში არ მიიღება; ამიტომ კლასიფიკაცია საყოველთაო

ხასიათისა ხდება: **ის გამოსადეგია ყველა ენისათვის იმიტომ, რომ არც ერთი ენის სიტყვათა აგებულებას არ უწევს ანგარიშს;** ასე და ამრიგად **ბერძნული ენის სიტყვათა კლასიფიკაცია იქცა საერთო მოძღვრებად „მეტყველების ნაწილების“ შესახებ.**

ერთი გარემოებაც: წინეთ იყო ტერმინი „სიტყვის ნაწილი“, ახლა გვაქვს „მეტყველების ნაწილი“. „სიტყვის ნაწილი“ ზედმიწევნითი თარგმანია ბერძნული „მერე ტუ ლოგუ“-სი და ნიშნავს „წინადადების ნაწილს“.¹

§ 41. ტრადიციული კლასიფიკაციის ნაკლოვანებანი. ორი ძირითადი ნაკლი ახასიათებს მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულ კლასიფიკაციას: 1. ის უვარგისია, როგორც კლასიფიკაცია და 2. ის უნდა იყოს მორფოლოგიური კლასიფიკაცია, არის კი უპირატესად სემასიოლოგიური.

1. კლასიფიკაციის მიზანია მრავალ მსგავს მონაცემთა ცალკე ჯგუფებად დაყოფა და ამით სიმრავლეში გარკვევის გაადვილება. ერთეული მონაცემის კლასიფიკაცია არ შეიძლება და არც არის საჭირო. მრავალი მონაცემის ჯგუფებად დაყოფა გარკვეული ნიშნის მიხედვით ხდება. არ შეიძლება ერთი ჯგუფი ერთი ნიშნის მიხედვით გამოვყოთ, მეორე — მეორისა, მესამე — მესამისა და სხვ.: ჯგუფებად დაყოფის პროცესში სახელმძღვანელო **ნიშანი (კლასიფიკაციის საფუძველი)** არ უნდა შეიცვალოს; წინააღმდეგ შემთხვევაში ერთი და იგივე მონაცემი რამდენიმე ჯგუფში შეიძლება აღმოჩნდეს.

მაგალითად, სტუდენტების კლასიფიკაცია შეიძლება მოვახდინოთ სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით: **ა.** ფაკულტეტის მიხედვით, რომელზედაც ისინი სწავლობენ: ისტორიისა, ფიზიკა-მათემატიკისა, ეკონომიკის ფაკულტეტისა... და სხვ. **ბ.** კუთხის მიხედვით, საიდანაც არიან: იმერელი, კახელი, გურული, ხევსური, ქართლელი, მეგრელი... **გ.** სქესის მიხედვით... **დ.** სოციალური წარმოშობის მიხედვით... **ე.** წარმატების

¹ მეფორამეტე საუკუნის ჩვენი გრამატიკოსები (ანტონი და მისი სკოლა) წინადადებისათვის ხმარობდნენ „სიტყვას“, სიტყვისათვის „ლექს“-ტერმინს; ჩვენ ვამბობთ: — წინადადება შედგება სიტყვებისაგანო, ისინი იტყოდნენ: „სიტყვა შედგება ლექსებისაგანო“.

მიხედვით: ჩამორჩენილი, საშუალო, მოწინავე... ვთქვათ, 50 სტუდენტი გვყავს ფაკულტეტების მიხედვით: აქედან: ისტორიის ფაკულტეტზეა 15, ფიზიკა-მათემატიკისაზე — 10, ეკონომიკისაზე — 17, ენისა და ლიტერატურისაზე — 8; კუთხეების მიხედვით: იმერელი — 9, კახელი — 14, გურული — 6, ხევსური — 4, ქართლელი — 12, მეგრელი — 5; სქესის მიხედვით: ვაჟი — 28, ქალი — 22...

შეიძლება პირველი დაყოფის შედეგად მიღებული ჯგუფები კვლავ დავაკლასიფიციროთ ახალი ნიშნის მიხედვით: კლასიფიკაცია განვარძოთ თანამიმდევრობით: ისტორიის ფაკულტეტზე — 15 სტუდენტი; აქედან ვაჟი — 9, ქალი — 6; ფიზიკა-მათემატიკისაზე — 10 სტუდ.: ვაჟი — 7, ქალი — 3; ეკონომიკისაზე — 17 სტუდ.: ვაჟი — 8, ქალი — 9... და სხვა.

მაგრამ სრულიად შეუძლებელია ეს სტუდენტები დავაჯგუფოთ **ერთსა და იმავე დროს სხვადასხვა ნიშნის** მიხედვით და ვთქვათ: ეს სტუდენტები იყოფიან ისტორიკოსებად, კახელებად, ვაჟებად და წარჩინებულებად. ისტორიკოსი შეიძლება იყოს კახელიც, ვაჟიც და იმავე დროს წარჩინებულიც... ერთი მეორეს არ გამოირიცხავს.

კლასიფიკაციის პროცესში საკლასიფიკაციო ნიშნის ცვლა დაუშვებელ ლოგიკურ შეცთომად ითვლება და სწორედ ეს შეცთომაა დაშვებული მეტყველების ნაწილთა ტრადიციულს კლასიფიკაციაში (აგრეთვე დიონისე თრაკიელის სქემაში), როცა ხუთი წევრი გამოყოფილია იმის მიხედვით, რას აღნიშნავს სიტყვა, ოთხი კი — იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს იგი სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში.

აი ორიოდ ნიმუში: „სტუდენტებმა უკვე შეიძინეს ის წიგნი, **რომელიც** მათ პროფესორმა ურჩია“... სიტყვა „**რომელიც**“ ნაცვალსახელია (იხ. ზემოთ); მაგრამ სრული უფლება გვაქვს იგი „კავშირად“ გამოვაცხადოთ: ეს სიტყვა აკავშირებს ორ წინადადებას (სტუდენტებმა უკვე შეიძინეს წიგნი — „რომელი“? „რომელიც მათ პროფესორმა ურჩია“).

ანდა ავიღოთ ზედსართავი სახელის მაგალითი; თუ ვიტყვით: „ზედსართავი თვისებას აღნიშნავს“, „სიმაღლე, სილამაზე, სიწითლე“ — ყველა თვისებას აღნიშნავს; თუ ვიტყვით „ზედსართავი სხვა სახელს განმარტავს“, ზედსართავებში გადაირიცხება მრავალი არსებითი სახელი (**ექიმი** ქავთარაძე, **მასწავლებელი** პეტრე, **ამხანაგი** დავითი),

რიცხვითი სახელი (**ხუთი წიგნი, ცხრა ძმა...**)... თუ ორივე ნიშანს ერთად ავიღებთ და ვიტყვით: ზედსართავი სახელი თვისებას აღნიშნავს და სხვა სახელს განმარტავსო, ეს იქნება ახალი რთული ნიშნის მიხედვით მეტყველების ნაწილის გამოყოფა, ე. ი. ისევ კლასიფიკაციის ელემენტარული წესების დარღვევა.

დასკვნა: **მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული კლასიფიკაცია უვარჯისია, როგორც კლასიფიკაცია.**

2. დიონისე თრაკიელი წინადადებაში შემავალ სიტყვებს აჯგუფებდა სიტყვის, ე. ი. წინადადების ნაწილებად. ცალკე სიტყვის ყოველმხრივი გარჩევა (ბრუნება, უღვლილება, სიტყვაწარმოება...) მოცემული იყო დიონისეს გრამატიკაში, რომელიც გარდა ამისა მხოლოდ ფონეტიკის ელემენტებს იძლეოდა, ისიც პრიმიტიული სახით.

მეორე საუკუნეში ქრ. შემდეგ ამას სინტაქსი დაემატა; საშუალო საუკუნეებში სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა შედგებოდა ძირითადად სამი ნაწილისაგან: ეტიმოლოგიისა, სინტაქსისა და ორთოგრაფიისაგან. ეტიმოლოგია განიხილავდა ცალკე სიტყვებს, სინტაქსი სწავლობდა სიტყვათა შეკავშირების წესებს, ორთოგრაფია მართლწერის ნორმებს იძლეოდა. **ცალკე სიტყვის ყოველგვარი შესწავლა მეტყველების ნაწილებთან დაკავშირებით იყო მოცემული ეტიმოლოგიაში.** ცალკე სიტყვას გრამატიკის არც ერთი სხვა დარგი არ განიხილავდა.

მეცხრამეტე საუკუნეში ცალკე სიტყვას (იხ. § 27) სწავლობენ: **სემასიოლოგია, მორფოლოგია და ეტიმოლოგია;** წინანდელი ეტიმოლოგიის მაგივრობას სამი დარგი ასრულებს და ყოველი მათგანი შეისწავლის სიტყვას გარკვეულის თვალსაზრისით: მორფოლოგია — ფორმის თვალსაზრისით, სემასიოლოგია — მნიშვნელობის თვალსაზრისით, ეტიმოლოგია — ფუძეში მოცემული დახასიათების გარკვევის, პირველადი შინაარსის ძიების მიზნით. რომელ დარგში დარჩა მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოძღვრება? მორფოლოგიაში. მაშასადამე, ცნება „მეტყველების ნაწილისა“ **მორფოლოგიის ცნებაა და ამ ცნების დადგენისას საფუძველი მორფოლოგიური ნიშანი უნდა იყოს.**

როცა მეტყველების ნაწილებს გამოყოფენ იმის მიხედვით, თუ როგორია სიტყვის მნიშვნელობა ანდა სხვა სიტყვასთან დამოკიდებულება, ესაა სემასიოლოგიური და სინტაქსური კვალიფიკაცია: **მორფოლოგიური ცნება სემასიოლოგიური და სინტაქსური ნიშნის მიხედვით ყალიბდება.**

სანამ სემასიოლოგია ცალკე დარგად არ იყო ჩამოყალიბებული, სიტყვის მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური დახასიათება ძალაუნებურად ერთად წარმოებდა, მაგრამ **მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური თვალსაზრისის არევა აუტანელი ანაქრონიზმია სემასიოლოგიისა და მორფოლოგიის ცალკე დარგებად არსებობის პირობებში.** წარსულის ინერციის გაგრძელებას აქ არავითარი გასამართლებელი საბუთი არ გააჩნია, თვით ამ ინერციას თუ არ მივიჩნევთ საბუთად.

§ 42. მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური მომენტის ურთიერთობა სიტყვაში. ხომ არ შეიძლებოდა ერთსა და იმავე დროს სემასიოლოგიურიცა და მორფოლოგიური დახასიათებაც მოგვეცა მეტყველების ნაწილებისათვის, მორფოლოგიური პრინციპიც დაგვეკმაყოფილებინა და ტრადიციული ხაზიც შეგვენარჩუნებინა? მართლაცდა, რა დაუშლიდა სახელი განგვესაზღვრა, როგორც სიტყვა, რომელიც საგანს აღნიშნავს და იბრუნვის; ზმნა, როგორც სიტყვა, რომელიც მოქმედება-ვითარებას აღნიშნავს და იუღვლება; ზედსართავი სახელი, როგორც თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა, რომელიც სქესების მიხედვით იცვლება და სხვა.

რა თქმა უნდა, ეს მოსახერხებელი აღმოჩნდებოდა ისეთ ენებში, როგორიც არის რუსული, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა ბრუნებად იცვლება, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა უღვლილებად იცვლება, საგნის თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა სქესის მიხედვითაც იცვლება... მართალია, აქაც დაბრკოლებებს წავაწყდებით, მაგრამ მაინც ეს დაბრკოლებები დასაძლევია იქნებოდა.

მაგრამ ეს არ იქნებოდა საკითხის პრინციპული გადაწყვეტა; ვთქვათ, არის ისეთი ენა, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვები მოგვეპოება, მაგრამ ეს სიტყვები არ იბრუნვის (ასეთია, მაგალითად, აფხაზური), ანდა თვისების აღმნიშვნელი სიტყვები აქვს ენას, მაგრამ ეს სიტყვები სქესების მიხედვით არ იცვლება (ასეთია ქართული ენა: შდრ. მაღალი და **ВЫСОКИЙ, ВЫСОКАЯ, ВЫСОКОЕ**). გვექნება თუ არა აფხაზურში არსებითი სახელი, ქართულში — ზედსართავი სახელი?

ორმხრივი დახასიათების მომხრე ან „კი“-ს იტყვის ან „არა“-ს. თუ „არა“ თქვა, ის მორფოლოგიურ დახასიათებას აძლევს უპირატესობას, ორმხრივ დახასიათებაში მისთვის გადამწყვეტი ყოფილა მორფო-

ლოგიური და არა სემასიოლოგიური მხარე; როცა ის ლაპარაკობდა: „არსებითი სახელი ისეთი სიტყვაა, რომელიც საგანს აღნიშნავს და ბრუნვათა მიხედვით იცვლებაო“, მას თურმე უკანასკნელი მომენტი მიაჩნდა გადამწყვეტად, ე. ი. მისი თვალსაზრისი არაფრით გაირჩეოდა იმის თვალსაზრისისაგან, ვინც სახელს ბრუნებად სიტყვად თვლს; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ის არსებითად მხოლოდ მორფოლოგიურად ახასიათებდა თავის განსაზღვრებაში სახელს.

დავუშვათ, რომ ორმხრივი დახასიათების მომხრემ განაცხადა: „რასაკვირველია, აფხაზურს არსებითი სახელი გააჩნია, და ქართულშიც ზედსართავი სახელები გვაქვსო“... მაშასადამე, მისთვის საკითხს სემასიოლოგიური მხარე წყვეტს და ორმხრივს დახასიათებაში ეს მხარე ყოფილა მისთვის არსებითი, მორფოლოგიური მომენტი არაფრის მაქნისი, ზედმეტი ბარგი გამოდის: ორმხრივი დახასიათების ასეთი მომხრე აფხაზურში გამოყოფს არსებით სახელს, ქართულში — ზედსართავ სახელს, ჩინურშიც ყველა ცხრა მეტყველების ნაწილს — ზოგადად, რომ ვთქვათ, **ყოველ ენაში აღმოაჩენს ყველა მეტყველების ნაწილს**, მაგრამ ამ მეტყველების ნაწილებს არავითარი მნიშვნელობა არ ექნება სათანადო ენათა **მორფოლოგიური სტრუქტურის** გათვალისწინების თვალსაზრისით: სემასიოლოგიური¹ კლასიფიკაცია და იმიტომ. **ვინც ამგვარ მეტყველების ნაწილებს იცავს, ის ზოგადი რაციონალური გრამატიკის ნიადაგზე დგას**, ზოგადი გრამატიკის თვალსაზრისით კი ცალკეულ ენათა შესწავლა არ წარმოებს და არც შეიძლება წარმოებდეს.

როდის იქნებოდა შესაძლებელი სემასიოლოგიური დახასიათების მიხედვით მორფოლოგიური თვისება გაგვერკვია, კერძოდ, სემასიოლოგიური კლასიფიკაციის საფუძველზე მეტყველების ნაწილთა ისეთი კლასიფიკაცია მიგველო, რომელიც ამა თუ იმ ენის აგებულებას შეეფერება? **იმ შემთხვევაში, თუ სიტყვის მნიშვნელობა სიტყვის ფორმას განსაზღვრავდა** ანუ, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, **სიტყვის ფუძის მნიშვნელობა სიტყვის აფიქსის ბუნებას გაარკვევდა**; ერთი სიტყვით, თუ მათ შორის ერთგვარი პარალელიზმი აღმოჩნდებოდა. მაშინ მივიღებდით ასეთ სურათს: საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა იბრუნვის, თვისე-

¹ სიმარტივისთვის ვუწოდებთ ასე; უნდა გვეთქვას: „სემასიოლოგიურ-სინტაქსურია“.

ბის აღმნიშვნელი — იცვლება სქესის მიხედვით, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა იუღვლება... რადგანაც საგნის, თვისებისა და მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვები ყველა ენაში არის, ყველა ენაში გვექნებოდა არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა...

ცნობილია, რომ **ასეთი პარალელიზმი არ არსებობს**; ცნობილია, რომ არის ენები, სადაც საგნის აღმნიშვნელი სიტყვა არ იბრუნვის, თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა არ იცვლება სქესების მიხედვით, პირის მოქმედება-ვითარების აღმნიშვნელი სიტყვა არ იუღვლება და საერთოდ, სიტყვებს აფიქსები არ გააჩნიათ, სხვადასხვა კონტექსტში სიტყვის ბგერითი შედგენილობა არ იცვლება (ჩინური და სხვა ძირეული ენები).

ასეთ ენებში შინაარსსა და ფორმას შორის არავითარი პარალელიზმი არ არსებობს. მაგრამ იმ ენებშიც, სადაც ფორმა საერთოდ მიყვება შინაარსს, ხშირად სიტყვის **მნიშვნელობა** და სიტყვის **ფორმა ერთმანეთის საწინააღმდეგოდაა მიმართული**, შინაარსისა და ფორმის ანტაგონიზმი იჩენს თავს. რამდენიმე მაგალითი ჩვენი ენიდან.

1. სიტყვა „ერთი“ **-ებ-** სუფიქსით მრავლობითს არ აწარმოებს (მოწაფეს „ერთები აქვსო“ როცა ამბობენ, აქ „ერთს“ თავისებური მნიშვნელობა აქვს: ნიშანი იგულისხმება და არა რიცხვი); ძველებური მრავლობითის **-ნ-** სუფიქსით „ერთი“ ჩვეულებრივად იხმარება. „ერთნი ამბობენ, ასე ჯობსო, სხვები კი წინააღმდეგს ამტკიცებენ“.

„ერთნი“ მრავლობითი რიცხვია. ამას მოწმობს სუფიქსი **-ნ-**: მაგრამ როგორ შეიძლება „ერთი“ მრავლობით რიცხვში? „ერთი“ მხოლოდობითია, მრავლობითში „ერთი“ აღარ არის „ერთი“, არამედ მეტიც რაღაც. სიტყვაში „ერთნი“ **ფუძის მნიშვნელობა მხოლოდობითს გულისხმობს, წინააღმდეგ ამისა სუფიქსი გვეუბნება — „ერთნი“ მრავლობითიაო.** და ყოველგვარი გრამატიკა უყოყმანოდ ადასტურებს: „ერთნი“ მრავლობითიაო. **საკითხს წვეტს აფიქსი და არა ფუძე — იმიტომ, რომ საკითხი მორფოლოგიურს ფაქტს შეეხება.**

2. „დავითმა სახლი აიშენა“: აიშენა სათავისო ქცევაა; **-ი-** სუფიქსი მიუთითებს იმაზე, რომ ობიექტი „სახლი“ სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი. „დავითმა ერთი კოკა ღვინო **დალია**“; „დალია“ სათავისო ქცევა აღარ არის, საარვისოა. განა ცხადი არ არის, რომ, თუ

„დავითმა დალია“, დაღუპული ღვინო „სუბიექტისთვის განკუთვნილი“ აღმოჩნდება. რასაკვირველია, ამაში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ამაზე ზმნის **ფუძე** მიუთითებს და არა ზმნის **პრეფიქსი -ი-**; სხვანაირად რომ ვთქვათ, სათავისობა აქ მორფოლოგიური საშუალებებით კი არ არის აღნიშნული, არამედ სემასიოლოგიური მონაცემით; ეს რომ ქცევას აჩენდეს, ზმნა **выпил (Иван выпил бутылку вина)** რუსულში სათავისო ქცევა იქნებოდა, რუსულ ზმნას კი ქცევა არა აქვს. რატომ? იმიტომ, რომ ქცევა **მორფოლოგიური კატეგორიაა** და **სათანადო აფიქსით უნდა იქნას წარმოდგენილი** და არა ფუძის მნიშვნელობით.

აქაც ფუძისა და აფიქსის კონფლიქტი უყოყმანოდ წყდება აფიქსის სასარგებლოდ: საქმე ეხება მორფოლოგიურ კატეგორიას და იმიტომ.

3. „ერთი კაბიკი მაჩუქეთ!“ იხვეწება მათხოვარი. იკითხავთ, რა კილოა „მაჩუქეთ“ და ირკვევა, რომ ბრძანებითი კილო ყოფილა. გამოდის, რომ მათხოვარი კი არ იხვეწება, ბრძანებს... შინაარსით ხოვანას გამოხატავს, ფორმა კი ბრძანებითი კილოსია და გრამატიკული კვალიფიკაციაც ამას აღნიშნავს — შენიშვნით: „ბრძანებითი ამ შემთხვევაში ხოვანას გამოხატავს!“ ვიმეორებთ: ეს ხდება იმიტომ, რომ საკითხი მორფოლოგიურია.

4. ყველაზე მარტივი მაგალითი: ხარი — მამალია, ფური — დედალი; ვაჟი — მამრობითი სქესის არსებაა, ქალი — დედრობითისა: ამ სიტყვების შინაარსი ამას ეჭვს გარეშე ხდის. მაგრამ ამჟამად არავინ ამბობს: ქართულში ვაჟი — მამრობითი სქესის არსებითი სახელია, ქალი — დედრობითისაო. პირიქით, ვამბობთ: **სქესი ქართულ სახელს არა აქვსო**. ეს იმიტომ, რომ სქესის აღმნიშვნელი მორფოლოგიური ნიშანი ქართულში სახელებს არ გააჩნია. **რეალური სქესის არსებობა გრამატიკული სქესის არსებობას არ განსაზღვრავს**. მორფოლოგიური დახასიათება სემასიოლოგიურს არ მიყვება. **საკითხს აქაც მორფოლოგიური ნიშნის უქონლობა წყვეტს**.

ასევე უდაოა, რომ მეტყველების ნაწილი მორფოლოგიური ცნებაა და ამ ცნების შინაარსს მორფოლოგიური ნიშნები უნდა შეადგენდეს. **ყოველ ენაში ცალკე გაირკვევა, რამდენი და რა მეტყველების ნაწილი გააჩნია მას**.

„რამდენია, საერთოდ მეტყველების ნაწილი“ ისევე არ შეიძლება ვიკითხოთ, როგორც არ შეიძლება ვარკვიოთ: **რამდენია საერთოდ ბგერა.**

ქართულში ყველა სიტყვა სამ ძირითად ჯგუფს მოგვცემს: I. ნაწილაკები, II. უცვლელი ანუ უაფიქსო სიტყვები და III. ცვალებადი ანუ აფიქსებიანი სიტყვები ორი ქვეჯგუფით: სახელითა და ზმნით. სახელისათვის ბრუნვის აფიქსებია ნიშანდობლივი, ზმნისათვის — პირის აფიქსები.

იქ, სადაც სემასიოლოგია ცალკე არ შეისწავლება (საშუალო სკოლაში, მაგალითად), შესაძლებელია და მიზანშეწონილიც პრაქტიკული მოსაზრებით მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას დაუკავშირდეს სემასიოლოგიური კლასიფიკაცია ამგვარად:

I. ცვალებადი ანუ აფიქსებიანი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვები: 1. სახელი და 2. ზმნა. სახელი იყოფა: ა) არსებით სახელად (კითხვები: ვინ? რა?); ბ) ზედსართავ სახელად (კითხვები: როგორი? რანაირი? როდინდელი? სადაური?..); გ) რიცხვით სახელად (კითხვები: რამდენი? მერამდენი?) და დ) ნაცვალსახელად. სახელის ოთხივე ქვეჯგუფი **სემასიოლოგიური** ოდენობაა და არა მორფოლოგიური.

II. ნაწილაკები: თანდებულები და სხვა ნაწილაკები.

ზმნისართი, კავშირი, თანდებული — მორფოლოგიური ცნებები არ არის: სინტაქსური და სტილისტიკური ცნებებია. შორისდებული — სემასიოლოგიური ოდენობაა.

დასასრულ, ერთი შენიშვნა: ყველაფერი, რაც მეტყველების ნაწილთა შესახებ ითქვა, ემყარება იმ ძირითად დებულებას, რომ მეტყველების ნაწილები სიტყვათა **კლასიფიკაციის შედეგად** მიღებულ ოდენობას წარმოადგენენ.

მეტყველების ნაწილების ჩამოყალიბებას ზოგიერთი ავტორი ცდილობს სხვა გზითაც; მაგრამ ეს ახალი გზა (მაგალ. ა. პეშკოვსკისა)¹ არ არის იმდენად გარკვეული სახით მოცემული, რომ სპეციალური განხილვის საგანი გახდეს.

¹ იხ. მისი წიგნი "Русский синтаксис в научном освещении", III გამოცემა, 1928 წ., წინასიტყვაობა.

V. ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები

§ 43. სახელისა და ზმნის კატეგორიები. სახელი და ზმნა ფორმაცვალებადი მეტყველების ნაწილებია; მათი ცვლა გარკვეულ **მორფოლოგიურ კატეგორიებს** იძლევა; მორფოლოგიურ კატეგორიას ქმნის აფიქსით გადმოცემული მნიშვნელობა.

მორფოლოგიური კატეგორიებია: **ბრუნვა** და **რიცხვი** — სახელისათვის; **პირი, რიცხვი, დრო, კილო, გვარი...** — ზმნისათვის; **სქესი** — როგორც სახელისა, ისე ზმნისათვის. ზმნას შეიძლება სხვა კატეგორიებიც გააჩნდეს, მაგ., ქცევა ქართველურს ენებში.

ესა თუ ის კატეგორია ხშირად თავისებურ სახეს იღებს ამა თუ იმ ენაში. ჩვენ აქ მხოლოდ ძირითადი კატეგორიების ტიპური შემთხვევების ანალიზით დავკმაყოფილდებით, რამდენადაც ეს სათანადო ცნების ანალიზისათვის არის საჭირო.

§ 44. ბრუნვა. ბრუნვა აღნიშნავს დამოკიდებულებას ან სახელისა სახელთან (ზუსტად რომ ვთქვათ, ერთი სახელით აღნიშნული საგნის დამოკიდებულებას მეორე სახელით აღნიშნულ საგანთან) ანდა სახელისას ზმნასთან: ამხანაგის წიგნი; მეზობლის სახლი; მზის სხივები... ქარი ქრის; მზე ანათებს; ძალი ყეფს, ქარავანი მიდის... ყაყაჩოსა სიწითლითა ყანა დაუმშვენებია; ყმაწვილსა კარგი სწავლითა სახლი გაუხარებია.¹

ქართულში სახელს ექვსი ბრუნვა გააჩნია: სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, მიმართულებითი ანუ ვნებითი, ნათესაობითი და მოქმედებითი. თუ წოდებითსაც ბრუნვად მივიჩნევთ, შვიდი ბრუნვა გვექნება; მაგრამ წოდებითი **არასოდეს არ აღნიშნავს დამოკიდებულებას ზმნასთან**; სახელთანაც მას მხოლოდ შეთანხმება აკავშირებს (და არა მართვა): „მეგობრებო, წინ, წინ გასწით!“ ზმნა ამგვარს გამოთქმებში

¹ ამ დამოკიდებულების ანალიზი იხ. თ. VI, §§ 52-54.

მეორე პირის სახელს უკავშირდება („თქვენ გასწით!“), „მეგობრებო“ სიტყვა კი მიმართვას გამოხატავს და წინადადებაში განმხილვითი დეკლინაცია; ნაწერში ის ყოველთვის გამოყოფილია სასვენი ნიშნებით („მეგობრებო, წინ გასწით! წინ, მეგობრებო, გასწით! წინ გასწით, მეგობრებო!“) ამგვარ სიტყვას შეიძლება დაერთოს მსაზღვრელი („ძვირფასო მეგობრებო, წინ გასწით!“ „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“), მაგრამ ამისთანა შემთხვევაშიაც ეს სიტყვა ვერ უკავშირდება ზმნას, თავის მსაზღვრელებთან ერთად იგი განმხილვითი რჩება. ამიტომ ამგვარი სიტყვები (მეგობრებო! პროლეტარებო!) ბრუნვას არ წარმოადგენს: ეს **მიმართვის** სიტყვებია; მათი ფორმა **მიმართვის** ფორმაა.

რუსულშია ექვსი ბრუნვა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, მოქმედებითი და ადგილობითი; ქართულთან საერთოა: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, მოქმედებითი; გვაკლია ქართული მიმართულებითი ანუ ვნებითი და მოთხრობითი; ქართულთან შედარებით მეტია ბრალდებითი და წინდებულებითი ბრუნვა. შდრ.:

სახელობითი:	ამხანაგ-ი	Именительный:	товарищ
მოთხრობითი:	ამხანაგ-მა	[Повествовательный:	არ არის]
მიცემითი:	ამხანაგ-ს(ა)	Дательный:	товарищ-у
მიმართულებითი:	ამხანაგ-ად(ა)	[Направительный:	არ არის]
ნათესაობითი:	ამხანაგ-ის(ა)	Родительный:	товарищ-а
მოქმედებითი:	ამხანაგ-ით(ა)	Творительный:	товарищ-ем
[ბრალდებითი:	არ არის]	Винительный:	товарищ-а
[წინდებულებითი:	არ არის]	Предложный:	о товарищ-е

ბრალდებითი ბრუნვა უდურის გარდა არც ერთს კავკასიურ ენას არ გააჩნია; მოთხრობითი ბრუნვა თუ მისი შესაფერი ბრუნვები მოიპოვება ყველა კავკასიურ ენაში, სადაც კი ბრუნვა გვაქვს, მაგრამ ეს ბრუნვა არ გააჩნია არც ერთს ევროპულს ენას, არც ძველს, არც ახალს, არ გააჩნია სემიტურ ენებს და არც ურალურ-ალტაურ ენებს (მოთხრობითის ადგილი ამ ენებში ყველგან სახელობითს უჭირავს). ბრალდებითი ბრუნვის უქონლობა კავკასიური ენებისათვის ისევე დამახასიათებელია, როგორც მოთხრობითი ბრუნვის ქონა.

არც მოქმედებითი, მით უფრო ქართული მიმართულებითი ანდა რუსული წინდებულებიანი ბრუნვა, არ მიიჩნევა ისეთ ბრუნვებად, რომლებიც უთუოდ უნდა გააჩნდეს ენას, თუ ბრუნება გვექნება.

სამაგიეროდ **სახელობითი, ნათესაობითი და მიცემითი ძირითადი ბრუნვებია:** ყველაზე უფრო ხშირად ეს ბრუნვები მეორდება სხვადასხვა ენის ბრუნებაში.

ტერმინები: სახელობითი, ნათესაობითი, მიცემითი, ბრალდებითი, მოქმედებითი, მოთხრობითი და სხვ. პირობითი ხასიათისაა; ნათესაობითს ბრუნვაში დასმული სახელი ჩვეულებრივად არავითარ ნათესაობას არ გამოხატავს (ხის სახლი, ვერცხლის საათი, უნივერსიტეტის შენობა...), მიცემითში დასმული სახელი იმასაც აღნიშნავს, ვისაც მისცეს რაღაც (დავითს მისცეს წიგნი...) და იმასაც, ვისაც რაღაც წაართვეს (დავითს წაართვეს წიგნი...).

ბრუნვათა ეს პირობითი სახელები თამამად შეიძლება მარტივი სახელებით შეგვეცვალო და გვეხმარა: პირველი ბრუნვა, მეორე ბრუნვა, მესამე ბრუნვა და სხვ. ისევე, როგორც ხმარობენ: პირველი ბრუნვა, პირველი უღვლილება და სხვ. ამგვ.; ძველს ინდურს გრამატიკაში, რომელიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდის ხუთი საუკუნით ადრე დამთავრებულ სისტემას წარმოადგენდა და უძველესი გრამატიკა კაცობრიობის კულტურულ ისტორიაში, ბრუნვებს სახელები არ ერქვა, მათ რიცხვითი სახელებით აღნიშნავდნენ, — ასეთი თანმიმდევრობით: 1 — სახელობითი; 2 — ბრალდებითი; 3 — მოქმედებითი; 4 — მიცემითი; 5 — დაშორებითი (აბლატივი); 6 — ნათესაობითი; 7 — ადგილობითი (ლოკატივი).

ტერმინები: ნათესაობითი, მიცემითი და ბრალდებითი ბერძნული ენის შესწავლისას გამომუშავდა; სტოელთა ფილოსოფიურმა სკოლამ დაამკვიდრა როგორც ეს ტერმინები, ისე ტერმინი ბრუნების აღსანიშნავად, რომელიც ყველა ევროპულ ენებში იხმარება.

პირველი ბრუნვის სახელი „სახელობითი“ (*именительный, nominativus*) რომელიც გრამატიკოსებიდან მომდინარეობს; ბერძნულ გრამატიკაში მის ნაცვლად იხმარებოდა „ორთე“ — „წრფელობითი“;¹ ე. ი. პირ-

¹ ანტონ კათალიკოსი თავის ქართულ გრამატიკაში სახელობითის ნაცვლად ხმარობს „წრფელობითს“. „სახელობითი“ ქართულს გრამატიკებში პლ. იოსელიანის დროიდან შემოდის. „მოთხრობითიც“ ანტონმა შემოიღო (თარგმანია სომხ. პატმაკან-ისა; ეს კი სხვა ბრუნვაა); სპეც. ლიტერატურაში მისთვის იხმარება „ერგატიული“, „აქტიური“.

დაპირი. ნათესაობითი (родительный, genitivus) ბერძნული „გენიკე“-ს არასწორ თარგმანს წარმოადგენს ჯერ ლათინურში და ამ უკანასკნელიდან მერე სხვა ენებშიც; „გენიკე“ ნიშნავს „გვარობითს“ და არა ნათესაობითს; სათანადო ბრუნვის მნიშვნელობას ზოგჯერ ეს ბერძნული ტერმინი უფრო უდგება (ხის სახლი, ვერცხლის საათი...); მიცემითი (дательный, dativus) ბერძნული „ლოტიკე“-ს სწორი თარგმანია, ბრალდებითი (винительный, accusativus) ბერძნულ „აქტიკე“-ს უმართებულ თარგმანს წარმოადგენს: „აქტიკე“ ნიშნავს „მიზეზობითს“, რითიმე „შეპირობებულს“; ბრალდება აქ არაფერს უშაშია.¹

ასეა თუ ისე, ძირითად ბრუნვათა სახელები ბერძნული ტერმინების სწორს თუ შემცთარ თარგმანს წარმოადგენს. ეს ტერმინები ჯერ ლათინურად თარგმნეს, ლათინურიდან ყველა ევროპულ ენებში გადავიდა ან უცვლელად ანდა თარგმნის გზით.

ბერძნული ტერმინების შინაარსი ცხადყოფს, როგორ წარმოედგინათ სახელის ბრუნვა: პირველი ბრუნვა არის „პირდაპირი“, „სწორი“ (წრფელობითი, „ორთე“); აქ სახელი „ჩვენ წინ დგას პირდაპირ“. სხვა ბრუნვები არიან „არაპირდაპირი“ (ბერძ. პლაგიაი, ლათ. ობლიკვი). თვით ბრუნვა არის პირდაპირი მდგომარეობიდან გადახრა: **склонение, declinatio** — „დახრა“;² ამასთან შეფარდებით ბრუნვას ეწოდება „ვარდნა“: **падеж**, პტოსის, **casus**; ქართულს გრამატიკულს ლიტერატურაში „ბრუნვა“-ტერმინის პარალელურად „კანკლედობაც“ იხმარებოდა (ახლაც იხმარება); ამით ცდილობენ თავიდან აიცილონ „ბრუნვისა“ და „ბრუნების“ აღრევა. „კანკლედობა“ იმავე ძირისად მიაჩნიათ, რომელიც ახლა „კლაკნა“ სიტყვაში გვაქვს.

ყველა ბრუნვა ერთი და იმავე ხნოვანობისა არ არის; ქართულში, მაგალითად, ყველაზე ძველი ფორმაციისა მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვაა; ახალია მოთხრობითი და ყველაზე ახალი — სახელობითი, სახელობითისა და მოთხრობითის ჩამოყალიბებამდის მათს როლს სახელის ფუძე ასრულებდა.

¹ ფიქრობენ, რომ სტოელები წოდებითსაც ბრუნვად თვლიდნენ: „კლექიკე“ იხმარებოდა ამისათვის.

² ქართული „ბრუნვა“, „ბრუნვა“ სომხური გზითაა შემოსული: „ჰოლოგუმნ“-ის თარგმანს წარმოადგენს.

§ 45. რიცხვი. რიცხვი სახელსაც აქვს და ზმნასაც. ამჟამად განასხვავებენ **მხოლოობითსა** და **მრავლობითს** რიცხვს: მხოლოობითი — ერთზე მიუთითებს, მრავლობითი — ბევრზე, ყოველ შემთხვევაში აქ ერთზე მეტი იგულისხმება. სადაც „მრავალზე“ მიუთითება გვაქვს, ყველგან მრავლობითი რიცხვი არ არის. „ბევრი საქმე მაქვსო“, რომ ვამბობთ, ერთზე მეტი საქმე იგულისხმება, მაგრამ „საქმე“ აქ მხოლოობითია, „ბევრიც“ მხოლოობითშია (შდრ. მრავლ. „ბევრნი არიან“), სიმრავლეს ორივე სიტყვა ერთად აღნიშნავს; ასევე გამოთქმაში „ათი წიგნი ვიყიდე“ — „წიგნი“ მხოლოობითშია, სიმრავლეს ორი სიტყვა გამოხატავს; მაგრამ, როცა ვამბობთ, — „საქმეები მაქვს“ — აქ სიმრავლე ერთ სიტყვაშია **-ებ-**; სუფიქსის საშუალებით გადმოცემული. ამგვარად, მრავლობითი რიცხვია არა ყოველი შემთხვევა, სადაც მრავალ საგანზე მიუთითება გვაქვს, არამედ მხოლოდ ისეთი შემთხვევა, როდესაც **სიმრავლე აფიქსით არის გადმოცემული**, — სხვანაირად რომ ვთქვათ, **სიმრავლე მორფოლოგიური საშუალებით უნდა** იყოს გამოხატული და არა სინტაქსურად (შესიტყვების გამოყენებით).

ქართულსა, სომხურსა, რუსულსა და სხვ. ამგვარ ენებში მხოლოობითს რიცხვს მრავლობითი უპირისპირდება.

ძველად ზოგს ენაში **ორობითი** რიცხვიც (*dualis*) მოიპოვებოდა:

- ძვ. ბერძ.: ჰო ანთროპოს — „ადამიანი“ — მხოლოობითია
 ჰოფ ანთროპოი — „ადამიანები“ — მრავლობითია
 ტო ანთროპო — „ორი ადამიანი“ — ორობითს
 რიცხვს წარმოადგენს.
- ძვ. ინდური: ნადῆ — „მდინარე“ — მხოლოობითი
 ნადῆჰ — „მდინარეები“ — მრავლობითია
 ნადῆჷ — „ორი მდინარე“ — ორობითი რიცხვის სახელობითია.

ვარაუდობენ, რომ ეს ორობითი რიცხვი წყვილად არსებული საგნების აღნიშვნამ წარმოშვაო: ორი თვალი, ორი ყური, ორი ხელი, ორი ფეხი... — ამისათვის საკმაო მასალას იძლევა თითქოს; მაგრამ იქ, სადაც ორობითი რიცხვი იხმარება, ის იხმარება ყოველი ორი საგნის აღსანიშნავად და არა მხოლოდ წყვილ-წყვილად არსებულთათვის. გარდა ამისა ზოგ ენას შერჩენილი აქვს „სამობითი რიცხვიც“ (*trialis*);

ბუნებრივი სამეულები ამგვარი რიცხვის გაჩენის დასასაბუთებლად ძნელი საპოვნელია. ამიტომ საფუძვლიანად უნდა მივიჩნიოთ იმ მკვლევართა აზრი, რომელნიც ფიქრობენ, რომ „**ორობითი**“ და „**სამობითი**“ **რიცხვი გარდამავალი საფეხურია ერთიდან მრავლისაკენ**; ერთიდან სიმრავლეზე ერთბაში გადასვლა განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ადამიანის აზროვნებისათვის ძნელზე ძნელი საქმე იყო; ამ გადასვლას აადვილებდნენ ეს შუა საფეხურის რიცხვები.

რიცხვის განყენებული შინაარსი რომ კონკრეტული შინაარსის საფუძველზეა წარმომოხილი, ამას რიცხვით სახელთა ანალიზიც მოწმობს: ქართულშიც, რუსულშიც, გერმანულშიც... ათიდან მოყოლებული ოცამდის ყოველი რიცხვი გამოიყვანება ათისთვის ერთის, ორის, სამის, ოთხის, ხუთის... და სხვ. მიმატებით. ამ ენებში რიცხვებს ათამდის დამოუკიდებელი სახელები აქვს: სამი, ოთხი, ხუთი, ექვსი... მაგრამ ზოგ ენაში (მაგ. ტასმანიურში, — ავსტრალიაში) ასეთი სახელი მხოლოდ ერთისა, ორისა და სამისათვის არსებობს: ოთხი წარმოდგენილია, როგორც სამი პლუს ერთი; ხუთი, როგორც სამი პლუს ერთი და კიდევ ერთი...

აქ აღძრული საკითხის თვალსაზრისით საგულისხმოა პირველი პირის სახელის მრავლობითი: მე — ჩვენ; „ჩვენ“ მოლაპარაკის გარდა შეიძლება შეიცავდეს იმას ან იმათ, ვისაც ელაპარაკებიან: ჩვენ ვმუშაობთ, ისინი არაფერს აკეთებენ: ჩვენ=მე და შენ (II თქვენ); მაგრამ „ჩვენ“ შეიძლება ნიშნავდეს: „მე და ის (II ისინი)“: „ჩვენ ვმუშაობთ, თქვენ არაფერს აკეთებთ“. ასე, რომ „ჩვენ“ სახელში პირველ შემთხვევაში შედის მეორე პირი, რომელსაც მიმართავენ, მეორე შემთხვევაში მეორე პირი გამორიცხულია, „ჩვენ“-ში პირველის გარდა მესამე პირი იგულისხმება. ქართული „ჩვენ“, რუსული мы, გერმ. wir, ფრანგ. nous — ამჟამად არ ასხვავებს პირველი პირის ამ ორნაირს მრავლობითს. მაგრამ ზოგ ენაში „ჩვენ“ ორნაირი სახითა გვაქვს; ასე, მაგ., ჩაჩნურს ენაში პირველი პირის სახელი მრავლობითს რიცხვში იქნება **თხუო** — ჩვენ (მე და ის) და **ვაჲ** — ჩვენ (მე და შენ)... ხუნძურში ამგვარადვე გვაქვს: **ნიუ** — ჩვენ (მე და ის) და **ნითლ** — ჩვენ (მე და შენ).

თუ „ჩვენ“ გამორიცხავს მეორე პირს, მას ეწოდება **ექსკლუზივი** (ლათინ. „გამორიცხვითი“), თუ მეორე პირს არ გამორიცხავს, **ინკლუზივის** ეტყვიან („ინკლუზივი“ — „ჩარიცხვითი“).

ჩაჩნური „თხო“ არის ექსკლუზიური „ჩვენ“, „ვაჲ“ — ინკლუზიური „ჩვენ“; ასევე ხუნძური „ნიჟ“ — ექსკლუზიურია, „ნითლ“ — ინკლუზიური.

სვანურს გააჩნია ზმნის მრავლობითის პირველს პირში ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმები. ნჲდ ხუნძრიდ — ჩვენ (მე და ის) ვართ — ექსკლუზიური ფორმაა. ნჲდ ლარიდ — ჩვენ (მე და შენ) ვართ — ინკლუზიური ფორმაა.

ინკლუზიური და ექსკლუზიური მრავლობითის არსებობა კვლავ იმ დებულებას ასაბუთებს, რომ მხოლოდობითიდან მრავლობითზე გადასვლა გაშუამავლებული იყო კონკრეტული სახის მრავლობითებით; ამ კონკრეტიზაციისაგან თავისუფალი მრავლობითი განვითარების შემდგომი საფეხურია.

§ 46. პირი. პირი ზმნას აქვს. პირი სამია: ის პირი, რომელიც ლაპარაკობს — **პირველი** პირი (ცხოვრობ, ვმრომობ — მე); ის პირი, რომელსაც ელაპარაკებიან — **მეორე** პირი (ცხოვრობ, მრომობ — შენ); ის პირი, რომლის შესახებაც ლაპარაკობენ — **მესამე** პირი (ცხოვრობს, ლაპარაკობს — ის). სამივე პირი მრავლობითშიც გვექნება (ცხოვრობთ ჩვენ, ცხოვრობთ თქვენ, ცხოვრობენ ისინი), გვექნება ორობითს რიცხვიც, თუ კი ასეთი რიცხვი ენას გააჩნია.

ჩვეულებრივად ზმნაში აღინიშნება ის სახელის პირი, რომელიც ზმნაში აღნიშნული მოქმედების წყაროდ არის მიჩნეული; ესაა მოქმედი სახელი ანუ სუბიექტი; ზმნაში ჩვეულებრივად სუბიექტის პირი აღინიშნება, მაგრამ ზოგ ენაში (მაგ., ქართულში, სვანურში, ჭანურ-მეგრულში) ზმნაში შეიძლება იყოს აღნიშნული ის პირიც, რომელსაც სუბიექტის მოქმედება ეხება, ე. ი. შეიძლება იყოს აღნიშნული ობიექტის პირიც. ასეთი ზმნის ყოველს ფორმაში ორი პირი იქნება წარმოდგენილი, სუბიექტის პირი და ობიექტის პირი. მხოლოდ სუბიექტის პირია წარმოდგენილი ქართულ ზმნებში: ვცხოვრობ, ვმრომობ, ვიზრდები... ამგვარი ზმნები **ერთპირიანი** ზმნებია. სუბიექტისა და ობიექტის პირია მოცემული ქართულს ზმნებში: ვაქებ (მე მას), მაქებს (ის მე), გახსენებს (ის შენ), მგზავნის (ის მე)... ასეთი ზმნები **ორპირიანე-ბია**. რუსულში, გერმანულში, ლათინურში, ბერძნულში, სომხურში, თურქულში, — ყველა ზმნა ერთპირიანია. აფხაზურში ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიც, ორპირიანიც და სამპირიანიც.

ასეთს შემთხვევაში ზმნაში აღნიშნულია სუბიექტის პირი და ორი ობიექტის პირი: ობიექტის პირი შეიძლება იყოს ერთი ან ორი, სუბიექტისა კი მხოლოდ ერთი იქნება.

ზმნაში შეიძლება იქნეს ნაჩვენები არა პირი, რომელსაც განეკუთვნება მოქმედება, არამედ „სქესი“ (ზუსტად რომ ვთქვათ, კლასი — იხ. ქვემოთ), რომელსაც ესა თუ ის სახელი ეკუთვნის; ასე, მაგალითად, ხუნძურს ენაში პირის მიხედვით ზმნა არ იცვლება: ყველა პირში ზმნა ერთნაირია, თუ კი სახელის „სქესი“ უცვლელია; პირუკუ, ერთი და იმავე პირისათვის სხვადასხვა ფორმა აქვს ზმნას, თუ სახელის კლასი სხვადასხვაა:

დუნ ვაჭუნა	— მოვდივარ მე, მამაკაცი	(I კლასი)
დუნ ძაჭუნა	— მოვდივარ მე, ქალი	(II კლასი)
დუნ ბაჭუნა	— მოვდივარ მე, ბავშვი	(III კლასი)

საკმარისია დუნ („მე“) შევცვალოთ „მუნ“-ით („შენ“) და იგივე „ვაჭუნა, ძაჭუნა, ბაჭუნა — მუნ“ იქნება: „მოდინხარ შენ — მამაკაცი, ქალი, ბავშვი“... ეგევე ხდება ჩაჩნურში, წოვა-თუშურში, ლაკურში და სხვ.

§ 47. დრო. განყენებულად თუ ავიღებთ, დრო სამია: აწმყო, ნამყო, მყოფადი. დროსათვის ნიშანდობლივია შეფარდება მოქმედებას შორის და მოქმედების აღნიშვნას შორის: თუ მოქმედება და მისი აღნიშვნა ერთსა და იმავე დროს ხდება, აწმყო გვექნება: აკეთებს, აშენებს, შრომობს... „ვხნავ, ვთესავ, ვებრძვი მიწას“... თუ მოქმედება წინ უსწრებს მის შესახებ ლაპარაკს, ნამყოს მივიღებთ: აკეთებდა, აშენებდა, შრომობდა... მომიხნავს, დამითესია მიწა... თუ მოქმედებას წინ უსწრებს მის შესახებ ლაპარაკი, მყოფადი გამოვა: გააკეთებს, ააშენებს, იშრომებს... მოვხნავ, დავთესავ...

ეს სამი დრო განყენებულადაა აღებული მოქმედებისა და მისი აღმნიშვნელი სიტყვის შეფარდების ნიადაგზე. ამა თუ იმ ენაში ამ სამი დროის კონკრეტიზაციამ შეიძლება მოგვცეს გაცილებით მეტი ერთეულები დროისა; მაგალითად, ახალ ქართულში გვაქვს ერთი აწმყო, ერთი მყოფადი და ოთხი ნამყო: ნამყო ძირითადი ანუ ნამყო წყვეტი-

ლი (აორისტი): აკეთა, აშენა, იშრომა...; თურმეობითი პირველი: უკეთებია, უშენებია, უშრომია...; თურმეობითი მეორე: ეკეთებინა, ეშენებინა, ეშრომინა...

გერმანულში სამი ნამყო დროა, ფრანგულში — ოთხი ნამყო, ლათინურშიაცა და ძველს ბერძნულშიც — ოთხი ნამყო იყო... იმავე გერმანულსა და ფრანგულში ორი მყოფადია, ზოგ კავკასიურ ენაში ათიოდე აღწერითი ფორმა აქვს ნამყო დროს. აწმყოც კი შეიძლება იყოს ერთზე მეტი; ასეა, მაგალითად, ევროპულ ენათაგან ინგლისურში, კავკასიურ ენათაგან, მაგ., ხუნძურში; აქ გარჩეულია უბრალო აწმყოსაგან ხოლმეობითი აწმყო: დუნ როყოუ **ვუგო** — მე შინ **ვარ**... დუნ როყოუ **ვუკუნა** — მე შინ **ვარ ხოლმე**...

დრო აქვს ზმნას, აგრეთვე ნაზმნარ სახელს, მიმღეობას: მკეთებელი (=ვინც აკეთებს), გაკეთებული (=რაც გაკეთდა, გააკეთეს), გასაკეთებელი (=რაც უნდა გაკეთდეს, გააკეთონ...). როგორც ზმნაში, ისე ნაზმნარ სახელებში (მიმღეობებში) დრო აფიქსებითაა გამოხატული (აკეთებ-დ-ა... უკეთებ-ი-ა... ეკეთებ-ინ-ა...). შეიძლება დრო აღნიშნოს არა-აფიქსმაც: გუშინ... შარშან... ძველად... წარსულში... წინეთ — ნამყო დროზე მიუთითებს, მაგრამ აქ დროის შესახებ ლაპარაკი არ შეიძლება, — დროს აქ გადმოგვცემს **მთელი სიტყვა** და არა მორფოლოგიური საშუალება. ეგევე ითქმის ისეთი სიტყვების შესახებ, როგორცაა: ახლა... ამჟამად... დღეს... ხვალ... ზეგ... გაისად... მომავალში — დროის მიხედვით ეს სიტყვები არ იცვლება: დრო მორფოლოგიური (აფიქსით გამოხატული) და დრო არამორფოლოგიური (სიტყვის ძირეული მასალით გადმოცემული) ისევე უნდა განვასხვავოთ, როგორც მრავლობითი რიცხვი, მთელი სიტყვის დართვით აღნიშნული, და მრავლობითი რიცხვი, მორფოლოგიური ნიშნით წარმოდგენილი (იხ. ზემოთ § 45).

§ 48. კილო. კილოს კატეგორიას საფუძვლად უდევს დამოკიდებულება მოლაპარაკისა ზმნის მნიშვნელობისადმი: შესაძლებელია მოლაპარაკეს ზმნით აღნიშნული პროცესი ფაქტად მიაჩნდეს; მაშინ საქმე გვექნება თხრობითს კილოსთან: აკეთებს, აკეთებდა; გააკეთა, გაუკეთებია... შესაძლებელია, პროცესი ფაქტს არ წარმოადგენდეს, მაგრამ სავალდებულო იყოს შესასრულებ-

ლად; ეს იქნება დამახასიათებელი ბრძანებითი კილოსათვის: გააკეთე! გააკეთეთ! ბრძანებითი კილო შეიძლება იყოს უარყოფითი ანუ დაშლი-
თი ხასიათისა: ნუ აკეთებ! არ აკეთო! ბრძანებითი კილოს ფორმით შე-
იძლება გადმოიცეს მოწოდებაც: წავიდეთ! გავაკეთოთ!.. თხოვნა-მუდა-
რა: გაიკითხეთ! ერთი შაური მაჩუქეთ! „დამითმე შვილი! არ დამა-
ლონო, არ დამიღუპო ოჯახი ძველი!.. ოღონდ ზაქარა შინ და-
ითხოვე... და მერე თუნდა ჩიტის რძე მთხოვე!“

ბრძანებითს კილოში სუბიექტს მოქმედების შესრულება ევალება, ნატვრითს კილოში ეს მოქმედება ან სასურველად არის ცნობილი (ნეტავ კი გააკეთოს... გააკეთებდეს...) ანდა სხვა პირობაზე დამოკიდებული ჩანს (ზედმეტი არ იქნება, რომ გააკეთებდეს... რომ გააკეთოს, კარგი იქნება).

ქართულში მხოლოდ თხრობითი კილოა ფორმებით მდიდარი: აწმყო, მყოფადი, ნამყო უსრული, აორისტი, თურმეობითი პირველი და მეორე — თხრობითი კილოს დროებია; პირობითისა და ნატვრითი კილოსათვის გვაქვს კავშირებითი პირველი, მეორე და მესამე, აგრეთვე ნამყოფადარი ნამყო (დაწერდა, გააკეთებდა, მოიტანდა, ნახავდა...). ძველს ქართულში კავშირებითიც არსებითად თხრობითი კილოს დროს წარმოადგენდა; ასე რომ კავშირებითის კილოდ ქცევა მეორეული მოვლენაა. ბრძანებითს კილოს საკუთარი ფორმები ქართულში სულ არ გააჩნია: **ყველა** მისი **ფორმა ნახესნებია** აორისტისა, აწმყო-მყოფადისა და კავშირებითი მეორისაგან. სხვა ენებში თხრობითის გარდა სხვა კილოებიც (მაგ., ნატვრითი, პირობითი...) კარგად არის განვითარებული, სხვა კილოებიც ფორმებით მდიდარია; ასეა, მაგალითად, ფრანგულში, ძვ. ბერძნულში, კავკასიური ენებიდან — ხუნძურში... ეს კია, რომ ამ ენებშიც თხრობითი კილო მაინც უფრო მდიდარია ფორმებით.

§ 49. გვარი. ჩვეულებრივად განასხვავებენ სამ გვარს; ესენია: მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო. მოქმედებითი გვარიცა და ვნებითიც გულისხმობს მოქმედის, სუბიექტის გარდა ობიექტსაც: **плотник строит дом** — **дом строится плотником**; **строит** მოქმედებითი გვარისაა; **строится** — ვნებითი გვარისაა; პირველს შემთხვევაში მთელი პროცესის განხილვისას ამოსავალია სუბიექტი, მეორე შემთხვევაში — ობიექტი; იცვლება განხილვის თვალსაზრისი, პროცესის

რეალური შინაარსი კი ერთი და იგივეა; საკანონმდებლო ორგანო **ამუშავებს** კანონს — კანონი **მუშავდება** საკანონმდებლო ორგანოს მიერ — ერთმანეთს უპირდაპირდება მოქმედებითი (ამუშავებს) და ვნებითი (მუშავდება);¹ მოქმედებითისაგან შეიძლება ვაწარმოოთ ვნებითი და პირუკუ. ამისათვის საჭიროა ზმნას სუბიექტის გარდა ობიექტიც გააჩნდეს. საშუალო ერთპირიან ზმნას (ზის, დგას, წევს.. ცხოვრობს, არსებობს...) ობიექტი არ გააჩნია; ამიტომ მისგან ვნებითი არ იწარმოება. ქართულში ყველა გარდამავალი ზმნა აწმყოსა და აორისტის დროთა ჯგუფებში მოქმედებითი გვარისაა; გარდაუვალი ზმნა ან ვნებითი და ან საშუალო გვარისაა; ასეთი ზმნა შეიძლება იყოს ერთპირიანიცა და ორპირიანიც.

§ 50. ქცევა. სუბიექტისა და ობიექტის აღნიშვნის გარდა, ზმნაში შეიძლება ნაჩვენები იყოს კუთვნილებითი ურთიერთობა, რომელიც არსებობს ობიექტსა და სუბიექტს შორის ანდა ობიექტსა და ობიექტს შორის: დავითმა სახლი ა-**ა**-შენა... დავითმა პირი და-**ა**-ბანა: -**ა**- ან იმის მაჩვენებელია, რომ ობიექტი სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი (დავითმა აიშენა სახლი = დავითმა ააშენა სახლი თავისთვის), ან იმისა, რომ ობიექტი სუბიექტისაა (დავითმა პირი დაიბანა — აქ პირი დავითისაა)... დავითმა სიმონს სახლი აუშენა... დავითმა სიმონს საათი დაუკარგა. პირველ შემთხვევაში ობიექტი სახლი განკუთვნილია სიმონისთვის: დავითმა სახლი აუშენა სიმონს = დავითმა ააშენა სახლი სიმონისათვის; მეორე შემთხვევაში ობიექტი „სათი“ სიმონის კუთვნილებას წარმოადგენს (დავითმა სიმონს საათი დაუკარგა = დავითმა დაკარგა სიმონის საათი)... ორსავე მაგალითში ერთი ობიექტი მეორე ობიექტთან არის გარკვეულს კუთვნილებითს ურთიერთობაში.

ეს კუთვნილებითი ურთიერთობა აფიქსით უნდა იქნეს გამოხატული და არა ახალი სიტყვის დართვით, ანდა ზმნის ფუძისეული მასალით.

¹ ქართულში ვნებითი ჩვეულებრივად ისეთ მოქმედებას აღნიშნავს, რომელიც „თავის თავად მიმდინარეობს“, რეალური სუბიექტი (მოქმედი) აქ დაჩრდილულია: კეთდება, შენდება, იწერება, ინახება, ნადგურდება... ამიტომ მოქმედებითისა და ვნებითის დაპირისპირება ქართულში ისე მკვეთრი არ არის; ამიტომვე ზევით რუსული მაგალითი მოვიყვანეთ საილუსტრაციოდ.

„ა-ი-შენა — ა-უ-შენა“ განსხვავდება „აშენა“-საგან -ი- და -უ- პრეფიქსებით; კუთვნილებას ეს პრეფიქსები გამოხატავენ. -ი- პრეფიქსი გამოხატავს იმას, რომ ობიექტი სუბიექტისაა ან სასუბიექტოა, -უ- პრეფიქსი — იმას, რომ ერთი ობიექტი მეორე ობიექტისაა ან საობიექტოა...

„დავითმა ააშენა სიმონისთვის სახლი“ იმასვე ნიშნავს, რაც „დავითმა აუშენა სიმონს სახლი“, ოღონდ აქ **-თვის** თანდებულის დართვა აღმოჩნდა ამისათვის საჭირო; ასევეა რუსულსა და სხვა ევროპულს ენებში: *Давид построил дом для Симона...* ასეთ შემთხვევაში კუთვნილება მორფოლოგიურად, ზმნაში აფიქსის ცვლით, კი არაა გამოხატული, არამედ ახალი, დამხმარე სიტყვის დართვით, ე. ი. **სინტაქსური** საშუალებით.

აგრეთვე წინადადებაში: „დავითმა დალია ერთი ბოთლი ღვინო“, ობიექტი რომ სუბიექტისთვისაა განკუთვნილი, ამას „დალია“ ზმნის **ფუძე** გამოხატავს და არა აფიქსი. ღვინო რომ სასუბიექტოდაა განკუთვნილი, ამას **სემასიოლოგიური საშუალება** გამოხატავს (ამის შესახებ იხ. ზემოთაც § 42).

სინტაქსური ანდა სემასიოლოგიური საშუალებით გამოხატული კუთვნილება ქცევას არ ქმნის: ქცევა მორფოლოგიური კატეგორიაა.

ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ქცევის კატეგორიისათვის აუცილებელი წინაპირობაა ზმნაში სუბიექტის გარდა ობიექტიც იყოს წარმოდგენილი; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ქცევისათვის ორპირიანობაა აუცილებელი, ერთპირიან ზმნებში ქცევის საკითხი არ დაისმის.

§ 51. სქესი. სქესის საკითხი მრავალმხრივია საინტერესო. არის ენები, რომელთათვის სქესის კატეგორია უცხოა; ასეთია, მაგალითად, ქართული (ამჟამად), სომხური... მრავალს ენაში არის სქესი: რუსულში, გერმანულში სამი სქესია: მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო... **человек, стол, камень, воздух...** მამრობითი სქესისაა; **река, книга, доска, стена...** მდედრობითს სქესს განეკუთვნება; **перо, весло, озеро, дерево, пламя, знамя** — საშუალო სქესისად ითვლება; ეს სახელები სათანადო სქესის მსაზღვრელებს დაირთავენ: **высокий стол, высокая стена, высокое дерево...** ქართულში სამსავე გამოთქმაში „მაღალი“ გვექნებოდა: მაღალი მაგიდა, მაღალი კედელი, მაღალი ხე...

დასახელებული რუსული მაგალითები ცხადად გვიჩვენებს, რომ **გრამატიკული** სქესი არ ასახავს **რეალურ** სქესს. მართლაცდა: 1. რეალურად არსებობს მამრობითი და მდედრობითი სქესის საგნები; მაგრამ „საშუალო სქესი“ ბუნებამ არ იცის; 2. ამიტომ შეიძლებოდა მამრობითისა და დედრობითი სქესის გვერდით „უსქესოთა“ ჯგუფი გამოგვეყო, მაგრამ საქმეც ისაა, რომ ამ უსქესო საგნებიდან ზოგი მამრობითს სქესს ეკუთვნის (стол, камень, воздух...), ზოგი — მდედრობითს (река, книга, доска, стена)... 3. ერთი და იგივე სიტყვა სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სქესს ეკუთვნის: რუს. книга მდედრობითი სქესისაა, გერმ. das Buch — საშუალოსია, ფრანგ. le livre — მამრობითისად ითვლება. ისიც ხდება ხოლმე, რომ რეალურად სქესიანი საგანი სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა სქესს განეკუთვნება: რუს. девочка „გოგონა“ მდედრობითი სქესისაა, გერმ. das Mädchen — საშუალო სქესისაა.

ამისდა კვალობაზე „სქესი“ ტერმინი მხოლოდ იქ იქნებოდა მართებული, სადაც ენა მხოლოდ მამრობითსა და მდედრობითს განასხვავებს რეალური სქესის მატარებლებთან შეფარდებით, ხოლო ყველა უსქესო საგნებს ცალკე ჯგუფად გამოყოფს... ასეთი რამ იმ ენებშიაც კი არ გვაქვს, სადაც ორი სქესილა; მაგ., ფრანგულმა და არაბულმა მხოლოდ მამრობითი და მდედრობითი სქესი იცის, მაგრამ უსქესო საგნებიც ამ ორ სქესს უნაწილდება, ასე, რომ აქაც რეალური სქესის ენობრივ გამოხატულებაზე ლაპარაკი უსაბუთო იქნებოდა.

ამგვარად, ზემოთქმულის მიხედვით ის დასკვნა უნდა გაკეთდეს, რომ ე. წ. **სქესი** არის **საგანთა ერთგვარი კლასიფიკაციის** გამომჟღავნება. საგნების კლასიფიკაცია შეიძლება **სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა თვალსაზრისით** მოხდეს; მამრობითი და მდედრობითი სქესის გამოყოფა ერთ-ერთი სახის კლასიფიკაციაა, მაგრამ არა ერთადერთი! აფხაზურში გამოიყოფა ორი ძირითადი კლასი: გონიერთა კლასი (კაცი, ქალი, მამა, დედა, მეზობელი..) და არაგონიერთა კლასი; პირველი იყოფა მამრობით და მდედრობით სქესად... ლაკურს ენაში გარჩეულია ოთხი კლასი: 1. გონიერი — მამრობითი სქესისა (მამა, ძმა, ამხანაგი...); 2. გონიერი — მდედრობითი სქესისა (დედა, ქალი, ცოლი...); 3. ცოცხალი, მაგრამ არაგონიერი არსებები, მაგ., ცხოველები (მგელი, ლომი, ცხვარი, ქათამი...); 4. ნივთიერებათა სახელები; — ესენი მეტწილად მეოთხე

კლასს განეკუთვნებიან (ტალახი, მატყლი, ხორცი, მიწა, ვერცხლი, თითბერი, ტყვია...).

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი მცენარე მესამე კლასს განეკუთვნება (მაგ., ვაშლი, ქერი, ჭერამი...), ზოგიც — მეოთხეს (ოსპი, ყვავილი...). ეგევე ითქმის ადამიანის შრომით შექმნილი საგნების შესახებ; მესამე კლასს ეკუთვნის, მაგალითად: დოქი, ლანგარი, ქვაბი, ტომარა, ხიდი... მეოთხე კლასისად ითვლება: წისქვილი, თოკი, ნოხი, ნაჯახი, სადგისი, დანა, მახვილი... „სახლი“ მესამე კლასსაც ეკუთვნის და მეოთხესაც...

მრავალმხრივ საგულისხმოა, რომ „ქალი“ გათხოვებამდის მესამე კლასისად მიიჩნევა, გათხოვების შემდეგ — მეორე კლასს განეკუთვნება. ქალიშვილი ამბობს თავის თავზე: ნა **ბ**-ურა (= მე ვარ: **ბ**- მესამე კლასის ნიშანია); გათხოვების შემდეგ: ნა **დ**-ურა (= მე ვარ: **დ**- მეორე კლასის ნიშანია; იხ. **П. Услар. Лакский яз.** ტფ. 1890, გვ. 10). ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ნათლად გამოჰყვების ის დაფასება, რომელიც საგანს ეძლევა სათანადო ენობრივი კოლექტივის თვალსაზრისით ამა თუ იმ კლასისთვის განეკუთვნებისას. ზოგიერთ ენაში ეს **დაფასება** დემონსტრაციულადაა გახაზული სახელის ამა თუ იმ კლასისადმი მიკუთვნებაში; ასე, მაგ., ჰოტენტოტების ენაში ერთი და იგივე საგანი, ვთქვათ, წყალი შეიძლება განეკუთვნოს სამ კლასს იმისდა მიხედვით, **რანაირ** წყალთან გვაქვს საქმე: დიდი წყალი (მდინარე) — პირველი კლასისაა, სასმელად ანდა სარეცხისათვის ხმარებული წყალი — მეორე კლასისაა, საერთოდ წყალი — მესამე კლასისა.

ე. წ. სქესი შედეგია რაიმე **თვალსაზრისით საგანთა კლასიფიკაციისა**. იქ, სადაც სქესის თვალსაზრისით ავგუფებდენ სახელებს, საფიქრებელია, რომ ეს კლასიფიკაცია პირველად რეალურად სქესის მქონე საგნებს ეხებოდა და შემდეგლა გავრცელდა სხვა საგნებზედაც. ამიტომ ამჟამად რეალური და გრამატიკული სქესი ერთმანეთს არ ხვდება იმ ენებშიც კი, სადაც მხოლოდ მამრობითი და მდედრობითი სქესია წარმოდგენილი. არას ვამბობთ იმ ენების შესახებ, სადაც სქესის მიხედვით სახელთა გარჩევას ადგილი არა აქვს.

VI. სინტაქსის მთავარი საკითხები

§ 52. დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და დამოკიდებულება. სიტყვის ანალიზის დასაწყისშივე ნაჩვენები იყო (§ 20), რომ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები აუცილებელია იმის ცხადსაყოფად, თუ რა მიმართებაში იმყოფება სათანადო სიტყვებით აღნიშნული საგნები (თუ სხვა ობიექტური მონაცემები) ერთმანეთთან: „ბუნების დიალექტიკა“ და „დიალექტიკის ბუნება“, „ძმის ამხანაგი“ და „ამხანაგის ძმა“, „დავითს უქია სიმონი“ და „დავითი უქია სიმონს“ — აი წყვილი გამოთქმების სანიმუშო წყება, სადაც დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების ცვლა გამოთქმის შინაარსის შებრუნებას იწვევს, გამოთქმას საწინააღმდეგო მნიშვნელობას აძლევს.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები აუცილებელია, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ყოველგვარი ასეთი აფიქსი ყოველ შემთხვევაში გამოდგება. შევადაროთ: „ძმის ამხანაგი“ და „ძმას ამხანაგი“; ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვებია გამოყენებული; ორსავე შემთხვევაში ამ სიტყვებს დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები მოეპოება; განსხვავება მათ შორის მაინც ცხადია: პირველ შემთხვევაში („ძმის ამხანაგი“) აფიქსი სწორედ ამ ორი სიტყვის შინაარსს აკავშირებს (ვისი ამხანაგი? „ძმის ამხანაგი“), მეორე შემთხვევაში („ძმას ამხანაგი“) აფიქსი ამ სიტყვათა შინაარსს არ აკავშირებს, პირიქით, ის მიგვითითებს, რომ აქ არ გაგვაჩნია ის სიტყვა, რომელთანაც პირველი სიტყვა შინაარსობრივ არის დაკავშირებული (მაგ., „ძმას მოუვიდა ამხანაგი“; მოუვიდა ვის? — ძმას; მოუვიდა ვინ? — ამხანაგი).

სქემატურად ეს ორი შემთხვევა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ძმის ← ამხანაგი... მოუვიდა

↓ ↓
ძმას ამხანაგი...

შეგვიძლია ავიღოთ მთელი რიგი აფიქსებიანი სახელები: ამხანაგი, ამხანაგო, ამხანაგმა, ამხანაგს... ვთქვათ ისე, როგორც ეს ბრუნების

პარადიგმებშია მოცემული, — არავითარი კავშირი მათ შორის არ აღმოჩნდება: დამოკიდებულების აღსანიშნავად აფიქსები გვაქვს, დამოკიდებულება კი არა ჩანს. აქედან დასკვნა: არ კმარა სიტყვას დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები ქონდეს, საჭიროა ისეთი აფიქსები ქონდეს, რომლებიც სათანადო სიტყვებს შინა-არსობლივად აკავშირებენ, მოცემული სიტყვებისაგან ორგანიზებულ მთლიანობას ქმნიან. **სიტყვათა ასეთ ორგანიზებულ შენაერთს ეწოდება შესიტყვება.** შესიტყვებას შეისწავლის სინტაქსი.¹

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების შემწეობით სიტყვებისაგან შეიძლება მივიღოთ შესიტყვება: „ძმის ამხანაგი“ შესიტყვებაა; „ძმა ამხანაგისა“, „ამხანაგის ძმა“, — შესიტყვებებია; „ძმას ამხანაგი“, „ძმად ამხანაგი“, „ძმით ამხანაგი“, „ძმამ ამხანაგი“ — არ არის შესიტყვება; „დავითს უქია სიმონი“, „დავითი უქია სიმონს“, „დავითს უქიხარ შენ“, „დავითს ვუქივარ მე“, „დავითმა აქო სიმონი“, „დავითი აქო სიმონმა“, „დავითი აქებს სიმონს“, „დავითს აქებს სიმონი“ და მრავალი ასეთი შენაერთი ბუნებრივი ქართული შესიტყვებებია. პირიქით: „დავითმა უქია სიმონის“, „დავითის უქია სიმონმა“, „დავითმა ვუქივარ სიმონს“, „დავითი აქო სიმონის“, „დავითად აქო სიმონით“ და სხვა ამგვარი ჯგუფები სიტყვებისა შესიტყვება არ არის. შესიტყვება არ არის ქართული ენის მოქმედი სინტაქსური სისტემის თვალსაზრისით; ქართული ენის სუსტად მცოდნე უცხოელმა შეიძლება თქვას: „დავითმა აქებს სიმონი“ იმ შინაარსის გადმოსაცემად, რომელიც აქვს ჩვენს გამოთქმას „დავითი აქებს სიმონს“, მაგრამ ქართული სინტაქსური სისტემის თვალსაზრისით ეს შესიტყვებად არ მიიჩნევა.

§ 53. სინტაქსური დამოკიდებულების სახეები. იმ ორგანიზებული შენაერთის მისაღებად, რომელსაც შესიტყვება ეწოდება, საჭიროა სიტყვათა გარკვეული დამოკიდებულება; ცნობილია **დამოკიდებულების სამი სახე: შეთანხმება, მართვა და მართვა. შეთანხმება** ეწოდება შესიტყვების წევრთა ისეთ დამოკიდებულებას, როდესაც ერთი სიტყვა იგუებს მეორეს სწორედ იმ ფორმით (აფიქსით), რომელიც

¹ „სინტაქსის“ ბერძნული სიტყვაა; ნიშნავს: „ერთად დაწყობა“, „დალაგება“, „მწყობრში დაყენება (ჯარისა)“.

მას ამ შემთხვევაში გააჩნია: ამხანაგი მუშაობს — ამხანაგები მუშაობენ; პირველ შესიტყვებაში სახელი „ამხანაგი“ მხოლოდობითს რიცხვშია, ზმნა „მუშაობს“ აგრეთვე მხოლოდობითს რიცხვშია: ზმნა ეთანხმება სახელს რიცხვში; არ შეიძლება ვთქვათ: „ამხანაგი მუშაობენ“. მეორე შესიტყვებაში („ამხანაგები მუშაობენ“) სახელიც მრავლობითია და ზმნაც; ზმნა აქაც ეთანხმება რიცხვში სახელს, „ამხანაგები მუშაობს“ შესაძლო შესიტყვებაა იმერული კილოსათვის, მაგრამ უმართებულო შესიტყვებაა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით.¹ შესიტყვებაში „ბაღში ხეები გახმა“: „ხეები“ მრავლობითშია, „გახმა“ მხოლოდობითში: ზმნა არ ეთანხმება სახელს რიცხვში.

შეთანხმებას შეიძლება ადგილი ჰქონდეს სახელსა და სახელს შორის: „ბეჯითი სტუდენტი“, „ბეჯითმა სტუდენტმა“... პირველ შემთხვევაში სახელი „სტუდენტი“ სახელობითშია, ის სახელიც, რომელიც მას განმარტავს („ბეჯითი“) სახელობითშია. „ბეჯითი“ ეთანხმება სახელს „სტუდენტი“ ბრუნვაში. ასევე შესიტყვებაში „ბეჯითმა სტუდენტმა“ შესიტყვების პირველი წევრი („ბეჯითმა“) მოთხრობითს ბრუნვაშია და ეთანხმება შესიტყვების მეორე წევრს („სტუდენტმა“) ბრუნვაში.

მართვა ეწოდება შესიტყვების წევრთა ისეთ **დამოკიდებულებას**, როდესაც **ერთი წევრი მოითხოვს მეორეს ისეთ ფორმაში**, რომელიც **თვით მას ან საერთოდ არ შეიძლება ჰქონდეს** ანდა, საერთოდ შეიძლება ჰქონდეს, **მაგრამ მოცემულს შემთხვევაში არ გააჩნია**.

„უნივერსიტეტის წინ ვარაზის ხევა“; ამ შესიტყვების პირველი ორი წევრი ერთმანეთთან გარკვეულს დამოკიდებულებაშია: ვერ ვიტყვით: „უნივერსიტეტს წინ ვარაზის ხევა“ ანდა უნივერსიტეტმა წინ ვარაზის ხევა“, არც „უნივერსიტეტით წინ ვარაზის ხევა“, არამედ მხოლოდ ასე: „უნივერსიტეტის წინ ვარაზის ხევა“. ამ ორი წევრიდან პირველი („უნივერსიტეტის“) — სახელია, ცვალებადი სიტყვა, მეორე („წინ“) უცვლელი სიტყვაა; ეს უკანასკნელი ყოველგვარ კონტექსტში ამ სახით წარმოგვიდგება; ცხადია, მას ბრუნვა და არც სხვა რაიმე მორფოლოგიური კატეგორია არ გააჩნია; და მაინც ის მოითხოვს, რომ

¹ „თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის თვალსაზრისით“ იმიტომ ვამბობთ, რომ ძველ ქართულში „ამხანაგები მუშაობს“ კანონიერი შესიტყვება იქნებოდა: სინტაქსის ნორმები ისევე ცვალებადია, როგორც ყოველი სხვა ენობრივი ნორმა.

მასზე დამოკიდებული სახელი იყოს ნათესაობითს ბრუნვაში: უნივერსიტეტის წინ, სახლის წინ, ჩემ წინ... უფორმო სიტყვა („წინ“) მართავს სახელს („უნივერსიტეტი“) ბრუნვაში.

სახელი შეიძლება მართოს თანდებულმაც; ვცხოვრობ **ქმას-თან**; არ შეიძლება: ვცხოვრობ **ქმისთან**¹ ანდა **ქმადთან** ან **ქმითან**: **-თან** თანდებული მოითხოვს მიცემითს ბრუნვას ანუ, სხვანაირად რომა ვთქვათ, მართავს სახელს მიცემითს ბრუნვაში. სხვა თანდებულები სხვა ბრუნვებს მართავენ: **-მდის** (II მდ) მართავს ვნებითს ბრუნვას (ქალაქამდის ← ქალაქადმდის), **-კენ**, **-თვის** — ნათესაობითს ბრუნვას (სკოლისაკენ, სკოლისათვის...) და სხვა.

უფორმო სიტყვაც, თანდებულიც ჩვენს მაგალითებში სახელისაგან მოითხოვენ ბრუნვას, ე. ი. იმას, რაც მათ არც ამ შემთხვევაში გააჩნიათ და არც საერთოდ შეიძლება ქონდეთ.

ამგვარადვე შესიტყვებაში „ამხანაგი მუშაობს“, „მუშაობს“ მესამე პირის ფორმითაა წარმოდგენილი, თუმცა „ამხანაგი“ სახელია და პირის მიხედვით ცვლის უნარს მოკლებულია, მას პირები არ გააჩნია: სახელი („ამხანაგი“) მოითხოვს ზმნისაგან გარკვეულ პირს ანუ მართავს ზმნის პირს.

პირუკუ, შესიტყვებაში: „დავითმა ფანქრით დახატა სიმონის სურათი“, ზმნა „დახატა“ მოითხოვს სახელს „ფანქრით“ მოქმედებითს ბრუნვაში („დახატა“ რით? — ფანქრით!); თუმცა ზმნა („დახატა“) ბრუნვის მიხედვით არ იცვლება, ბრუნვის ფორმა მას არ გააჩნია. წინა მაგალითში სახელი მართავდა ზმნის პირს, აქ ზმნა მართავს სახელის ბრუნვას.

„პროფესორი სტუდენტის წარმატებით კმაყოფილია“. — ამ შესიტყვებაში ორი სახელი („სტუდენტის წარმატებით“) ერთმანეთთან გარკვეულს შინაარსობლივს კავშირშია: „სტუდენტის“ ამხსნელი სიტყვაა მომდევნო სიტყვისათვის: კმაყოფილია ვისი წარმატებით? „სტუდენტის წარმატებით“. პირველი დამოკიდებულია მეორეზე: მეორემ შეიძლება იცვალოს ბრუნვა, პირველი ისევ ნათესაობითში დარჩე-

¹ „ქმისა თანა“ შესაძლებელი იყო ძველს ქართულში; ამის ნაშთს წარმოადგენს ახლანდელი მასდარიანი გამოთქმები („ამის მიღებისთანავე“), სადაც გვაქვს „თანა“ და „ვე“ ნაწილაკი.

ბა — სტუდენტის წარმატება, სტუდენტის წარმატებამ, სტუდენტის წარმატებას, სტუდენტის წარმატებად. რა ბრუნვაშიც არ უნდა იყოს „წარმატება“, წინა ამხსნელი სიტყვა („სტუდენტის“) ნათესაობითს ბრუნვაში გვექნება: სახელი „წარმატებით“ მოითხოვს სახელისაგან „სტუდენტი“ ნათესაობითს ბრუნვას; „წარმატება“ სახელს შეიძლება ქონდეს ნათესაობითი ბრუნვა, მაგრამ ამ შემთხვევაში არ გააჩნია. „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვას პროფესორი აწარმოებს“ — ამ შესიტყვებაში ორივე სახელი ნათესაობითს ბრუნვაში აღმოჩნდა, მაგრამ არა იმიტომ, რომ მათ შორის შეთანხმებას აქვს ადგილი, არამედ იმიტომ, რომ „წარმატება“ ნათესაობითს ბრუნვაში მოითხოვს „აღრიცხვა“-სიტყვამ: აღრიცხვა — რისა? წარმატებისა... ვისი წარმატებისა? სტუდენტის წარმატებისა: „აღრიცხვა“ მოითხოვს ნათესაობითს ბრუნვას „წარმატება“-სიტყვისაგან, ეს უკანასკნელიც მოითხოვს ნათესაობითს „სტუდენტ“-სიტყვისაგან. შეიძლება „აღრიცხვა“-სიტყვაც ნათესაობითს ბრუნვაში მოყვეს, თუ ამას ახალი მმართველი სახელი ან სხვა სიტყვა მოითხოვს: „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვის წინ ჩავატარებთ განმეორებას“ ანდა „სტუდენტის წარმატების აღრიცხვის ვადები გამოცხადებულია“... აქ „ვადები“ მართავს სიტყვას „აღრიცხვის“, ეს უკანასკნელი — სიტყვას „წარმატების“, ეს კიდევ თავის მხრივ — სიტყვას „სტუდენტის“: მივიღეთ მმართველ და მართულ სიტყვათა ჯაჭვი.

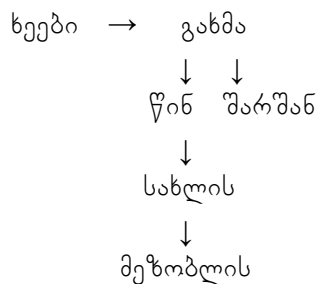
როგორც შეთანხმება, ისე მართვა სიტყვათა დამოკიდებულების გარკვეული სახეებია; დამოკიდებულება კი გულისხმობს გაბატონებულსა და დამოკიდებულ სიტყვებს: გაბატონებული სიტყვა ითანხმებს ან მართავს დამოკიდებულს; დამოკიდებული ან უთანხმდება გაბატონებულს ან იმართვის მის მიერ. შესაბამისად გვაქვს: **მთანხმებელი** და **შეთანხმებული, მმართველი** და **მართული** წევრები შესიტყვებისა.

მირთვა არც შეთანხმებაა და არც მართვა; ესაა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, **დამოკიდებულების ნოლ-ფორმა**; აქ ერთი სიტყვა უცვლელად „მიერთვის“ მეორეს; მაგალითად: „დავითმა უნივერსიტეტი **შარშან** დაამთავრა... სიმონი **ადრე** იწყებს მუშაობას...“ „შარშან“, „ადრე“ მართული სიტყვებია; შესიტყვების შინაარსის მიხედვით ისინი უკავშირდებიან ზმნას (დაამთავრა როდის? — შარშან... მუშაობას იწყებს როდის? — ადრე), მაგრამ არავითარი გარეგნული გამოხატულება ამ დამოკიდებულებას არ ახასიათებს; ეს გასაგებიცაა: ეს დამოკიდებული

სიტყვები უცვლელი (უფორმო) სიტყვებია: მათ არავითარ კონტექსტში არ შეუძლიათ სახე იცვალონ; ამიტომ დამოკიდებულებაში ყოფნა მათ ვერ დაეტყობათ. შესიტყვებაში ყველგან რომ ასეთი „დამოკიდებულება“ გვქონდეს, დამოკიდებულებაზე ლაპარაკი ზედმეტი იქნებოდა; მაგრამ მართვისა და შეთანხმების გვერდით ამგვარი „დამოკიდებულების“ აღნიშვნაც საჭიროა: როგორც ნოლ-ფორმა რეალურ ფორმებთან შეპირისპირებისას გამოიყოფა, ისე აქაც ეს ნოლ-დამოკიდებულება მართვა-შეთანხმებასთან შეპირისპირებით აღინიშნება. დამოკიდებულების ეს ნოლ-ფორმა არის მირთვა. მიერთვის უცვლელი (უფორმო) სიტყვა, თანდებულიც; თანდებული ცალკე ვერ მიიღებს მონაწილეობას შესიტყვებაში, ის მის მიერ მართულ სახელს ახლავს: დავითი ცხოვრობს ძმასთან... სტუდენტი ზის სკამზე მაგიდასთან აუდიტორიაში... -თან, -ზე, -ში თანდებულები და მათ მიერ მართული სახელები მიერთვიან ზმნას.

რაც უფრო მდიდარია ენა აფიქსებიანი სიტყვებით, მით უფრო დიდია **შეთანხმებისა** და **მართვის** ხვედრითი წონა შესიტყვებაში. რაც უფრო ღარიბია ენა აფიქსებიანი სიტყვებით, მით უფრო დიდია **მირთვის** ხვედრითი წონა შესიტყვებაში. უაფიქსო ენების შესიტყვებაში კი სიტყვათა დამოკიდებულება სხვა საშუალებებით გადმოიცემა (იხ. § 39).

§ 54. შესიტყვების აგებულება. მართვა-შეთანხმება-მირთვის შესახებ ნათქვამი რომ გამოვიყენოთ შესიტყვებაში: „მეზობლის სახლის წინ შარშან ხეები გახმა“, სიტყვათა ასეთ დამოკიდებულებას ვიპოვით: სახელი (ხეები) მართავს ზმნის (გახმა) პირს; ზმნის რიცხვი სახელის რიცხვს არ ეთანხმება; ზმნას მიერთვის: „შარშან“ და „წინ“; „წინ“ მართავს სახელს (სახლის); ეს უკანასკნელი მართავს მეორე სახელს (მეზობლის). ამ დამოკიდებულებათა გრაფიკული გამოხატულება ასეთი იქნებოდა:

ასეთია სულ უბრალო შესიტყვების აგებულება. გაცილებით ურორთულია დამოკიდებულების ქსელი ისეთ ქართულ შესიტყვებაში, რომელშიაც ორპირიანი ზმნა მონაწილეობს (იხ. ქვემოთ).

ამრიგად: სინტაქსი შეისწავლის შესიტყვებას. შესიტყვების შესწავლა ნიშნავს იმ დამოკიდებულების შესწავლას, რომლის შემწეობითაც აიგება სიტყვათა ორგანიზებული შენაერთი, შესიტყვება. სხვანაირად რომ ვთქვათ, **სინტაქსი შეისწავლის შესიტყვებას, როგორც სიტყვათა ორგანიზებულს შენაერთს, განიხილავს შესიტყვების ყოველ წევრს, როგორც შენაერთის მონაწილეს და ახასიათებს მას იმ როლის მიხედვით, რომელიც მას განეკუთვნება შენაერთის ორგანიზაციაში.**

§ 55. რას გამოხატავს შესიტყვება? შესიტყვება ერთზე მეტი სიტყვისაგან შედგება: ერთსიტყვიანი შესიტყვება შინაგან წინააღმდეგობას შეიცავს.¹ შინაარსობლივ თუ განვიხილავთ, შესიტყვება შეიძლება გადმოგვცემდეს სრულს მსჯელობას (ანუ, როგორც იტყვიან ხოლმე, აზრს) ანდა მსჯელობის (აზრის) ნაწილს და, არც თუ იშვიათად, უაზრობას.

სრულს აზრს გადმოგვცემენ ისეთი შესიტყვებები, როგორიცაა: შარშან მეზობლის სახლის წინ ხეები გახმა... დავითმა აქო სიმონი... საბჭოთა კავშირი აშენებს კომუნისმს... ფირდოუსი სპარსეთის უდიდესი მწერალია... დედამიწა ტრიალებს მზის გარშემო... და სხვა.

აზრის ნაწილი გადმოცემულია ასეთს შესიტყვებებში: ძმის ამხანაგი... დიალექტიკის ბუნება... პირველი მაისი... „მგზავრის წერილები“... „პალიასტომის ტბა“... „აღსავლის კარებთან“... თესვის კამპანიის წინ... და სხვ. პირველი შესიტყვება აზრის საგანს აღნიშნავს, ლოგიკურ სუბიექტზე მიუთითებს, პრედიკატი კი გვაკლია; შდრ. „ძმის ამხანაგი“ და: „ძმის ამხანაგი მოვიდა...“ „დიალექტიკის ბუნება“ და „დიალექტიკის ბუნება გარკვეულია“... „პირველი მაისი“ და: „პირველი მაისი პროლეტარიატის საერთაშორისო დღესასწაულია...“ „მგზავრის წერილები“ და „მგზავრის წერილები“ მშვენიერი ენითაა დაწერილი... „პალიასტომის ტბა“ ე. ნინოშვილის მოთხრობაა... „აღსავლის კარებთან“: „აღსავლის კარებთან“ კ. ჰამსუნის პიესის სახელია...² უკანასკნელ შესიტყვე-

¹ განსაკუთრებულია ზმნის პირიანი ფორმა (ცხოვრობს, დგას... გაქვს, მხატავს...); ამგვარი ცალკე სიტყვა პოტენციალური შესიტყვებაა.

² შესიტყვებები: „პირველი მაისი... მგზავრის წერილები... პალიასტომის ტბა... აღსავლის კარებთან“... შეიძლება პრედიკატის ნაწილადაც ვიგულოთ, თუ ვინიცობაა მათ ნაწარმოებების სახელწოდებებად არ დავსახავთ.

ბაში პრედიატის ნაწილი შეიძლება ვივარაუდოთ: „თესვის კამბანის წინ რაიადმასკომმა დიდი მუშაობა გააჩაღა“...

შესიტყვება შეიცავს უაზრობას, უაზრო წინადადებას წარმოადგენს: სამკუთხედში ოთხი კუთხეა... სამჯერ ხუთი არის შვიდი... „ღამხრჩვალის კატა მიათრევს ტრამვაის ვაგონს...“ „ჩვენთა მგელთაცა შესჭამენ თქვენი, ინდოთა, თხანია“... „მთვარეს ჰამბურგში აკეთებენ“... "Шел высокий человек низенького роста"... "Рано утром вечерком, поздно на рассвете, баба ехала пешком в раскидной карете; а за нею во всю прыть тихими шагами рак старался переплыть миску с пирогами"... ილია წინასწარმეტყველი ცოცხლად ამაღლდა ზეცად... დედამიწა ხარის რქაზეა მოთავსებული... ჰომიროსი მეთვრამეტე საუკუნის გერმანელი მოღვაწე იყო...

როგორც ფსიქიატრები აღნიშნავენ, ფსიქიკური აშლილობის დროს ავადმყოფები „თითქმის ყოველთვის გრამატიკულად სწორად გაფორმებულ წინადადებაში გამოხატავენ შიზოფრენიულ ასოციაციათა ნაფლეთების უაზრო გროვას“; მაგალითად, ერთი შემოილილი ამბობდა: „მე დიოგენის ჩამომავლობისა ვარ იმიტომ, რომ დიოგენი ფარნით ეძებდა ადამიანებს, მე კი ეს მიმაჩნია სისულელედ“ (იხ. მ. ო. გურვეიჩი და მ. ი. სერეისკი: „ფსიქიატრიის სახელმძღვანელო“, რუს., 1928 წ., მოსკ.-ლენინგრ., გვ. 289).

შეიძლება უბოლოვად განვაგრძოთ მაგალითების მოყვანა — მხატვრულ ნაწარმოებთაგან, ფოლკლორიდან, სარწმუნოებათა ისტორიიდან და სხვა. ეს სრული შესიტყვებებია, გავრცელებული წინადადებები; იმათი თვალსაზრისით, ვისგანაც ეს წინადადებები მომდინარეობს, ისინი გარკვეულ აზრებს შეიცავენ, უაზრო როდი არიან, მაგრამ მთქმელის თვალსაზრისით აზრიანი ობიექტურად უაზრობას წარმოადგენს. ვინც იმ დებულებიდან გამოვა, რომ წინადადება უთუოდ აზრიან შესიტყვებას უნდა წარმოადგენდესო, უნდა გაითვალისწინოს, რომ ურევს გრამატიკას ფორმალურ ლოგიკასთან კი არა, არამედ — მეტი კიდევ — გნოსეოლოგიასთან და **წარმოუდგენელ მოთხოვნილებას** აყენებს: **შესიტყვების სინტაქსურ გარჩევას წინ უძღოდეს გნოსეოლოგიური ანალიზი და უკანასკნელის საფუძველზე წყდებოდეს საკითხი — წარმოადგენს თუ არა წინადადებას ესა თუ ის შესიტყვება...**

თავის თავად ცხადია, ასეთი ახირებული მოთხოვნილების თვალსაზრისით ზღაპრების ტექსტები სინტაქსური ანალიზისათვის გამოუსა-

დეგარი იქნება: იქ წინადადებას ვეღარ ვიპოვით... ეს ცოტაა: იმ პრიმიტიულ ხალხთა მეტყველებაში, რომელთა აზროვნებასაც ალოგიკურობა (თუ წინარელოგიკურობა) ახასიათებს, წინადადებები ასში ერთი თუ აღმოჩნდება...

§ 56. სინტაქსი და სტილისტიკა. ყოველგვარი ნორმალური შესიტყვება სათანადო ენის სინტაქსის კანონიერ საგანს წარმოადგენს: მათემატიკურად ზუსტ დებულებას შეიცავს იგი, მეცნიერულად საეჭვო აზრს, საყოველთაოდ ცნობილ შემცთარ დებულებას თუ წარმოუდგენელ უაზრობას — სიტყვათა ორგანიზაციის წესები მათემატიკურ ფორმულაშიც („სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი ორ სწორს უდრის“) და საყოველთაოდ ცნობილ უაზრობაშიც („დედამიწა ხარის რქაზეა მოთავსებული“) ერთნაირია, ამ წესების გასათვალისწინებლად ორივე თანაბრად გამოდგება.

კი, მაგრამ — შესიტყვების შინაარსი? შესიტყვების შინაარსი იმ სამეცნიერო დისციპლინის საგანს წარმოადგენს, რომლიდანაც არის აღებული შესიტყვება: „სამკუთხედის კუთხეთა ჯამი ორ სწორს უდრის“ — ამ შესიტყვების შინაარსი გეომეტრიის საქმეა და არა ენათმეცნიერებისა... ასევე: ნაცარქექიამ ცხრათავიანი დევი გააქცია... ცხენს მოახტა, მარჯვენა ყურიდან უნაგირი გამოიღო, მარცხენიდან — მათრახი... — ამგვარ შესიტყვებათა შინაარსს ფოლკლორი სწავლობს და სხვა.

არის შინაარსის ერთი მხარე, სახელდობრ, ლოგიკური აგებულება შესიტყვების შინაარსისა — სუბიექტისა და პრედიკატის გამოყოფა — ამის გარკვევა, როგორც თვით სახელწოდებიდან („ლოგიკური აგებულება“) ჩანს, ლოგიკის საქმეა¹ და არა ენათმეცნიერებისა.

მაგრამ არის სხვა რამ, რაც ენათმეცნიერებას ეხება და რასაც ვერც ერთი სხვა სამეცნიერო დისციპლინა ვერ იკისრებს: ის მიმართება, რომელიც არსებობს იმას შორის, რაც მთქმელს სურს გადმოსცეს და იმ სიტყვებს შორის, რომლებიც ამ მიზნით მას აქვს ნახმარი; **რამდენად შეეფერება გადმოსაცემ შინაარსს სათანადო სიტყვები? ამ**

¹ ეს საქმე ძალიან საჭირო საქმეა, განსაკუთრებით სკოლის სინამდვილისათვის. და თუ მას ენის მასწავლებელი კიდებს ხელს, ეს იმიტომ, რომ სკოლაში არც ერთი სხვა საგანი არ მოიპოვება, რომლის მასწავლებელიც ამ საქმეს თავის საქმედ თვლიდეს.

გადმოსაცემი შინაარსის თვალსაზრისით რა მიმართებაშია ერთმანეთთან სიტყვები? სხვანაირად რომა ვთქვათ, **სიტყვების ურთიერთობა მნიშვნელობის თვალსაზრისით** — აი საკითხი, რომელსაც ენათმეცნიერება გვერდს ვერ აუხვევს, თუ უნდა თავისი ობიექტი ყოველმხრივ გააშუქოს.

სიტყვების ურთიერთობა შესიტყვების აგებულების თვალსაზრისით — სინტაქსის საქმეა; სიტყვების ურთიერთობა მნიშვნელობის თვალსაზრისით, გადმოსაცემი შინაარსის თვალსაზრისით — სტილისტიკის საქმეა. შესაძლებელია შესიტყვება სინტაქსურად სწორად იყოს აგებული, მაგრამ სტილისტიკურად უმართებულო იყოს; პირუკუ: შეიძლება სტილისტიკურად გამართული იყოს შესიტყვება, მაგრამ სინტაქსურ შეცდომებს შეიცავდეს; დასასრულ: შეიძლება სტილისტიკურადაც სწორი იყოს და სინტაქსურადაც ანდა პირუკუ: სტილისტიკურადაც უმართებულო იყოს და სინტაქსურადაც.

„დავითმა შეურაცხყოფა გაუკეთა სიმონს“: სიტყვათა ორგანიზაცია, სინტაქსური მხარე უნაკლოა, სტილისტიკურად — აუტანელია: „შეურაცხყოფა“ და „გაუკეთა“ მნიშვნელობის მიხედვით ქართულში ერთმანეთს სრულებით არ შეეფერება; შესიტყვებაში „შეურაცხყოფა გაუკეთა“ სიტყვები ფორმით ერთმანეთს შეეფერება, მნიშვნელობით — არა! ქართულია: „შეურაცხყოფა მიაყენა“...

„მატარებელი გაჩერდა სემაფორზე“: სინტაქსური მხარე წესიერია; სტილი უვარგისი: **-ზე** თანდებული გამოუსადეგარია იმ შინაარსის გადმოსაცემად, რომელიც ამ შესიტყვებას აქვს; უნდა იყოს: „მატარებელი გაჩერდა სემაფორთან“.

„დავითმა დაპირდა სიმონს დახმარება“, „დავითმა მოუყვა სიმონს ამბავი“ სტილისტიკურად გამართული შესიტყვებებია, მაგრამ სინტაქსურად ორივე უმართებულოა, — „დაპირდა“, „მოუყვა“ გარდაუვალი ზმნებია და ამიტომ უნდა იყოს: „დავითი დაპირდა სიმონს დახმარებას“, „დავითი მოუყვა სიმონს ამბავს“.

სტილისტიკურს შეცდომას სინტაქსურიც ერთვის ასეთს შესიტყვებაში: „ვარსქენი, გამხეცებული ცოლის ასეთ მოქცევაზე, უხეშად სცემს შუშანიკს...“ „გამხეცებული“ რით? მოქცევით (და არა „მოქცევაზე“); სცემს დაუზოგავად (და არა „უხეშად“: გამხეცებული თუ იყო, ნაზად ცემა არ გამოუვიდოდა!). პირველი შეცდომა სინტაქსურია, მეორე — სტილისტიკური.

§ 57. შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების მნიშვნელობა. სინტაქსს თავისი საგანი აქვს, სტილისტიკას — თავისი; სინტაქსური ანალიზი — ერთია, სტილისტიკური — მეორე; მჭიდრო კავშირშია ერთი მეორესთან, მაგრამ მათი აღრევა დაუშვებელია: სწორედ ამიტომაც საჭირო სრულის გარკვეულობით დავიცვათ საზღვრები მათ შორის, რომ მეტად მჭიდროა კავშირი. საზღვრის დაცვა, რა თქმა უნდა, კავშირის გაწყვეტას არ მოასწავებს, არამედ ამ კავშირის ჯეროვნად დაფასებასა და გამოყენებას.

რჩება ერთი პრინციპული საკითხი: უდავოა, რომ არსებობს მჭიდრო კავშირი **აგებულების მიხედვით** სიტყვათა ურთიერთობასა და **მნიშვნელობის მიხედვით** სიტყვათა ურთიერთობას შორის. განა მიზანშეწონილი არ იქნებოდა, ჯერ შეგვესწავლა სიტყვათა ურთიერთობა მათი მნიშვნელობის მიხედვით (რამდენად შეეფერება ერთი სიტყვა მეორეს მნიშვნელობის მიხედვით) და შემდეგ **ამაზე დაგვეფუძნებინა** სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით (რამდენად შეეფერება ერთი სიტყვა მეორეს აგებულების მიხედვით, შეთანხმება-მართვის თვალსაზრისით?). ერთი სიტყვით, ჯერ სტილისტიკის საკითხები მოგვეგვარებინა, შემდეგ **ამაზე დაგვემყარებინა** სინტაქსურ ამოცანათა გადაწყვეტა.

სტილისტიკით დაწყება, რა თქმა უნდა, პრინციპული თვალსაზრისით დავას არ იწვევს, თუ პრაქტიკულად ადვილი დასაძლევია აღმოჩნდა. ერთია მხოლოდ: მწვავედბა თანამიმდევრობის საკითხი მასალის დალაგებაში მარტივიდან რთული-საკენ გადასვლის თვალსაზრისით; თან ისიც არ შეიძლება დავივიწყოთ, რომ სტილისტიკა ფსიქოლოგიისა და ლოგიკის მიჯნაზე მდებარე დისციპლინაა, სინტაქსი კი წმინდა საენათმეცნიერო დარგია. მაინც ვიმეორებთ: სტილისტიკიდან დაწყება პრინციპის საკითხი კი არ არის, არამედ პრაქტიკული შესაძლებლობისა.

ამას ვერ ვიტყვით მეორე საკითხის შესახებ. შეიძლება თუ არა მნიშვნელობის მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობა საფუძვლად დავუდვათ აგებულების მიხედვით სიტყვათა ურთიერთობას? ეს შესაძლებელი იქნება, თუ პირველი განსაზღვრავს მეორეს, თუ **მნიშვნელობის მიხედვით** ერთნაირი ურთიერთობა ყოველთვის და ყველაგან **აგებულების მიხედვით** სიტყვათა ერთნაირ ურთიერთობას მოგვცემს. ეს აუცილებელი პირობაა, რომ პირველზე დავამყაროთ მეორე; და **ეს აუცილებელი პირობა არ გავაჩნია:**

1. სხვადასხვა ენაში **ერთნაირი მნიშვნელობის** შესიტყვება **სხვადასხვანაირი აგებულებისაა** და 2. ერთსა და იმავე ენაში **ერთნაირი მნიშვნელობის** შესიტყვება **სხვადასხვაგვარის აგებულებისა** გამოდის განვითარების **სხვადასხვა პერიოდში**.

უაფიქსო ენებში, როგორც ვიცით, შესიტყვებაში არც მართვას აქვს ადგილი და არც შეთანხმებას, მაგრამ თვით აფიქსიან ენებშიც ერთი და იმავე მნიშვნელობის შესიტყვება ერთი და იმავე აგებულებისა ჩვეულებრივ არ არის: „დავითი სთხოვს სიმონს“ და „Давид просит Симона“ ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა, მაგრამ სხვადასხვანაირი აგებულებისა; სინტაქსური ურთიერთობა ქვემოთ იქნება განხილული, აქ მხოლოდ ის აღვნიშნოთ, რომ „სიმონს“ მიცემითია. „Симона“ — ბრალდებითი... ასევე: დავითი ხშირად ხვდება სიმონს და Давид часто встречается с Симоном განსხვავებულია აგებულების მიხედვით: სიმონს მიცემითია; მისი რუსული შესატყვისი „Симону“ კი არ არის, არამედ „с Симоном“, მოქმედებითი ბრუნვა, თანდებულიანი.

შევადაროთ ქართული: „დავითი აქებს სიმონს“, „დავითმა აქო სიმონი“, „დავითს უქია სიმონი“ და სათანადო რუსული შესიტყვებები: Давид хвалит Симона, Давид похвалил Симона, Давид, оказывается, похвалил Симона. ბრუნვათა სხვაობა ამ თავითვე შესამჩნევია ისევე, როგორც ზევით; ამაზე არ შევჩერდებით; მესამე რუსულ შესიტყვებას ჩართული სიტყვა (оказывается) დაჭირდა, რომ ქართული გამოთქმა გადმოეცა; ამ მხრივაც მხოლოდ ამის აღნიშვნით დაგკმაყოფილდეთ და გაავანალიზოთ შესიტყვებათა აგებულება რუსულში და ქართულში.

Давид хвалит Симона: Давид სახელი მართავს ზმნის (хвалит) პირს და ითანხმებს რიცხვს; хвалит თავის მხრივ მართავს სახელის (Симона) ბრუნვას. პირველი სახელი, ზმნის მმართველი სახელი, ესაა **ქვემდებარე**; ზმნა, რომელსაც მართავს და ითანხმებს ქვემდებარე, არის **შემასმენელი**; ზმნის მიერ მართული სახელი (Симона) არის **დამატება**. სქემატურად ეს ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

როგორია მდგომარეობა ქართულს შესიტყვეებში? პირველი, რაც ყურადღებას იქცევს, ესაა სახელთა ბრუნვის ცვლა: დავითი აქებს — დავითმა აქო — დავითს უქია... აქებს სიმონს — აქო სიმონი... სახელთა ბრუნვის ცვლა გამოიწვია ზმნამ: აქებს — აქო — უქია... სხვაგვარი ზმნა რომ აგველო, ამ ცვლილებას ადგილი არ ექნებოდა: დავითი იზრდება, დავითი გაიზარდა, დავითი გაზრდილა, ანდა: დავითი ემალება სიმონს, დავითი დაემალა სიმონს, დავითი დამალვია სიმონს...

სახელთა ბრუნვის ცვლა დამოკიდებულია ზმნაზე, სხვანაირად რომა ვთქვათ, გ არ დ ა მ ა ვ ა ლ ი ზ მ ნ ა (ა ქ ე ბ ს) მ ა რ თ ა ვ ს სა ხ ე ლ თ ა ბ რ უ ნ ვ ე ბ ს .

თავის მხრივ სახელები მართავენ ზმნის პირს: დავითი აქებს, შენ აქებ, მე ვაქებ... აქებს სიმონს, გაქებს შენ, მაქებს მე. ზმნა ორპირიანია და ორივე სახელის პირი ზმნაში წარმოდგენილია ან რეალურად („დავითი“ -ს სუფიქსით) ან პოტენციურად (სახელი „სიმონს“).

რიცხვის მხრივ კი ორივე სახელს თანაბარი სინტაქსური ძალა არ გააჩნია: ისინი აქებენ მას: „ისინი“ ითანხმებს ზმნას მრავლობითში; დავითი (ის) აქებს მათ: „მათ“ არ ითანხმებს ზმნას მრავლობითს რიცხვში.

ამგვარად: შესიტყვებაში „დავითი აქებს სიმონს“ ორივე სახელის ბრუნვას მართავს ზმნა; ორივე სახელი მართავს ზმნის პირს; ერთი სახელი (დავითი) ითანხმებს ზმნას მრავლობითში, მეორე (სიმონს) — არა. რუსულთან შედარებით სიტყვათა დამოკიდებულება აქ შეუდარებელივით ულია; ზმნა შესიტყვების დედაბოძია; მასში იყრის თავს სინტაქსური დამოკიდებულების ძაფები. ზმნასთან შედარებით სახელთა როლი მეორეხარისხოვანია; ორი სახელიდან პირველის (დავითი) სინტაქსური როლი უფრო დიდია, ვინემ მეორისა (სიმონს).

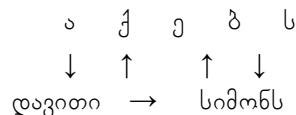
საგულისხმო ისაა, რომ მხოლოდ მმართველი ან მხოლოდ მართული წევრი ამ ქართულს შესიტყვებაში არ მოიპოვება: მმართველი ერთი ნიშნის მიხედვით მეორე ნიშნის მიხედვით მართულია **იმავე სიტყვის მიმართ**: ზმნა მართავს სახელის ბრუნვას, მაგრამ მისი პირი და რიცხვი დამოკიდებულია სახელზე და პირუკუ.

აქედან დასკვნა: ამგვარ ქართულ შესიტყვებაში არსებულ სინტაქსურ დამოკიდებულებას მართვა-ცნება ვერ გამოხატავს; აქ საქმე

გვაქვს ურთიერთ მართვა-შეთანხმებასთან, კოორდინაციასთან.¹ ზმნა — ძირითადი კოორდინატია, როგორც კოორდინაციის ცენტრი. სახელე-ბიც კოორდინატებს წარმოადგენენ: ერთი მათგანი (დავითი) — დიდი კოორდინატია (მას ქვემდებარის ადგილი უჭირავს); იგი მართავს ზმნის პირს და ითანხმებს მას მრავლობითში; მეორე სახელი (სიმონს) — მცირე კოორდინატია (იგი დამატების ადგილას გვევლინება): იგი მართავს ზმნის პირს, მაგრამ არ ითანხმებს ზმნას მრავლობითში.

კოორდინაცია და კოორდინატები: ძირითადი, დიდი, მცირე — აი რას იძლევა ამგვარი ქართული შესიტყვების აგებულების ანალიზი.²

სქემატურად კოორდინაციის პროცესი ასე შეიძლება გამოვსახოთ:

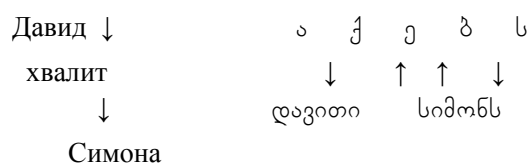

შეიძლება ტერმინი კოორდინაცია (შეწყობა ერთმანეთთან, თანა-ლაგება...) და კოორდინატები ჯეროვნად ვერ გამოხატავდეს ქართულში შესიტყვების სინტაქსურ მექანიზმს; ამ ტერმინოლოგიურ მხარეს აქ ჩვენთვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს: თავი და თავია ამ ტერმინით აღნიშნული ცნების შინაარსი, მისი თავისებურება — **რთული სინტაქსური ურთიერთობა საურთიერთო მართვისა** — სახელებისა ზმნის მიერ და ზმნისა იმავე სახელების მიერ. სინტაქსური მექანიზმის ეს სირთულე ქართულს შესიტყვებაში შემთხვევითი არ არის; იგი შინაგანის აუცილებლობით გამომდინარეობს იმ დიდმნიშვნელოვანი მორფოლო-გიური ფაქტიდან, რომ ქართულში მოიპოვება **ორპირიანი ზმნა**, კერძოდ, ორპირიანი **გარდამავალი ზმნა: ზმნის ორპირიანობა მორფოლოგიაში იძლევა კოორდინაციას სინტაქსში**.

რუსულისა და ქართული შესიტყვების სინტაქსური მექანიზმის სხვაობის თვალსაჩინო სურათს წარმოადგენს სათანადო სქემათა შედარება:

¹ კოორდინაცია ლათინური სიტყვაა; ნიშნავს „თანაწყობას“, „თანალაგებას“, ერთმანეთთან „შეწყობას“.

² დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორისავე: „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში“, I, 1928, გვ. 261 (და შემდგ.) და „რა თავისებურებები ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას?“ — „კულტურ. აღმშენებლ.“, 1930, №7/8 გვ. 705-41.

მნიშვნელობის მხრივ სიტყვათა ურთიერთობა ქართულსა და რუსულს შესიტყვებაში ერთნაირია: მაქებარია დავითი, ქების საგანია — სიმონი...

აგებულების მხრივ სიტყვათა ურთიერთობა ქართულს შესიტყვებაში არსებითად სხვაგვარია, ვინემ რუსულში; გარეგნულადაც ეს თვალში გვეცემა: სახელთა ბრუნვა რუსულს შესიტყვებაში ყველა დროში იგივეა, რაც აწმყოში (Давид хвалит, похвалил, похвалит), ქართულში კი სახელების ბრუნვა ცვალებადია აწმყოსთან შედარებით ნამყო ძირითადში (აქო დავითმა სიმონი) და თურმეობითს პირველში (უქია დავითს სიმონი).¹

საერთოდ, მართვის მხრივ სხვადასხვა ენის შესიტყვებებს დიდი სხვაობა ემჩნევათ. შეთანხმების ხაზით სხვაობა მინიმალურია; ასე, მაგალითად, „ახალი წიგნი“ და „новая книга“ — ორივეში წინა წევრი ეთანხმება მომდევნოს; მიზეზი ის ურთიერთობაა, რომელიც ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობას შორის არსებობს: „ახალი“ განმარტავს სიტყვას წიგნი, აღნიშნავს რა მის ერთ-ერთ თვისებას; თვისების აღმნიშვნელი სიტყვა ეთანხმება საგნის აღმნიშვნელ სიტყვას, — ასეა ქართულში, ასევეა — რუსულში. მაგრამ საკმარისია ავიღოთ შესიტყვება „კობტა წიგნი“ — „изящная книга“, რომ სხვაობამ იჩინოს თავი: კობტა წიგნმა, კობტა წიგნს, კობტა წიგნით... — изящная книга, изящной книги, изящною книгою; რუსული изящная ყველა ბრუნვაში ეთანხმება книга-ს, ქართულში სახელობითის გარდა შეთანხმება არსად ჩანს, მსაზღვრელი ცვლილებებს არ განიცდის; მართალია, თუ რიგს შევუცვლით მსაზღვრელსა და საზღვრულს, ქართული და რუსული შესიტყვება ერთნაირი აგებულებისა აღმოჩნდება (წიგნი კობტა, წიგნმა კობტამ, წიგნსა კობტას...), მაგრამ ახალი ქართულისათვის ასეთი წყო-

¹ ნამყო ძირითადის კონსტრუქცია დროთა მთელ მეორე ჯგუფზე ვრცელდება. თურმეობითი პირველისა — დროთა მთელ მესამე ჯგუფზე.

ბა არ არის ჩვეულებრივი და მისი გამოყენების არე შეზღუდულია. ძალაში რჩება დებულება, რომ ამ შემთხვევაში **მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის არ არის ისეთი სინტაქსური ურთიერთობა, როგორცაა რუსულ მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის: მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირმა ურთიერთობამ ვერც აქ უზრუნველყო აგებულების მხრივ ერთნაირობა სხვადასხვა ენაში.**

მაგრამ აღსანიშნავი აქ სხვა რამეცაა; თვით ქართულში მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის სინტაქსური ურთიერთობა ყოველთვის ერთნაირი არ იყო. ძველს ქართულში მსაზღვრელი ყოველთვის ეთანხმებოდა საზღვრულს; „კობტა წიგნი“ რომ ძველებურად დავაბრუნოთ, გვექნება: კობტა წიგნი, კობტამან წიგნმან, კობტასა წიგნსა, კობტად წიგნად და სხვა.

დასკვნა: **მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირმა ურთიერთობამ ერთი ენის განვითარების პროცესშიც ვერ უზრუნველყო შესიტყვებათა ერთნაირი აგებულება.**

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა **სხვადასხვა ენაში** რომ ვერ უზრუნველყოფდა სიტყვათა ერთნაირს ურთიერთობას, ეს იმ თავითვეც შეგვეძლო დაგვესკვნა იმ **მარტივი, მაგრამ ძირითადი მნიშვნელობის ფაქტიდან**, რომ **ურთიერთობის აღნიშვნის საშუალებები სხვადასხვა ენაში განსხვავებულია** (იხ. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია), **თუმცა სიტყვით გადმოსაცემი ობიექტური ვითარება ერთნაირია...**

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა **ერთსა და იმავე** ენაში რომ ვერ უზრუნველყოფდა სიტყვათა ერთნაირს ურთიერთობას, ესეც აპრიორი შეგვეძლო გამოგვეყვანა იმ დებულებიდან, რომ ენობრივი სისტემის ყოველი მხარე, — და, მაშასადამე, სინტაქსიც, — ცვალებადია. **მნიშვნელობის მხრივ არსებული ურთიერთობა ვერა წყვეტს შესიტყვების აგებულების საკითხს, სტილისტიკური კატეგორიები ვერ დაედება საფუძვლად სინტაქსურ კატეგორიებს, — უკანასკნელთა ანალიზი საკუთარს საზომს საჭიროებს.**

მნიშვნელობის კატეგორიებზე დაყრდნობა აქ **იმავე შედეგებს მოგვცემდა, რასაც იძლევა სემასიოლოგიური პრინციპი მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციაში.**

§ 58. სინტაქსის სხვაგვარი გაგება. სინტაქსის აქ წარმოდგენილი გაგება შედარებით ახალია; მისთვის დამახასიათებელი მთავარი მომენტები წარმოდგენილია ჯონ რისის წიგნში: „რა არის სინტაქსი“ (1894 წ.). ჯ. რისის შეხედულებასთან შედარებით სხვაობაც საგრძნობია, მაგრამ ამის დეტალური გარკვევა აქ უადგილო იქნებოდა.

მოიპოვება სინტაქსის საგნისა და მეთოდის სხვაგვარი გაგებაც. ზოგადად მათი მიმოხილვა მიუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს მით უფრო, რომ სინტაქსის პრობლემატიკა უაღრესად რთულია და შედარებით ნაკლებად შესწავლილი.

ამ მხრივ სინტაქსის ორი სხვადასხვაგვარი განსაზღვრებაა განსახილველი. ერთი მათგანის მიხედვით **სინტაქსი არის მოძღვრება სიტყვის კლასებისა და სიტყვის ფორმების მნიშვნელობის შესახებ**, მეორის თანახმად — **სინტაქსი არის მოძღვრება წინადადების შესახებ**.¹

შეხედულება, რომ სინტაქსი შეისწავლის სიტყვათა კლასებისა და სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობას, წამოაყენა სლავური ენების მკვლევარმა მიკლოვიჩმა; მისი „სლავური ენების შედარებითი გრამატიკის“ მეოთხე ტომის — „სინტაქსის“ — (1872 წ.) პირველსავე თავში ნათქვამია: „გრამატიკის“ ის ნაწილი, რომელმაც უნდა განიხილოს სიტყვათა კლასებისა და სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობა, არის სინტაქსი. სინტაქსი ამისდა მიხედვით განიყოფება ორ ნაწილად, რომელთაგანაც პირველის საგანია სიტყვათა კლასების, მეორისა კი — სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობა“. სიტყვათა კლასებში მიკლოვიჩი გულისხმობს მეტყველების ნაწილებს და სინტაქსის პირველ ნაწილში იხილავს: 1. არსებით სახელს; 2. ზედსართავ სახელს — მის სქესსა და რიცხვს; 3. რიცხვითს სახელს; 4. ნაცვალსახელს; 5. ზმნისართს; 6. კავშირსა და

¹ საკმაოდ ხშირად სინტაქსში განიხილავენ ფორმათა (მაგ. ბრუნვათა) მნიშვნელობასაც და წინადადებასაც; ასეთი სინტაქსი სრულებითაც არ ასაბუთებს, რატომ სწავლობს ის სწორედ ამ საგნებს და ამ თვალსაზრისით. რამდენადაც ასეთ შემთხვევაში დასაბუთებულ შეხედულებასთან არა გვაქვს საქმე, ცალკე მიმდინარეობად მისი გამოყოფა არ იქნებოდა გამართლებული; არას ვამბობთ აგრეთვე უკანასკნელ ხანებში ობიექტური იდეალიზმის წარმომადგენლის ფილოსოფოს ედმ. ჰუსერლის ზეგავლენით წამოწყებულ ორიგინალურ ცდაზე პორცივისა (1925), რომელსაც სინტაქსი მიაჩნია მოძღვრებად მნიშვნელობათა შესახებ — „მნიშვნელობის“ სრულიად თავისებური გაგებით: ეს შეხედულება ჯერ საპროგრამო მსჯელობის ფარგლებს არ გასცილებია.

7. ზმნას — მნიშვნელობის მიხედვით, რა თქმა უნდა! სინტაქსის მეორე ნაწილი მოგვიტხოვს სიტყვათა ფორმების მნიშვნელობათა შესახებ; ეს ფორმებია: სახელთა ბრუნვები; პირი, რიცხვი, დრო და კილო ზმნათა; ამათ მნიშვნელობათა ანალიზს უნდება მეორე ნაწილი. გაკვრით, ამა თუ იმ მნიშვნელობასთან დაკავშირებით, მიკლოშიჩი შენიშნავს, მაგ.: „ეს არის სუბიექტი, რომელსაც ლოგიკის (სათანადო) ცნებისაგან განსხვავებით გრამატიკული შეიძლება ვუწოდოთ“; ასევე: „პრედიკატს, რამდენადაც ზმნა პრედიკატს გამოხატავს, ეწოდება გრამატიკული პრედიკატი“. მაგრამ ეს ცნებები, ისევე, როგორც წინადადება-ცნება (მაგ., უსუბიექტო წინადადებათა შესახებ მსჯელობისას) ამოტივტივდება ხოლმე აქა-იქ იმდენად, რამდენადაც მნიშვნელობათა ანალიზისას მკვლევარი გვერდს ვერ უხვევს ამ ტერმინებს — და მხოლოდ!

ვერვინ უარყოფს, რომ მიკლოშიჩის შეხედულებას ერთგვარი თანამიმდევრობა და შინაგანი მთლიანობა ახასიათებს: ფონეტიკა ბგერებს შეისწავლის, ცალკე სიტყვათა შედგენილობასა და ფორმას მორფოლოგია არკვევს, ამავე ცალკე სიტყვათა მნიშვნელობათ სინტაქსი იძიებს. სინტაქსი მორფოლოგიისაგან საგნის მიხედვით კი არ განიჩხევა, არამედ მხოლოდ თვალსაზრისით; საგანი ორივესათვის ერთია — ცალკე სიტყვა: მის ფორმას მორფოლოგია სწავლობს, მნიშვნელობას — სინტაქსი.

კითხვა იბადება: რაღა უნდა აკეთოს სემასიოლოგიამ, რომელიც გასული საუკუნის მეორე ნახევარში წლებიდან (1839 წ. რაიზიგის მიერ) ცალკე საენათმეცნიერო დისციპლინად იქნა გამოყოფილი და რომელსაც მნიშვნელობათა კვლევა დაესახა მიზნად? რა მიმართებაში იმყოფება ეს სემასიოლოგია სინტაქსთან, რომელიც აგრეთვე სიტყვის მნიშვნელობას სწავლობს? ამ კითხვაზე პასუხი არა ჩანს. გარკვეული პასუხი კი აუცილებელია, თუ გვინდა ნათელი იყოს ენათმეცნიერების სხვადასხვა დარგებს შორის არსებული ურთიერთობა. გარდა ამისა: მიკლოშიჩს განუხილველი რჩება ის ურთიერთობა, რომელიც სიტყვებს შორის არსებობს, რომელიც ცალკე სიტყვათაგან ქმნის მწყობრ ერთეულს, შესიტყვებას, და რომელიც სინტაქსის საგნად იყო მიჩნეული სრულიად საფუძვლიანად ჯერ კიდევ აპოლონიოს დისკოლოს მიერ (მეორე საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვისა). ამ სპეციფიკური სინტაქსური სინამდვილის უყურადღებოდ დატოვება ისეთი ნაკლია, რომელსაც ვერ დაფარავს ზემოხსენებული ღირსება მიკლოშიჩის შეხედულებისა.

მიკლოშიჩის გაგება ყველაზე ნაკლებად არის გავრცელებული. როგორც ვიცით, ეს არ ითქმის მეორე შეხედულების შესახებ, რომელიც სინტაქსს თვლის მოძღვრებად წინადადების შესახებ.

პირველი საკითხი, რომელიც ამ გაგების ნიადაგზე წამოიჭრება, არის წინადადების განსაზღვრის საკითხი: რა არის წინადადება? შევხვდებით ორნაირ პასუხს. ერთი ასეთია: წინადადება არის აზრი გამოთქმული ზეპირად ან წერით. და შემდეგ: საგანი, რომლის შესახებაც ლაპარაკია წინადადებაში, არის ქვემდებარე; ის, რაც ქვემდებარის შესახებ არის ნათქვამი, შემასმენელია.

ეს გაგება პრიმიტიულია; ის არც კი ამჩნევს, რომ „აზრი“, „საგანი“ გრამატიკის შესწავლის ობიექტი ვერ იქნება, არ ამჩნევს, რომ წარმოდგენილი განსაზღვრება ქვემდებარისა სიტყვა-სიტყვით იმეორებს სუბიექტის განსაზღვრებას ტრადიციული ფორმალური ლოგიკის მიხედვით, ხოლო შემასმენლის განსაზღვრება იმავე ფორმალური ლოგიკის პრედიკატის განსაზღვრებაა. ამგვარად, ზემოხსენებული ქვემდებარე და შემასმენელი სინტაქსურ და, საერთოდ, გრამატიკულ ცნებას არ წარმოადგენს: უნდა მოეცათ სინტაქსური ცნებები, მათ ნაცვლად მოცემულია ფორმალური ლოგიკის ცნებები. სინტაქსური ცნებებისა და ფორმალური ლოგიკის ცნებების ერთმანეთში აღრევა მივიღეთ ქვემდებარისა და შემასმენლის განსაზღვრისას. ეს აუტანელი გაუგებრობაა; ეს გაუგებრობა მწვერვალს აღწევს წინადადების განსაზღვრებაში: „წინადადება არის აზრი“... დაახლოებით ეს იმას უდრის, ვინმემ რომ თქვას: „მუხა არის ცხოველი“ (რომელსაც რკო ასხიაო): — ე. ი. აქ დაშვებულია უხეში შეცთობა განსაზღვრების წესების თვალსაზრისით: უახლოეს გვარად (*genus proximum*-ად) წინადადებისათვის მიჩნეულია აზრი.

ასეთია პრიმიტიული გაგება წინადადებისა, ქვემდებარისა და შემასმენლისა. მოიპოვება ამავე ცნებათა განსაზღვრება ამავე თვალსაზრისით, ოღონდ უფრო ფრთხილი: იგი თავს აღწევს პრიმიტიული გაგების უხეშ შეცთობებს. ის არ ამბობს „წინადადება არის აზრი“, არამედ „წინადადება არის სიტყვა ან სიტყვათა შეერთება, რომელიც აზრს გამოხატავს“. ასევე: „ქვემდებარე არის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს იმ საგანს, რომლის შესახებაცაა ლაპარაკი“. „შემასმენელი არის სიტყვა, რომელიც აღნიშნავს, თუ რა არის ნათქვამი ქვემდებარის შესახებ“.

ერთი სიტყვით, ამ გაგების დამცველმა იცის, რომ აზრისა და მისი ნაწილების შესწავლა ლოგიკისა და ფსიქოლოგიის საქმეა და არა სინტაქსისა, რომ წინადადება სიტყვა ან სიტყვათა შეერთება, ქვემდებარეცა და შემასმენელიც აგრეთვე მხოლოდ სიტყვებია. ოღონდ იმის გარკვევა, რანაირი სიტყვა (თუ სიტყვათა შეერთება) არის წინადადება, — ხდება ლოგიკის ცნებების საშუალებით: თუ აზრს გამოხატავს, არის წინადადება, თუ არა-და — არა. აზრი ასეთ შემთხვევაში მსჯელობის, ლოგიკის ცნების მაგვირობას ეწევა. თუ წინადადება აზრის გამომხატველი სიტყვაა (თუ სიტყვათა შეერთება), წინადადების ნაწილებიც, — ქვემდებარე, შემასმენელი, — აზრის (მსჯელობის) ნაწილების, — სუბიექტის, პრედიკატის, — გამოხატულება უნდა იყოს. ესე იგი მსჯელობა (ფორმალური ლოგიკის ცნება) და მისი ნაწილები არის დასაყრდენი წინადადებისა და მისი ნაწილების განსაზღვრისათვის. ორიენტაცია ლოგიკის ცნებებზე დამახასიათებელია ასეთი შეხედულებისათვის. მარტივია მეთოდიც: გამოიხატება თუ არა ამა თუ იმ სიტყვაში (თუ სიტყვათა შეერთებაში) „აზრი“? ამით ირკვევა, გვაქვს თუ არა წინადადება; რომელი სიტყვა გამოხატავს მსჯელობის საგანს? ამ გზით ვეძებთ ქვემდებარეს; რომელი სიტყვა გვაჩვენებს, რა არის ნათქვამი ქვემდებარის შესახებ? ამით წყდება შემასმენლის საკითხი.

ზოგიერთი გარემოების გათვალისწინება გაგვირკვევს, რამდენად გამოსადეგია ეს მეთოდი წინადადებისა და მისი ნაწილების დასადგენად და რამდენად მიზანშეწონილია ლოგიკის ცნებებზე დაყრდნობით ხსენებული გრამატიკული ცნებების განსაზღვრა:

1. არის წინადადებათა რიგი (ე. წ. კითხვითი, ბრძანებითი, ნატვრითი წინადადებები), რომელნიც მსჯელობას არ გამოხატავენ და, მაშასადამე, ზემოხსენებული შეხედულების თანახმად, თუ თანამიმდევრობას დავიცავთ, წინადადებად არ მიიჩნევიან.

2. ჩვეულებრივია ისეთი წინადადებები, რომლებშიც ქვემდებარისა და შემასმენლის გარდა, სხვა ნაწილებიც მოიპოვება; ესენია: ქვემდებარისა და შემასმენლის ამხსნელი სიტყვები, აგრეთვე ამხსნელი სიტყვების ამხსნელი სიტყვები (ე. წ. დამატება, განსაზღვრება, გარემოების სიტყვები); ქვემდებარე, ვთქვათ, მსჯელობის სუბიექტს აღნიშნავს, შემასმენელი — პრედიკატს; რაღაა მსჯელობაში ამხსნელი სიტყვების

(დამატების, განსაზღვრების, გარემოების) შესაფერი? რას გამოხატავენ წინადადების ეს ნაწილები? რაზე დაყრდნობით უნდა განვსაზღვროთ ისინი? მსჯელობა, რამდენი სიტყვითაც არ იყოს იგი გადმოცემული, ყოველთვის ორ ნაწილად იშლება: სუბიექტად და პრედიკატად; თითოეული მათგანი შეიძლება შეიცავდეს ორსა და მეტ სიტყვას; დამატებისა, განსაზღვრებისა და გარემოებისათვის მსჯელობას არაფერი გააჩნია. მაშასადამე, მსჯელობის ნაწილებზე დაყრდნობით წინადადების ეს ნაწილები არ შეიძლება იქნეს განსაზღვრული.

3. ზემოხსენებული წესით თვით ქვემდებარის ძიებაც ხშირად გასაჭირში ჩაგვადებს; ავიღოთ, მაგ., შესიტყვება: „ქეთო მოსწონს ანდროს“ რომელი სიტყვაა აქ ქვემდებარე? „ის, რომელიც აღნიშნავს მსჯელობის საგანს, ის, რომლის შესახებაც არის ლაპარაკი“-ო, გვეტყვიან. ვის შესახებაა ლაპარაკი? — ქეთოს შესახებ, რომ იგი მოსწონს ანდროს თუ — ანდროს შესახებ, რომ მას მოსწონს ქეთო? ორივე ვარაუდი თანაბრად საფუძვლიანი იქნება, თუ ინტონაციასა და სახელთა ბრუნვას არ მივმართავთ (მათ კი ვერ მივმართავთ: ეს პრინციპის შეცვლა იქნებოდა); ამ ორი სახელიდან ვერც ერთს ვერ მივანიჭებთ უპირატესობას; ორივეს გამოცხადება ქვემდებარედ კიდევ არ შეიძლება: ორი ქვემდებარე მხოლოდ შერთულ წინადადებაში შეიძლება გვქონდეს, აქ კი მარტივი გავრცელებული წინადადებაა. თუ ინტონაციას მოვიშველიებთ, მდგომარეობა უფრო გართულდება: „**ქეთო** მოსწონს ანდროს“ (ქეთო და არა მარო!), ლაპარაკი ყოფილა ქეთოს შესახებ, ქეთოა, მაშ, ქვემდებარე; „ქეთო მოსწონს **ანდროს**“ (ანდროს და არა სიკოს!): უდავოა, რომ აქ ანდროს შესახებ ლაპარაკობენ — ქეთო მოსწონსო: ანდროს იქნება ქვემდებარე. შეიძლება ძლიერი ინტონაცია მოხვდეს ზმნას „მოსწონს“: „ქეთო **მოსწონს** ანდროს“ (მოსწონს და არა სძულს!): აქ ლაპარაკია იმის შესახებ, რომ „მოსწონს“; რა საბუთითაც ქვემდებარედ მივიჩნიეთ „ქეთო“ და „ანდროს“, იმავე საბუთით ეს სიტყვა („მოსწონს“) უნდა გამოვაცხადოთ ქვემდებარედ, — ზმნა გამოგვივა ქვემდებარე, რაც დაუშვებელია ყოველგვარი თვალსაზრისით...

რას მოწმობს ყოველივე ეს? მხოლოდ იმას, რომ, როცა წინადადებას სწავლობენ ზემოხსენებული თვალსაზრისით (რის შესახებაა ლაპარაკი? რაა ნათქვამი?), წინადადების სინტაქსური აგებულება,

სიტყვათა ორგანიზაციის ბუნება კი არ ირკვევა, არამედ სხვა რაღაც, რაც სიტყვათა ორგანიზაციის გასათვალისწინებლად არ გამოდგება: სიტყვათა ორგანიზაცია, წინადადების აგებულება ზემოხსენებულ მაგალითში არ შეცვლილა, სიტყვათა დაფასება კი სამჯერ შეიცვალა.

ლოგიკაზე ორიენტაციით სინტაქსის საკითხი ვერ მოგვარდება. ეს აღრევე შენიშნეს: ჰ. შტაინთალმა ცნობილ ნაშრომში („გრამატიკა, ლოგიკა, ფსიქოლოგია“, 1855 წ.) საბოლოოდ დაამარცხა წინადადების ის ლოგიკისტური თეორია, რომელიც ოცდაათიოდე წლის წინეთ კ. ბეკერმა წამოაყენა; ამ დროიდან იწყება ახალი გზის ძიება; ორიენტაცია ლოგიკაზე შეცვალა ორიენტაციამ ფსიქოლოგიაზე: ლოგიკური ცნების ადგილი დაიჭირა ფსიქოლოგიის ცნებამ. წინადადება აღიარებულ იქნა ფსიქოლოგიური მსჯელობის გამოხატულებად; ქვემდებარე და შემასმენელი ე. წ. ფსიქოლოგიური სუბიექტისა და ფსიქოლოგიური პრედიკატის ნიადაგზე უნდა განესაზღვრათ. მაგრამ ეს უფრო ძნელი და უიმედო საქმე აღმოჩნდა.

ყველა ლოგიკოსს მსჯელობა ერთგვარად არ ესმის; მიმდინარეობათა შორის არსებითი განსხვავებაა; ლოგიკის მოიმედე სინტაქსი ლოგიკოსთა შინაურ უთანხმოებას ყურადღებას არ აქცევდა და მხოლოდ ერთს გაგებას მიმართავდა, სახელდობრ, ფორმალურ ლოგიკაში წარმოდგენილ გაგებას, თუმცა ეს უკანასკნელი ყველაზე ნაკლებ საფუძვლიანი იყო. მსჯელობა-ცნების საკითხში ფსიქოლოგიის სხვადასხვა მიმართულებას შორის გაცილებით მეტი განსხვავებაა, ვინემ ამას ლოგიკაში აქვს ადგილი ამავე ცნების განსაზღვრებისას. ამასთან დაკავშირებით საკითხი განსაკუთრებით გართულდა სწორედ იმიტომ, რომ თითქმის ყველა ძირითადი მიმართულება აისახა წინადადების განსაზღვრებაში.

შედგვი ნათელია: არის (და შეიძლება იყოს) იმდენნაირი განსაზღვრება წინადადებისა, რამდენნაირი გაგებაც მსჯელობისა მოიპოვება ფსიქოლოგიაში. საილუსტრაციოდ ორს მაგალითს დავასახელებთ; ჰ. პაული ამბობს: „წინადადება ისეთი ენობრივი გამოხატულებაა, რომელიც მიგვითითებს, რომ (მეტყველისა და მსმენელის ცნობიერებაში) ადგილი ქონდა **წარმოდგენათა შეკავშირებასო**“; ვ. ვუნდტი კი გვეუბნება: „წინადადება არის ისეთი ენობრივი გამოხატულება, რომელიც გადმო-

გვცემს, რომ (მეტყველის ცნობიერებაში) ადგილი ჰქონდა მთლიანი წარმოდგენის **დაშლას** მის შემადგენელ ნაწილებად“-ო. წინადადების საზომად ერთს შემთხვევაში წარმოდგენათა **შეკავშირებაა** მიჩნეული, მეორეში, პირუკუ, — მთლიანი წარმოდგენის **დაშლა**. ასეთ პირობებში წინადადების პრობლემა, რა თქმა უნდა, დადებითად ვერ გადაწყდება.

რაც შეეხება წინადადების ნაწილებს, ამხსნელი სიტყვები (დამატება, განსაზღვრება, გარემოება) ამ ნიადაგზე არც შეიძლება იქნეს განსაზღვრული; ქვემდებარისა და შემასმენლის განსაზღვრა ფსიქოლოგიურ სუბიექტსა და პრედიკატზე დაყრდნობით უცილობლად იძლევა ისეთ შედეგებს, როგორც ზემოთ მივიღეთ წინადადების („ქეთო მოსწონს ანდროს“) ანალიზისას ინტონაციისადმი აპელაციით.

ლოგიკაზე ორიენტაცია (სინტაქსში და, საერთოდ გრამატიკაში) ლოგიციზმად იწოდება, ფსიქოლოგიაზე ორიენტაცია — ფსიქოლოგიზმად.

აქვე უნდა განვიხილოთ ერთი შეხედულება, რომელიც სინტაქსის საგნად აგრეთვე წინადადებას თვლის, მაგრამ ცდილობს წინადადება დაახასიათოს მხოლოდ ენობრივი ნიშნებით.

მხედველობაში გვაქვს ცნობილი ინდო-ევროპეისტის ბ. დელბრიუკის შეხედულება. სხვათა შორის, იგი წინადადების ასეთ განსაზღვრებასაც იძლევა: „წინადადება ფორმის თვალსაზრისით არის ის, რაც ორ პაუზას შორის არის მოქცეული ანუ... დანაწევრებულს მეტყველებაში წარმოდგენილი ექსპირაციული ერთიანობა, რომლის ფარგლებშიც ადგილი აქვს უფრო ძლიერსა და უფრო სუსტი ხმის აწევის ცვლას“ („შედარებითი სინტაქსი ინდ.-ევრ. ენათა“, III). როგორც აქედან ჩანს, დელბრიუკი იმას კი არ აქცევს ყურადღებას, **რა** გადმოიცემა (მსჯელობა, აზრი...), არამედ იმას, თუ როგორ და რით დაახასიათდება გადმოიცემი ენობრივი საშუალება. უეჭველია, ეს განსაზღვრება ენობრივ ნიშნებზე მიუთითებს, მაგრამ სინტაქსური განსაზღვრება არ არის: ცნებები — პაუზა, ექსპირაცია (ე. ი. ამოსუნთქვა), ხმის აწევა, რომელთა საშუალებითაც დაახასიათა ბ. დელბრიუკმა წინადადება, **ფონეტიკური ცნებებია**. სიტყვათა ორგანიზაციის, შესიტყვების აგებულების დასახასიათებლად ისინი ვერ გამოდგება.

მეტი კიდევ: ამგვარ გაგებას რომ მივყვეთ, წინადადებაში ცალკე სიტყვებსაც ვერ გამოვყოფთ; მათ ნაცვლად ტაქტები გვექნება; ტაქტ-

ბისა და სიტყვათა ფარგლები ურთიერთს მხოლოდ შემთხვევით თუ შეხვდება. ამიტომაც ბუნებრივია, თუ ბ.დელბრიუკმა ვერ მოგვცა ამავე პრინციპზე აგებული განსაზღვრება წინადადების ნაწილთა, მათი განსაზღვრისას ბ. დელბრიუკი სხვადასხვა პრინციპს ემყარება: შემასმენელი განსაზღვრული აქვს, როგორც პრედიკატი ლოგიკაში („პრედიკატი არის ის, რაც ქვემდებარის შესახებ არის ნათქვამი“), ქვემდებარე კი დახასიათებულია ნაწილობრივ მორფოლოგიურად, ნაწილობრივ — აზრის მიხედვით („ქვემდებარე არის არსებითი სახელი, რომელიც დასმულია სახელობითს ბრუნვაში და წარმოადგენს თქმის ცენტრალურ პუნქტს“), დამატების განსაზღვრება კი „ყოველდღიური ლოგიკის“ ცნებებშია მოცემული („დამატება ის საგანია, რომელსაც უშუალოდ ეხება მოქმედება ზმნისა“). ამგვარად, ბ. დელბრიუკის განსაზღვრებებს თანამიმდევრობა და შინაგანი მთლიანობა არ ახასიათებს; დასაბუთებულად ბ.დელბრიუკის გაგება ვერ მიიჩნევა.

იმ მიმდინარეობისათვის, რომელიც სინტაქსის საგნად წინადადებას თვლის, დამახასიათებელია არა ბ. დელბრიუკის გაგება, არამედ ლოგიკისტებისა და ფსიქოლოგისტებისა. ამ უკანასკნელთათვის მეორეხარისხოვანია — რისაგან შედგება წინადადება, ერთი სიტყვისა თუ შესიტყვებისაგან, როგორია სიტყვათა დაკავშირება, ორგანიზაცია შესიტყვებისა, — მათთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა — **რა აღინიშნება**, რა ფსიქოლოგიური და ლოგიკური ღირებულება აქვს ენობრივ ფაქტს, წინადადებად წოდებულს.

რა თქმა უნდა, შესიტყვების დასახასიათებლად, მისი ბუნების გამოსარკვევად ეს ისევე მართებულია როგორც მართებული იქნებოდა მეტრის დახასიათება, როგორც სიგრძის საზომისა, იმის მიხედვით, თუ რას იწონის ის მასალა, რომლისაგანაც მეტრი არის გაკეთებული. მართლაცდა ერთი და იგივე აზრი (მსჯელობა) ჩვენ შეგვიძლია გამოვთქვათ სხვადასხვა ენაზე, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ერთნაირი თვისებისა იქნება ამ ენებში ნახმარი სიტყვები, ერთნაირი იქნება ის კავშირი, რომელიც ამ სიტყვებს შორის არსებობს.

სინტაქსი, რომელიც ამ თვალსაზრისით შეისწავლის წინადადებას, ვერც კი შენიშნავს იმ თავისებურებებს, რომლებიც სხვადასხვა ენის წინადადებას ახასიათებს. ეს — ერთი (ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. §§ 55, 56 და განსაკუთრ. 57); მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვანი ზოგადი ნაკლი შემდეგში მდგომარეობს: წინადადება შეიძლება წარმოადგენდეს შესიტყვებასაც (სიტყვათა შენაერთს) და ცალკე სიტყვასაც. მაშასადამე, სინტაქსის საგანი შეიძლება აღმოჩნდეს როგორც სიტყვათა შენაერთი, ისე ცალკე სიტყვაც. ამ უკანასკნელს შემთხვევაში სინტაქსის საგანი და მორფოლოგიის საგანი ერთი და იგივე აღმოჩნდება; სხვანაირად რომ ვთქვათ, თუ სინტაქსის საგანად წინადადება იქნება გამოცხადებული, შეუძლებელი გახდება გავმიჯნოთ შესასწავლი საგნის მხრივ მორფოლოგია და სინტაქსი.¹

¹ სინტაქსისა და კერძოდ, წინადადების საკითხში არსებულ მიმდინარეობათა ანალიზი იხ. ზემოხსენებულ ნარკვევში: „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში: I ქვემდებარე-დამატების საკითხი ძველს ქართულში“, ტფილისი, 1928 წ., გვ. 1-133.

VII. სემასიოლოგიისა და ეტიმოლოგიის ძირითადი საკითხები

§ 59. რა არის სიტყვის მნიშვნელობა? სემასიოლოგია ანუ სემანტიკა შეიძლება იქნეს ნახშიარი ფართო და ვიწრო გაგებით. ფართო გაგებით „სემასიოლოგია“ იქნებოდა მეცნიერული გრამატიკის ყველა დარგი ფონეტიკის გამოკლებით: მორფოლოგია, სინტაქსი, სტილისტიკა და ეტიმოლოგია შესასწავლი ობიექტის ფუნქციის გათვალისწინებას გულისხმობს.

სემასიოლოგია ვიწრო გაგებით სიტყვის ფუძის მნიშვნელობას სწავლობს. ენათმეცნიერებაში სემასიოლოგიის ასეთი გაგებაა ჩვეულებრივი.

რა არის სიტყვის მნიშვნელობა? „ის წარმოდგენა, რომელიც უკავშირდება ამა თუ იმ სიტყვას“ — ასეთია გაგება, რომელიც სულ ბოლო ხანებამდის გაბატონებული იყო. 1925 წელს გამოსულს რუსულ „Литературная Энциклопедия“-ში ვკითხულობთ: „სიტყვის მნიშვნელობა — ესაა ის ცნებები, რომლებიც ასოციაციურად უკავშირდება... წარმოდგენას გარკვეული ბგერისა ანდა ბგერათა შენაერთისა, რომელიც სიტყვას შეადგენს“.¹ ამგვარად, ერთის მხრივ, ბგერათა კომპლექსი გვაქვს (სიტყვა, მაგ., „ცხენი“) და, მეორე მხრივ, ცნება თუ წარმოდგენა სათანადო საგნის შესახებ, ამ შემთხვევაში ცხენის შესახებ. ეს უკანასკნელი იქნება ამ სიტყვის მნიშვნელობა.

ასეთი გაგება სიტყვის მნიშვნელობისა არ არის სწორი. ის რომ სწორი ყოფილიყო: 1. ყველა მოლაპარაკეს ერთნაირი „წარმოდგენები“ უნდა ქონოდა სიტყვის ხმარებისას; 2. სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ ეს „წარმოდგენები“ შეიცვლებოდა; 3. გამოთქმის (შესიტყვების) მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო შემაღენელ სიტყვათა მნიშვნელობის ჯამი და 4. სემასიო-

¹ ცნება აქ ნახშიარია, როგორც აზრის საგანი, საბოლოო ანგარიშში იგივე წარმოდგენა იგულისხმება. ბგერათა წარმოდგენის შესახებ აქ მეტი სიზუსტის მიზნითაა ლაპარაკი.

ლოგია, როგორც მოძღვრება წარმოდგენათა (თუ ცნებათა) შესახებ, ფსიქოლოგიის (თუ ლოგიკის) ნაწილი იქნებოდა და არა ენათმეცნიერების დარგი.

აზროვნების ფსიქოლოგიიდან ცნობილია, რომ სიტყვის გაგებისას სრულებით არ არის აუცილებელი სხვადასხვა პირს ერთნაირი წარმოდგენა თუ სხვა სახის განცდა ქონდეს; ექსპერიმენტულად დადასტურებულია, რომ ზოგჯერ არავითარი საგნობრივი წარმოდგენა არ მოიპოვება და სიტყვა მაინც გასაგებია. ვთქვათ, ქართულის მცოდნე პირებს გავაგონეთ სიტყვა „ცაცხვი“; სიტყვა მათთვის გასაგებია! ვეკითხებით: რა წარმოუდგა მათ, როცა ეს სიტყვა გაიგონეს და გაიგეს, რასაც ის აღნიშნავს. შეიძლება ერთს თვალწინ დაუდგეს ის ცაცხვი, რომელიც მის ეზოში დგას, მეორეს — მცენარის მხოლოდ კონტურებმა გაუელვოს; მესამეს შეიძლება არავითარი საგნობრივი წარმოდგენა არ აღმოაჩინდეს: სიტყვა „ცაცხვი“-ღა წარმოუდგეს დაბეჭდილი ან დაწერილი... სავსებით ერთი და იგივე წარმოდგენები ამგვარ შემთხვევაში იშვიათი გამონაკლისის სახით თუ შეგვხვდება; ჩვეულებრივად კი სიტყვასთან დაკავშირებული წარმოდგენები თუ სხვა სახეები ნაირ-ნაირია სხვადასხვა პირთან; აქ მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რა ფსიქოლოგიურ ტიპს ეკუთვნის ესა თუ ის პირი რეპრეზენტაციის თვალსაზრისით, როგორია ინდივიდუალური გამოცდილება და სხვა; ერთი და იმავე სიტყვის შესაბამისად ერთსა და იმავე პირს სხვადასხვა დროს სხვადასხვაგვარი წარმოდგენები¹ შეიძლება აღმოაჩინდეს.

სიტყვის მნიშვნელობას რომ ეს წარმოდგენები ქმნიდეს, სიტყვის მნიშვნელობა უაღრესად დაუდგარო მოვლენა იქნებოდა და, რაც მთავარია, ერთმანეთის გაგება სრულიად შეუძლებელი გახდებოდა. ენა გაუგებრობის წყარო იქნებოდა და არა გაგებინების საშუალება.²

ცნობილია, რომ სიტყვის მნიშვნელობა იცვლება: „მეცნიერი“ აღნიშნავდა „ნაცნობს“, ახლა აღნიშნავს „სწავლულს“, „მკვლევარს“; „საყდარი“ აღნიშნავდა „ტახტს“ (მეფეთა და მღვდელ-მთავართა), ახლა აღნიშნავს „სამღვდელთმსახურო შენობას“ (ქრისტიანთა); „ცხედარი“

¹ ვხმარობთ ამ სიტყვას ზოგადის მნიშვნელობით.

² ერთმანეთის გაგება ზოგჯერ ბრკოლდება, მაგრამ ამას სხვა მიზეზი აქვს (იხ. ქვემ.).

აღნიშნავდა საწოლს (ტახტს), ახლა „მიცვალეზულის გვამს“ ნიშნავს...

თუ სიტყვის მნიშვნელობა სიტყვასთან დაკავშირებული წარმოდგენაა, სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა ამ წარმოდგენის შეცვლას უნდა მოასწავებდეს: „ნაცნობის“ წარმოდგენა შეიცვალა „სწავლულის“ წარმოდგენით, ტახტის წარმოდგენა — „შენობის“ წარმოდგენად გარდაიქმნა, „საწოლის წარმოდგენა“ — „მიცვალეზულისად“ იქცა...

ყველას კარგად მოხსენდება, რომ ეს ასე არ არის: მნიშვნელობის ცვლისას ერთი წარმოდგენა მეორედ არ გადაქცეულა: ტახტის წარმოდგენაც გვქონდა და შენობისაც, საწოლისაც და მიცვალეზულისაც. ეს წარმოდგენები გვქონდა და დაგვრჩა; ამ მხრივ ცვლილებას ადგილი არა ქონია. იცვალა სხვა რამ, სახელდობრ, **მიმართება**, რომელიც სიტყვასა და ამ წარმოდგენებს (ზუსტად რომ ვთქვათ, ამ წარმოდგენებთან დაკავშირებულ ობიექტურ მონაცემებს) შორის არსებობდა: **თუ წინეთ „ცხედარი“ მიუთითებდა საწოლზე, ახლა მიუთითებს მიცვალეზულზე**. აი ეს მიუთითება შეიცვალა და არა წარმოდგენები. მნიშვნელობა — აი ეს მიუთითებდა... ცვლა მას შეეხება. გრაფიკულად რომ გამოვხატოთ, ასეთ სქემას მივიღებთ:

ცხედარი

↓ ↓

საწოლი მიცვალეზული (გვამი).

ძველ ქართულში ეს სიტყვა ერთს ობიექტურს მონაცემზე მიუთითებდა, ახალში — სხვაზე მიუთითებს: სიტყვამ იცვალა მნიშვნელობა, ერთის ნიშანი იყო, სხვა მონაცემის ნიშნად იქცა.

ავიღოთ ორი გამოთქმა: „საქართველოს დედაქალაქი“, „ამიერ-კავკასიის ფედერაციის ყოფილი ცენტრი“... მეორეში არც ერთი სიტყვა არ არის, რომელთაგანაც პირველი გამოთქმა შედგება. ამ გამოთქმებში შემავალი სიტყვები ცალკე სულ სხვადასხვა მნიშვნელობისანი არიან, სულ სხვადასხვა წარმოდგენებს იწვევენ; ორივე გამოთქმა კი ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა: „საქართველოს დედაქალაქი“-ო, რომ ვამბობთ, თბილისი იგულისხმება, „ამიერ-კავკასიის ფედერაციის ყოფილი ცენტრიც“ იმასვე ნიშნავს, ისევ თბილისზე მიუთითებს. მაშასადამე: **მნიშვნელობისათვის საყრდენი ობიექტური ვითარებაა, რეალური სინამდვილის ფაქტი და არა წარმოდგენები**, რომლებიც შეიძლება

გვქონდეს და შეიძლება არც გვქონდეს ანდა სხვადასხვა სახისა ქონდეს სხვადასხვა პირს ერთი და იმავე სიტყვის შესაბამისად. სიტყვის მნიშვნელობა რომ წარმოდგენაში მდგომარეობდეს, გაუგებარი იქნებოდა, როგორ შეიძლება ერთი და იგივე მნიშვნელობა ქონდეს ორს გამოთქმას, რომლის შემადგენელი სიტყვები სულ სხვადასხვა წარმოდგენას იწვევენ (თუ კი გამოიწვევენ).

წარმოდგენათა შესწავლა ენათმეცნიერების საგანი რომ ვერ იქნება, ეს თავის თავად ცხადია. წარმოდგენათა შესწავლა ფსიქოლოგიის საქმეა; თუ წარმოდგენათა ნაცვლად ცნებებს ვივარაუდებთ, მათი შესწავლა პირველ ყოვლისა ლოგიკის საგანი იქნებოდა.

გავრცელებული გაგების კრიტიკული განხილვა საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ 1. **სიტყვის მნიშვნელობა** მდგომარეობს **მითითებაში** გარკვეულ **ობიექტურ მონაცემზე**; 2. ეს **ობიექტური მონაცემია** (საგანი, თვისება, მოქმედება თუ სხვა რამ მოვლენა ობიექტური სინამდვილისა)¹ სიტყვისათვის **საორიენტაციო, სიტყვის მნიშვნელობას ემყარება, მის მიხედვით იზომება და განისაზღვრება**; 3. ეს **ობიექტური მონაცემი სხვადასხვაგვარად შეიძლება იყოს გაცდილი**: აკუსტიკური თუ ოპტიკური საგნობრივი წარმოდგენის სახით ანდა სათანადო სიტყვის აკუსტიკური, ოპტიკური თუ მოტორული წარმოდგენის სახით... შესაძლოა ამათი კომბინაციაც. შესაძლოა, არავითარი გარკვეული წარმოდგენა არ გააჩნდეს სათანადო პირს და სიტყვამ პირდაპირ მიუთითოს საგანზე გაგონებისთანავე. ერთი სიტყვით: **სიტყვის თანხლები წარმოდგენები სათანადო ობიექტური მონაცემის რეპროდუქციის საშუალებაა**; მნიშვნელობას ეს წარმოდგენები კი არ გამოხატავენ, არამედ **მითითება ობიექტურ მონაცემზე**.

მხოლოდ ამის საფუძველზეა შესაძლებელი ერთმანეთის გაგება; სწორად გვესმის სხვისი ნათქვამი, რამდენადაც ჩვენც იგივე ობიექტური მონაცემი გვაქვს მხედველობაში, რაზედაც მთქმელის მიერ ხმარებული სიტყვები მიუთითებდა, და სრულებით არ არის საჭირო მთქმელსა და მსმენელს ერთი და იგივე წარმოდგენები აღეძრას თქმულთან დაკავშირებით.

¹ გრძნობებიც ასეთს ობიექტურ სინამდვილეს განეკუთვნება, რადგანაც ისინი ფსიქიკური რეალობის ფაქტებს წარმოადგენენ.

გაგებინება სრული არ არის, მეტ-ნაკლებ გაუგებრობას ადგილი აქვს იმდენად, რამდენადაც ერთმანეთს არ ხვდება ის, რაზედაც მთქმელის სიტყვები მიუთითებენ და ის, რაც მსმენელის მიერ იქნა ნავარაუდები.

როცა ნათქვამი კონკრეტულ სინამდვილეს ეხება, გაგებინება უფრო ადვილიცაა და სრულიც: მთქმელიცა და მსმენელიც ერთსა და იმავე ობიექტურ მონაცემს გულვობს; როცა საუბრის საგანი განყენებული კატეგორიაა, შესატყვისი ობიექტური ვითარების ზუსტად ერთგვარად გათვალისწინება გაცილებით უფრო ძნელია, გაუგებრობაც უფრო ადვილად და ხშირად წარმოიშვება ხოლმე.

§ 60. რეალური კონტექსტი და სიტყვის მნიშვნელობა.

რომ მნიშვნელობისათვის ობიექტური მონაცემია საყრდენი, ამას დემონსტრაციულად ცხადყოფს ისეთი შემთხვევები, სადაც რეალური კონტექსტი და სათანადო სიტყვიერი გამოთქმა ერთმანეთს არ შეეფერება. ასე, მაგალითად: ყველასათვის ცნობილია, რომ ქართული სიტყვა „მობრძანდით“ ამჟამად პატივისცემის წარმოდგენას უნდა გულისხმობდეს, მაგრამ, როცა მილიციელი ტრამვაიზე შემხტარ მოქალაქეს შესძახებს: „ჩამობრძანდით, მოქალაქე!“ ანდა „წამობრძანდით მილიციისაშიო“, ყოველივე ეჭვს გარეშეა, რომ ეს თავაზიანი სიტყვები სასიამოვნოდ არა ბგერს... აგრეთვე ყველას მოხსენდება, რომ თვით მისალმების სიტყვა „გამარჯობა“ შეიძლება ზოგჯერ პირდაპირ შეურაცხყოფელი აღმოჩნდეს იმისათვის, ვისაც მას ეუბნებიან: რეალური ვითარება, ამ შემთხვევაში დამოკიდებულება იმისა, ვინც ამას ლაპარაკობს, იმ პირისადმი, ვისაც ესალმებიან, — ამის ერთად ერთი მიზეზია.

ამავე მოვლენას ააშკარავებს ანდაზური თქმა: „მე ქორწილში წავჩანჩალდები, შენ წისქვილში წაბრძანდიო“. რეალური ვითარების მიხედვით წისქვილში მიმავალია, რომ მიჩანჩალდებს, „წაბრძანება“ კი ქორწილში მიმავალს შეფერის; შეუფერებელი სიტყვების ხმარება საქმის ვითარებას სრულებით არ ცვლის, პირიქით, დემონსტრაციულად გახაზავს იმას, რაც სინამდვილეში ხდება. „ჩანჩალის“ წარმოდგენამ ვერ აქცია ქორწილში წასვლა სამძიმო საქმედ, ვერც „წაბრძანების“ წარმოდგენამ გახადა წისქვილში წასვლა სასიამოვნოდ: წარმოდგენა ვერ ქმნის სიტყვის მნიშვნელობას.

ისეთი სიტყვების ხმარება, რომლებიც საგნისათვის შეუფერებელია, სრულიად საწინააღმდეგო შედეგს იძლევა, და ამიტომაც ამ საშუალებას მიმართავენ ხოლმე გარკვეული ეფექტის მისაღებად, რომელიც ირონიისა და სატირისთვის არის დამახასიათებელი.

„კარგი რამ იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“... ამ წინადადებაზე თუ შევჩერდებით, გვეგონება, რომ ლუარსაბ თათქარიძის სახლ-კარი მართლაც მოსაწონი რამ ყოფილა; მაგრამ როცა ავტორი ამ სახლ-კარს აგვიწერს, ნათელი ხდება, რას ნიშნავს ეს „კარგი“; ამ სიტყვის ხმარებას მიზნად აქვს უფრო მკვეთრად გვაგრძნობინოს კონტრასტი, რომელიც ხმარებული სიტყვით გამოწვეულ წარმოდგენასა და იმ სურათს შორის არსებობს, რომელსაც ლუარსაბის „ცინე-დარბაზი“ წარმოადგენს...

„ჩვენისთანა ბედნიერი განა არის სადმე ერი?!“ — კითხულობს ავტორი ლექსისა „ბედნიერი ერი“; ილ. ჭავჭავაძე. იმის ეპიკური ჩამოთვლა, რაც ამ „ბედნიერ“ ერს ახასიათებს, გვაჩვენებს, რომ „ბედნიერი“ აქ „უბედურს“ ნიშნავს: სიტყვის მნიშვნელობა **ობიექტური ვითარებით** იზომება და არა წარმოდგენებით.

„მოკვდი ამდენი სიარულით!“ — ლაპარაკობს დაქანცული ადამიანი: ცხადია, რომ მომკვდარიყო, ამას ვეღარ იტყოდა. „ეს უმაგალითოა!“ „საშინელებაა!“ „წარმოუდგენელია!“ — ხშირად იტყვიან ხოლმე ძალიან ჩვეულებრივის, ადვილად წარმოსადგენისა და ყოველდღიური მოვლენის შესახებ. მიზანი მარტივია: **მეტი ეფექტის მოხდენა**. შედეგი — საწინააღმდეგო: **ობიექტური ვითარება** არ ამართლებს მოლოდინს. სათანადო მოვლენა ახდენს მით უფრო ნაკლებ შთაბეჭდილებას, რაც უფრო მეტი იყო მოლოდინი. **თუ სიტყვების ასე შეუფერებლად ხმარება ჩვეულებრივია, სიტყვა ხუნდება:** „საშინელი“ უკვე აღარ არის „საშინელი“ და „წარმოუდგენელი“ ძალიან ჩვეულებრივის აღმნიშვნელი ხდება.

რეალური კონტექსტი, ობიექტური ვითარება წყვეტს ყოველთვის სიტყვის მნიშვნელობის საკითხს; ეს დებულება იძლევა გასაღებს ისეთი მოვლენებისა, როგორიცაა ირონია, სარკაზმი, ელიფსი, მეტონიმია, სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება თუ დავიწროება...¹

¹ ე. წ. ეფემიზმის მოვლენებიცა და ანდაზებიც იძლევა საუცხოვო მასალას იმის დასადასტურებლად, რომ მნიშვნელობის საკითხს წყვეტს რეალური კონტექსტი, ობიექტური ვითარება. ამაზე — სპეციალურ წერილში გვექნება ლაპარაკი.

დაწვრილებით ამაზე აქ ვერ შევჩერდებით; აღვნიშნავთ მხოლოდ ორი-ოდენ ფაქტს.

„უნივერსიტეტში მივდივარ!“ — ვუპასუხებთ კითხვაზე: „სად მიდიხარ?“

რომელ უნივერსიტეტში, — რეალური კონტექსტიდანაა ცხადი. არავის მოუვა თავში ამხანაგის შეკითხვაზე უპასუხოს: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მივდივარო!“ ასევე, თბილისელი მასწავლებელი როცა ამხანაგს ელაპარაკება, „სამინისტროში ვიყავითო“, აქ განათლების სამინისტროა რეალური კონტექსტით ნავარაუდები, ხოლო მილიციელთა საუბარში ეგევე სიტყვა „სამინისტრო“ შინაგან საქმეთა სამინისტროს აღნიშნავს.

რეალური კონტექსტის შესაბამისად ერთსა და იმავე სიტყვას სხვადასხვა გამოთქმაში სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს: 1. „ზაფხული ბორჯომში გავატარე“: „ბორჯომი“ აქ კურორტის სახელწოდებაა; 2. „დამალევიან ბორჯომი!“ — „ბორჯომი“ ბორჯომის სამკურნალო წყალს აღნიშნავს; იშვიათად თუ ვინმე იტყვის: „დამალევიან ბორჯომის წყალიო“, — „წყალი“ ზედმეტია, რაკი ბორჯომისა მხოლოდ წყალსა სმენ¹; 3. „ბორჯომმა დაიგვიანა!“ — აქ „ბორჯომი“ ბორჯომის მატარებელს ნიშნავს; „ეს მატარებელი გადის ბორჯომის ჩიხიდან“ აქაც „ბორჯომის ჩიხი“ ბორჯომის მატარებლის დასაყენებელ ჩიხს ნიშნავს ტფილისის სადგურზე (და არა ბორჯომში).

სხვადასხვა გამოთქმებში სიტყვის მნიშვნელობის ცვლის ნიმუშები იქნებოდა, **სადგური**: ელექტროსადგური; რკინის გზის სადგური... **ოპერაცია**: სამხედრო ოპერაცია (=საომარი მოქმედება); ავადმყოფს გაუკეთეს ოპერაცია (=ქირურგიული მკურნალობა); **კაბინეტი**: მინისტრთა კაბინეტი (=მინისტრებისაგან შემდგარი მთავრობა); ფიზიკის კაბინეტი; კბილის ექიმის კაბინეტი... **თვალი**: ადამიანი თვალით ხედავს... ურმის თვალი... პათიოსანი თვალი (=ძვირფასი ქვა); ქვეყნის თვალი... **ხელი**: ადამიანს ორი ხელი აქვს... ამ ბავშვს კარგი ხელი აქვს (ე. ი. ლამაზად წერს)... ღვინოს ხელი აქვს (ე. ი. სუნი დაკრავს)... დავითი სიმონის მარჯვენა ხელია... **კითხულობს**: დავითი წიგნს კითხულობს.. დავითი ლექციას კითხულობს... დავითი ექიმის მისამართს კითხულობს...

¹ სრულიად არავინ იტყვის „დამალევიან ბორჯომის სამკურნალო წყალიო“. ეს სიზუსტე ზედმეტია და სტილისტიკურად გაუმართლებელი ყოველდღიურ სიტყვახმარებაში.

§ 61. სიტყვის პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობა.

სიტყვა შეიძლება იქნეს ნახმარი პირდაპირი და არაპირდაპირი, გადატანითი მნიშვნელობით; პირდაპირი მნიშვნელობა სიტყვის ჩვეულებრივი, ძირითადი მნიშვნელობაა, არაპირდაპირი, გადატანითი მნიშვნელობა ამა თუ იმ კონტექსტთან არის დაკავშირებული. ჩვენს ზემოხსენებულს მაგალითებში „თვალი“-სიტყვის ჩვეულებრივი, ძირითადი მნიშვნელობაა პირველ გამოთქმაში მოცემული („ადამიანი თვალთხედავს“); სხვა გამოთქმებში (ურმის თვალი, პათიოსანი თვალი, ქვეყნის თვალი) არაპირდაპირ, გადატანითს მნიშვნელობასთან გვაქვს საქმე; ეგვევ ითქმის „ხელის“ შესახებაც... „ბორჯომი“-სიტყვა ძირითადი, ჩვეულებრივი მნიშვნელობით არის ნახმარი, როცა კურორტს აღნიშნავს (ზაფხული გავატარე ბორჯომში“), გადატანითს მნიშვნელობას იძლევა ის გამოთქმები, სადაც ეს სიტყვა წყალს აღნიშნავს („დამალევიან ბორჯომი“) ანდა მატარებელს გულისხმობს („ბორჯომმა დაიგვიანა“).

§ 62. სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოება და დავიწროება.

სიტყვის მნიშვნელობა დროთა ვითარებაში შეიძლება გაფართოვდეს ანდა დავიწროვდეს. სიტყვა „ლიმონათი“ აღნიშნავდა ლიმნის წვნით შეზავებულ გასაგრძელებელ სასმელს; ამჟამად ლიმონათის მომხმარებელი პირველ ყოვლისა იმას კითხულობს, თუ „რისია ლიმონათი?“ ლიმონათი შეიძლება იყოს მსხლისა თუ სხვა ხილისა; „ლიმონათი“ ნიშნავდა „ლიმნის“ წვნით შეზავებულ წყალს, ახლა ნიშნავს საერთოდ ხილის წვნით შეზავებულ წყალს: სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა. „მელანი“ ბერძნული სიტყვაა („მელანოს“) და შავს ნიშნავს.¹ ცხადია, თავდაპირველად ეს სიტყვა მხოლოდ „შავ მელანს“ აღნიშნავდა; ამჟამად — მელანი ეწოდება კალმით წერისას გამოყენებულ სითხეს, რომელიც შეიძლება იყოს შავიც, წითელიც, ლურჯიცა თუ სხვა ფერი. აქაც სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა...

ხშირია ისეთი შემთხვევა, როცა ადამიანის საკუთარი სახელი ზოგად სახელად იქცევა ხოლმე სათანადო სიტყვის მნიშვნელობის გაფართოების შედეგად. ამის საყოველთაოდ ცნობილი მაგალითებია: ბოიკოტი, ჰულიგანი; ორივე სიტყვაში ინგლისელთა გვარებია მოცემული:

¹ რუსული чернила იმავე ბერძნული სიტყვის თარგმანს წარმოადგენს.

ბოიკოტი (**Boy Cott**) კაპიტანი იყო, რომელსაც პირველად „ბოიკოტი გამოუცხადეს“ (ე. ი. მოექცნენ ისე, როგორც ეს ამ სიტყვის მნიშვნელობითაა ნაგარაუდები); ჰულიგანი (**Hooligan**) მეტვრამეტე საუკუნეში ბოროტმოქმედებათა ჩადენით ცნობილი ოჯახის გვარი იყო ინგლისში... ამჟამად, ბოიკოტი ადამიანს არ აღნიშნავს, საზოგადოებრივი ზემოქმედების გარკვეული საშუალებაა, ჰულიგანს კიდეც საზოგადოებრივი წესრიგის უხეშად დამრღვევ, თავზე ხელაღებულ მოქალაქეს უწოდებენ.

ბოიკოტისა და ჰულიგანის ერთგვარ ანალოგიას წარმოადგენს ჩვენებური „კვაჭი“; როცა ამბობენ „ეს კაცი ნამდვილი კვაჭიაო“, კვაჭი კვაჭანტირაძე კი არ იგულისხმება, არამედ საერთოდ, გამოქნილი კაცი...

სიტყვის მნიშვნელობის დავიწროების საილუსტრაციოდ დავასახელებთ შემდეგს შემთხვევებს. „დავითი პარტიაში შევიდა“; „პარტია“ აქ ნიშნავს კომუნისტურს პარტიას და არა საერთოდ „პარტიას“, ისევე, როგორც პარტიული (ანუ, რაც უფრო სწორია: პარტიელი) ნიშნავს კომუნისტური პარტიის წევრს.

სიტყვა „სტუდენტი“ ლათინური წარმოშობისაა და ნიშნავს „მოსწავლეს“ (სიტყვა სიტყვით: იმას, „ვინც მეცადინეობს“); ამჟამად „სტუდენტი“ აღნიშნავს არა საერთოდ „მოსწავლეს“, არამედ მხოლოდ გარკვეული სახის სასწავლებელთა მოსწავლეს, უპირატესად უმაღლესი სასწავლებლის მოსწავლეს. საშუალო საუკუნეებში „გრამატიკა“ ნიშნავდა ლათინური ენის გრამატიკას; ამ სიტყვის მნიშვნელობა დავიწროვდა. სიტყვა „კოლექტივი“ პირვანდელი მნიშვნელობის მიხედვით ერთი მოსაქმეობის ადამიანთა შენაერთს გულისხმობდა. ახლა როცა ვამბობთ: „დავითი კოლექტივში შევიდაო“, სასოფლო-სამეურნეო არტელი გვაქვს მხედველობაში, პირველ ყოვლისა: „კოლექტივ“-სიტყვის მნიშვნელობა ვიწროვდება. „მაგარი სასმელების ხმარება აკრძალულია“: აქ სასმელების პირვანდელი მნიშვნელობა დავიწროვებულია... სიტყვა „ჯოგი“ აღმოსავლეთ საქართველოში „ცხენის“ გუნდს ნიშნავს, დასავლეთ საქართველოში, საერთოდ, შინაური ცხოველის ყოველგვარ გუნდს: ცხვრის ფარაც ჯოგია, და ნახირიც ჯოგი: სიტყვა „ჯოგის“ მნიშვნელობა აღმოსავლეთ საქართველოში უფრო ვიწროა, დასავლეთ საქართველოში — უფრო ფართო.

დავიწროებული მნიშვნელობა ყოველთვის უფრო კონკრეტულია, გაფართოებული მნიშვნელობა კი უფრო ზოგადია. მნიშვნელობის გაფართოება-დავიწროებისათვის რეალური კონტექსტის როლი თავის თავად ცხადია.

§ 63. ისტორიული სემასიოლოგია და სტატიკური (აღწერითი) სემასიოლოგია ანუ ლექსიკოლოგია. სიტყვის მნიშვნელობის შესწავლისას შესაძლებელია მიზნად დავისახოთ იმის გათვალისწინება, როგორი იყო ამა თუ იმ სიტყვის მნიშვნელობა და როგორ იცვალა ის; ეს იქნებოდა მნიშვნელობის განვითარების შესწავლა, მნიშვნელობის ისტორიული შესწავლა; სიტყვის მნიშვნელობის ამგვარი შესწავლა **ისტორიულ სემასიოლოგიას** მოგვცემდა. ჩვეულებრივად სემასიოლოგიის სახელწოდებით სწორედ ეს აღინიშნება. მაგრამ ბუნებრივი იქნებოდა და აუცილებელიც, — პირველ ყოვლისა, თვით ამგვარი ისტორიული შესწავლისათვის, — გაგვერკვია ამა თუ იმ ენის განვითარების ამა თუ იმ პერიოდში ხმარებულ სიტყვათა მნიშვნელობა. ამგვარი შესწავლა ნიშნავს როგორც სიტყვათა ძირითადი მნიშვნელობის შესწავლას, ისე ჩვეულებრივად ხმარებულ გამოთქმებში მნიშვნელობის ცვლის გათვალისწინებას (მაგალითები იხ. ზემოთ); ეს ცოტაა: საჭიროა შესწავლილ იქნეს ის მნიშვნელობებიც, რომლებიც ამა თუ იმ სიტყვას დიალექტებში აქვს; „ჯოჯის“ შესახებ უკვე ვთქვით, რომ ის აღმოსავლეთ საქართველოში სხვა მნიშვნელობისაა და დასავლეთ საქართველოში კიდევ სხვა მნიშვნელობისა; ამგვარი მაგალითები ხშირია: „ბაწარი“ დასავლეთ საქართველოში თოკს უდრის, აღმოსავლეთ საქართველოში კი „თოკი“ და „ბაწარი“ მკვეთრად განსხვავებულია: ბაწარისას წინდებს ქსოვენ, თოკით ხარ-კამეჩს აბამენ.. „ბაწარის წინდა“ დასავლელის განცვიფრებას იწვევს ისევე, როგორც აღმოსავლელს სასაცილოდ არ ყოფნის, „ბაწრით ხარის დაბმა“ რომ ესმის.

„კლიტე“ დასავლეთ საქართველოში „გასაღებს“ ნიშნავს, აღმოსავლეთ საქართველოში — „ბოქლომს“... „ლოგინი“ აღმოსავლეთ საქართველოში „სარეცელს“ აღნიშნავს, — იმას, რასაც დასავლეთ საქართველოში „ქვეშაგებს“ ეტყვიან (ე. ი. ლეიბი, საბანი)... „ლოგინი“ კი დასავლეთ საქართველოში „საწოლს“, „ტახტს“ ნიშნავს.

გარკვეულ პერიოდში ხმარებულ სიტყვათა მნიშვნელობის სრულად აღნუსხვა მოგვცემს ენის ლექსიკას (სიტყვათა მარაგს): **აღწერი-თი ანუ სტატიკური სემასიოლოგია სხვა არაფერია, თუ არა იგივე ლექსიკოლოგია**, ე. ი. მოძღვრება ენის ლექსიკური მარაგის შესახებ, და ყოველგვარ მეთოდოლოგიურ საფუძველს მოკლებულია ლექსიკის მოწყვეტა სემასიოლოგიისაგან და ენათმეცნიერების ფარგლებს გარეთ გატანა. ისტორიული ლექსიკონი ამა თუ იმ ენისა იგივე ისტორიული სემასიოლოგიაა, სტატიკური ლექსიკონი — ამა თუ იმ პერიოდის აღწერითი, სტატიკური სემასიოლოგიაა.

დიალექტებში მოცემული სიტყვათა მნიშვნელობა დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში იქნება აღნუსხული; დიალექტოლოგიური ლექსიკონი შეიძლება იყოს სტატიკურიცა და ისტორიულიც.

მართალია, სემასიოლოგია მნიშვნელობის რაობისა და ცვლის პრინციპების რკვევას გულისხმობს, მაგრამ ამ შემთხვევაში მისი მდგომარეობა არაფრით განსხვავდება სხვა ენათმეცნიერული დარგების მდგომარეობისაგან: ფონეტიკაც სწავლობს ბგერის რაობასა და მისი ცვლის პირობებს; მორფოლოგიის ძირითადი საკითხია ფორმისა და ფორმების სახეობათა საკითხი და სხვა, მაგრამ ფონეტიკაც, მორფოლოგიაც ემყარება კონკრეტულ ენათა კონკრეტული ბგერებისა და ფორმების შესწავლას, სტატიკურსა თუ ისტორიულს; ასევე აუცილებელი და ბუნებრივია, რომ სემასიოლოგია, როგორც მნიშვნელობის რაობისა და ცვლის პრინციპების შემსწავლელი დარგი, კონკრეტიზაციას პოვებდეს სათანადო ენის სტატიკურსა და ისტორიულს ლექსიკონში. ლექსიკის სახით კონკრეტული ენის სემასიოლოგია გვაქვს, სულ ერთია, იქნება ეს უკანასკნელი ისტორიული თუ აღწერითი.

§ 64. სემასიოლოგია და სტილისტიკა. სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებით აღნიშნული გვქონდა, რომ სიტყვას შესაძლოა გარკვეული ემოციური იერი თან ახლდეს (§§ 13, 25); იქ მოცემულ მაგალითებს შეიძლება ზოგიერთი სხვაც დავუერთოთ. სიტყვა „გამოცდა“ სკოლის სინამდვილეში და სიტყვა „ექსკურსია“ იმავე გარემოში ემოციურად მკვეთრად დაფერილი სიტყვებია: „გამოცდა“ უსიამოვნების გრძნობებს იწვევს მაშინაც კი, როცა გამოსაცდელი მას მომზადებული ხვდება (არც გამომცდელისათვისაა ეს პროცედურა სასიამოვნო); სიტყვა

„ექსკურსია“, პირუკუ, სასიამოვნო განცდებს იწვევს: მინდორ-ველების სილამაზე და მზიურობა მოსავს თითქოს ამ სიტყვას...

ამგვარი განცდები ამ სიტყვებით აღნიშნული ობიექტური ვითარების გამოძახილია. აქ ობიექტური ვითარებაა განსხვავებული. ავიღოთ ერთი შეხედვით ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონე სიტყვები: „გარდაიცვალა“, „მოკვდა“, „თქვენი ჭირი წაიღო“, „ჩაძაღლდა“... ობიექტური მომენტის მიხედვით მათ შორის სხვაობა არ არის: ოთხსავე შემთხვევაში მიცვალებულზეა ლაპარაკი; განსხვავებულია დამოკიდებულება მოლაპარაკისა ამ მიცვალებულისადმი: პირველ შემთხვევაში ეს დამოკიდებულება პატივისცემას გამოხატავს: მოღვაწეებზე თუ სხვა პატივსაცემ პირთა შესახებ იტყვიან ხოლმე — „გარდაიცვალაო“; მეორე შემთხვევაში ასეთი დამოკიდებულება არა ჩანს, თუმცა ვერც უპატივცემლობას დაეწამებთ იმას, ვინც გულგრილად აღნიშნავს „მოკვდაო“; მესამე შემთხვევაში გამოთქმა — „თქვენი ჭირი წაიღო“ — ცხადად გვაჩვენებს, რომ მთქმელს სრულებითაც არ აწუხებს მომხდარი ამბავი. შეიძლება არაფერი ქონოდა მომხდარის საწინააღმდეგო; უკანასკნელს შემთხვევაში („ჩაძაღლდა“) მთქმელი გვეუბნება, რომ ის, ვინც მოკვდა „ძაღლი“ იყო: ასეთია მისი დამოკიდებულება გარდაცვლილისადმი.

სავსებით ასეთივე ემოციური ვარიაციები გვექნება გამოთქმებში „დავითი მობრძანდა, — მოვიდა, — მოჩანჩალდა, — მოეთრა“...

ყველა ამ შემთხვევაში მთქმელის განცდები, მისი დამოკიდებულება სიტყვაში აღნიშნული ობიექტისადმი სიტყვის მნიშვნელობის ინგრედიენტია, მისი შემადგენელი ნაწილია; ეს გრძნობითი იერი წინა შემთხვევაშიაც („გამოცდა“, „ექსკურსია“) იყო; როგორც აქ, ისე იქაც ეს გრძნობითი იერი მთქმელის განცდებიდან, ობიექტისადმი მისი დამოკიდებულებიდან მომდინარეობს.

ეს დამოკიდებულება უკანასკნელს მაგალითებში („გარდაიცვალა“, „მოკვდა“, „თქვენი ჭირი წაიღო“, „ჩაძაღლდა“) ინდივიდუალური, კერძო ხასიათისაა: ერთი და იმავე პირის შესახებ ლაპარაკისას ერთმა შეიძლება თქვას „გარდაიცვალაო“, მეორემ — „მოკვდაო“, მესამემ — „თქვენი ჭირი წაიღო“, მეოთხემ „ჩაძაღლდაო“ — იმისდა მიხედვით, თუ ვინ როგორ უყურებდა მიცვალებულს. მაგრამ ეს დამოკიდებულება კლასობრივი თვალსაზრისის გამოვლენას შეიძლება წარმოადგენდეს, მთქმელი გარკვეული კლასის შეხედულებას უკუფენდეს: „ებრაელი“-ცა

და „ჟიდ“-იც (რუს.) ერთი და იმავე ეროვნების ადამიანის აღსანიშნავად შეიძლება შეგვხვდეს; მაგრამ „ჟიდ“-ი შავრაზმელის სიტყვათა მარაგს ეკუთვნის, შავრაზმელის თვალსაზრისს გამოხატავს. ასევე, რომელიმე „უზბეკი“, „ყაზახი“, „ლეკი“, „ქართველი“, „სომეხი“ საბჭოთა კონსტიტუციის თვალსაზრისით „ეროვნებაა“, დიდმპყრობელური რუსეთისათვის კი „ინოროდეცი“ იყო; ამ სიტყვაში ეროვნული უთანასწორობის მთელი პროგრამა ჩანს: მეფის რუსეთისათვის ველიკოროსი იყო ეროვნება, გაბატონებული ერი, სხვა ყველა იყო „ინოროდეცი“, ე. ი. არაველიკოროსი და, მაშასადამე, იმ უფლებებს მოკლებული, რომლებიც ველიკოროსს გააჩნდა.

ასეთივე სხვაობაა სიტყვებში: „მალოროსი“ და „უკრაინელი“, „მალოროსია“ და „უკრაინა“... „მალოროსია“ და „მალოროსი“ დიდმპყრობელური რუსეთის მჩაგვრელი ეროვნული პოლიტიკის უკუფენაა: „ველიკოროსია“-ს („დიდ რუსეთს“) უპირისპირებდნენ „მალოროსია“-ს („მცირე რუსეთს“)...

ამიტომაც, რომ ამჟამად უკრაინელს ეროვნულ შეურაცხყოფად მიაჩნია, ვინმემ რომ „მალოროსი“ დაუძახოს. ამიტომვე, რომ საბჭოთა კავშირისათვის უცხოა „მალოროსია“, „მალოროსი“. ეროვნებათა განმთავისუფლებელმა ოქტომბერმა სამუდამოდ აღკვეთა დიდმპყრობელური პოლიტიკის უკუფენი ტერმინები „მალოროსია“, „მალოროსი“.

აღსანიშნავი ობიექტისადმი მთქმელის (სუბიექტის) დამოკიდებულება და აქედან გამომდინარე გრძნობითი იერი, რომელიც სიტყვას თან ახლავს, სტილისთვისაა დამახასიათებელი; სტილს სტილისტიკა შეისწავლის; მაგრამ გრძნობითი იერი ხომ სიტყვის მნიშვნელობის ინგრედიენტია, სიტყვის მნიშვნელობას ხომ სემასიოლოგია სწავლობს! მაშასადამე: **სიტყვის მნიშვნელობის შესწავლისას სემასიოლოგიისა და სტილისტიკის გათიშვა პრინციპში შეუძლებელია.** ფაქტიურად კი მხოლოდ იქაა მოსახერხებელი, სადაც სიტყვა ამ გრძნობითი იერისაგან თავისუფალია. რამდენადაც სტილისათვის ლექსიკა და სიტყვის მნიშვნელობის სუბიექტური მომენტი (გრძნობითი იერი) არის დამახასიათებელი, იმდენად სტილისტიკა და სემასიოლოგია ერთმანეთს უმჭიდროესად უკავშირდება.

§ 65. არსებობს თუ არა ნამდვილი სინონიმები? ყოველ ენაში მრავლად ვპოულობთ ისეთ სიტყვებს, რომელთაც თითქოს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვთ. მათ სინონიმებს უწოდებენ. მხნე, გულადი, მამაცი... ლამაზი, კოხტა, მშვენიერი... ძლიერი, ღონიერი... ძალი, ღონე... მეუღლე, ცოლი... მოწაფე, მოსწავლე... ებრაელი, ურია... საპატიმრო, გამასწორებელი სახლი... თითქოს ერთნაირი მნიშვნელობის სიტყვებია ცალკე ჯგუფებში თავმოყრილი... და მაინც იგივეობაზე ლაპარაკი არ შეიძლება.

„საპატიმრო“ და „გამასწორებელი სახლი“... „ურია“ და „ებრაელი“ ერთი და იგივე არ არის: „გამასწორებელი სახლი“ გამოხატავს საბჭოთა კანონმდებლობის თვალსაზრისს: ეს დასჯის იარაღი კი არ არის, არამედ გასწორების საშუალება; „საპატიმრო“ „დამწყვედვის“ მომენტის მიხედვით ახასიათებს სათანადო ობიექტურ მონაცემს: საპატიმრო=სადაც პატიმრებია მოთავსებული. ამგვარად, ამ ორ სახელში სახელმდებლის სხვადასხვა თვალსაზრისია აღნიშნული. „ებრაელისაგან“ განსხვავებით „ურია“ ეროვნებაზე კი არ მიუთითებს, არამედ სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით ახასიათებს სათანადო პირს. აქაც მთქმელთა თვალსაზრისების სხვაობა ჩანს სიტყვებში. მსგავს მდგომარეობას ვამჩნევთ „მეუღლეშიაც“: ცხოვრების ერთ უღელში შებმის მომენტი აქ ამოსავალი და ამით აიხსნება ის პატივისაცემობა, რომელიც ამ სიტყვას მეორე სიტყვისაგან („ცოლი“) განასხვავებს.

„ძალი, ღონე... ძლიერი, ღონიერი... კოხტა, ლამაზი, მშვენიერი... მოწაფე, მოსწავლე...“ აქ მთქმელის თვალსაზრისთა სხვაობას ვერ ვიპოვით, მაგრამ თვით ობიექტური მონაცემის სხვადასხვა მომენტია წინ წამოწეული და სიტყვის მნიშვნელობისათვის ამოსავალად გამოყენებული; ამას ეჭვს გარეშე ხდის ის უბრალო ფაქტი, რომ ერთი მეორის ადგილას სხვა სიტყვებთან მათი ხმარება შეუძლებელია: „უმაღლესი სასწავლებლის **მოსწავლე**“ შეგვიძლია ვთქვათ, მაგრამ ვერ ვიტყვით: „უმაღლესი სასწავლებლის მოწაფეს“: „მოსწავლე“ უფრო ზოგადი, ფართო მნიშვნელობისაა, „მოწაფე“ კი უფრო ვიწრო მნიშვნელობისა: მას „მასწავლებელი“ უპირისპირდება — „მოწაფე და მასწავლებელი“.

„მტერს ჯარმა ძლიერი წინააღმდეგობა გაუწია“ — კარგია, მაგრამ აღარაფრად ივარგებს, რომ ვთქვათ — „ღონიერი წინააღმდეგობა

გაუწიარა“. ასევე ამბობენ „დავითმა მშვენიერი გამოკვლევა დაწერაო“, მაგრამ არავინ იტყვის: „დავითმა კოხტა გამოკვლევა დაწერაო“ ანდა „ლამაზი გამოკვლევა დაწერაო“. მართალია, შეგვიძლია ვიხმაროთ: „დავითი კოხტად იცვამს“, „დავითი ლამაზად იცვამს“, „დავითი მშვენიერად იცვამს“. მაგრამ ამ გამოთქმებში გარკვევით ჩანს, რომ ერთი და იგივე ეს არ არის: შეიძლება „კოხტად ვიცვამდე“, მაგრამ „მშვენიერი“ არ გამოვიდეს. აგრეთვე ერთი და იგივე არ არის: „მხნე მოხუცი“ და „გულადი მოხუცი“; გაცილებით უფრო ახლოსაა ერთმანეთთან: „გულადი მეომარი“ და „მამაცი მეომარი“, მაგრამ სრულ იგივეობაზე ლაპარაკი არც აქ შეიძლება: ერთს შემთხვევაში „მამაკაცურს“ თვისებებს ვიგულებთ, მეორეში — „გამბედაობას“, ეს სტილის ქიმიურ სასწორზე ერთმანეთს არ უდრის. ცხადია, ორი სავსებით ერთნაირი მნიშვნელობის მქონე სიტყვა არ არსებობს, ნამდვილი სინონიმები ფიქციაა: რაიმეგვარი განსხვავება არ შეიძლება არ იყოს ან იმის გამო, რომ ერთი და იმავე საგნის დასახელებისას **ამოსავალია სხვადასხვა მომენტი** ანდა იმის გამო, რომ **განსხვავებულია სუბიექტის დამოკიდებულება სიტყვაში აღნიშნული ობიექტური მონაცემისადმი**.

§ 66. ნაწარმოები ფუძე. სემასიოლოგია ფუძის მნიშვნელობას შეისწავლის; ფუძე შეიძლება იყოს მარტივი, შედგენილი და რთული (§ 22). მარტივს ფუძეს, როგორც ვიცით, სხვანაირად ძირი ეწოდება (კარ-, ხე-, რკო-); მასში აფიქსის გამოყოფა არ შეიძლება, ე. ი. მარტივი ფუძე არ დაიშლება.¹ შედგენილ ფუძეში, — როგორც აგრეთვე აღნიშნული გვაქვს, — შედის მარტივი ფუძე და ფუძის საწარმოებელი აფიქსი (ცხენ-ოსან-, მე-ბაღ-ე, სა-სადილ-ო-...). ფუძის საწარმოებელი აფიქსი მნიშვნელობის მცვლეელია; ეს არა ერთხელ ყოფილა ზევით აღნიშნული. **ნაწარმოები ფუძის მნიშვნელობა დამოკიდებულია როგორც იმ ფუძეზე, რომელსაც საწარმოებელი აფიქსი დაერთვის, ისე იმ აფიქსზედაც, რომელიც ფუძეს დაერთვის.** ამ მარტივი, მაგრამ ძირითადი პრინციპიდან კი გამომდინარეობს, რომ:

¹ ჩვენ აღნიშნული გვაქვს (იხ. § 32, გვ. 83), რომ ამჟამად მარტივი ფუძე შეიძლება ისტორიულად შედგენილი იყოს; ფუძის დაშლისას ისტორიული პერსპექტივა უნდა დავიცვათ.

1. ერთნაირი საწარმოებელი სუფიქსის გამოყენებისას სხვადასხვა ფუძესთან შეიძლება მნიშვნელობის ერთნაირი ცვლა არ მივიღოთ: ვაჟ-კაც — ვაჟკაცობა, დღე — დღეობა, სახლ — სახლობა, ოდენ — ოდენობა, — მოსალოდნელი განყენებული თვისება აქ მხოლოდ პირველს მაგალითში გვაქვს, სხვა შემთხვევაში განყენებული თვისება არა გვაქვს... მხოლოდ გრამატიკულ კატეგორიათა წარმოებისას გვაძლევს ერთი და იმავე საწარმოებელი აფიქსის ხმარება ერთსა და იმავე შედეგს: სახლ-ებ-, ბაღ-ებ-, ქალაქ-ებ-... **-ებ** ყველგან მხოლოდობითის ფუძეს მრავლობითად აქცევს; ვაკეთებ-დ, ვაშენებ-დ-, ვამთავრებ-დ-: **-დ** ყველგან ნამყო უსრულს აწარმოებს აწმყოს ფუძისაგან...

2. ერთნაირი მნიშვნელობითი ცვლილების გამოსაწვევად სხვადასხვაგვარ ფუძესთან სხვადასხვაგვარი საწარმოებელი აფიქსები იხმარება: ასე, მაგალითად, ქართულში უარყოფითი მნიშვნელობის მისაღებად გვაქვს **-უ** და **არა**: ქუდიანი — უქუდო, ფულიანი — უფულო, ნაყოფიერი — უნაყოფო, თავიანი — უთავო, გზიანი — უგზო... აშენებული — აუშენებელი, გაკეთებული — გაუკეთებელი, დაწერილი — დაუწერელი, მაგრამ: მაღალი — არამაღალი, დაბალი — არადაბალი, გრძელი — არაგრძელი... **უ**-ს თავისი ადგილი აქვს და **არა**-ს თავისი. განყენებითი თვისების საწარმოებლად ქართული ხმარობს **სი-ე**, (**სი-ო**) და **-ება** (**-ობა**) აფიქსებს იმისდა მიხედვით, რანაირი ფუძეა საწარმოებლად აღებული: ლამაზი — სილამაზე, მახინჯი — სიმახინჯე, წითელი — სიწითლე, მაგარი — სიმაგრე, რბილი — სილბო, თბილი — სითბო..., მაგრამ: ნაყოფიერი — ნაყოფიერება, წესიერი — წესიერება, ბედნიერი — ბედნიერება, დაუდეგარი — დაუდეგრობა, უყურადღებო — უყურადღებობა, უფულო — უფულობა და სხვ.

§ 67. ფუძეთა საწარმოებელი აფიქსები და კლასობრივი თვალსაზრისი. აფიქსები, მათ შორის ფუძის საწარმოებელი აფიქსებიც, კლასობრივად მაქსიმალურად ნეიტრალური მონაცემია ენაში (§ 13); ეს იმიტომ, რომ ისინი მეტყველის თვალსაზრისს, ამ შემთხვევაში კლასობრივ თვალსაზრისს, არ გამოხატავენ; მაგრამ თუ ამის შესაძლებლობა აღმოჩნდა, აფიქსსაც შეუძლია კლასობრივი დამოკიდებულება გარკვეული მოვლენისადმი გამოამჟღავნოს. ასეთ შემთხვევას წარმოგვიდგენს კნინობითობის აფიქსები, როცა ისინი ადამიანთა სახელებს

ერთვიან; დავითი — დათია, დათიკელა... ნიკოლოზ — ნიკო, ნიკოია, პეტრე — პეტრეია, პეტრიკელა...

კნინობითობა ხშირად მოფერებითის მნიშვნელობით იხმარება: დათა, თამრიკო, ვასო, თედო, ქეთინო... ისიც ცნობილია, რომ ერთი წრის ადამიანთა სიტყვახმარებაში „დათიაც“ არ გამოხატავს კლასობრივ დამოკიდებულებას: „დათია, კაცო, აქ მო!“ მიმართავს მას პეტრეია. მაგრამ უდაოა ერთი რამ: როცა ადამიანის ოფიციალურ სახელად დასტურდება „დათია, პეტრეია, ნიკოია“... და მაგვარები, ეს ცხადი ნიშანია იმისა, რომ ამ სახელის მატარებელი სათანადოდ არის დახასიათებული, და ეს საზოგადოებრივი კვალიფიკაცია ცხადყოფს, რომ ის არ ეკუთვნის გაბატონებულ წრეს: ისტორიამ არ იცის არც ერთი შემთხვევა, რომ რომელსამე ქვეყანაში რომელიმე მეფეს რქმეოდეს „ნიკოია“, „პეტრეია“, „დათია“, „ივანიკა“: მათი საზოგადოებრივი მდგომარეობა უზრუნველყოფდა მათ სახელებს ასეთი სუფიქსების დართვისაგან. და ეს ნიშნავს: ასეთი სუფიქსების დართვა ადამიანთა ოფიციალური სახელებისათვის თითქმის ყოველთვის ამ სახელის მატარებელის სოციალურ კვალიფიკაციას წარმოადგენს.

შემთხვევითი არაა, რომ ისეთ ისტორიულ ძეგლებში, როგორცაა, მაგალითად, „ბეგრების განწესება“, „დაბეგრილი პირების სახელები ჩვეულებრივად კნინობითობის სუფიქსებს დაირთავს, გამონაკლისის სახით თუა უამსუფიქსო სახელი; საზოგადოებრივად დაჩაგრულს სახელიც გაჭირვებული ერქვა.

აი მცირე ნიმუში: „მართებს სენიელა წინწივაძეს ბეგარა რ კუახი ღომი და 20 კოკა ღვინო; მართებს კაციელა წინწივაძეს 1 კუახი ღომი, 3 კოკა ღვინო; მართებს გიორგელა წინწივაძეს 2 კუახი ღომი, რ კოკა ღვინო; მართებს გაბრიელა ბაზიარს კუახნახევარი ღომი, რ კოკა ღვინო; მართებს დავითელა წინწივაძეს რ კუახი ღომი, 17 კოკა ღვინო; მართებს კიდევ გაბრიელა წინწივაძეს რ კუახი ღომი, 15 კოკა ღვინო; მართებს მამკაცა წინწივაძეს რ კუახი ღომი და რ კოკა ღვინო“... ასევე მოყვება შემდეგ: „მართებს ჭოლოფუა ლაითაძეს... ბაური ხუცესს... ივანიკა წინწივაძეს... ყუაჩას... პეტრე ბახტაძეს... გაბრიელ ბახტაძეს... სვმონა ბახტაძეს... ივანა ბახტაძეს... გიორგობა ბახტაძეს... გიორგი ხუცესს... მათილესიშვილს გიორგელას... გიორგელა ყვცარიძეს... მოგელა ბახტაძეს... სვმონელა ბახტაძეს... ბარძღია ბახტაძეს...

გ ი ო რ გ ი ჩ ვ რ ა ძ ე ს ... ბ ა ხ უ ტ ა ს ... დ ა თ ჯ ა მ ა ლ ლ ა კ ე ლ ი ძ ე ს ... ა ხ ა ლ კ ო რ ა ბ ა ხ ტ ა ძ ე ს ... ი ვ ა ნ ე ჩ ხ ე კ ე ლ ს ... ნ ი კ ო ლ ო ზ ხ უ ც ე ს ... დ ა ვ ი თ ა ხ უ ხ უ ლ ის შ ვ ი ლ ს ... ი ვ ა ნ ა ყ უ ფ ა რ ი ძ ე ს ... გ ი ო რ გ ი კ ო ტ ი შ ა ძ ე ს ... კ ა ც ი ა მ ა ლ ლ ა კ ე ლ ი ძ ე ს ... კ ა ც ი ე ლ ა ბ ა ხ ტ ა ძ ე ს ...“ (ამოღებულია ს. კაკაბაძის: „დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთებიდან“, წიგნ. II, 1921 წ., ტფილ. სახელმწ. უნივერს. გამოცემა, გვ. 127: „ძუღლთა გუჯართაგან დიდად შემცირებული და მოკლებული ღომის და ღვინის ბეგრები ხონის წ-ის გიორგის შეწირულთა გლახთა“).

33 სახელიდან 23 კნინობით სუფიქსს დაირთავს ანდა ფუძეა კნინობითი!

§ 68. რთული ფუძე (კომპოზიტი). რთული ფუძე ანუ კომპოზიტი შედგება ერთზე მეტი ფუძისაგან, ჩვეულებრივ ორისა, იშვიათად სამი ფუძისაგან; შესაძლებელია კომპოზიტი ორი სიტყვისაგან (და არა ფუძისაგან!) წარმომდგარიც აღმოჩნდეს. კომპოზიტში შემავალი ფუძეებიდან შეიძლება ორივე მარტივი იყოს: და-ძმა, სახლ-კარი, ცოლ-შვილი, გზა-კვალ-ი, შეიძლება ერთი მარტივი იყოს, მეორე ნაწარმოები: თავ-ამეგებულ-ი, გულ-მოსულ-ი, ქართლ-კახეთ-ი, საწერ-კალამი... შესაძლოა ორივე ნაწარმოები იყოს: დედულ-მამულ-ი, საჭმელ-სასმელ-ი, ყოფა-ცხოვრებ-ა, სარჩო-საბადებელ-ი...

ძველი ინდოელი გრამატიკოსები განასხვავებდნენ კომპოზიტების რამდენიმე ტიპს;¹ ესენია:

1. ე. წ. **დვანდვა** (composita copulativa, **შეერთებითი კომპოზიტები**): სახლ-კარი, ცოლ-შვილი, ქართლ-კახეთი, საჭმელ-სასმელი... კომპოზიტის მნიშვნელობა შემადგენელ ფუძეთა მნიშვნელობის ჯამს წარმოადგენს: ცოლ-შვილი: ცოლი და შვილი; ქართლ-კახეთი: ქართლი და კახეთი; საჭმელ-სასმელი: საჭმელი და სასმელი...

2. **ტატურუშა** (composita determinativa, **განსაზღვრებითი კომპოზიტები**); აქ ან პირველი წევრი უდრის რომელსამე ბრუნვას (ციხისძირი, ციხისთავი, ქინძისთავი) — ესაა საკუთრივ ტატურუშა, ანდა წინა წევრი ზედსართავია ან ზმნისართი და განსაზღვრავს ბოლო წევრს

¹ ამ კომპოზიტების შესახებ ცნობები მოგვყავს პროფ. გ. ახვლედიანის სახელმძღვანელოდან „სანსკრიტი“, ტფილ. 1920, გვ. 78-81.

(მარტორქა) — ესაა **კარმადჰარადა**; ანდა წინა წევრი რიცხვითი სახელი (სამყურა, ასფურცელა) — ესაა **დვიგუ**.

3. **ბაჰუვრიჰი** (composita possessiva, **კუთვნილებითი კომპოზიტები**) მქონეს აღნიშნავენ და ზედსართაული მნიშვნელობით იხმარებიან (ლურჯთვალეზა);

4. **ავდაიბჰავა** (composita adverbialia, **ზმნისართოვანი კომპოზიტები**): მათი პირველი წევრი უცვლელი სიტყვაა, უკანასკნელი — არსებითი სახელი (მარად-ჟამს, მუდამ-დღე...).

ქართული კომპოზიტების დიდი უმეტესობა ან შეერთებითი კომპოზიტის ტიპს წარმოგვიდგენს (ცოლ-შვილი, სახლ-კარი...), ანდა განმარტებითისას; ამ უკანასკნელში ჩვეულებრივ მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს: სულმოკლე, თავაშვებული, გზაბნეული, ფერწასული, ზნედაცემული, ყურებაცქვეტილი, ხმალამოწვდილი და სხვ.

ზშირია ნათესაობითი ბრუნვის შემცველი კომპოზიტებიც.

ორი პრინციპული ხასიათის საკითხს უნდა შევეხოთ **ნაწარმოებ ფუძეთან** და **კომპოზიტებთან** დაკავშირებით.

ნაწარმოები ფუძის ძირითადი საკითხია თვით ამგვარი **ფუძის რაობა**. ნაწარმოებ ფუძეში შედის მარტივი ფუძე და ერთი ან რამდენიმე საწარმოებელი სუფიქსი (ცხენ-ოსან-... კაც-ობ-რი-ობ-ა...). ამგვარად, ფუძის შიგნით არის მოქცეული ისეთი მასალაც, რომელიც ფუძის ბუნებას პრინციპში ეწინააღმდეგება: საწარმოებელი აფიქსი. საწარმოებელი აფიქსი, ისევე როგორც ყოველი სხვა აფიქსი, მოკლებულია შესაძლებლობას ცალკე, ფუძესთან კავშირის გარეშე, რამე აღნიშნოს: ამიტომაც ის აფიქსი და არა ფუძე. ფუძის ფარგლებში მოქცევა აფიქსისა ცვლის საწარმოებელი ფუძის მნიშვნელობას და ქმნის ახალს მნიშვნელობას. აქ განსაკუთრებით საინტერესო ისაა, რომ ნაწარმოებ ფუძეში წარმოდგენილია წინანდელი ფუძე, მაგრამ წინანდელი მნიშვნელობა კი არა აქვს, არამედ საწარმოებელ სუფიქსთან ერთად ახალს მნიშვნელობას იძლევა: „ქუდ-იან“ აღარაა „ქუდი“, თუმცა „ქუდ-“ ამ ფუძეშიც არის, არამედ ვიღაც, რომელსაც ქუდის ქონა ახასიათებს... „ცხენ-ოსან-“ ადამიანია და არა ცხენი, თუმცა „ცხენ-“ ფუძე აქაც დაცული გვაქვს. **ფუძეთა წარმოება სიტყვის მნიშვნელობის ერთბაში, სიმულტანური ცვლის საუცხოვო მაგალითებს იძლევა**. თუნდაც ამიტომ არის კანონიერი ეს პროცესები სემა-

სიოლოგიას განეკუთვნოს, სემასიოლოგიამ მათ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციოს.

კომპოზიტების ხაზით პრინციპული ხასიათი ეძლევა კომპოზიტის დამოკიდებულებას, ერთის მხრით, ერთფუძიან სიტყვასთან, მეორე მხრით, შესიტყვებასთან, პირველი — ერთობ მარტივი ამოცანაა: კომპოზიტიც ერთი სიტყვაა იმისდა მიუხედავად, ერთი თუ მეტი ფუძეა მასში წარმოდგენილი; ორი თუ სამი ფუძე ერთ სიტყვადაა გაფორმებული, ერთს მორფოლოგიურ ოდენობას წარმოადგენს; ამას ეჭვმიუტანელს ხდის მისი როლი შესიტყვებაში: ქართლ-კახეთი, ქართლ-კახეთმა, ქართლ-კახეთს... იბრუნვის, როგორც ერთი სიტყვა; „სპარსეთმა ქართლ-კახეთი აიკლო“ — ამ გამოთქმაში ერთ ობიექტად არის წარმოდგენილი ეს კომპოზიტი. „შეშინებული გარბის“ და „თავ-ქუდ-მოგლეჯილი გარბის“ — ორივე შესიტყვება ორწევრიანია, ორი სიტყვისაგან შედგება.

უფრო რთულია კომპოზიტის დამოკიდებულების გარკვევა შესიტყვებასთან, სახელდობრ, იმ შემთხვევებში, როცა კომპოზიტი ორი ფუძისაგან კი არა, ორი სიტყვისაგან არის შემდგარი: ციხისთავი... ქინძისთავი... თავისუფლება... ციხისძირი... ჯარისკაცი... ცოლის ძმა... ყველაში მონაწილეობს ორი სრული, გაფორმებული სიტყვა, — ერთი ნათესაობითა და მეორე სახელობითს ბრუნვაში. მაგრამ ეს ორი სიტყვა ერთ რთულ სიტყვად შედუღებულია; ზოგან ეს პროცესი დამთავრებულია და ამჟამად გვეჩოთირება კიდევ შემადგენელ ნაწილთა მნიშვნელობის გამოცოცხლება; ასე, მაგ., „თავისუფლებაში“: „თავსა“ და „უფლებაზე“ არვინ ფიქრობს, როცა ამჟამად ამ სიტყვას ხმარობს, მაგრამ „ჯარისკაც“-ში, „ცოლის ძმა“-ში ორი ერთეულის არსებობა ახლაც ნათლად იგრძნობა, და რაკი პირველი ნაწილი გაფორმებული სიტყვაა, კომპოზიტობის საკითხი აქ რთულდება. ამას მართლწერაც გვაგრძნობინებს: „ცოლის ძმა“ შეიძლება ერთად დაწერილიც შეგვხვდეს და ცალ-ცალკე, ორ სიტყვად დაწერილიცა.

შეიძლებოდა კომპოზიტად ქცევის გამოსაცნობი ერთი საზომი მოგვეგონებოდა: შემაღგენელ ნაწილთა გათიშვა გადასმის ან შიგსხვა სიტყვის ჩართვით. სადაც შესიტყვება კომპოზიტად არის უკვე ქცეული, გათიშვა შეუძლებელი ხდება: კომპოზიტის მნიშვნელობა იშლება; სადაც გათიშვა დაუბრკოლებლივ მიმდ-

ნარეობს, შესიტყვება გვაქვს და არა ერთი რთული სიტყვა, კომპოზიტი; სადაც გადასმა შესაძლებელია, მაგრამ საჩოთიროა, იქ გაკომპოზიტების პროცესი დამთავრებული არაა: გარდამავალ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე. შდრ.: „მეზობლის სახლი“ და „სახლი მეზობლისა“ თანაბრად შეიძლება; ასევე შეიძლება: „მეზობლის ახალი სახლი“... „ცოლის ძმა“ — „ძმა ცოლისა“ საჩოთიროა, თუმცა შეუძლებელი არაა; გვაქვს „ჯარისკაცი“, „მამაცი ჯარისკაცი“, მაგრამ შეუძლებელია: — „ჯარის მამაცი კაცი“ ანდა: „კაცი ჯარისა“... შდრ. აგრეთვე: „თავისუფლება“ — „უფლება თავისა“, „ციხისძირი“ — „ძირი ციხისა“.¹

§ 69. შეკვეცილი კომპოზიტები. რთულ მრავალსიტყვიან სახელწოდებათა გამარტივების მიზნით რეგოლუციის შემდეგ ფართო გასაქანი მიეცა გამოთქმათა შემოკლებას: სახკომსაბჭო, განსახკომი, სახელგამი, აღმასკომი, ცეკა, რამედასი, ზაპესი, რიონპესი, ფერომშენი და სხვ. და სხვ. ზოგი ამათგანი ლამის არის, „საკუთარ სახელებად“ იქცეს; აღმასკომი, სახელგამი, ზაპესი, რიონპესი — ყველას არც შეუძლია ამოშიფროს, როგორც „აღმასრულებელი კომიტეტი“, „სახელმწიფო გამომცემლობა“, „ზემო-ავჭალის ჰიდრო-ელექტრო სადგური“ და სხვ.; ამგვარი სრული გამოთქმები ჩვეულებრივ მარტივ სახელებადაა ქცეული, ისეა შეჩვეული კაცი ამ შემოკლებულ გამოთქმებს.

ეს შემოკლებები თავისი ბუნებით კომპოზიტებია, ოღონდ თავისებური: კომპოზიტი ორ- და მეტ-ფუძიანი სიტყვაა, აქაც ორი და ჩვეულებრივად გაცილებით მეტი ერთეული მონაწილეობს, მაგრამ ეს ერთეულები ყოველთვის ფუძეს როდი წარმოადგენენ: შეიძლება ფუძე ან ფუძეები გვქონდეს, მაგრამ ჩვეულებრივად მხოლოდ ფუძის ნაწილია ანდა აფიქსი, ან კიდევ მხოლოდ ერთი ბგერა; ისიც ხდება, რომ გამოთქმის მონაწილე ყველა სიტყვა არ ჩანს კომპოზიტში, მხოლოდ ყველაზე მნიშვნელოვანი წევრებია წარმოდგენილი, მეტადრე მრავალსიტყვიან გამოთქმებში (მაგ., კავშირტრანსი=სრულიად საკავში-

¹ ამიტომ შეცთომავა, როცა კომპოზიტად მიაჩნიათ (გ. როზენი...) ქართველური ენების მსაზღვრელ-საზღვრული, რომელთაგან მსაზღვრელი წინ უსწრებს საზღვრულს და ბრუნების დროს არ იცვლება (ღრმა მდინარე, სასიამოვნო ამბავი...). მეგრულსა და ჭანურში წინდასმული მსაზღვრელი არასოდეს არ იცვლება, მაგრამ საკმარისია რიგი შეცვალოთ, რომ მსაზღვრელი დაირთავს ბრუნვის ნიშნებს. ეგვევ ხდება ქრთულშიც.

რო სატრანსპორტო გაერთიანება; პროფსაბჭო=პროფესიულ კავშირთა საბჭო).

შემოკლებულ კომპოზიტთა მთავარი ტიპებია: 1. კომპოზიტი, რომელშიაც ყველა შემადგენელი ნაწილი შემოკლებულია და მხოლოდ უკანასკნელი წევრია სრული სიტყვა: კომპარტია (=კომუნისტური პარტია), კომკავშირი (=ახალგაზრდათა ლენინური კომუნისტური კავშირი), სამტრესტი (=საბჭოთა მეურნეობების ტრესტი), პროფკავშირი (=პროფესიული კავშირი), სახკომსაბჭო (=სახალხო კომისართა საბჭო); 2. კომპოზიტი, რომელშიაც პირველი წევრი ფუძეა, სხვა კი — ფუძის ნაწილი: გლენკორი (=გლენ-კორესპოდენტი), მუშკორი (=მუშა-კორესპოდენტი), რიონჰესი (=რიონის ჰიდრო ელექტრო-სადგური); 3. კომპოზიტი, რომელშიაც ყველა შემადგენელი ნაწილი შემოკლებულია: ადგილკომი (=ადგილობრივი კომიტეტი), რაიკომი (=კ. პ. რაიონული კომიტეტი), განსახკომი (=განათლების სახალხო კომისარიატი), ჯანსახკომი (=ჯანმრთელობის სახალხო კომისარიატი); 4. კომპოზიტი, რომელშიაც შემადგენელ ნაწილთა თავკიდური ბგერებია წარმოდგენილი: სმუსი (=სახალხო მეურნეობის უმაღლესი საბჭო), ზაჰესი (=ზემო-ავჭალის ჰიდრო ელექტრო-სადგური), აწჰესი (=აჭარისწყლის ელექტრო-სადგური), ცაკი (=ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი)... 5. კომპოზიტი, რომელშიაც ფუძის ნაწილი და თავკიდურა ბგერებია შეერთებული: რემედასი (=რევოლუციის მებრძოლთა დამხმარე საზოგადოება), აბჰესი (=აბაშის ჰიდრო-ელექტრო სადგური)... 6. ცალკე დგას საყოველთაოდ გავრცელებული კომპოზიტები: ცეკა, ტეკა; აქ შეერთებულია დასაწყისი ასოების ლათინური სახელწოდებანი; ცენტრალური კომიტეტი — ცეკა, ტფილისის კომიტეტი — ტეკა.¹

§ 70. ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია. სიტყვის ანალიზთან დაკავშირებით ნაჩვენები იყო, რომ: 1. ეტიმოლოგია სასკოლო გრამატიკებში ნიშნავდა მოძღვრებას ცალკე სიტყვის შესახებ (მეტყველების ნაწილები, სახელთა ბრუნება, ზმნათა უღვლილება, სიტყვაწარ-

¹ შემოკლებულ კომპოზიტთა დაჯგუფება მოცემული აქვს ვ. თოფურის დაუსწრ. პედინსტიტუტის მსმენელთათვის შედგენილ ქართული ენის III/IV განაკვეთში, ტფილ., 1933, გვ. 10-12; აქ ეს სქემა ოდნავ შეცვლილია.

მოება); 2. ენათმეცნიერებაში კი ეტიმოლოგია ნიშნავს სიტყვის ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენის ამოშიფრვას ანდა, სხვანაირად რომ ვთქვათ, იმ დახასიათების მიგნებას, რომლის საფუძველზედაც საგანს (თუ სხვა ობიექტურ მონაცემს) სახელი დაერქვა: (ა)თორმეტი=10+2; რვეული=რვიანი; გაფითრდა=ფითრის ფერი დაედო...

გავრცელებულია შეხედულება, რომლის თანახმადაც სიტყვის ეტიმოლოგიის დაძებნა მის ისტორიულ შესწავლას ნიშნავს: სადაურია სიტყვა, საკუთარი თუ ნასესხები, რას აღნიშნავდა იგი განვითარების სხვადასხვა პერიოდში და როგორ იცვალა მისი გარეგნობა დროთა ვითარებაში — აი საკითხთა წყება, რომელთა გაშუქებაც სიტყვის ეტიმოლოგიას უდრის. უდავოა, რომ სიტყვის წარმომავლობის გარკვევა, ბერათა შედგენილობისა და მნიშვნელობის ცვლის გათვალისწინება მრავალ შემთხვევაში სიტყვის ეტიმოლოგიის გასაღებს იძლევა, მაგრამ სავსებით შესაძლებელია ვიცოდეთ სიტყვის ისტორია, მაგრამ არ ვიცოდეთ მისი ეტიმოლოგია; ქართ. „ძმა“ — საუკუნეთა განმავლობაში იმასვე აღნიშნავდა, რასაც ახლა აღნიშნავს; არც მისი გარეგნობა ცვლილა; მეგრულთან და ჭანურთან შედარება საშუალებას გვაძლევს ამ სიტყვის ისტორიის წინა საფეხურები გავარკვიოთ: ცხადი ხდება, რომ ეს სიტყვა „ძამ-ან“-ის სახეს ატარებდა. მაგრამ გაირკვა თუ არა ამით სიტყვის ეტიმოლოგია? არა, არ გარკვეულა: არა ჩანს, რად ეწოდა ძმას „ძამან“! **სიტყვის ისტორიის დადგენა კიდევ არ ნიშნავს სიტყვის ეტიმოლოგიის გამორკვევას.**

მეორე მხრით, შესაძლებელია ისტორიის გარეშეც დავადგინოთ სიტყვის ეტიმოლოგია; მე მხედველობაში არა მაქვს ისეთი შემთხვევები, როცა სხვადასხვა ენის მასალის შედარებას მივყავართ სიტყვის ეტიმოლოგიასთან: ამის ცნობილი მაგალითია „ნახშირ“-ის ეტიმოლოგია. სვანურ **შიხ-ე**-სთან ამ სიტყვის ძირის შედარებამ ცხადყო, რომ „წვის“ წარმოდგენა ამ სიტყვაში ჩამარხული: ნახშირი (← ნაშხირი) =ნაწვი.¹

ამგვარი შემთხვევები იმიტომ არ მიიღება მხედველობაში, რომ აქ შედარება მოვლენის განვითარების **წარსულში** ჩახედვას შესაძლებელს ხდის, ე. ი. შედარება ისტორიის საქმეს აკეთებს. ის-

¹ ეს გარკვეული აქვს ვარლამ თოფურისას.

ტორიის გარეშე ეტიმოლოგიას შეიძლება ვწვდეთ მარტივი ანალიზის საშუალებით: თავისუფლება = უფლება თავისა, ერთმანეთი = **ერთმანეთი, რვეული** = რვ+ეული, სამ-ეული, ოთხ-ეული, ათ-ეულის მიმსგავსებით. ამგვარად: **სიტყვის ისტორია ყოველთვის არ იძლევა სიტყვის ეტიმოლოგიას; მეორე მხრით, ისტორიის დაუნმარებლადაც შეიძლება გაირკვეს სიტყვის ეტიმოლოგია.** ამიტომ არ იქნებოდა სწორი დაგვესვა თანასწორობის ნიშანი სიტყვის ისტორიასა და ეტიმოლოგიას შორის.

შეუძლებელია მოცემულ იქნეს სიტყვის სწორი ეტიმოლოგია სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე: უნდა ვიცოდეთ, რა არის სიტყვის მარტივი ფუძე და რა წარმოდგენს აფიქსებს. ცნობილია, რომ აფიქსები შეიძლება შეეზარდოს ფუძეს, შესაძლოა, აფიქსისა თუ მარტივი ფუძის შემადგენლობამ ფონეტიკური პროცესების წყალობით განიცადოს ცვლილება — ან დაეკარგოს ბგერა, ანდა ჩაერთოს ახალი: განსაკუთრებით ადვილდება ეს მას შემდეგ, რაც „ჩაქრება“ ფუძეში ჩაქსოვილი წარმოდგენა და მანამდის ცოცხალი სახის შემცველი ფუძე უტყვ პირობით ნიშნად იქცევა (§ 23)... ვიმეორებთ, სიტყვის სწორი ანალიზის გარეშე ეტიმოლოგიის საკითხის სწორად გადაჭრა შეუძლებელია; ეს თავის თავად ცხადი გახდება, თუ მოვიგონებთ, რომ ეტიმოლოგია **სიტყვის მარტივ ფუძეში ჩაქსოვილ წარმოდგენას ეძიებს, ფუძის გამოყოფა კი სიტყვის სწორ ანალიზზეა დამოკიდებული. ჩვეულებრივად სიტყვის ბგერით შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებათა ზუსტი აღრიცხვა სიტყვის სწორი ანალიზის წინაპირობაა.** ეს დიდად უწყობს ხელს უტყვი ფუძის ამეტყველებას. აი სულ უბრალო მაგალითები: „რბილი“ მიღებულია „ლბილი“-საგან და, მაშასადამე, ლბობის წარმოდგენა უდევს მას საფუძვლად: რბილი=დალბობილი... „თაყანისცემა“ მიღებულია „თაყანის-ცემა“-საგან და ნიშნავს: „მიწაზე თავის ცემას“...: „წარღვნა“ მიღებულია „წყალ-რღვნა“-საგან და „წყლით რღვევას, განადგურებას“ მოასწავებს... „ცხინვალი“ მიღებულია „ქრცხილვანი“-საგან და „ქრცხილნარს“ ნიშნავს. გვარი „მეუნარგია“ მიღებულია „მეუნარგია“-საგან¹ და ხელობის აღმნიშვნელ „მეუნარგე“-ზე მიუთითებს. ასევე: „ყვიცარიძე“ მომდინარეობს „ყვიცარიძისაგან“ და „ყვიცარიძის“ უდრის (იხ. § 67, გვ. 159): ყვიციანი — ყვითელ-ფერიანი.

¹ გვხვდება საბუთებში.

მაგრამ, თუ სიტყვის ბგერითს შემადგენლობაში მომხდარი ცვლილება გათვალისწინებული არ არის, სიტყვის სწორი ანალიზი მხოლოდ შემთხვევით შეიძლება იყოს სწორი. რამდენად სახიფათო მდგომარეობაში იმყოფება ასეთ შემთხვევაში მკვლევარი, ცხადი გახდება შემდეგი მაგალითიდან: თბილისში ვარაზის ხევისა და ვერეს შესართავთან არის „ფიქრის გორა“; თითქოს ნათელია ამ სახელწოდების ეტიმოლოგია, და მაინც... ეს იყო „ფიქრის გორა“; პირველ სიტყვას გამოაკლდა „ე“ და „ფიქარი“ იქცა „ფიქრად“...

§ 71. „ხალხური ეტიმოლოგია“. სიტყვის ანალიზის გარეშე სიტყვის უშუალო გააზრებით ნაპოვნი ეტიმოლოგია იწოდება ხალხურ ეტიმოლოგიად. ამის ნიმუში მრავლად გვხვდება ყველგან; თითქმის ყოველი გეოგრაფიული სახელწოდების გააზრებას ცდილობს მოხალისე ეტიმოლოგი, და აი საყოველთაოდ ცნობილი ნიმუშები: სამტრედია=სამი ტრედი ა(რის); თელავი=სომხ. თე ლავ ე („თუ კარგია“!); რაჭა=რაჭა?! (ნაქერალიდან გადაიხედა ვიღაცამ და რაჭას რომ დახედა, წამოიძახა: „ეს რა ჭა ყოფილაო?!“); იორი=იორა, ერთი იყო და ორად იქცაო (ვახუშტი), ე. ი. ალაზნის შეერთო... და სხვ. და სხვ. რა შუაში იყო სამი მტრედი, ან რატომ უნდა ეთქვა სომეხს თელავზე „თუ კარგიაო“

ან როგორ გახდა კითხვითი წინადადება რაჭის სახელი ან რატომ უნდა ეფიქრათ იორზე, „ორად“ იქცაო იმის მიხედვით, რომ ის შემდეგ ალაზნის ერთვის!? ეს ხალხურ ეტიმოლოგიას არ აწუხებს, დაუბრკოლებლად ააზრიანებს ის სიტყვას და არ ერიდება — სახელში ზმნა თუ იპოვა (იორა=ორად იქცა) ანდა, თუ მთელი წინადადება ამოიკითხა!.. რა არის ამ სახელთა ფუძე, რაა — აფიქსი, ამას ის არ კითხულობს.

ხალხური ეტიმოლოგიისაგან არაფრით განსხვავდებოდა წინარემეცნიერული ეტიმოლოგიური ვარჯიში ძველი დროისა თუ საშუალო საუკუნეებისა ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნის მეორმოცე წლებამდის. ეს თავისუფალი ვარჯიში, რა თქმა უნდა, **სიტყვის ანალიზის გარეშე ცდილობდა** სიტყვის გააზრებას, და თუ ამისთვის რაიმე ბგერა სიტყვაში ეღობებოდა, ეტიმოლოგისტი უყოყმანოდ აცხადებდა: ეს ბგერა ამა და ამ ბგერისაგან არის მიღებულიო. ამგვარი თავისუფალი ვარჯიშობის შესახებ შენიშნა ვოლტერმა გესლიანად: „ეტიმოლოგისტებისათვის სიტყვის ხმოვნები სრულიად არაფერს ნიშნავენ, თანხმოვნები კი — ძალიან ცოტა რამესაო“...

VIII. სტილისტიკა, როგორც ენათმეცნიერების დარგი

§ 72. სტილის რაობისათვის. სტილის საკითხი აქტუალური საკითხია ხელოვნების ყველა დარგისათვის (მხატვრობისა, ხუროთმოძღვრებისა, ქანდაკებისათვის...). პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს მას ენისთვისაც. სტილისტიკა აქ ჩამოყალიბდა პირველად რიტორიკის სახით. **ამჟამად სტილისტიკა პოეტიკის ერთ-ერთი დარგია; ენათმეცნიერებაში კი მხოლოდ ბოლო ხანებში** (მეცხრამეტე საუკუნის დამლევიდან დაწყებული) **მანვილდება ყურადღება სტილისტიკაზე**, როგორც ენათმეცნიერული შესწავლის ობიექტზე; მაგრამ მისი ადგილი ენათმეცნიერების სხვა დარგებს შორის გარკვეული **ჭერ კიდეც არ არის**.

ამიტომ **აქ მხოლოდ ზოგადად შეიძლება მოვხაზოთ** ის არე, რომელიც **სტილისტიკის პრობლემებს შეეფერება ენათმეცნიერულს ნაზრევში** და დავსვათ **ძირითადი საკითხები**.

ყოველი ენობრივი ფაქტი, იქნება ეს წინადადება თუ სიტყვა, რაღაცაზე მიუთითებს, რაღაცას აღნიშნავს. ამისდა მიხედვით ყოველი ენობრივი ფაქტი გულისხმობს **გადმოსაცემ შინაარსსა** და სათანადო **გადმომცემ საშუალებას**. გადმოსაცემი შინაარსი ეს არის მეტყველის ცნობიერებაში გადამტყდარი **ფაქტი სინამდვილისა**: მოვლენა, რომელსაც ადგილი აქვს ბუნებაში, ადამიანთა საზოგადოებაში, ადამიანის ცხოვრებაში; გადმომცემი საშუალება ესაა **ენობრივი ფაქტი**, ამ სინამდვილის ფაქტის აღსანიშნავად გამოყენებული. **გადმოსაცემი შინაარსის (სატქმელისა) და გადმომცემი ენობრივი საშუალების (ტქმულის) ურთიერთობა** — ესაა სტილისტიკის ძირითადი პრობლემა. სხვანაირად რომ ვთქვათ, **სტილისტიკა შეისწავლის ენობრივ საშუალებებს მათს მიმართებაში გადმოსაცემ შინაარსთან**.

„კარგი რამ იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ამ სახლ-კარის აღწერა გვაჩვენებს, თუ რას ნიშნავს აქ „კარგი“. იგივე შინაარსი შეიძლება გადამოგვეცა სხვანაირად: „ვერაფერი სანახავი იყო თავად

თათქარიძის სახლ-კარი!“ ანდა: „უნუგემო სურათს წარმოადგენდა თავად თათქარიძის სახლ-კარი!“ ანდა: „დაქვეითებისა და დაცემის განსახიერება იყო თავად თათქარიძის სახლ-კარი! ავტორმა ყველაზე მიზანშეწონილად ცნო მარტივად ეთქვა „კარგი რამ იყო“-ო და ამით გამოეხატა თავისი დამოკიდებულება ამ სახლ-კარისა და მისი პატრონისადმი... იმ შინაარსის გადმოსაცემად ეს გზა ერთად ერთი არ იყო.

ობიექტური ვითარება ერთი და იგივეა: მისი ენობრივი გამოხატულება — სხვადასხვაგვარია. სხვადასხვაგვარი გადმოცემა ან იქიდან წარმოდგება, რომ ობიექტური მონაცემის სხვადასხვა მომენტია ამოსავალი, ანდა იქიდან, რომ ამ ობიექტური მონაცემისადმი მთქმელის სხვადასხვაგვარი სუბიექტური დამოკიდებულებაა უკუფენილი ენობრივს გამოხატულებაში. ასე იქნება თუ ისე, ეს სხვადასხვაგვარობა ქმნის სტილს. მას შეისწავლის სტილისტიკა...

ამის მიხედვით შეიძლება გაირკვეს, რა განსხვავებაა **სტილისტიკას** შორის **პოეტიკისა** და **ენათმეცნიერების** გაგებით.

პოეტიკური სტილისტიკა შეისწავლის **მხატვრული ნაწარმოების ენას, როგორც მხატვრული შინაარსის გამოვლინების საშუალებას**; მისი საგანია **პოეტური ენის ექსპრესიული ფუნქცია**.

სტილისტიკა ენათმეცნიერული გაგებით განიხილავს **არაპოეტურ მეტყველებას, ყოველდღიურ სასაუბრო თუ მეცნიერულ ნაწარმოებათა ენას**, რამდენადაც ეს ენა **სათანადო შინაარსის გამოხატულების საშუალებაა**. პოეტური ენა მას აინტერესებს იმდენად, რამდენადაც პოეტიკური სემანტიკისა (სემასიოლოგიისა) და სინტაქსის პრინციპები საერთოდ **სემასიოლოგიისა და სინტაქსის კანონზომიერებათა თავისებურ გამოვლენას წარმოადგენენ** (იხ. §§ 59, 60, 61, 62, 64).

გარდა ამისა ენათმეცნიერულმა სტილისტიკამ უნდა მოგვცეს ამა თუ იმ **ენის დახასიათება იმ შესაძლებლობათა მიხედვით, რომლებიც მას გააჩნია, როგორც გამომხატველობითს საშუალებას, — მოკლედ, ამა თუ იმ ენის ექსპრესიული შესაძლებლობა საგანია სტილისტიკისა, როგორც ენათმეცნიერული დარგისა**.

სახელდობრ, ეს გულისხმობს იმის გარკვევას: რამდენად მარჯვეა ესა თუ ის ენა კონკრეტული და განყენებული აზროვნებისათვის; რა ახასიათებს მას — თავისუფალი თუ სავალდებულო სიტყვათა რიგი; პასიური

კონსტრუქციები ემარჯვება მას თუ აქტიური, პარატაქსი (წინადადებათა შეწყობა) თუ ჰიპოტაქსი (მთავარისა და დამოკიდებული წინადადების გამოყენება), მარტივი წინადადება თუ რთული პერიოდები და სხვ. მორფოლოგია და სინტაქსი სათანადო ენაში არსებულ მოვლენებს აანალიზებენ, სტილისტიკა ამ მოვლენათა ექსპრესიულ (გამომხატველობით) შესაძლებლობას არკვევს.

იდეალური სტილი საუკეთესო შეფარდებაა სათქმელსა (გადმოსაცემ შინაარსსა) და თქმულს (გადმომცემ ენობრივ საშუალებას) შორის. ეს „საუკეთესო“ მეცნიერული ნაწარმოების ენაში მეტყველების კლასიკურ **სიმარტივესა** და **აზრის სიცხადეს** ნიშნავს. მხატვრულ შემოქმედებაში კი ეს „საუკეთესო“ თავისებურად ესმის თითქმის ყოველ ლიტერატურულ სკოლას, მაგრამ ყველასათვის საერთოა ძირითადი მიზანი: სიტყვის ექსპრესიული მატარებლის მიღება; ამის შესაბამისად პოეტიკური სტილისტიკის შინაარსს ქმნის: პოეტიკური ლექსიკის (არქაიზმები, ნეოლოგიზმები, პროზაიზმები...), პოეტიკური სემასიოლოგიის (მეტაფორები, მეტონიმები, ეპითეტები...), პოეტიკური სინტაქსის (სიტყვათა წყობა, მარტივი წინადადებები თუ რთული პერიოდები...) საკითხები; ბოლო ხანებში განსაკუთრებით გამახვილდა ყურადღება ბგერითი აღკაზმულობის (ბგერითი ინსტრუმენტალობის) საკითხებზე (როგორ ბგერს სიტყვა...).

§ 73. ე. წ. ობიექტური სტილი. არამხატვრული მეტყველების სტილი სიტყვის ბგერობას ნაკლებ ყურადღებას აქცევს; ძირითადია ნათქვამის სიზუსტე.¹ ამ მხრივ პირველ რიგში დგას პრაქტიკული საკითხი **სტილისტიკური მინიმუმისა**. ეს ეხება როგორც მარტივ, ისე რთულ წინადადებას. როგორც ერთში, ისე მეორეში **სტილისტიკური მინიმუმის დარღვევა** იმაში მდგომარეობს, რომ **გადმოსაცემი შინაარსის თვალსაზრისით, მნიშვნელობის მიხედვით, გამოთქმაში ნახმარი სიტყვები ერთმანეთს არ შეეფერება.**

ორიოდე მაგალითი: „პალიასტომის ტბის“ მთავარი **აქტიორია ივანე**; „აქტიორი“ სიტყვა აქ უადგილოა: იგი არ შეეფერება თავისი მნიშვნე-

¹ ძველი საბერძნეთის რიტორიკის ერთი მიმდინარეობა (ე. წ. ატიკური) გამოთქმის სიმარტივესა და თქმულის სიზუსტეს მოითხოვდა, მეორე კი (ე. წ. აზიური) მაღალფარდოვან უხვ-სიტყვაობას იცავდა.

ლობით ივანეს; ივანე მოთხრობის მოქმედი პირია, აქტიორი კი „სცენაზე მოქმედ პირს“ ნიშნავს... „მამა და შვილი შთანთქა **აღელვებულმა ტალღებმა**“, „აღელვებული“ შეიძლება იყოს ზღვა, ტბა... და არა ტალღა; ტალღა ღელვის შედეგია; ამიტომ ვერ ვიტყვით, „აღელვებულ-ლიო“. აქაც მსაზღვრელი და საზღვრული ერთმანეთს არ შეეფერება მნიშვნელობის მიხედვით... „გამგეობამ **განახორციელა** მთელი რიგი **ნაბიჯები**“; განახორციელება შეიძლება მიზნისა, „ნაბიჯებზე“ ითქმის „გადა-დგაო“. აქაც ორი სიტყვა მნიშვნელობის მიხედვით ერთმანეთს არ ეგუება.

„ასეთ პირობებში წარმოება **თავს ვერ გაართმევს ჩამორჩენი-ლობას**“; „თავს ვერ გაართმევს“ წესიერი ქართული გამოთქმას, მაგრამ აქ არ ვარგა: „ჩამორჩენილობას“ არ ეგუება. უნდა ყოფილიყო: „ჩამო-რჩენილობას თავს ვერ დააღწევს“.

სტილისტიკური მინიმუმის დარღვევას იწვევს პლეონასტური მო-ვლენებიც. **„განარბული და აღტაცებული** დავბრუნდი შინ“... „უნდა დაიძებნოს ამ მოვლენის **სათანადო და შესაფერი ფორმები**“... „და“-თი შეერთებული სიტყვები აქ შინაარსობლივად გამიჯნული არ არის: „აღ-ტაცებული“ შეუძლებელია ყოფილიყო მოწყენილი; „სათანადო“ თუა, „შესაფერიც“ იქნება. გადმოსაცემი აზრის თვალსაზრისით ერთ-ერთი ამ სიტყვათაგანი ზედმეტია; ორივესთვის ადგილი არ რჩება, თუ მათს მნიშვნელობას გაეწევა ანგარიში.

დამხმარე სიტყვათა მნიშვნელობა მხოლოდ შესიტყვებაშია ცხადი. „ერთად იკრიბება შვიდი **ანუ** ათი თემი“... „მეც ამ მშვენიერი ბუნებისა-თვის თვალი ვერ მომეშორებინა **და** თანდათან შეუმჩნევლად გადიოდა დრო“... „სიმონა არის პატიოსანი მშრომელი გლეხი და **აგრეთვე** მას ახასიათებს თავმოყვარეობა“... **ანუ, და, აგრეთვე** აქ უადგილოდ არის ნახმარი. „შვიდი“ და „ათი“ ერთმანეთს არ უდრის; უნდა იყოს: შვიდი ან ათი... შეუძლებელია შევაერთოთ **და**-კავშირით ისეთი შინაარსის შესიტყვებები, რომელთა აზრიც ერთმანეთთან არავითარ კავშირში არ იმყოფება.¹

¹ ამიტომ მხატვრულს ნაწარმოებში **და**-კავშირის ასეთი უადგილო ხმარება საგანგებო სტილისტიკურ ეფექტს იძლევა: „ხვალ პირველი მაისია **და** მე ამელამ არ მეძინება“ (ჭოლა ლომთათიძე). **და**-თი შეერთება ამ ორი გამოთქმისა გვაცნობინებს, რომ რაღაც კავშირი აქვს იმ ფაქტს, რომ „ხვალ პირველი მაისია“ იმ ფაქტთან, რომ „მე ამელამ არ მეძინება“. ამით ავტორმა მკითხველს გარკვეული განწყობა შეუქმნა შემდგომი ამბების ასათვისებლად.

რთული წინადადების აგებისას, სტილისტიკის მინიმუმი არ არის უზრუნველყოფილი ისეთ შემთხვევებში, როგორცაა: და ამ სიტყვასთან მიჰყო ხელი პირის ბანას **ფაცა-ფუციტ, რომელმაც** მაშინვე ჩაიცო ტანთ და გამოქანდა კარებისაკენ“ („საქ. მოამბე“, 1863 წ. ტ. III, გვ. 22)... „წაივლო სიკაპასით თმებში ხელი ბაგა-ბუგით და გამოვარდა თავშიშველი გარეთ, **რომელიც** დეემვა სირბილით მუხრანიანთ ხიდისაკენ“ (იქვე, გვ. 24)... „ოთხმა სალდათმა დიდის გაჭირვებით ძლივს გამოასვენეს გოშპიტლიდამ ერთი მიცვალეული უბრალო კუბოთი და წაიღეს **სასაფლაოსკენ, რომელსაც** მიუძღოდა მხოლოდ ერთი ღვდელი, შემოსილი შავი ოლრითა და ფილონით“ (იქვე); ანდა კიდევ: „ფშავი ცნობილია ჩვენში ვაჟა-ფშაველას სახელით, რომელიც ამ კუთხეში დაიბადა“... ყველასათვის ცხადია, რომ „ფაცა-ფუცი ტანთ ვერ ჩაიცვამდა და კარებისაკენ ვერ გამოქანდებოდა“; ისიც ცხადია, რომ მღვდელი „სასაფლაოს ვერ წაუძღვებოდა“ ანდა „სახელი კუთხეში არ დაიბადებოდა“... ამგვარი გამოთქმები გაგებინების საშუალებად კიდევ გამოდგება, მკითხველი თუ მსმენელი მიხვდება, რასაც ეხება საქმე, მაგრამ პირველ მომენტში, როცა ამგვარი გამოთქმები გვესმის, ჩნდება ისეთი სიტყვათა კავშირი, რომლებიც მნიშვნელობით ერთმანეთს არ შეეფერებიან, და ამასთან არის დაკავშირებული ის უხერხულობის გრძნობა, ამგვარი სტილის ნიმუშების მოსმენასთან რომ არის დაკავშირებული.

შესაძლოა შესიტყვება აზრს ზუსტად გადმოგვცემდეს, მაგრამ სტილი მაინც საჩოთირო იყოს: „ნინოშვილი **პირველი** პროლეტარული მწერალია. იგი **პირველად** შეეხო გლეხთა მდგომარეობას“... „პირველი“-ს განმეორება სტილისტიკურად უხეიროა. ყურადღებას აქ ის იქცევს, რომ ერთ წინადადებაში ხმარებული სიტყვა გვზღუდავს მეორე წინადადების აგებისას: **მთელი ნაწყვეტი, მთელი თავი და მთელი ნაწარმოებიც კი სტილისტიკურად ერთ მთლიან ერთეულად შეიძლება მოგვევლინოს**, რამდენადაც ერთი მთლიანი შინაარსის, — ობიექტური მონაცემის, — გადმომცემ საშუალებას წარმოადგენს.

ზემოთქმულის მიხედვით ამა თუ იმ კონკრეტული ენის მასალის სტილისტიკური შესწავლა გულისხმობს:

1. **შესიტყვების** (კერძოდ, მარტივი თუ რთული წინადადების) **მონაწილე სიტყვათა ურთიერთობის გარკვევას მნიშვნელობის თვალსაზრისით.**

თუ სინტაქსი შესიტყვების აგებულებას არკვევს, სტილისტიკა შესიტყვების ფუნქციებს შეისწავლის; საორიენტაციოა გადმოსაცემი შინაარსი; იგი განსაზღვრავს იმ მიზანს, რომელიც შესიტყვებას, როგორც გადმომცემ საშუალებას, უნდა ქონდეს.

მჭიდრო კავშირი არსებობს ამ მხრივ სტილისტიკასა და სემასიოლოგიას შორის; აღწერითი სემასიოლოგია ამა თუ იმ ენისა მის ლექსიკონს იძლევა; ამა თუ იმ ენის სტილისტიკურმა შესწავლამ პირველ ყოვლისა უნდა მოგვცეს ამ ენის **ბუნებრივი გამოთქმების** ინდექსი.

2. დამხმარე სიტყვათა (**ანუ, და, აგრეთვე, მაგრამ...**) მნიშვნელობის გათვალისწინებაც სტილისტიკის საგანია. ამ სიტყვათა მნიშვნელობა მხოლოდ შესიტყვებაშია ხელშესახები.

3. სათანადო ენის ექსპრესიულ შესაძლებლობათა შესწავლაც (მაგ., მორფოლოგიის ხაზით) სტილისტიკის ამოცანას შეადგენს:

სახელის **ბრუნვათა ფუნქცია** (შდრ. ნათეს. ბრ. მნიშვნელობა შესიტყვებებში: ძმის წიგნი, ვერცხლის საათი, გზის ოსტატი, პურის წიგნაკი, შაქრის ლერწამი...), **დრო-კილოთა ფუნქცია...**

პარატაქსი თუ ჰიპოტაქსი, აქტიური თუ პასიური კონსტრუქცია, სიტყვათა თავისუფალი თუ სავალდებულო რიგი და სხვ. აგრეთვე სტილისტიკის საგანია (იხ. ზემოთ, გვ. 169).

§ 74. ე. წ. სუბიექტური სტილი. ყოველივე ეს ობიექტური სტილისტიკის შინაარსს ქმნის; ობიექტური სტილისტიკა სტილისტიკური მინიმუმის ფარგლებს არ სცილდება; სუბიექტური სტილისტიკა პირველ ყოვლისა სიტყვის ემოციურ იერს ემყარება (ამ მხრივ სტილისტიკასა და სემასიოლოგიას შორის არსებული ურთიერთობის შესახებ იხ. § 64). ობიექტური სტილისტიკის ნორმათა ფარგლებში სუბიექტური სტილისტიკა ააშკარავებს იმ ამოურწყავ შესაძლებლობას, რომლის საფუძველიცაა გადმოსაცემი შინაარსისადმი მეტყველის დამოკიდებულება, გადმოსაცემი შინაარსის სხვადასხვა თვალსაზრისით დახასიათება... არა თუ ორი მწერლის სტილი არ არის ერთი და იგივე, ორი მათემატიკური ნაწარმოების ავტორის „ენაც“ განსხვავებულია ხოლმე; ყოველდღიურ მეტყველებაშიაც ცალკე პირთა სტილი ისევე განირჩევა ერთმანეთისაგან, როგორც სიარული, ხმის ტემბრი და ნაწერის ხელი.

„სტილი ეს თვით ადამიანია“ — ეს თქმა ბიუფონს მიეწერება; ბიუფონის ნამდვილი სიტყვები: „სტილი თვით ადამიანისაგან მოდისო“, გაცილებით უფრო ზუსტად აღნიშნავს იმ ძირითად აზრს, რომ სტილი ადამიანის აზროვნებას ახასიათებს, — კერძოდ, სტილში გარკვეულ გამოვლენას პოულობს მეტყველის კლასობრივი დამოკიდებულება გადმოსაცემი შინაარსისადმი; მოვლენის აღსანიშნავად კლასობრივი თვალსაზრისის შესაფერი სიტყვების შერჩევა, სიტყვათა მნიშვნელობის შემოსვა გარკვეული ემოციური იერით — აი ორი საშუალება ამ კლასობრივი თვალსაზრისის სტილში აღბეჭდვისათვის. ყოველი ემოციური იერი, რა თქმა უნდა, კლასობრივი თვალსაზრისის უკუფენა არ არის; ყოველი სტილისტური ვარიაცია კლასობრივს არ წარმოადგენს, მაგრამ ყოველთვის ახასიათებს მოლაპარაკის ცნობიერებას, რომელშიაც გადა-მტყდარი ობიექტური ვითარება თავისებურად წარმოგვიდგება საამისოდ გამოყენებულ სიტყვიერ სამოსში.

აღსანიშნავია ისიც, რომ სუბიექტური სტილის შეცვლა ისევე ძნელია, როგორც აზროვნების ტიპის გამოცვლა. არც სწავლა-განათლებ-ბაზეა სტილი დამოკიდებული. ამის კლასიკური მაგალითია ილია ჭავ-ჭავაძის მოხვეისა („მგზავრის წერილები“) და გლაზა ჭრიაშვილის („სცენები გლეხთა განთავისუფლების დროიდან“) სტილი. მოხვეის ნა-თელი აზრი მკვეთრ გამოთქმებშია ჩამოსხმული; არც ერთი ზედმეტი სიტყვა: მოხვეე ფორმულებით ლაპარაკობს; აი თუნდაც ქირაზე სიარუ-ლის შესახებ მისი სიტყვები: „ვშაულობთ, ჯიბეჩი არ რჩების... ჭამადი-სმადი არაა სახლჩი, ნაშოვერ დუქანჩი მიდის“... ანდა ბარის უპირატე-სობათა შესახებ მისი რეპლიკა: „ვინ უწყის, იქაითაც საჭირ-ბოროტოია დარჩენა; ადგილი ჰხაშმობს. იქაველ კაცს ფერი არა აქვს. აქაველ ჯანმრთელნი არიან. ცა-რგვლის გამჩენმა განაგო: იქაით — მადლობა, აქაით — სიმრთელე!“.

მოხვეის ლაპიდარულ სტილს უპირდაპირდება გლაზა ჭრიაშვი-ლის უგზო-უკვლო მრავალმეტყველება; მოვიგონოთ საჩივრის „წინასი-ტყვაობა“: „ისე დალაგებით მოგახსენებ, შენი ჭირიმე, სიჩქარით, შენი ჭირიმე, თქვენც კარგად მოგეხსენება, სოფელი არვის მოუჭამია. მოსა-მართლე ხელმწიფის ყურია, უნდა ყველაფერი თავიდან ბოლომდინა გაგავებინო. თუ წყალი სათავეშივე აიმღვრა, ბოლომდინ მღვრიედ

ივლის; ამიტომაც მინდა ისევ თავიდან დალაგებით მოგახსენო იმიტომ, რომ კარგად დალაგებით დაწყობილი თავიდანვე საქმე ბოლომდინ ან-კარა წყაროსავით გავა. ეს თქვენ უფრო კარგად მოგეხსენებათ, თორემ მენა ამაეზისა რა მეცოდინება? ერთი რეგვენი გლეხკაცი ვარ, ჩემს დღეში სამართლის კარი არც კი დამინახავს, რა ფერია: წითელი თუ შავი? იქნება თეთრიც იყოს! ვინ იცის? მენა ის თვალითაც არ მინახავს. მაღალი ღმერთის ღმთის რისხვა და თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს. მართალს მოგახსენებ. აი, ამიტომაც მინდა თავიდან დავიწყო. ისე სჯობია, თავიდანვე დალაგებით მოგახსენო: **პაპა-ჩემი აზნაური გხლებიათ** — ეს დიდი ხნის ამბავი გახლავს — **ნუგზარ ერისთვის დროსაო**, თუ გაგიგონიათ, სისხლის წვიმების დროსაო. ასე ამბობენ, თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, თორემ მენა იმ დროებისა რა მეცოდინება. დიდი ხნის კაცი როდი ვარ! მართალია, წვერ-ულვაშში ჭადარა გამომრევია, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ დიდი ხნისა არა ვარ. ასე კი ნუ მხედამთ, რომ გავთეთრებულვარ. ჯაფამ გამტეხა, შენი ჭირიმე, ჯაფამ! რაც მენა ბატონის ბეგარაში ოფლი მიღვრია, სულ რომ ერთად მოგვკრიბო, ზღვა იქნება, თქვენი ღმთის რისხვა არა მაქვს, თორემ რა გამტეხდა აგრე მალე. მენა ბევრი ვიყო, ბევრი ვიყო, სულ ბევრი ვიყო... რაღა სიტყვა გაგიგრძელო, გაგიგრძელდეს სიცოცხლე, იმ დღეს ჩვენ სოფელში რომ ბრძანდებოდი, აი, პატარა საყდარი არ გახლავთ, აი ხალხი რომ მოაგროვე და ხელმწიფის სიტყვა რომ გამოგვიცხადე, აი აქავ, ჩვენებიანთ წინა — ის საყდარი სულ არ იქნება ხუთი წლით ჩემზე წინ აშენებული; მას აქეთ რა ხანი უნდა იყოს გასული? ჩოტკის კაცი, მალე მტერი მოგიკვდეს, მალე მაგას გამოიცნობდა და იტყოდა: მაგდონი არაფერი ხანიაო გასული, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ კაცმა შემომხედოს, ასის წლისა ვეგონები. ჯაფამ და ბატონის სამსახურმა აგრე იცის. თორემ არც ისე ხნის ვარ. სულ, აკი მოგახსენე, ის საყდარი ხუთი წლით ჩემზე წინ არის აშენებული მეთქი. მენა ეხლა ასე რომ მოგახსენებთ, საყდარი მეთქი, საყდარი ხომ საყდარია, თქვენ ეს უფრო კარგად მოგეხსენებათ, მაგრამ მაგარი ესაა, რომ ხორციელი ადამიანი სულ სხვა არის, ასე რომ... ეჰ, რაღა სიტყვა გაგიგრძელო, გაგიგრძელდეს სიცოცხლე, მაინც და მაინც ადამიანი სულ სხვა არის. თუნდ ეგეც არ იყოს, მაინც ხომ საყდარი ქვა და კირია, ადამიანი სულ სხვა არის, ასე რომ...”

ამდენი ილაპარაკა გლახა ჭრიაშვილმა და საჩივარი მაინც **ვერ დაიწყო**, დაახლოებითაც ვერ დაუახლოვდა საკითხს: ისღა მოასწრო ეთქვა, რომ პაპა მისი აზნაური იყო ნუგზარ ერისთვის დროს, მაგრამ ეს დრო მას არ ახსოვს, რადგანაც... არც ისე დიდი ხნის არის... რამდენი ხნისაა თითონ, ესეც ვერ გავარკვია და ბოლოს იმ დებულებით გაათავა, რომ „საყდარი ქვა და კირია, ადამიანი კი სულ სხვა არის“... საჩივრის წინასიტყვაობიდან მთელი დანარჩენი ნაწილი საჩივრის მოთხრობის მეთოდოლოგიამ და სხვა, სრულიად უცხო საკითხების „ანალიზმა“ წაიღო (რა ფერისაა სამართლის კარი; როგორ აბერებს ჯაფა და ბატონის სამსახური კაცს; შეიძლება თუ არა მას ნუგზარ ერისთვის დროის ამბები ხსომებოდა, რა განსხვავებაა ხორციელ ადამიანსა და საყდარს შორის...), და ეს იმიტომ, რომ სიტყვას კი არ წარმართავს აზრი, არამედ პირუკუ, აზრი სიტყვის ტყვე გამხდარა და მონა-მორჩილად მიყვება მას. **არავითარი ხერხემალი ამ აზრს არ გააჩნია**; ამიტომ არ ხერხდება აზრის განაწევრება: ამიტომ „გააბა ჭრიაშვილმა ფეიქრის ქსელივით“ და თავს ვერ ართმევს, ვერ ათავებს; **ბუნდოვანია აზრი და უთავბოლო სიტყვა**... საზოგადოდ „მეტყველების კულტურა“ სუსტობს იქ, სადაც „აზროვნების კულტურა“ მოიკოჭლებს და, მაშასადამე, „მეტყველების კულტურისათვის“ ბრძოლა „აზროვნების კულტურისათვის“ ბრძოლის გარეშე წარმოუდგენელია.

IX. ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია

§ 75. ენათა მორფოლოგიური ტიპები. ენათა კლასიფიკაცია შეიძლება წარმოებდეს სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით. ერთს შემთხვევაში, ვთქვათ, ამოსავალი — **რა აგებულებისაა** სიტყვა (და შესიტყვება), როგორია **მორფოლოგიური** თავისებურება ენისა; მეორეში — **რა წარმოშობისაა** ესა თუ ის ენა, რა ენებს უკავშირდება იგი ამ მხრივ. შეიძლება სხვა ნიშნის მიხედვითაც დაახასიათონ ენა.

აქ განვიხილავთ ყველაზე გავრცელებულ კლასიფიკაციებს.

აფიქსების მხრივ ენებში ერთნაირი მდგომარეობა არ არის: არის ენები, რომელთაც აფიქსები სულ არ გააჩნიათ, სიტყვები არ იშლება, უფორმოა; არის ენები, რომელთაც აფიქსები მოეპოვებათ. **აფიქსთა საკითხის თვალსაზრისით ენათა კლასიფიკაცია** იწოდება **მორფოლოგიურ კლასიფიკაციად**.

მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ყველაზე გავრცელებული ვარიანტი გამოყოფს ენათა ოთხ ტიპს; ესენია: **ძირეული, აგლუტინაციური, პოლისინთეზური** და **ფლექსიური** ენები.

ძირეულ ენებში სიტყვას აფიქსი არ გააჩნია; სიტყვა სხვადასხვა კონტექსტში არც პრეფიქსს დაირთავს, არც სუფიქსს, არც ინფიქსს ჩაირთავს; ყველა სიტყვა დაახლოებით ისეთივე აგებულებისაა, როგორც ჩვენებური „გუშინ, ახლა, წინ, უკან“... ამგვარად, სიტყვა ასეთ ენებში ჩვენებურ მარტივ ფუძეს (ძირს) უდრის, მაგრამ, რა თქმა უნდა, სიზუსტეს თუ დავიცავთ, ძირი მას არ დაერქმის: ძირი, როგორც ვიცით, კორელაციური ცნებაა აფიქსისა (იხ. ზემოთ § 37). სიტყვათა ურთიერთობას ასეთ ენაში გამოხატავს ადგილმდებარეობა სიტყვისა და ინტონაცია. სხვადასხვა ადგილას მოთავსებულ; სხვადასხვა ინტონაციით წარმოთქმულს ერთი და იმავე ბგერითი შედგენილობის სიტყვას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. ძირეული ტიპის ნიმუშს წარმოადგენს ჩინური ენა. ამავე ტიპისაა ბირმანული და ტიბეტური ენები. ძირეული ენის ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე შე-

სიტყვა ჩინურ ენაზე: **ჰაო** ჟენ (**კარგი** კაცი), სდუ **ჰაო** („ქმნა კარგისა“, **მოწყალეობის** გაღება), ცზიო **ჰაო** (ძველი **მეგობრობა**), **ჰაო** დაგუიჰ (**ძალიან** ძვირი), ჟენ**ჰაო** ვო („კაც-კარგ-მე“ ე. ი. კაცს **გუყვარვარ** მე)... ერთი და იგივე „ძირი“ **ჰაო** სხვადასხვა შესიტყვებებში ნიშნავს: კარგს, მოწყალეობას, მეგობრობას, „ძალიან“-ს, და „გუყვარვარ“-ს, ე. ი. ზედსართავი სახელის, არსებითი სახელის, ზმნისართისა და ზმნის როლს ბგერათა ერთი და იგივე კომპლექსი („ჰაო“) ასრულებს.

აგლუტინაციურსა და ფლექსიურ ენებში სიტყვა იცვლება კონტექსტში, აფიქსებისა და ძირეული ნაწილების გამოყოფა შეიძლება. განსხვავება ამ ენათა შორის მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, თუ როგორია კავშირი აფიქსისა და ძირეულ ნაწილს შორის.

აგლუტინაციურ ენებში აფიქსი მექანიკურად ეკვრის ძირს (აგლუტინაცია-ტერმინი სწორედ ამაზე მიუთითებს: ლათინ. **glutinare** „შეწებება“); აფიქსთა ფუნქცია ნათელი და ხელშესახებია; აგლუტინაციურ ენათა ნიმუშად ჩვეულებრივად თურქულს ასახელებენ. შეიძლება ჩვენთვის უფრო ხელმისაწვდომ ქართულზე მივუთითოთ: ქართული და სხვა ქართველური ენები ამ ტიპს განეკუთვნებიან.

თურქულ ენებში დასტურდება **ხმოვანთა ჰარმონია**: აფიქსის ხმოვანი ეგუება ფუძის ხმოვანს; ასე, მაგ., მრავლობითის სუფიქსი **-ლარ** დატულია ამ სახით სიტყვაში ოდა-ლარ (ოთახ-ებ-ი), მაგრამ **ევ**-სიტყვიდან გვექნება მრავლობითი: **-ევ**-ლერ (სახლ-ებ-ი).

ხმოვანთა ჰარმონია აგლუტინაციურ ენათა დამახასიათებელი საერთო მოვლენა არაა.

ფლექსიურს ენებში აფიქსისა და ძირის კავშირი უფრო მჭიდროა იქ, სადაც აფიქსები დაერთვის ძირს; შეიძლება აფიქსის მაგივრობა გასწიოს ფუძის ფლექსიამ, ფუძისეული ხმოვნის ცვლამ; ამ შემთხვევაში აფიქსი და ძირი, ფორმალური და ნივთობრივი ელემენტები ერთმანეთთან შედუღებული ჩანს.

ფლექსიური ენისათვის ნიშანდობლივად სწორედ ეს უკანასკნელი მოვლენა ითვლება. ფლექსიური ენის ნიმუშად არაბული გამოდგებოდა (მაგალითები იხ. § 39). ფლექსიურ ენებად მიაჩნიათ: ძველი-ინდური, ბერძნული, ლათინური, თანამედროვე ლიტაური, რუსული, აგრეთვე გერმანული, ინგლისური..., თუმცა ამ ენებში ფუძის ფლექსია ძირითად

მოვლენად არ მიიჩნევა და აფიქსები ჩვეულებრივი წესით დაერთვის ძირს (ფუძის ფლექსიის ნიმუშები იხ. § 39).

თქმულიდან გამომდინარეობს, რომ ფლექსიურსა და აგლუტინაციურ ენას შორის არ არსებობს პრინციპული სხვაობა, რამდენადაც აფიქსები ორსავე შემთხვევაში გააჩნია სიტყვას. ამ ენებში სიტყვათა დასახასიათებლად შეიძლება შევადაროთ სიტყვათა აგებულება აგლუტინაციურ ქართულში და ფლექსიურ რუსულში.

წიგნებს — **книгам** მიცემითი ბრ. მრავლობითი რიცხვისა: წიგნებს = წიგნ (ფუძე) + ებ (მრავლობითობის საწარმოებელი სუფიქსი) + ს (მიცემითი ბრუნვის ნიშანი როგორც მხოლოდობითში ისე მრავლობითში). **книгам** = **книг** (ფუძე) + **ам** (ერთსა და იმავე დროს მრავლობითობის ნიშანიცაა და მიცემითის დაბოლოებაც; ეს დაბოლოება მხოლოდობითის მიცემითს არ გამოადგება: იქ სხვა სუფიქსი იხმარება **-е: книг-е**).

ქართულში ფუძეს ცალკე სუფიქსი ერთვის მრავლობითობის აღსანიშნავად და ცალკე სუფიქსი — ბრუნვისათვის, რუსული ბრუნვისა და რიცხვის მაჩვენებელი ერთი ფორმანტით გადმოიცემა, ასევე ქართულს ზმნაში: ვ-აკეთებ-დ-ი-თ აწმყოს ფუძეს ემატება: სუბიექტის პირის ნიშანი **ვ-**, ნამყო უსრულის მაწარმოებელი **-დ-**, და მრავლობითის ნიშანი — **თ (-ი-** შემაერთებელი ბგერაა და მორფოლოგიურ ფუნქციას მოკლებულია); ლათინ **facie-ba-mus** (ვაკეთებდით) დროის მაწარმოებელ **-ba-**ს დაირთავს, მაგრამ პირისა და რიცხვის ნიშანი „შედუღებულია“ ერთ სუფიქსიში **-mus**.

პოლისინთეზური ენებისათვის ნიშანდობლივად ითვლება ზმნაში შემოტანა ობიექტისა და სხვა ახსნითი სიტყვებისა (შემოკლებული სახით), ასე, რომ სიტყვა რთულ შენაზავს წარმოადგენს და მთელს შესიტყვებას უდრის („პოლისინთეზური“) ბერძნ. „მრავალ-შენაზავს“, „მრავალ-შეთხულის“ ნიშნავს). პოლისინთეზური ენების ტიპობრივ წარმომადგენლად ცენტრალური და ჩრდილო ამერიკის ენები ითვლება.

პოლისინთეზური ენის სიტყვა = შესიტყვების ნიმუში:

ტაუკლიგილოდებდალეტ — „ის იწყებს სადმე შიგნით მის დალაგებას“ (ტიუკ — დაწყება, ლიგი — სადმე, ლოდებ) — შიგნით, დალ — დალაგება, ტ — ეს); კავკასიურ ენათაგან პოლისინთეზურობის ნიმუშებს ვპოულობთ აფხაზურში, უბიხურში... (მაგალითები, სამწუხაროდ, ვერ მოგვყავს სატრანსკრიფციო ნიშნების უქონლობის გამო).

1921 წ. გამოსულ ნაშრომში („ენა. შესავალი მეტყველების შესწავლაში“ — რუს. თარგ. გამოვიდა 1934 წ.) ამერიკელი ენათმეცნიერი ედუარდ სეპირი იძლევა ენათა ახალ, კონცეპტუალურ, კლასიფიკაციას. ეს კლასიფიკაცია პირობით თუ მიიჩნევა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციად.

§ 76. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ისტორიიდან.

პირველი ფრიდრიხ შლეგელი იყო, რომელმაც ყველა ენა ორ ჯგუფად დაყო: მისი აზრით ერთს ახასიათებს ფუძის ფლექსია, მეორე — აფიქსებს ურთავს ძირს. პირველში ძირი ორგანულად იზრდება, მეორეში იგი სუფიქს-პრეფიქსებთანაა შეკოწიწებული. პირველის საუკეთესო ნიმუშად ფრ. შლეგელი ძველ-ინდურ ენას თვლიდა; ამავე წყებას ის აკუთვნებდა ძველ-ინდურის მონათესავე ენებს, ოღონდ ფიქრობდა, რომ გერმანულმა და რომანულმა ენებმა დაშლისა და გადაგვარების პროცესში დაკარგეს ფლექსიურობა.

აღსანიშნავია, რომ ფრ. შლეგელს ფლექსიური ენა უმაღლეს ღირსებისად მიაჩნდა. არა ნაკლებ საყურადღებოა, რომ ფრ. შლეგელი არაბულ ენას აფიქსებიან ენად თვლიდა და არა — ფლექსიურ ენად, თუმცა აღიარებდა, რომ არაბულში ბევრი რამ ნამდვილ ფლექსიას მოგვაგონებსო; იმავე აფიქსებიან ენათა წყებაში მოქცეული იყო ჩინური, როგორც აფიქსებიან ენათა დაბალი საფეხური.

ფრ. შლეგელის ეს შეხედულება წარმოდგენილია მის წიგნში „ენისა და სიბრძნისათვის ინდოელთა“ (1808).

ფრ. შლეგელის ძმამ ავგუსტ შლეგელმა 1818 წ. გამოცემულს წიგნში „დაკვირვებანი პროვანსის ენასა და ლიტერატურაზე“ წამოაყენა სამწევროვანი კლასიფიკაცია: ენები, რომელთაც აფიქსები არ გააჩნიათ (ავგ. შლეგელი მათ უძახის „გრამატიკულ აგებულებას მოკლებულ“ ენებს, რაც რა თქმა უნდა, შეცთომია); 2. ენები, რომელთაც აფიქსები გააჩნიათ და 3. ფლექსიური ენები. ავგ. შლეგელიც ყველაზე მაღლა აყენებს ფლექსიურ ენებს.

ავგ. შლეგელი ფლექსიურ ენებს ორ ჯგუფად ყოფს: **სინთეზურ** და **ანალიზურ** ენებად; ანალიზური ენებისათვის დამახასიათებელია: ზმნის უღვლილების დროს პიროვნული ნაცვალსახელების ხმარება, აგრეთვე მეშველი ზმნის გამოყენება (დროთა აღწერითი წარმოება);

ბრუნვათა წარმოება წინდებულების საშუალებით ბრუნვის დაბოლოებათა უქონლობის გამო; ხარისხების საწარმოებლად ზმნისართების ხმარება.

ერთი სიტყვით, ანალიზური ენა ცალკე სიტყვებსა და ნაწილაკებს ხმარობს იქ, სადაც სინთეზურს ენაში აფიქსებია გამოყენებული. შდრ.:

ლ ა თ ი ნ. (სინთეზური):	ფ რ ა ნ გ. (ანალიზური):	
წიგნის: libri	du livre	
წიგნს: libro	au livre	
ვკარგავ: perdo	je perds	სამსავე პირში გამოითქმის „პერ“
კარგავ: perdis	tu perds	
კარგავს: perdit	il perd	
გრძელი: longus	long	

უგრძესი	{	longior (მამრ. და მდედრ.) plus long
		longius (საშუალო)

„უუგრძესი“ longissimus le plus long

მაშასადამე: შედარ. ხარისხი — „უგრძესი“ სინთეზური წარმოებისაა, „უფრო გრძელი“ — ანალიზურისა.

ავგუსტ შლაიხერის აზრით, ანალიზური ენები სინთეზურის დაშლით არის მიღებული.

ვილჰელმ ჰუმბოლდტის ნაშრომში „გრამატიკულ ფორმათა წარმოშობის... შესახებ“ ლაპარაკია უაფიქსო მდგომარეობაზე, აფიქსების აგლუტინაციაზე, ინკორპორაციასა და ფლექსიაზე, ე. ი. დასახელებულია მორფოლოგიური კლასიფიკაციის დამახასიათებელი ოთხივე ტიპი; ინკორპორაცია — ერთი სიტყვის მეორეში მოქცევა, „შთასხეულება“, — პოლისინთეზური ენების დამახასიათებელ მოვლენას აღნიშნავს (იხ. ზემ.); „აგლუტინაცია“ ტერმინი ვილჰ. ჰუმბოლდტის მიერ შემოღებულად ითვლება.

საგულისხმოა, რომ ვილჰ. ჰუმბოლდტი არაბულსა და საერთოდ, სემიტურ ენებს ნამდვილ ფლექსიურ ენებად თვლის; კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ვილჰ. ჰუმბოლდტს საექვოდ მიაჩნია წმინდა აგლუტინაციური და წმინდა ფლექსიური ტიპის არსებობა: ეს ორი ტიპი ერთმანეთში ირევაო.

მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის ცნობილი ენათმეცნიერი ავგუსტ შლაიხერი ენათა მორფოლოგიურ ტიპებს თავისებურ ინტერპრეტაციას უკეთებს.

მისი შეხედულებით, ენის რაობა იშლება „მნიშვნელობასა“ (შინაარსი, მატერია, ძირი) და „მიმართებაში“ (ფორმა, აფიქსი).

მარტოოდენ „მიმართება“ (ფორმა) შეუძლებელია არსებობდეს, მარტოოდენ „მნიშვნელობა“ (შინაარსი, ძირი) შეიძლება არსებობდეს: ფორმა მხოლოდ ზოგადად აღინიშნება — სიტყვათა ადგილმდებარეობით (ძირეული ენები).

შეიძლება სიტყვაში „მნიშვნელობაც“ მოცემული იყოს და „მიმართებაც“, ოღონდ კავშირი მათ შორის გარეგნული იყოს, ძირი ცვლილებას არ განიცდიდეს (აგლუტინაციური ენები).

დასასრულ, ამ მეორე შესაძლებლობის ახალი ვარიანტი: მოცემული იყოს „მნიშვნელობაც“ და „მიმართებაც“; ორივე შედუღებული იყოს სიტყვაში; ძირს შეუძლია შინაგანი ცვლილებები განიცადოს და აფიქსებიც დაირთოს (ფლექსიური ენები).

თუ ძირს აღვნიშნავდით **R**-ეთი (ლათ. **radix** ძირი), პრეფიქსს — **p**-თი, სუფიქსს — **s**-თი, ძირის ცვლას **x**-ით, სხვადასხვა ტიპის ენათა სიტყვები ასეთ ფორმულებში შეიძლებოდა გამოგვესახა:

ძირეული ენისა: **R** (წინადადება: **R+R+R...**)

აგლუტინაციური ენისა: ან **pR**, ან **Rs**, ანდა **pRs...**

ფლექსიური ენისა: **pR^xs** ანდა **R^xs...**

ეს სამი ტიპი ავგ. შლაიხერთან ლოგიკურის აუცილებლობით გამომდინარეობს „მნიშვნელობა“ და „მიმართება“ ცნებათა კომბინაციათაგან.

ჰეგელიანელი ავგ. შლაიხერი ამას არ ჯერდება: მისთვის ეს სამი ტიპი განვითარების სამ საფეხურს წარმოადგენს; ძირეული ტიპი განვითარების პირველი საფეხურია, ფლექსიური ტიპი — უკანასკნელი, „ყველაზე მაღალი“ საფეხური. ამ საფეხურს ენის განვითარება ვერ გაცდება: შემდეგ იწყება ენის ორგანიზმის დაშლა, ასე მოუვიდა ავგ. შლაიხერის აზრით ევროპულ ენებს. ინგლისური, ფრანგული ენა კარგავს ფლექსიებს, დაშლის გზაზეა დამდგარი, ლათინური, ძველი ინდური — ფლექსიური ენები იყო. საერთოდ, ენა ვითარდება წინაისტორიულ ეპოქაში, ისტორიულ ხანაში მწერლობის შემოღების შემდეგ იწყება ენათა დაშლა. ასეთია ავგ. შლაიხერის აზრი.

ავგ. შლაიხერის შეხედულებაში საინტერესოა ენათა ტიპების გამოცხადება განვითარების სხვადასხვა საფეხურად. კიდევ უფრო საინტერესოა ამ ტიპების სოციოლოგიური ინტერპრეტაცია, რომელსაც მაქს მიულერის აზრით ენათა სხვადასხვა ტიპი საზოგადოებრივი განვითარების სხვადასხვა საფეხურს ახასიათებს: ძირეული ტიპი დამახასიათებელია „ოჯახური“ საფეხურისათვის, აგლუტინაციური ტიპი მომთაბარეობას შეეფერება, ხოლო ფლექსიურობა „პოლიტიკურ“ (სახელმწიფოებრივ) საფეხურს ასახავს.

ეს სოციოლოგიზმი პრიმიტიულია; თვით საკითხის დასმა, ენის მორფოლოგიური ტიპის საზოგადოების სტრუქტურასთან დაკავშირების ცდა, საინტერესოა.

§ 77. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის ზოგადი შეფასება. მორფოლოგიური კლასიფიკაციის შესახებ უნდა დავასკვნთ:

1. ფლექსიური, აგლუტინაციური და პოლისინთეზური ტიპის გამიჯვნა შეუძლებელია: წმინდა სახით ეს ტიპები არა გვხვდება; აგლუტინაციურს ენაში ფლექსიურობის ელემენტებიც მოიპოვება და პირუკუ; თვით ძირეულ ენაშიაც დამხმარე სიტყვების არსებობაც არ არის გამორიცხული; უკანასკნელ ხანებში კალგრენმა დაადასტურა, რომ ძველ ჩინურში პიროვნული ნაცვალსახელები განასხვავებდნენ სუბიექტის ბრუნვას ობიექტის ბრუნვისაგან.

2. ფლექსიური ენების (ძველი-ინდურის, არაბულის...) გამოცხადება სრულყოფილ ენებად (ფრ. შლეგელი, ნაწილობრივ ავგ. შლაიხერი...) არამეცნიერულად უნდა მივიჩნიოთ. ყოველი ენა, როგორც გაგებინების საშუალება, „სრულყოფილია“ სათანადო ენობრივი კოლექტივისათვის. ენა, როგორც აზროვნების იარაღი, როგორც გამომხატველობითი საშუალება, შესაძლებელია ერთნაირად მარჯვე არ იყოს: ზოგი კონკრეტულ აზროვნებას უფრო ეწყობა, ზოგიც — აბსტრაქტული აზროვნებისათვის მეტს გასაქანს იძლევა. რამდენადაც მეცნიერული აზროვნების ანდა მხატვრული შემოქმედების ინტერესები იქნება ამოსავალი, შესაძლებელია ამა თუ იმ ტიპს მიეცეს უპირატესობა. შეიძლება ისეც მოხდეს, რომ მეცნიერული აზროვნების თვალსაზრისით გარკვეული უპირატესობა მიენიჭოს ენას, მხატვრული შემოქმედების თვალსაზრისით კი მას სათანადო პლუსები არ აღმოაჩნდეს და პირუკუ...

როგორც გამომხატველობითს საშუალებას, ფლექსიურ ენას არავითარი განსაკუთრებული უპირატესობა არ გააჩნია, და მეცნიერულად არ მიიჩნევა ძველი ინდურის მოთაყვანე რომანტიკოს ფრ. შლეგელის აზრი, რომელიც ფიქრობდა, რომ ძველი ინდურის გაცნობა ისეთსავე როლს ითამაშებს, როგორც ძველი ბერძნულის გამოცოცხლებამ ითამაშა რენესანსის ხანაში.

3. ზემოაღნიშნულის მხედველობაში მიღებით ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია შესაძლებელიცაა და საჭიროც. საჭიროა ის, პირველ ყოვლისა, **ენათა სტრუქტურის აღწერითი ანალიზისათვის**: ენა, რომელსაც მხოლოდ უაფიქსო სიტყვები აქვს, არსებითად სხვაგვარი შინაარსის მორფოლოგიურ-სინტაქსურ ცნებებს იძლევა, ვინემ ენა, რომელსაც აფიქსებიანი სიტყვები გააჩნია. ჩინური ენის მორფოლოგია-სინტაქსი ინტონაციისა და სიტყვათა ადგილმდებარეობის შესწავლის ხაზით გაიშლება; არაბულის მორფოლოგია და სინტაქსი აფიქსებიანი სიტყვების აგებულებისა და ურთიერთობის შესწავლის გარეშე წარმოუდგენელია. ყოველივე ამას იმ თავითვე ცხადს ხდის ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია.

აგლუტინაციურს ენებში ფლექსიურ მოვლენათა ისტორიული ანალიზი ცხადყოფს, რომ ფლექსიურობას წინ უძღოდა აგლუტინაცია: მრავლობითის მესამე პირის ნიშანი (-ენ, -ეს, -ან) ქართულში მხოლოდ რიცხვს აღნიშნავდა; **თ-ა** ძველებური მრავლობითის ბრუნვებში მრავლობითობის აღმნიშვნელი იყო; საფიქრებელია, რომ ზმნის ფუძეში ხმოვანთა მონაცვლეობაც (გლეჯს — გლიჯა) ფონეტიკური გზით იყოს მიღებული. ეს საკითხი ბუნებრივად ისმის, რაკი ვიცით, რომ ქართული აგლუტინაციური ენაა. მაშასადამე, ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია **ისტორიული გრამატიკის თვალსაზრისით მნიშვნელოვან მითითებებს იძლევა**.

4. ძირითადი პრინციპული მნიშვნელობისაა საკითხი: ცვალებადია თუ არა ენის მორფოლოგიური ტიპი? შეიძლება თუ არა ერთი ტიპის ენა სხვა ტიპისად იქცეს დროთა ვითარებაში? ამ კითხვაზე დადებითი პასუხი უნდა გავცეთ: **ენის მორფოლოგიური ტიპი ცვალებადია**; იგი ძალიან გამძლეა, გამძლეა ისევე, როგორც ენის ბგერითი შემადგენლობა, მაგრამ მაინც ცვალებადია (ისევე, როგორც ცვალებადია ენის ბგერითი შედგენილობა).

მორფოლოგიური ტიპის ცვლადობა დედუქციურადაც გამომდინარეობს იქიდან, რაც აფიქსთა წარმოშობის შესახებ ითქვა და ინდუქციურადაც დასტურდება ენათა განვითარების ფაქტობრივი მსვლელობით.

თუ **აფიქსები ფუძეებიდანაა წარმოშობილი, ცხადია, ყოფილა ისეთი მდგომარეობა, როცა არც ერთი ამჟამად აფიქსიანი ენა აფიქსიანი არ იყო**, ე. ი. ისეთი მდგომარეობა, როცა მხოლოდ უაფიქსო ენები არსებობდა. აფიქსებიანი ენები ახლა დიდს უმრავლესობას შეადგენს: უაფიქსო ენები, ცხადია, ქცეულა აფიქსებიანად. ერთი მორფოლოგიური ტიპის ადგილი დაუჭერია მეორეს. ასეთი დასკვნა აუცილებელია, თუ სწორად მივიჩნევთ აფიქსთა წარმომავლობის თეორიას.

ინგლისური ენა თითქმის უაფიქსო ენას წარმოადგენს; ყოველ შემთხვევაში, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (ფლექსიები) ინგლისურში თითზე ჩამოითვლება. ათიოდე საუკუნის წინეთ ინგლისური აფიქსებით მდიდარი ენა იყო: აფიქსებიანი ენა უაფიქსებო ენად იქცევა, თუ შეიძლება ითქვას, ჩვენ თვალწინ.

იმავე დროს, არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ უაფიქსო ჩინური დამხმარე სიტყვებისა და ნაწილაკების გამომუშავების გზით აფიქსებს გაიჩენს.

5. არის თუ არა ენის მორფოლოგიური ტიპის ცვლა საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის ცვლაზე დამოკიდებული? უშუალო დამოკიდებულება არა ჩანს: მონათმფლობელურ რომშიც აფიქსებიანი ენით ლაპარაკობდნ და ახლანდელ რომშიც აფიქსებიანი იტალიური ენა ისმის. იცვალა მონათმფლობელური წყობილება, მისი ადგილი ფეოდალიზმმა დაიჭირა, ფეოდალიზმი შეცვალა კაპიტალიზმმა, რომელსაც თავს წასდგომია სოციალიზმი. შეიცვალა სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციები. ენა? იცვალა ენაც: აღარსადაა სალიტერატურო ლათინური, არც ხალხური ლათინური; უკანასკნელის საფუძველზე იტალიაში ახალი, იტალიური, ენა შეიქმნა — სასაუბროცა და სამწერლოც. ერთი ენა შეიცვალა მეორით. ტიპი? მორფოლოგიური ტიპი არ შეცვლილა, მორფოლოგიური ტიპი არსებითად იგივე დარჩა: ცვლილებები ერთისა და იმავე ტიპის ფარგლებს არ გასცილებია. ასეა სხვაგანაც. ამიტომ მეცნიერული ახსნის კარიკატურა გამოვა, რომ ვთქვათ: ყოველ სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციას გარკვეული მორფოლოგიური ტიპი ენისა შეეფერებაო; ვთქვათ, პირველყოფილ თემურ წყობილებას — უაფიქსო ენა, ფეოდალიზმს — აგლუტინაციური, კაპიტალიზმს — ფლექსიური, სოციალიზმს — კიდევ სხვა ტიპისა...

X. ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია

§ 78. რაში მდგომარეობს ენათა ნათესაობა? მორფოლოგიური კლასიფიკაციის გარდა არსებობს ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია. მორფოლოგიური დახასიათება ენათა აგებულებას ემყარება, გენეალოგიური — ნათესაურ ურთიერთობას ენათა შორის; მორფოლოგიური დახასიათებისას ენათა მორფოლოგიურ ტიპებს ვიღებთ, გენეალოგიური კლასიფიკაციის დროს — ენათა ოჯახებს. ენათა ოჯახში აერთიანებენ ნათესაურ ურთიერთობაში მყოფ ენებს. ნათესაური ურთიერთობა გულისხმობს წარმოშობის მიხედვით ერთიანობას და გამოიხატება მონათესავე ენათა მსგავსებაში. მსგავსება შეიძლება იყოს შემთხვევითი ანდა კიდევ ნასესხები სიტყვების მიხედვით. ნათესაური ურთიერთობა ემყარება არა ასეთს მსგავსებას, არამედ ისეთ მსგავსებას, რომელსაც კანონზომიერი ხასიათი აქვს; ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივად მიმართავენ: 1. ბგერათა სისტემას; 2. აფიქსების შედარებას, რადგანაც სესხების შესაძლებლობა აქ მცირეა და 3. ისეთ სიტყვათა ძირებს, რომლებიც სემასიოლოგიურად ენის ძირითად კუთვნილებას შეიძლება შეადგენდეს; ესენია: ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი სიტყვები (მამა, დედა, და, ძმა, ცოლი, შვილი)... რიცხვის სახელები, სხეულის ნაწილთა სახელები... რა თქმა უნდა, სავალდებულო არაა ყველა ამგვარი სიტყვის ხაზით კანონზომიერი მსგავსება დადასტურდეს, მაგრამ პირველ ყოვლისა ამგვარ სიტყვებშია მოსალოდნელი კავშირი, თუ კი მას აქვს ადგილი. ნათესაური დამოკიდებულების დასადასტურებლად მიმართვენ **შედარებას**, ოღონდ:

ა) **შედარებისათვის უნდა იქნეს ადებული საერთო წარმოშობის მონაცემი**, მარტივი ფუძე იქნება ის თუ აფიქსი:

შდრ. ქართ. მე ძმა ერთი კაცი ძალლი ცხელი წითელი...

მეგრ. მა ჭიმა ართი კოჩი ჯოლორი ჩხე ჭითა...

ბ) **შედარებისათვის არ გამოდგება სავსებით ერთნაირი მონაცემი**, მარტივი ფუძე იქნება ის თუ აფიქსი: ასეთი რამ ან საერთოა შესადარებელი ენებისათვის ანდა ნასესხებია ერთიდან მეორეში ანდა კიდევ შეიძლება სხვა, მესამე, ენიდან მომდინარეობდეს ორივეში:

ქართ. კისერი კარი ბერი... ძმა-ს ხატავ-ს

მეგრ. კისერი კარი ბერი...¹ ჯიმა-ს ხანტუნ-ს

გ) **შედარებისათვის არ გამოდგება ერთი და იმავე მნიშვნელობის მონაცემი (ფუძე, აფიქსი), თუ ისინი სხვადასხვა წარმოშობისაა:**

ქართ. თეთრი ფეხი მიწა ხე... ქათამ-მა ზი-ს

მეგრ. ჩე კუჩხი დიხა ჯა... ქოთომ-ქ ხე-ნ

მოთხრობითის სუფიქსები **-მა** და **-ქ** სხვადასხვა წარმოშობისაა, ასევე მე-3 პირის სუბიექტის ნიშანი **-ს** და **-ნ**: ისინი მორფოლოგიურად შესატყვისებიან ერთმანეთს. ფონეტიკურად კი — არა. სიტყვებს რაც შეეხება, აქაც შესატყვისები არ გაგვაჩნია: „თეთრი“ სხვა ძირია და „ჩე“ სხვა; ეგვევ ითქმის სხვების შესახებაც.

ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ამ ძირებისათვის შესატყვისის დაძებნა არ შეიძლებოდა.

მეგრ. „ჩე“-ს ქართული ვარიანტი არის „ხცე“ (← ჯცე),² რომელიც „ჭალარა“-ს ნიშნავს და ამჟამად შემონახულია სიტყვაში „მხცოვანი“ („აჭალარავებული“, „მოხუცებული“, მერე, „დამსახურებული“ იხ. ზემოთ § 23); მას ჭანურში შემონახული აქვს **ქ**: „ქჩე“; მეგრულში ეს უკანაენისმიერი ნაწარმოებ სიტყვებში კანონზომიერად დაჩნდება **რ**-ს სახით: მეგრ. რჩინუ, ჭან. ქჩინი (მოხუცი); გეე-რჩ-იელუ = გათეთრდა (მდრ. **გ** || **რ**: სა**გ**ზალი || **ორ**ზოლი; ა**გ**ზება || დ**ორ**ზამა; **გ**-ყავს || **რ**-ყუნს...).

¹ ბერი ქართულში სპარსულიდან მომდინარეობს: სპ. „ფირ“ — მოხუცი.

² შესაძლოა, ეს ძირი ქართველურ ენებში ნასესხები იყოს. მაშინ „ხცე“ და „ჩე“ ფონეტიკურად დიფერენცირებული ერთი და იგივე მონაცემი იქნებოდა.

მეგრ. „კუჩხ“-ის შესატყვისი შენახულია ძვ. ქართ. კუარცხლბე(რ)კ-ში...
 მეგრ. „დიხა“-ს შესაბამი ძირი ქართულში არის თიხა (← თიჯა...);
 მეგრ. „ჯა“-ს შესატყვისია ქართული „ძელ“-ი: ძ || ჯ; ე || ა (იხ. ზემოთ
 ა- მუხლი); მეგრულ „ჯა“-ს აკლია „ლ“-ს შესაბამი თანხმოვანი; ეს თან-
 ხმოვანი მეგრულ „ჯა“-ს დაკარგული აქვს მხოლოდობითში, მაგრამ გამოჩ-
 ნდება მრავლობითში: ჯალ-ეფ-ი || ძელ-ებ-ი.

ამგვარად, უნდა გვახსოვდეს, რომ საერთო წარმოშობის სიტყვებ-
 მა შეიძლება წინანდელი მნიშვნელობა იცვალოს, და ეს **სემასიოლოგი-
 ური გადახრა** აძნელებს შესადარებელ სიტყვათა დაძებნას. სხვათა
 შორის, ამიტომაც, რომ პარალელური ლექსიკონი არ უდრის შედარე-
 ბითს ლექსიკონს.

იმისათვის, რომ გავარკვიოთ, საერთო წარმოშობისაა ესა თუ ის
 მონაცემი, თუ სხვადასხვა წარმოშობისა, საჭიროა ვიცოდეთ შესადარე-
 ბელ ოდენობათა ისტორია; შესაძლებელია, საერთო წარმოშობის მონა-
 ცემთან გვქონდეს საქმე, მაგრამ ამა თუ იმ ენაში მან ცვლილებები გა-
 ნიცადოს; ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ **ქჩე**-მ დაკარგა მეგრულში **ქ** და
 მხოლოდ ნაწარმოებ სიტყვებში შეგვჩენა **რ**, **გ**-ს ნაცვალი (ამ ორი
 ბგერის შენაცვლება სხვა სიტყვებშიც რომ არ გვქონდეს **ქ**-ს მონაცვლედ
რ-ს ვერ მივიჩნევდით). „ჯალ“-ძირმა დაკარგა ბოლოკიდური **ლ** მხოლო-
 ბითში; ესეც თვით მეგრულში მომხდარი ფაქტია ისევე, როგორც **ქ**-ს
 დაკარგვა.

უფრო რთული შემთხვევებიც გვხვდება; უდრ. ქართ. თბილი და
 მეგრ. ტიბუ; შედარებამდის უნდა მოვიგონოთ, რომ ძვ. ქართულში
 „ტიფილი“ გვაქვს („განტფა“, „ტიფილისი“); ძირეული ტფ, საფიქრებე-
 ლია, ტბ-საგან იყოს მიღებული; **ტ**-სა და **ბ**-ს შორის არსებული ხმოვ-
 ნის დაკარგვის შემდეგ **ბ** დაემსგავსა **ტ**-ს (ნაწილობრივი ასიმილაცია!);
ბ-ს დაყრუებით უნდა მიგველო **პ**, მაგრამ **ტპ** კომპლექსი ქართულის-
 თვის უცხო იყო და **პ**-ს ადგილი დაიჭირა **ფ**-მ, ყრუ მფშვინავმა ბაგის-
 მიერმა: ტ(ა)ბ → ტბ → (ტპ) || ტფ...

მეგრული **ტიბუ**-ც გარკვეული ცვლილების შედეგია; იყო: ტუბ-ო →
 ტიბ-უ; ამას მოწმობს ჭანური ტუბ-უ (თბილი); ბოლოკიდური **-უ** არ
 უნდა იყოს პირვანდელი: ის **ბ**-ს ზეგავლენით **ო**-საგან მიღებული ჩანს.
 ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს გეოგრაფიული სახელწოდება წყალ-
 ტუბო (მეგრ. წყარ-ტიბუ), რაიც „წყალ-თბილ“-ს ნიშნავს.

ამრიგად, შესადარებელ მონაცემთა ისტორიის გათვალისწინებამ დაგვანახვა, რომ **თბილი** კი არ უნდა შევადაროთ უშუალოდ **ტიბუ**-ს, არამედ ქართ. ძირი **ტ(ა)ბ**- მეგრ. **ტუბ**-ძირს. ზოგადი დასკვნა: **შედარება ემყარება ისტორიას; შესადარებელ ფაქტთა ისტორია უნდა იქნეს გათვალისწინებული, თუ გვინდა, რომ შედარებამ მეცნიერულად დასაბუთებული, მკვიდრი შედეგები მოგვცეს.** იქ, სადაც ეს პირობა დაცულია, შედარება ახალ პერსპექტივას შლის, ისტორიულ წარსულში უფრო ღრმად ჩახედვის შესაძლებლობას ქმნის, ისეთ წარსულში, რომელსაც დოკუმენტალური, ძეგლებში დადასტურებული ისტორია ვეღარ წვდება. მაშასადამე: **შედარება ისევ ისტორიის მიზნებს ემსახურება; შედარება ისტორიის მიუწვდომელ საფეხურთა წვდომის საშუალებაა.** ოღონდ: ამისთვის საჭიროა დაწყება შესადარებელ მონაცემთა ისტორიით.

იქ, სადაც შედარება შესადარებელ მონაცემთა ისტორიის გათვალისწინებით წარმოებს, იგი წარსულის კვლევის ძლიერ საშუალებას წარმოადგენს და უჩვეულო შედეგებს იძლევა! ხოლო თუ შედარება შესადარებელ მონაცემთა ისტორიის გათვალისწინების გარეშე წარმოებს, მკვიდრი მეცნიერული შედეგი შემთხვევით თუ მიიღება.

რომ ამ შედარებითისა და ისტორიული ძიების პროცესში ფონეტიკის დახმარების გარეშე მკვლევარი ნაბიჯს წინ ვერ წარდგამს, ეს ზემოთმოყვანილი ორიოდე მაგალითის ანალიზიდანაც ცხადზე უცხადესია.

რა თქმა უნდა, ეს ფონეტიკაც უნდა იყოს ისტორიულ-სოციალურ პრინციპზე დამყარებული: ზოგადად ესა თუ ის ბგერა კი არ იცვლება ამა თუ იმ ბგერად, არამედ **ამა და ამ** ენის ბგერა სათანადო ენის განვითარების **ამა და ამ** პერიოდში იძლევა ასეთს, და არა სხვაგვარ, ცვლილებებს.¹

ქართულისა, მეგრულ-ჭანურისა და სვანურის სინამდვილეში შედარებით-ისტორიული ძიების მშვენიერი, ზოგჯერ პირდაპირ ბრწყინვალე ნიმუშებია მოცემული აკად. ნ. მარის ზოგიერთ გამოკვლევებში.

როგორც ვთქვით, ნათესაური ურთიერთობის დასადგენად მიმართავენ შედარებას. შედარება რთული საქმეა და ისტორიულ ძიებას

¹ ანგარიში ეწევა ბგერის ადგილმდებარეობასაც სიტყვაში (სიტყვის დასაწყისშია ბგერა თუ ბოლოში), ზოგჯერ იმასაც, აფიქსის ნაწილია ბგერა თუ ძირეულ ნაწილს განეკუთვნება.

მოითხოვს. ამიტომ გასაგები უნდა იყოს, რომ მრავალი ენის ნათესაური ურთიერთობა სხვა ენებთან შესწავლილი არ არის ანდა არასაკმარისად არის შესწავლილი. ეს ნიშნავს: ამჟამად შეუძლებელია ისეთი გენეალოგიური კლასიფიკაციის მოცემა, რომელსაც შეეძლება დედამიწის ყველა ენას მიუჩინოს ადგილი სათანადო ენობრივ ოჯახში.

§ 79. ენათა ოჯახები. აქ განვიხილავთ ყველაზე უფრო შესწავლილ ენათა ოჯახებს.

- ასეთებია:
1. **ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი,**
 2. **სემიტურ ენათა ოჯახი,**
 3. **ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახი** (ნაწილობრივ!)
 4. **კავკასიურ ენათა ოჯახი** (ე. ი. ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა ოჯახი).

ქვემოთ მოწოდებულია ძირითადი ცნობები ზემოთ აღნიშნულ ოჯახთა შესახებ: რა ჯგუფებისა და ენებისაგან შედგება ეს ოჯახები, რა დროიდანაა ცნობილი ესა თუ ის ენა, ცოცხალია თუ მკვდარი იგი და სხვ.

§ 80. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი.

ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს შეადგენენ:

I.	ინდური	ენები	(ანუ, როგორც იტყვიან,	ინდური	შტო	ინდო-ევროპულ	ენათა	ოჯახისა);
II.	ირანული	„	„	„	„	„	„	„
III.	სლავური	„	„	„	„	„	„	„
IV.	ბალტური	„	„	„	„	„	„	„
V.	გერმანული	„	„	„	„	„	„	„
VI.	რომანული	„	„	„	„	„	„	„
VII.	კელტური	„	„	„	„	„	„	„
VIII.	ბერძნული	ენა	„	„	„	„	„	„
IX.	ალბანური	ენა	„	„	„	„	„	„
X.	კანესური	ანუ ნესიტური	და ლუვიური	— მკვდარი ენები	(შეცთომით ნესიტურს „ხეთურად“ მიიჩნევენ);			
XI.	ტოქარული	ენა	(მკვდარია);					
XII.	სომხური	(მისი ერთ-ერთი	შემადგენელი ნაწილით).					

I. **ინდური ენების** ინდოეთის ინდო-ევროპული¹ ენები:

1. **ძველი ინდური: ვედების ენა და სანსკრიტი;**
2. **საშუალო ინდური: პრაკრიტი, პალი;**
3. **ახალი ინდური** ენები, მათ შორის სალიტერატურო:

ჰინდი-ენა, ურდუ-ენა, ბენგალიური...

ინდური მეტყველების უძველესი ძეგლებია **ვედები**; ასე იწოდება სასულიერო შინაარსის ჰიმნები (საგალობლები- **ვედა**- ძვ. ინდური სიტყვაა და „ცოდნას“ ნიშნავს; შდრ. რუს. ведать = знать; языковедение = языкознание; ძვ. ბერძნ. ὁμδα — „ვიცი“).

განასხვავებენ: **რიგ-ვედა**-ს (= „ჰიმნთა ცოდნა“),

ათარვა-ვედა-ს (-„ათარვათა, მოგვთა ვედა“),

მაჯურ-ვედა-ს (მსხვერპლის შეწირვასთან დაკავშირებული ვედები)...

ვედებს მიყვება **ბრაჰმანა**, ვედების კომენტარიები, და **სუტრა**.

ვედების ხნოვანება დადგენილი არაა. ჩვეულებრივ ვარაუდობენ, რომ ვედათა შორის უძველესი — რიგ-ვედა — ჩაწერილი უნდა იყოსო **თხუთმეტი** საუკუნის წინ ჩვენ წელთაღრიცხვამდის² (ზოგი ოც საუკუნესაც კი ვარაუდობს).

სანსკრიტიც ძველი ინდური ენაა, კლასიკური ინდური სალიტერატურო ენა: **სანსკრიტა**- ნიშნავს: „ხელოვნური“, „დამუშავებული“, „სრულყოფილი“. ვარაუდობენ, რომ სანსკრიტს საფუძვლად ედო ძველი ინდურის სხვა კილო, ვინემ — ვედებს.

სანსკრიტზეა დაწერილი ეპიკური თხზულებები: მაჰაბჰარატა (= „დიდი ბჰარატა“), რამაიანა, პანჩატანტრა (= „ხუთწიგნეული“, იგავ-არაკთა კრებული), ჰიტოპადეშა („კეთილი დარიგება“), მანუ-ს კანონთა კრებული...

სანსკრიტი, როგორც განათლებული მაღალი წრეების ენა, ხმარებაში უნდა ყოფილიყო **მეექვსე** საუკუნიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდის (უძველესი დათარიღებული წარწერა კი, გირნარში აღმოჩენილი, 150 წელს მიეკუთვნება ჩვენ წელთაღრიცხვამდის). მიუხედავად იმისა, რომ

¹ ინდოეთის მიწა-წყალზე არაინდოევროპული ენებიც გვაქვს: ინდოეთის ნახევარ-კუნძულის სამხრეთი ნაწილი უჭირავს **დრავიდულ** ენებს, აღმოსავლეთ ნაწილში მდ. განგის სამხრეთით გვხვდება **მუნდა**-ენები.

² ქრონოლოგია ინდოეთის ძველი ისტორიის ყველაზე სუსტი მხარეა. ორი-სამი საუკუნის ფარგლებში მერყეობა აქ ჩვეულებრივია.

სანსკრიტი მკვდარი ენაა, წიგნის ენად მას დღემდისაც კი ხმარობენ სწავლულები (ისევე, როგორც ლათინურს ხმარობდნ დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში).

სანსკრიტის სახელწოდებით შეიძლება ზოგჯერ აღნიშნონ საერთოდ ძველი ინდური და განასხვავონ: ვედების სანსკრიტი და კლასიკური სანსკრიტი (ე. ი. საკუთრივ სანსკრიტი).

სანსკრიტს უპირისპირდება **პრაკრიტი** = „ბუნებრივი“; იგულისხმება **ხალხური მეტყველება, ცოცხალი კილოები**.¹

უძველესი წარწერები ასეთ ენაზე ეკუთვნის აშოკა-მეფეს და თარიღდება **მესამე** საუკუნით ჩვენ წელთაღრიცხვამდის.

პრაკრიტი საშუალო ინდურია. საშუალო ინდურს ეკუთვნის აგრეთვე **პალი**, რომელზედაც მოცემულია ბუდიზმის საღვთისმეტყველო ლიტერატურა (შდრ. ბრაჰმანიზმი და მისი ენა ვედა-სანსკრიტი).

საშუალო ინდური დიალექტებიდანაა განვითარებული **თანამედროვე ინდური ენები**. ისინი სამ ჯგუფად განიყოფებიან:

დასავლური ჯგუფი, რომელშიაც შედის ენები: ლაჰნდა, ინდჰი, გუზრათი, მარათე. წარწერები მარათის ენაზე გვაქვს XII საუკუნიდან (ჩვ. წ.), გუზრათის ენაზე მწერლობა მოიპოვება XV საუკუნიდან.

ცენტრალური ჯგუფის ენებია: პენჯაბური, პაჰარი, ჰინდური (დასავლური და აღმოსავლური) და ბიჰარი.

დასავლური ჰინდურის მთავარი დიალექტია **ჰინდუსთანური**. ამის საფუძველზეა შექმნილი ორი სალიტერატურო ენა: **ურდუ** — არაბული ანბნით (მუსულმან ინდოელთათვის) და **ჰინდი** (ერთგვარად უპირისპირდება ურდუ-ს).

აღმოსავლურ ჯგუფს შეადგენენ: ბენგალიური, ორიჰა და ასამური. ეს ენები მეტად ახლოსაა ერთმანეთთან. სამივე სალიტერატურო ენაა, თუმცა ყველაზე მდიდარი და განვითარებული მათ შორის **ბენგალიურია**. ბენგალიურ ენაზე წერდა სახელგანთქმული ინდოელი მწერალი რაბინდრანათ **ტაგორი**.

ძველი ინდური ენის დამწერლობა — დევანაგარი — სილაბური პრინციპისაა (ნიშანი მარცვალს აღნიშნავს), იწერება მარცხნიდან მარჯვნივ.

¹ სადაურობის მიხედვით გაირჩეოდა პრაკრიტის კონკრეტული სახეები: შატრასენი, მაგადჰი, მაჰარაშტრი...

ფიქრობენ, რომ ეს დამწერლობა არამეული წარმოშობისაა (დაახლოებით მერვე საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდის).

ახალ ინდურ ენათა წრეს განეკუთვნება **ბოშების** ანუ **აწინკანთა** ენა, რომელსაც დიდი ცვლილებები განუცდია ბოშათა მომთაბარეობასა და სხვადასხვა ხალხებთან კონტაქტის გამო (სომხეთის ბოშებს ლექსიკათავისი აქვს, გრამატიკა ნასესხები!).

II. ი რ ა ნ უ ლ ი ენებია:

1. **ძველი სპარსული** ენა.
2. **ავესტის** ენა.
3. **ფალაური** ენა.
4. **ახალი სპარსული** ენა.
5. **ავღანური** ენა.
6. **ქურთული** ენა.
7. **ოსური** ენა.
8. **სოლდური** ენა.

ძველი სპარსული ენა ცნობილია ლურსმული წარწერებიდან, რომლებიც ეკუთვნის აქემენიდთა დინასტიის მეფეებს — დარიოსს (522-486 წ.წ.) და ქსერქსს (486-466 წ.წ.); წარწერების ენა ამ დიალექტის ნიმუშია, რომელზედაც ხსენებული მეფეები და სამეფო კარი ლაპარაკობდა, — ესაა ფარსის დიალექტი.

ყველაზე ვრცელი წარწერა ამოჭრილია ბეჰისტუნის კლდეზე ქერმანშაჰის მახლობლად („ბეჰისტუნის წარწერა“); მასში მოთხრობილია მეფე დარიოსის გამარჯვებათა შესახებ.

აქემენიდური წარწერები ორ- და სამ-ენოვანია; მაგალითად, ბეჰისტუნის წარწერა ამოჭრილია პარალელურად სამ ენაზე: ძველ სპარსულზე (ესაა დამპყრობელთა ენა), ელამურზე და ბაბილონურზე.

ავესტის ენა რელიგიური ტექსტების ენაა, სახელდობრ, მაზდეანობის ტექსტებისა (მაზდეანობის შემქმნელად ზოროასტრი ითვლება).

ავესტაში განასხვავებენ ორგვარ ტექსტებს; ერთია — გათჰს („საგალობელნი“), თითქმის ისევე ძველი, როგორც რიგ-გედა, მეორე — საკუთრივ ავესტა.

ავესტას ჩვენამდის მოუღწევია გვიანდელი რედაქციით, რომელიც სასანიდთა დინასტიის ეპოქას ეკუთვნის.

ავესტის ენა ახლოს დგას ძველ სპარსულთან.

ფალაური ენა ახალი სპარსულის წინაპარია. უძველესი ფალაური წარწერა სასანიდთა დინასტიის დამაარსებლის არდაშირის მეფობაშია ამოჭრილი (226-241 წ.წ.). ფალაური ითვლებოდა ეკლესიისა და სახელმწიფოს ენად სასანიდთა დინასტიის დროს (226-652 წ.წ.). ფალაურის დამწერლობა სემიტური წარმოშობისაა, — არამეულია.

ახალი სპარსულის დასაბამს IX საუკუნეში დებენ. ამ ენაზე წერდა X საუკუნის დიდი სპარსელი პოეტი **ფირდოუსი** (მისი „შაჰ-ნამე“ ქართულადაც თარგმნილია). **ცოცხალ ირანულ ენათა შორის ახალი სპარსული ყველაზე მნიშვნელოვანი სალიტერატურო ენაა.**

დამწერლობა სპარსულისა არაბულია. არაბული ლექსიკა უხვად აქვს შეთვისებული სპარსულს (ფირდოუსის დროს ლექსიკა ირანული იყო).

ახალ სპარსულს რიგი დიალექტი მოეპოვება (ქაშანისა, შირაზისა, სივენდისა, მიზანდერანისა...). აზერბაიჯანის ს. ს. რესპუბლიკაში წარმოდგენილი **თათური** (ბაქოსთან აფშერონის ნახევარკუნძულზე) და **თალი-შური** ენები (სალიანის რაიონში) არსებითად ახალი სპარსული ენის დიალექტებია.

ავღანური ენა ავღანისტანში იხმარება; მწერლობა აქვს XVI საუკუნიდან.

ქურთული ენა ქურთისტანის მკვიდრთა მეტყველებაა. ქურთისტანის ნაწილი თურქეთშია, მეტი წილი — ირანის (სპარსეთის) ფარგლებში შედის. ქურთული ენა სომხეთის სსრ ფარგლებშიც გვხვდება. ქურთებს თბილისშიც შევხვდებით. ქურთული სამ დიალექტად იყოფა. მწერლობა არა აქვს.

ოსური ენა კავკასიონის ჩრდილოეთითაც გვხვდება (ჩრდილო ოსეთის ავტ. სსრ — ცენტრი ორჯონიკიძე = ძაუჯი-ყაუ),¹ სამხრეთითაც (სამხრეთ ოსეთის ავტ. ოლქი — ცენტრი სტალინირი = ცხინვალი).

ოსური ენის ყველაზე ძველი ძეგლია იალლუზიძის თარგმანი საეკლესიო წიგნთა. იალლუზიძეს ოსურისათვის ქართული ანბანი აქვს გამოყენებული.

¹ იგივე ძაუჯი, ალ. ყაზბეგის მოთხრობებში რომ იხსენიება. ყაუ — სოფელი.

ამჟამად სამხრეთ-ოსეთში დამწერლობა ქართულ გრაფიკას იყენებს, ჩრდილო ოსეთში ანბანს რუსული გრაფიკა უდევს საფუძვლად.

სოლდური ენის ნიმუშები შუა აზიაში (ჩინეთის თურქესტანში) აღმოჩნდა XX საუკუნის დასაწყისში. ტექსტების მეტი წილი VIII-IX საუკუნეებით თარიღდება. ზოგიც ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისაც უნდა იყოს.

სოლდური და ოსური ახლო მონათესავე ენებად მიაჩნიათ (ა. მეფე).

შუა აზიაში, პამირის მთებში, არა ერთი ირანული დიალექტია წარმოდგენილი.

ავესტის ენასთან ახლოს იყო პართული დიალექტები; არშაკიდების ეპოქაში ამ დიალექტებიდან აქვს სომხურს შეთვისებული ირანული ელემენტები.

ირანული სიტყვები ქართულშიაც არის შესული საკმაო რაოდენობით.

ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანი ცოცხალი ირანული ენაა სპარსული, საბჭოთა კავშირის ფარგლებში — ოსური.

ირანული და ინდური ენები ერთმანეთთან ახლოსაა. მათ აერთიანებენ ინდო-ევროპულ ენათა ერთ შტოში; ამ შტოს **არიულს** უწოდებენ. „არიული“ და „ირანი“ (ქართ. ერანი) ერთი და იმავე ძირის სიტყვებია.

გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ტერმინი „არიული“ იხმარებოდა „ინდო-ევროპულის“ მნიშვნელობით. ასეთი გაგებით ხმარობდა ამ ტერმინს ფრ. ენგელსი (იხ. მისი „ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა“, რუს. თარგმ., 1932 წ. მოსკოვი, პარტგამომცემლობა, გვ. 85). მეოცე საუკუნეში „არიული“ აღარ იხმარება „ინდო-ევროპულის“ მნიშვნელობით.

III. **სლავური** ენები სამ ჯგუფს ქმნიან: აღმოსავლურს, დასავლურსა და სამხრულს.

აღმოსავლურ ჯგუფში შედის:

რუსული,

უკრაინული და

ბელორუსული.

რუსულ ენაზე, როგორც დედა-ენაზე, ლაპარაკობს დაახლოებით 100 მილიონი კაცი. რუსულ ენაში განასხვავებენ ჩრდილოურ კილოს („ოურ“ კილოს: ვოდან — „წყალი“), სამხრულ კილოს („აურ“ კილოს —

ვადან); შუარუსული კილოკავები გარდამავალ საფეხურს ქმნიან; ამ უკანასკნელთა წყებას ეკუთვნის მოსკოვის კილოკავიც, რომელიც ამოსავალი გახდა თანამედროვე სალიტერატურო რუსული ენისათვის (XVI საუკუნიდან).

რუსული ენის უძველესი ძეგლია ე.წ. ოსტრომირის ოთხთავი (სახარება), გადაწერილი ნოვგოროდელ „პოსადნიკის“ ოსტრომირისათვის 1056-1057 წ.

უკრაინულ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 30 მილიონი; სალიტერატურო ენად უკრაინული ჩამოყალიბდა XVIII საუკუნეში. XIX ს. პირველ ნახევარში მოღვაწეობდა სახელგანთქმული პოეტი ტარას შევჩენკო (გარდაიცვალა 1861 წ.).

ბელორუსულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 6 მილიონს აღწევს. ბელორუსული სალიტერატურო ენის დასაბამი XIX ს. დასაწყისზე მოდის.

დასავლურ ჯგუფს შეადგენენ:

პოლონური,

ჩეხური და მასთან ახლო მდგომი **სლოვაკური,**

ლუჟიცური (ანუ სორაბული ანუ ვენდური),

პოლაბური,

კაშუბური.

პოლონურ ენაზე ლაპარაკობს 20 მილიონამდის კაცი პოლონეთსა, სილეზიასა და პრუსიაში (გარდა ამისა ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებში 3 მილიონამდის პოლონელია). პოლონურ ენაზე ძეგლები გვაქვს XIV საუკუნიდან.

ჩეხურ ენაზე ლაპარაკობს დაახლოებით 8 მილიონი კაცი, **სლოვაკურზე** — $2\frac{1}{2}$ მილიონამდის. ჩეხური ენის უძველესი სამწერლო ძეგლები XIII საუკუნისაა.

ლუჟიცური საქსონიასა და პრუსიაში გვაქვს მდ. შპრეეს ზემო წელზე.

პოლაბური მდ. ელბის შუა წელზე გვხვდებოდა; ახლოს იყო ლუჟიცურთან. გამქრალა XVIII საუკუნიდან.

კაშუბური დანციგის დასავლეთითაა შემორჩენილი; ახლოსაა პოლონურთან.

სლოვინცური პომერანიაში გაქრობის გზაზეა დამდგარი.

ლექციური, პოლაბური, კაშუბური, სლოვინცური გერმანული მეტყველების გარემოცვაში სლავური მეტყველების კუნძულებია. ამჟამად მცირე ერთეულებია. ცხადია, ნარჩენია უფრო ფართოდ გავრცელებული დასავლურ-სლავური მეტყველებისა. პოლაბურის ბედი ამ მხრივ დამახასიათებელია.

სამხრულ ჯგუფს შეადგენენ:

ბულგარული,

სერბულ-ხორვატული, სლოვენური.

ბულგარული ენის ერთ-ერთ დიალექტზე კირილე და მეთოდემ თარგმნეს საღმრთო წერილი და სამღვდელთმსახურო წიგნები IX საუკუნეში. ამ თარგმანთა ენას ეწოდება **ძველი სლავური** ენა. იგი იქცა საეკლესიო ენად ყველა იმ სლავ ტომთათვის, რომლებიც მართლმადიდებელი კონფესიისა იყვნენ.

სერბიელ, რუს, ბულგარელ გადამწერთ შექონდათ მათი ენის დამახასიათებელი მოვლენები ძველ სლავურ ენაზე შესრულებულ ტექსტებში; ამ გზით გაჩნდა განსხვავებული საეკლესიო სლავური რედაქციები (რუსული, სერბული)...

ბულგარული ბულგარეთშია გავრცელებული, სერბულ-ხორვატული — იუგო-სლავიაში, სლოვენური — კრაინაში (კრაინის ნაწილი, იუგო-სლავიაშია, ნაწილი — იტალიაში).

IV. **ბალტურ** ენებს მიეკუთვნება:

ლიტაური,

ლატვიური და

ძველი პრუსიული.

ლიტაური სახელმწიფო ენაა ლიტოვეთის სსრ (ამჟამად დედაქალაქი ვილნო; 1939 წლამდის იყო — კაუნასი). ლიტაურის უძველესი სამწერლო ძეგლი XVI საუკუნისაა (1547 წ.).

ლიტაურმა შემოინახა არქაული თვისებები (მაგალ. თავისებური მახვილი, ხმოვანთა სიგრძე). მოლაპარაკეთა რიცხვი ორნახევარ მილიონს აღწევს.

ლატვიური სახელმწიფო ენაა ლატვიის სს რესპუბლიკისა (დედაქალაქი რიგა). უძველესი ტექსტი თარიღდება XVI საუკუნით (1586 წ.). ლატვიურზე ლაპარაკობს დაახლოებით მილიონ სამასათასი კაცი.

ძველი პრუსიული ხმარებიდან გამოსული (მკვდარი) იყო ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში. მისგან დარჩა ლექსიკური მასალა (ე. წ. „ელბინგის ლექსიკონი“ — 800 სიტყვ.). XV საუკუნისა და XVI საუკუნეში შესრულებული მცირეოდენი ნათარგმნი სასულიერო ტექსტი (კატეჰიზმო... — თარგმანი შესრულებულია 1561 წელს).

პოლაბურის (იხ. ზემოთ) მსგავსად, ძველი პრუსიული გააქრო გერმანული ენის მოძალებამ.

ბალტური და სლავური ენები ერთმანეთთან უფრო ახლოსაა, ვინემ ყოველი მათგანი რომელიმე სხვა ინდო-ევროპულ შტოსთან (მაგ. ბალტური — გერმანულთან, სლავური — ირანულთან). ხშირად ამ ორ ჯგუფს აერთიანებენ და იხსენიებენ, როგორც **ბალტურ-სლავურ ჯგუფს** (ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა).

V. გერმანული ენები იყოფა სამ ჯგუფად.

აღმოსავლური ჯგუფისაა **გუთური**; ამ ენაზე თარგმნა გუთების ეპისკოპოზმა ვულფილამ¹ ოთხთავი (სახარება) **მეოთხე** საუკუნეში. ამ თარგმანშია მოცემული გერმანულ ენათა ყველაზე ძველი წერილობითი ძეგლი.

გუთურის გარდა აღმოსავლური ჯგუფისა უნდა ყოფილიყო **ვანდალური** და **ბურგუნდული** (არაფერი შენახულა).

ჩრდილო-გერმანულ ანუ სკანდინავიურ ჯგუფს შეადგენენ:

ისლანდიური და ნორვეგიული, ერთის მხრით, და **შვედური და დანიური**, მეორე მხრით.

ძველი სკანდინავიური მეტყველების ნიმუში დაცულია მოკლე წარწერებში, რომლებიც შესრულებულია **რუნული** დამწერლობით.

ისლანდიურის ძეგლები (ედას სიმღერები) ცნობილია XII საუკუნიდან. ნორვეგიულიც დაახლოებით იმავე ხანიდანაა ცნობილი როგორც სამწერლო ენა, ნორვეგიული კვდება საშუალო საუკუნეთა დამლევს. ნორვეგიული ძალიან ახლოსაა ისლანდიურთან. მეცხრამეტე საუკუნეში დანიურ ენას იყენებენ ნორვეგიაში სამწერლო ენად; ცდილობენ ეს ენა დაამყარონ ნორვეგიულ დიალექტზე.

¹ ვულფილას წინაპრები კაპადოკიიდან (მცირე აზია) ტყვედ წამოყვანილი ქრისტიანები იყვნენ.

შვედურისა და დანიურის უძველესი ძეგლები XIII საუკუნით თარიღდება.

დასავლურ-გერმანულ ჯგუფში გაირჩევა:

1. **ზემო-გერმანული** (დიალექტებით: ბავარიული, ალემანური; ფრანკული); ტექსტები ცნობილია IX საუკუნიდან.

თანამედროვე სალიტერატურო გერმანული ენისათვის ამოსავალია ფრანკული (ლუთერის მიერ XVI ს. შესრულებული თარგმანი დაბადებისა ამ ენის საფუძვლად იქცა).

2. **ქვემო-გერმანული**, რომლის უძველესი ძეგლია პოემა ჰელიანდი IX საუკუნისა და რომლის მთავარი წარმომადგენელიცაა **ჰოლანდიური** (და მისგან უმთავრესად ლექსიკით განსხვავებული **ფლამანდიური**; განსხვავებას აძლიერებდა უპირატესად პოლიტიკური და რელიგიური გარემოებანი).

3. **ფრიზული** და **ძველი ინგლისური** ანუ **ანგლო-საქსური**, რომლის ნიმუშებიც VIII საუკუნიდანაა ცნობილი. ჯერ დანიურის, მერე ფრანგულის ძლიერი და ხანგრძლივი გავლენით ანგლო-საქსურიდან XIV საუკუნეში იქმნება **ინგლისური** ენა.

გერმანულ ენათაგან სამწერლოა: **გუთური** (მკვდარია), **დანიური**, **შვედური**, **ისლანდიური**, **გერმანული**, **ჰოლანდიური** და **ინგლისური**.

ჰოლანდიური ენა ბურებმა სამხრეთ აფრიკაში გაავრცელეს. ინგლისური ენა სახელმწიფო ენაა ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატებში, აგრეთვე ავსტრალიაში; ინდოეთში, ჩინეთსა და იაპონიაში ინგლისური იხმარება მეტად, ვინემ რომელიმე სხვა ევროპული ენა. ინგლისური საერთოდ ყველაზე გავრცელებულ ენად ითვლება.

VI. **რომანული** ენებია (ინდო-ევროპული ენების იტალიური შტო) ამჟამად ცოცხალი შემდეგი ენები:

1. **იტალიური**,
2. **ფრანგული**,
3. **პროვანსული** (სამხრეთ საფრანგეთში),
4. **პორტუგალიური**,
5. **ესპანური**,
6. **კატალონიური** (ესპანეთში, კატალონიის დედა-ქალაქია ბარსელონა),
7. **რეტო-რომანული** (ტიროლში — ავსტრიაში, გრიზონში, ფრიულში).
8. **რუმინული**.

ამოსავალი რომანული ენებისათვის იყო ამჟამად მკვდარი ლათინური ენა, სახელდობრ, **ხალხური ლათინური ენა** (და არა სამწერლო ლათინური).

ლათინური თავდაპირველად ქალაქ რომში (და მის მიდამოებში) იხმარებოდა (იტალიის ამ ოლქს ძველად ერქვა ლაციუმ, ძველი წარმოთქმით ლატიუმ **Latium**). რომის ძლიერების ზრდას მოყვა ლათინური ენის თანდათან გავრცელება ლაციუმის ოლქიდან მთელი აპენინის ნახევარ-კუნძულზე. აქ ლათინურმა სიცოცხლე მოუსწრაფა ინდო-ევროპულ დიალექტებს **ოსკურსა** და **უმბრულს** (ოსკური ენისა წარწერებია დარჩენილი, უმბრულისა — ე. წ. ეგვუბინის ტაბულები, სამსხვერპლო რიტუალის ტექსტით), აგრეთვე — **ეტრუსკულს** (არაინდოევროპულ ენას, რომლის მატარებლებმაც რომაელებზე ადრე იტალიაში **მაღალი კულტურა** შექმნეს; ეტრუსკების ძირითადი ოლქი **ტოსკანა** იყო).

როცა რომის იმპერიის ფარგლებში მოექცა პირენეის ნახევარკუნძული და აწინდელი საფრანგეთი, აქაც გავრცელდა ლათინური ენა კელტური ენებისა (იხ. ქვემოთ) და არაინდოევროპული იბერიულის ხარჯზე.

მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე დასავლეთ ევროპის ხალხებს (ფრანგებს, გერმანელებს, ინგლისელებს, ესპანელებს, იტალიელებს) მწიგნობრობის ენად ლათინური ქონდათ. ღვთისმეტყველებაში და ზოგ სამეცნიერო დისციპლინებში (მაგალითად, ბოტანიკაში, მედიცინაში, ასტრონომიაში) ლათინურ ენაზე იწერებოდა შრომები მეცხრამეტე საუკუნეშიც კი.

ლათინურ ენაზე შესრულებული წარწერები ბლომად მოიპოვება III საუკ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის (უძველეს ძველად ითვლება წარწერა ოქროს ქინძისთავზე VI საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის).

ამჟამად ცოცხალ რომანულ ენათაგან:

იტალიურის უძველესი ძველი თარიღდება 960 წლით; იტალიურს საფუძვლად დაედო ქალაქ ფლორენციის განათლებული წრეების მეტყველება (*lingua toscana*).

ფრანგული ენის ყველაზე ძველი ძველი 842 წელს ეკუთვნის. ახალი ფრანგული ენა XVII საუკუნეში ჩამოყალიბდა.

პროვანსულ ენაზე მწერლობა იქმნება XI საუკუნეში.

პორტუგალიური ენის უძველეს დოკუმენტს 1192 წლით ათარიღებენ, **კატალონიურისას** — 1171 წლით, **ესპანურისას** — 1145 წლით.

რუმინულ ენაზე მწერლობა არსებობს XVI საუკუნიდან.

ფრანგული ენა საფრანგეთის გარდა გავრცელებულია კანადაში, ალჟირში, დასავლ. აფრიკის ზოგ ადგილებში; ფრანგულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 48 მილიონს აღწევს.

ესპანურ ენას ესპანეთის გარდა გასავალი აქვს მთელ სამხრეთ ამერიკასა (ბრაზილიის გამოკლებით) და ცენტრალურ ამერიკაში (ურუგვაი, პარაგვაი, არგენტინა, ჩილი, პერუ, ბოლივია... მექსიკა); შეერთებული შტატები ესპანურის გავრცელების ჩრდილო საზღვარია. ესპანურ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვს 53 მილიონს ვარაუდობენ.

პორტუგალიური ენა პორტუგალიის გარდა ბრაზილიაში იხმარება (სამხრ. ამერიკა).

იტალიურ ენაზე ლაპარაკობს 39 მილიონი კაცი.

VII. კელტური ენებიდან ამჟამად ცოცხალია:

1. **ირლანდიური**; უძველესი გლოსები ცნობილია VII საუკუნიდან,¹ მდიდარი ლიტერატურა აქვს XI საუკუნიდან. 1911 წლისთვის ირლანდიურს ლაპარაკობდა 580 ათასი პირი.

2. **შოტლანდიური** — წარმოშობით იგივე ირლანდიურია. XVI საუკუნიდან გაიჩინა საკუთარი სალიტერატურო ენა; 1901 წ. შოტლანდიურზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 230 ათასს უდრიდა.

3. **უელსური** ანუ **გალისური** — ინგლისის დასავლეთ სანაპიროზე; გლოსები ამ ენაზე ცნობილია VIII საუკუნიდან; საშუალო საუკუნიდან მოეპოვება მდიდარი ლიტერატურა, კერძოდ, ორიგინალური პოეზია. ამჟამად ამ ენაზე დაახლოებით ერთი მილიონი ადამიანი ლაპარაკობს. ჩრდ.-ამერ. შეერთებულ შტატებსა და სამხრეთ ამერიკაში — პატაგონიაში — გადასახლებულ უელსელებს დედა-ენა შერჩენილი აქვთ.

4. **ბრეტონული** — საფრანგეთის ჩრდილო-დასავლეთ კიდეზე, ბრეტანის ნახევარ-კუნძულზე. უძველესი გლოსები VIII საუკუნისაა; ლიტერატურა — XIV საუკუნიდან; ბრეტონული დედა-ენაა დაახლოებით 1 მილიონ 300 ათასი ადამიანისათვის. მაგრამ ფრანგულის ძლიერ

¹ ე. წ. ოგამური წარწერები მეოთხე საუკუნით თარიღდება.

რი გავლენა ბრეტონულის არსებობას საფრთხეს უქმნის (ბრეტონულს უპირატესად სოფლის მოსახლეობა იცავს).

ბრეტონული ინგლისიდან გადმოსული კელტების მეტყველება (და არა იმ კელტებისა, რომელთაც თავის დროზე საფრანგეთის მთელი მიწა-წყალი ეკავათ და გაღების სახელწოდებით არიან ცნობილი).

ზემოხსენებული ცოცხალი კელტური ენები მცირეოდენი ნაშთია ოდესღაც ფართოდ გავრცელებული კელტური მეტყველებისა: ჩვენ წელთაღრიცხვაზე რამდენიმე საუკუნით ადრე კელტურ ტომებს ეჭირათ ახლანდელი ინგლისი, ირლანდია, საფრანგეთი, ჩრდილო-იტალია, ესპანეთი; მათმა ერთმა ტალღამ ბალკანეთით მცირე-აზიაშიც კი მოათანა (აქ მათ დააარსეს გალატიის სამეფო. გალატიელ კელტებისადმი მიმართული პავლე მოციქულის ერთი ეპისტოლე). კელტების ენები ხმარებიდან გამოდევნა ლათინურმა (იტალიასა და საფრანგეთში) გაქრობის საფრთხე შეუქმნა ინგლისურმა (ინგლისსა და ირლანდიაში).

ამჟამად ოთხი კელტური ენა შემოგვრჩა; ძველად კელტურ ენათა რიცხვი გაცილებით მეტი იყო.

ისტორიული კლასიფიკაცია კელტურ ენებში სამ ჯგუფს გამოყოფს:

1. **გაელური** ჯგუფი: ირლანდიური, შოტლანდიური (იხ. ზემოთ).
2. **ბრიტული** ჯგუფი: უელსური ანუ ვალისური (იხ. ზემოთ), კორნული კორნუელში (ინგლისში; გაქრა XVIII საუკუნეში) და ბრეტონული (იხ. ზემოთ).

3. **გალიური**: გავრცელებული იყო საფრანგეთსა და ჩრდილო-იტალიაში, ესპანეთში (აქ ადგილობრივ იბერიული ენა იხმარებოდა). გალიური ენისა მეტ-წილად საკუთარი სახელებია დარჩენილი ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში (და ზოგი წარწერა). გაბმული ტექსტი არა გვაქვს. ამდენად გალიური ენის მორფოლოგია-სინტაქსს უშუალო ცნობების მიხედვით ვერ გავითვალისწინებთ.

რომანულ (იტალიურ) ენებსა და კელტურ ენებს ხშირად ერთმანეთთან ახლო მდგომად თვლიან: მათ რიგი საერთო თავისებურება ახასიათებს.

VIII. **ბერძნული** შტო წარმოდგენილია მხოლოდ ბერძნული ენით. განასხვავებენ: **ძველ-ბერძნულს**, **ბიზანტიურს** (VII ს.-XVI ს.) და **ახალ-ბერძნულს** (XVI საუკუნიდან). უძველესი წარწერები თარიღდება VI ს. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის. უძველეს ხანებში ბერძნული მწერლობა დიალექტურ მეტყველებას ასახავს.

ძველ ბერძნულში გამოყოფენ დიალექტთა შემდეგ ჯგუფებს:

1. **იონურ-ატიკური** ჯგუფი: იონური — მცირე აზიის ბერძენთა კოლონიებში (12 ქალაქში); ატიკური — ქალაქ ათინის დიალექტი. იონურ დიალექტზე წერდა, კერძოდ, ისტორიკოსი ჰეროდოტე, ატიკურზე — ფილოსოფოსი პლატონი.

2. **აკეიური** ჯგუფი: არკადიული, კიპრული, პამფილიური დიალექტები. ამ დიალექტებზე წარწერებია შენახული.

3. **ეოლური** ანუ ჩრდილო-აღმოსავლური ჯგუფი: თესალიური, ბეოტიური და ლესბური (კუნძულ ლესბოსზე); VII-VI ს. ს. ლესბური, როგორც სალიტერატურო ენა, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა. ამ დიალექტზე წერდნენ პოეტები ალკეოსი და საფო.

4. **დორიული** ანუ დასავლური ჯგუფი; ამ ჯგუფის დიალექტებს ვხვდებით ეპირში, ლოკრიდაში; ლაკონიაში, კორინთში, კრეტის კუნძულზე; კუნძულ სიცილიაში, იტალიაში.

დორიულია არქიმედის პროზის მეტყველება („ზოგად-დორიული სალიტერატურო ენა“ — იტალიისა და სიცილიის ბერძნულ კოლონიებში).

ჰომეროსის „ილიადისა“ და „ოდისეის“ ენა ახლოსაა იონურ დიალექტთან, მაგრამ მასში ძველი ეოლური ელემენტიც იგრძნობა (თუმცა ამა თუ იმ დიალექტამდის ჰომეროსის ენა არ დაიყვანება: ბევრი რამ საერთოა, მასთან ძველი).

IV-III საუკუნიდან ჩვენ წელთაღრიცხვამდის მუშავდება ბერძნული **საერთო სალიტერატურო ენა** (ე. წ. **კოინე** κοινή), რომელსაც საფუძვლად უდევს **ატიკური** (და ლექსიკაში ეტყობა **იონურის** გავლენა).

ამ საერთო ენამ მოშალა ბერძნულ დიალექტთა თავისებურებანი. ახალი ბერძნული ენის დიალექტები როდი წარმოადგენენ ძველი ბერძნული დიალექტების გაგრძელებას. ამ დიალექტებისათვის ამოსავალია ხსენებული საერთო ენა (კოინე).

IX. ალბანური ენა — ბალკანეთის ნახევარ-კუნძულზე; ამ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 1.800 ათასამდის აღწევს. გაირჩევა ორი დიალექტი: გეგური და ტოსკური.

ალბანური ენის უძველესი ძეგლები (ცალკეული სიტყვები) **XV** საუკუნიდან დაიწყო ცნობილი; ტექსტები **XVII** საუკუნისაა.

X. კანესური ანუ ნესიტური ენა (აგრეთვე ლუვიური) მკვდარი ენაა; აღმოჩენილია მცირე აზიაში, ბოლან-ქიოს არქივში.

ბოლან-ქიოი თურქეთშია, ანკარიდან 150-ოდე კილომეტრის დაშორებით. აქ უნდა ყოფილიყო მეოცე საუკუნეში ჩვენ წელთაღრიცხვამდის — ხეთების დედაქალაქი — ხათი; ხეთების სახელმწიფოს, როცა იგი ძლიერი იყო, მთელი მცირე აზია ეპყრა: სამხრეთით ხეთის სახელმწიფო საზღვარი ქ. დამასკომდის მიდიოდა.

ხეთის სახელმწიფოს ძლიერება დაეცა **XIII** ს. ჩვ. წელთაღრიცხვამდის. ხეთურმა პატარა სახელმწიფომ **VII** საუკუნემდის მოაღწია.

ბოლან-ქიოიში ვინკლერმა და პუხშტაინმა 1906-7 წ. წ. აღმოაჩინეს წარწერებიან თიხის ფირფიტათა ბიბლიოთეკა (ათ ათასამდის ფირფიტა იყო). ეს ბიბლიოთეკა სამეფო არქივს წარმოადგენდა.

წარწერათა გარჩევისას რამდენიმე ენა დადასტურდა. მათში სახელმწიფო ენა უნდა ყოფილიყო **კანესური ანუ ნესიტური**. იგი ინდო-ევროპულ ენად მიიჩნია ჩეხმა ასირიოლოგმა ფრიდ. ჰროზნიმ.

ამ მკვლევრის აზრით კანესურის ბრუნება და უღვლილება ინდო-ევროპულია, ლექსიკა კი არსებითად არაინდოევროპული, ადგილობრივ მკვიდრთა ენებისაა.

ეს ადგილობრივი ენაა ხეთური; მას მკვლევრები **პროტოხათურს** („თავდაპირველ ხეთურს“) უწოდებენ (იგი არც ინდო-ევროპულია, არც სემიტური).¹ კანესურს კი ხეთურად სახავენ. გამოდის, რომ ხეთური ინდო-ევროპული ენაა.

გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად საჭირო იქნებოდა ხეთური წინანდებურად რქმეოდა ადგილობრივ არაინდოევროპულ ენას.

კანესური (ანუ ნესიტური) ამ ხეთურისა და რაღაც ინდო-ევროპული ენის ნარევის გულისხმობს. რომ კანესური ნარევი ენაა, ამას

¹ ამ ენას კავკასიური წრისად თვლიან, კერძოდ, ქართულს უახლოებენ.

ფრ. ჰროზნიც კი აღიარებს. ზოგ სხვა მკვლევარს ამ ენის ინდო-ევროპულობა, საერთოდ, საეჭვოდ მიაჩნია.

XI. ტოქარული ენა; მკვდარი ენაა. აღმოაჩინეს საექიმო და რელიგიური შინაარსის ტექსტებში მეოცე საუკუნის დასაწყისში ჩინეთის თურქესტანში.

დამწერლობა ინდური წარმოშობისაა. ტოქარულში განასხვავებენ ორ დიალექტს: ტურფანისა და კუჩისას — იმ ადგილთა სახელწოდების მიხედვით, სადაც ტოქარული ტექსტები იყო ნაპოვნი.

ტოქარული სალაპარაკო ენა უნდა ყოფილიყო, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი წელთაღრიცხვის VII საუკუნეში (ეს მტკიცდება ტექსტებში მოხსენებული ისტორიული პირის სახელით — სუვარნატი).

XII. სომხური ენა ინდო-ევროპულია ერთ-ერთი უმეადგენელი ელემენტის მიხედვით. მისი სუბსტრატი კავკასიური მეტყველებაა. ამგვარად სომხური ენა **ინდო-ევროპულისა** და **კავკასიურის ნარევია**.

სომხურის ნარევობას გახაზავდა — სავსებით სამართლიანად — ნ. მარი (უმთავრესად ლექსიკაზე დაყრდნობით).

სომხურში დაცულია კავკასიური ენებისათვის ნიშანდობლივი მკვეთრი აფრიკატები **წ, ჰ**; არც ერთმა ინდო-ევროპულმა ენამ ეს ბგერები არ იცის.

ბრალდებით ბრუნვას, აკუზატივს, ძვ. სომხური პრეფიქსით აღნიშნავდა (ინდო-ევროპულ ენებში სუფიქსი იხმარება): ჩანს, აკუზატივი სომხურისათვის უცხო უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად.

სომხურ ენას დიდი ხნოვანების მწერლობა გააჩნია. უძველესი თარიღიანი ხელნაწერი — სახარება — მეცხრე საუკუნისაა (887 წ.); მაგრამ დამწერლობა ივარაუდება **მეხუთე** საუკუნიდან არსებულად.

ძველი სომხური იწოდება „გრაბარ“-ად („სამწერლო ენა“): მას უპირისპირდება ახალი სომხური, „აშხარაბარ“ („ხალხური ენა“). განსხვავება მათ შორის დიდია, მეტი, მაგალითად, ვინემ ძველს ქართულსა და ახალ ქართულს სალიტერატურო ენას შორის.

სომხური ენა მდიდარია დიალექტებით. გამოყოფენ დიალექტთა ორ ჯგუფს: **აღმოსავლურსა** და **დასავლურს**. აღმოსავლურ ჯგუფსა ქმნის სომხეთის მიწა-წყალზე (თუ სხვაგან საბჭოთა კავშირში) ხმარე-

ბული სომხური. დასავლურ ჯგუფს თურქეთში მცხოვრებ სომეხთა მეტყველება განეკუთვნება.

სომხური დაუცავთ სომეხთა ახალშენებს სპარსეთში, ინდოეთში, ეგვიპტეში, რუმინეთში, ბულგარეთში, ჩრდილო-ამერიკის შეერთებულ შტატებში.

ტერმინისათვის „ინდო-ევროპული“. ტერმინი მიუთითებს, სადაა გავრცელებული სათანადო ენები.

ინდო-ევროპულ ენებს ხშირად უწოდებენ **ინდო-გერმანულ** ენებს (მეტადრე გერმანელი ენათმეცნიერები); ამ ტერმინის სასარგებლოდ მეცნიერულ მოსაზრებათა მოყვანა შეუძლებელია.

ზოგი რუსი ენათმეცნიერი (ბოლდუჟინი-დუჟინი, ბოგოროდნიკი) „ინდო-ევროპულის“ ნაცვლად **„არიო-ევროპულს“** ხმარობდა მეტი სიზუსტის დაცვის მიზნით: არიული ენები ეწოდება ინდურსა და ირანულ ენებს (ერთად); ტერმინი „არიულ-ევროპული“ **ირანულ** ენებსაც დაიტევს, „ინდო-ევროპულ“-ში კი ირანული ენები არ ჩანსო.

ინდო-ევროპული ენების აღსანიშნავად „იაფეტური“-ც იყო ნახმარი, მაგრამ ამას შემთხვევითი ხასიათი ქონდა.

ნ. მარი უკანასკნელი წლების თავის ნაშრომებში ინდო-ევროპულ ენათა აღსანიშნავად ხმარობდა ტერმინს **„პრომეთეიდულს“** (ვ. აბაევმა შემოგვთავაზაო).

ფრ. ენგელსთან ინდო-ევროპული ენებისათვის ნახმარია **„არიული“** (იხ. „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“, თავი III: „იროკეზული გვარი“).

ინდო-ევროპულ ენათა ნათესაობის ფაქტი ცნობილია მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოდან; ინგლისელმა ვილიამ ჯონსმა აღნიშნა ინდურის ნათესაობა ბერძნულთან და ლათინურთან (1786 წ.); უფრო ადრე (1767 წ.) ამავე გარემოებას ყურადღება მიაქცია მისიონერმა პ. კერდუ-დუ-მ (P. Coeurdoux) საფრანგეთის აკადემიისათვის წარდგენილს მემორანდუმში (მემორანდუმი უყურადღებოდ იქნა დატოვებული).

ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებელი ზოგი თავისებურება. მხედველობაში გვაქვს ისტორიული ვითარება (ამჟამად ინგლისური და პოლონური, გინდ რუსული, დიდად განსხვავდება სტრუქტურულად: ბრუნება ინგლისურში თითქმის არა გვაქვს, რუსული ბრუნვის ფორმე-

ბით მდიდარია... რუსულში სამი სქესი გაირჩევა, ინგლისურს სქესები არ შერჩენია).

ისტორიულად — თუ მხედველობაში გვექნება ძვ. ინდური, ძვ. სპარსული, ბერძნული, ლათინური — ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებლად მიაჩნიათ: ფონეტიკაში: ხმოვანთა შედგენილობის სიმარტივე; წინაენისმიერ სპირანტთაგან მხოლოდ **ს**-ს მქონებლობა; თანაპოვნეობა სონორთა (რ, ლ, ნ), რომელნიც სხვადასხვა ვითარებაში თანხმოვნებიც იყვნენ და ხმოვნების როლშიც გამოდიოდნენ.

მახვილი მუსიკალური იყო და გავლენას არ ახდენდა ხმოვნებზე.

ფრაზა შედგებოდა სიტყვებისაგან; სიტყვის შედგენილობაში გამოიყოფოდა: ძირი, სუფიქსი, დაბოლოება.

ზმნა და სახელი გარჩეული იყო. როგორც ბრუნება, ისე უღვლილება **სუფიქსაციას** იყენებდა (შემდგომში სიტყვას სუფიქსები ეკვეცება — ფონეტიკური თუ სხვა მიზეზის გამო).

განსხვავებული იყო სამი გრამატიკული სქესი: მამრობით, მდედრობითი, საშუალო. ამოსავალია ორწევროვანი კლასიფიკაცია: ცოცხალი და არაცოცხალი არსების ჯგუფები (კლასები). ცოცხალის ჯგუფში გამოიყო მამრობითი და მდედრობითი სქესები; საშუალო — არაცოცხალის რეინტერპრეტაციის შედეგია.

§ 81. სემიტურ ენათა ოჯახი. ამ ოჯახის ენები სამ ჯგუფად იყოფა: **აღმოსავლურ, ჩრდილოურ** და **სამხრულად**. ამ ორ უკანასკნელს ჩვეულებრივ აერთიანებენ **დასავლურ სემიტურ** ენათა ჯგუფში (და ამრიგად სულ ორი ჯგუფი გამოდის: **აღმოსავლური** და **დასავლური**).

I. **აღმოსავლურ-სემიტური ენებია: ასურული** და **ბაბილონური** (ორივე მკვდარია); ასურულსა და ბაბილონურს ერთად **აქადურს** უწოდებენ.

უძველესი ძეგლები სემიტური ენებისა წარმოდგენილია **ლურსმული** დაწერილობის **ასურულ** ტექსტებში, რომელთა ამოშიფრვაც იწყება მეცხრამეტე საუკუნეში (როულინსონი, ჰინქსი, ოპერტი, ჰაუპტი).

ყველაზე ძველი ასურული ძეგლი თარიღდება 1400 წლით ჩვენს წელთაღრიცხვამდის.

II. **ჩრდილო-სემიტური ენები** ორ ჯგუფს ქმნის: **ქანაანურსა და არამეულს.**

ქანაანური ჯგუფისაა: **ფინიკიური, ებრაული, მოაბიტური.**

არამეული ჯგუფისაა: **ბიბლიის არამეული, სირიული, მანდეური...**

III. **სამხრულ-სემიტური ენები: ჩრდილო-არაბული და სამხრულ-არაბული** (თავისი კილოებით); **აბაშური** (ანუ ეთიოპიური).

სემიტურ ენათაგან ევროპაში ყველაზე ადრე დაიწყო **ებრაულის**, როგორც ბიბლიის ენის, შესწავლა (როიხლინი, XV-XVI საუკ.).

ებრაულის უძველეს ძეგლად მიჩნეულია **დებორას** საგალობელი მსაჯულთა წიგნიდან (მიხსლოებით X ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდის).

სემიტურ ენათაგან ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანია **არაბული** ენა, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი სამწერლო ენა გააჩნია (უძველესი დოკუმენტი — წარწერა საფლავის ქვაზე — თარიღდება 328 წლით ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

არაბულ ენაზე მდიდარი ფილოსოფიური, მათემატიკური და ფილოლოგიური ლიტერატურაა შექმნილი.

ისლამის გავრცელებასთან დაკავშირებით არაბული ენის როლი აღმოსავლეთში დიდად გაიზარდა: **ახლო აღმოსავლეთის ხალხთა კულტურისათვის არაბულს ისეთივე მნიშვნელობა ქონდა, როგორც ლათინურ ენას დასავლეთ ევროპის ხალხებისათვის.**

ამჟამად არაბული ენის ქვეყნებია: **ეგვიპტე** (დედაქალაქი — კაირო), **ერაყი** (დედაქალაქი — ბაღდადი), **სირია** (პოლიტიკური ცენტრი დამასკო), საკუთრივ **არაბეთი** (ე. წ. საუდის არაბეთი) და **პალესტინა** (ცენტრი — იერუსალემი; ძველად პალესტინა ებრაელთა სამშობლო იყო, ახლა აქ არაბობაა, და ებრაელთა იმიგრაციას პალესტინაში არაბები ენერგიულ წინააღმდეგობას უწევენ).

სემიტურ ენათა (არაბულის, სირიულისა და ეთიოპურის) ნათესაური ურთიერთობა ორიენტალისტებმა (ბუქსტორფმა, ლუდოლფმა, კასტელმა, ჰოტლინგერმა) შენიშნეს ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში; ეს ურთიერთობა ხელშესახებად დადასტურებულ იქნა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში (შულტენსი, შრედერი). ასე რომ სემიტურ ენათა ოჯახის ნათესაობის აღიარება მოხდა უფრო ადრე, ვინემ ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ნათესაობის დადასტურება აქ მოხდა **ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის** შემოღებამდის, **მარტივი შედარების გზით**. ასეთი შედარება მეცნიერული არ იყო, ჩვეულებრივ ის **მცდარ შედეგებს** იძლეოდა (ასე, მაგალითად, ცნობილმა ფილოსოფოსმა ლეიბნიცმა ქართული ბერძნულის მონათესავედ ცნო სწორედ ამგვარი შედარების საფუძველზე — დასაყრდენი იყო ნა-სესხები ბერძნული სიტყვები ქართულში!). მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ნათესაური ურთიერთობა **ამ მარტივი შეპირისპირების მეოხებითაც შეიძლება შემჩნეული ყოფილიყო**, მეტადრე თუ მონათესავე ენები დიდად არ იყვნენ ერთმანეთს დაშორებული, — თუ სიახლოვე თვალში საცემი იყო. სწორედ ასეთი ვითარება გვქონდა სემიტურ ენათა შემთხვევაში.

სემიტურ ენებთან დაკავშირებულად მიაჩნიათ **ქამიტური ენები: ძველი ეგვიპტური; კობტური**, ლიბიური, ბერბერული და კუმიტური ენები (ყველანი — ჩრდილო აფრიკაში).

ქამიტურ ენათა წრიდან ყველაზე დიდი ხნოვანებისაა ძველი ეგვიპტურის ძეგლები, ეროგლიფებით ნაწერი (მიახლოებით 4000 წ. ჩვენ წელთაღრიცხვამდის). ეროგლიფური დამწერლობის ეგვიპტური ძეგლები ამოშიფრა ფრანგმა მეცნიერმა **შამპოლიონმა** (1822 წ.).

სემიტურსა და ქამიტურ ენებს ხშირად ერთ **სემიტურ-ქამიტურ** ოჯახადაც სახავენ (ეს, რასაკვირველია, იმის მაუწყებელია, რომ ქამიტურ ენათა ისტორიის შესწავლა მოისუსტებს).

ტერმინები „სემიტური“, „ქამიტური“ (ისევე როგორც „იაფეტური“) ბიბლიური ნოეს შვილთა სახელებიდანაა ნაწარმოები (ბიბლიური გადმოცემის თანახმად იმ ნოეს, მსოფლიო წარდგნას რომ გადაურჩა, სამი შვილი ყავდაო: **სემი, ქამი** და **იაფეტი**. მათგან მოშენდა წარდგნის შემდეგ კაცობრიობაო).

სემიტურ ენებს რიგი ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური **თავისებურება** ახასიათებს. ფონეტიკაში აღსანიშნავია: ხმოვანთა სიმცირე, უკანაენისმიერთა სიუხვე, თავისებურ წინაენისმიერთა (სპირანტთა) მქონებლობა... წინადადება სიტყვებად იშლება; სიტყვის ჩონჩხია ძირი; იგი შედგება თანხმოვნებისაგან; ჩვეულებრივ ასეთი თანხმოვანი სამია („ძირთა სამთანხმოვნობის პრინციპი“; ამჟამად ფიქრობენ, რომ მესამე თანხმოვანი ძირეული არ უნდა ყოფილიყო, ფუძის სა-

წარმოებელი ჩანსო). ხმოვნები ფორმანტების (აფიქსების) როლში გვევლინება (თუმცა ყოველთვის უთანხმოვნო არაა).

ბრუნება მარტივია, უღვლილება — რთული. ბრუნება სუფიქსურია, უღვლილება — სუფიქსურ-პრეფიქსული.

ზმნაში პოლიპერსონალიზმი შეიმჩნევა: ზმნის ფორმაში სუბიექტის გარდა ობიექტის პირებიც აისახება, უღვლილება სუბიექტურ-ობიექტურია. შესაბამისად რთულდება ქვემდებარე-დამატების სინტაქსური გამიჯვნა: ინდო-ევროპული ენებიდან ცნობილი სინტაქსური პოლარულობა ქვემდებარისა და დამატებისა აქ შეუძლებელია გვქონდეს.

აღსანიშნავია ნომინალურ წინადადებათა ხვედრი წონის სიდიდე (უზმნო პრედიკაცია). სემიტურ ენებში ორი სქესი გაირჩევა: მამრობითი და მდედრობითი (ისტორიულად ამოსავალია **ცოცხალ** და **არაცოცხალ** არსებათა გარჩევა).

§ 82. ურალურ-ალთაურ¹ ენათა ოჯახი. ეს ტერმინი ტრადიციულია. ამ სახელწოდებით აღინიშნებოდა:

- I. ფინურ-უნგრული ენები,
- II. თურქულ-მონღოლური ენები,
- III. მანჯურიულ-ტუნგუსური ენები.

ამჟამად გავრცელებული შეხედულების თანახმად ყველა ეს ენა ერთი წარმოშობისად ვერ მიიჩნევა; არა თუ მანჯურიულისა და ფინურის გენეტური ერთიანობა არაა დამტკიცებული, არამედ თურქული-სა და ფინურის ერთიანი წარმომავლობა არა ჩანს სარწმუნო. ამრიგად, ტრადიციული ტერმინი — ურალურ-ალთაური ენები — აერთიანებს ენათა სამ ოჯახს. ეს ოჯახები ცალკე უნდა იქნეს გამოყოფილი.

ფინურ-უნგრული ოჯახის შედგენილობაში შედის:

1. **ფინური** ენა (მწერლობა აქვს XVI საუკუნიდან); ფინურის დიალექტია **კარელიური**;

2. **ესტონური** ენა (მწერლობა აქვს XVII საუკუნიდან); ესტონეთის ს.ს.რ.-ს სახელმწიფო ენა (ესტონეთის დედა-ქალაქი — ტალინი, ყოფ. რეველი);

¹ ტერმინისათვის ამოსავალია გეოგრაფიული სახელები: ურალი (ქედი) და ალთაი (მთები).

3. **ლაბლანდიური**;
 4. **მორდოვული** (მორდოვეთის ა.ს.ს.რ., ცენტრი — ქ. სარანსკი)
 5. **ჩერემისული** ანუ **მარიული** (მარიის ა.ს.ს.რ., ცენტრი — ქ. იოშკარ-ოლა);
 6. **ვოტიაკური** ანუ **უდმურტული** (უდმურტეთის ა.ს.ს.რ., ცენტრი — ქ. იჟევსკი);
 7. **ზირიანული** ანუ კომი (კომის ა.ს.ს.რ., ცენტრი — ქ. სიქტივკარი). ამ პატარა ენებმა (მორდოვულმა, მარიულმა, უდმურტულმა და კომიმ) მწერლობა გაიჩინეს საბჭოთა ხელისუფლების დროს;
 8. **უნგრული** — უნგრეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა; მწერლობა აქვს XIII საუკუნიდან;
 9. უნგრულთან ახლოს მდგომი **ვოგულური** და **ოსტიაკური** — დასავლეთ ციმბირში;
 10. ე. წ. **სამოიედური** ტომების ენა-კილოები, მათ შორის **ნენური**; გავრცელების არე — ციმბირის ტუნდრები მდინ. ენისეის ქვედა წელიდან დასავლეთით ურალის ქედისაკენ.
ამ ენათაგან ყველაზე მეტად დაუცავს **არქაული** მოვლენები **სამოიედურს** (ნენურს); ამ უმწერლო ენას ფინურ-უნგრულ ენთა ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.
ფინურ-უნგრულ ენათა წრეში ყველაზე მნიშვნელოვანია **უნგრული**, **ფინური** და ამ უკანასკნელთან ახლო მდგომი **ესტონური**.
ფინურ-უნგრულ ენათა **თავისებურებათაგან აღსანიშნავია**: სახელისა და ზმნის სიახლოვე (დიფერენციაციის სისუსტე); თანდებულები ბრუნებაში (ინდო-ევროპულ ენათა წინდებულების ნაცვლად); სუბიექტური უღვლილების გარდა ობიექტური უღვლილების მქონებლობა (გარდამავალ ზმნებში).
- თურქულ-მონღოლური** (ანუ ალთაური) **ენები**:
1. **ოსმალურ-თურქული**, თურქეთის რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა.
 2. **აზერბაიჯანული** — სახელმწიფო ენა აზერბაიჯანის ს.ს.რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — ბაქო).
 3. **თურქმენული** — სახელმწიფო ენა თურქმენეთის ს.ს.რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — აშხაბადი).
 4. **უზბეკური** — სახელმწიფო ენა უზბეკეთის ს.ს.რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — ტაშკენტი).

5. **ყაზახური** — სახელმწიფო ენა ყაზახთა ს.ს.რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — ალმა-ათა).

6. **ყირგიზული** (ძველად: ყარა-ყირგიზული) — სახელმწიფო ენა ყირგიზთა ს.ს.რესპუბლიკისა (დედაქალაქი — ფრუნზე); ახლოსაა ყაზახურ ენასთან.

7. **ბაშკირული** (ბაშკირეთის ა.ს.ს.რ.-ის ცენტრი — ქ. უფა).

8. **ჩუვაშური** (ჩუვაშური ა.ს.ს.რ.-ის ცენტრი — ქ. ჩებოქსარი).

9. **თათრული** (თათართა ა.ს.ს.რ.-ის ცენტრი — ქ. ყაზანი).

10. **იაკუტური** (აღმოსავლეთ ციმბირში).

ამავე წრეს ეკუთვნის ალთაის თურქ ტომთა ენა-კილოები; **უიღურული**, დაღესტანში — **ყუმიკური** ენა.

თურქულ ენათა უძველესი დოკუმენტაცია მოცემულია **ორხონის** წარწერებში (VII-VIII ს.ს. ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

11. **მონღოლური** (მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკის სახელმწიფო ენა — საბჭოთა კავშირსა და ჩინეთს შორის).

მონღოლურთან აკავშირებენ **მანჯურიულსა** და **ტუნგუზურს** (გენეტური კავშირი ნათელი არაა).

ასევე: იაპონიურისა და კორეულის წარმოშობითი ურთიერთობა არაა ცხადი (ამჟამად თავს იკავებენ მათი ნათესაობის მტკიცებისაგან).

უდაო და ცხადია ფინურ-უნგრულ ენათა ერთობა, ასევე — თურქულ ენათა ერთობა.

როგორც აქედან ჩანს, სათანადოდ შესწავლილ ენათა ოჯახში წინეთ **ურალურ-ალთაურისად** მიჩნეული ენების მხოლოდ ნაწილი თუ შევა. თვით ცნება „ურალურ-ალთაური ენები“, როგორც უკვე ზემოთ აღინიშნა, ტრადიციით თუ გამართლდება, თორემ **ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგად მიღებული გენეალოგიური კლასიფიკაციის ცნება ვერ იქნება.**

ინდო-ევროპული, სემიტურ-ქამიტური, ფინურ-უნგრული, თურქული ენების გავრცელების არეა ევროპა, ჩრდილო-აფრიკა და აზია.

აფრიკის დანარჩენი ენები, ავსტრალიის მკვიდრი მოსახლეობის ენები, მალაის არქიპელაგის ენები, ამერიკის ინდიელ ტომთა ენები იმდენად შესწავლილი არაა, რომ მათი მკვიდრი გენეალოგიური კლასიფიკაცია იქნეს მოცემული. მათი კლასიფიკაციის ცდა, ახლა რომ არის სპეციალურ ლიტერატურაში წარმოდგენილი, საორიენტაციო ხასიათი-

საა. ისეთი ენა, როგორცაა ჩინური, რომელზედაც 450 მილიონზე მეტი ადამიანი ლაპარაკობს, გენეალოგიურ კლასიფიკაციაში თავის ადგილს ვერ პოულობს: ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით შეუსწავლელია და იმიტომ.¹

§ 83. ფუძე-ენა, დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესები. გენეალოგიური კლასიფიკაცია ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგია.

ამ მხრივ ყველაზე დამუშავებულია ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი. შედარებითისა და ისტორიული ძიებისათვის ინდო-ევროპული ენები მეტის მეტად ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა: **მრავალი შესადარებელი ერთეული, დიდი ხნოვანობის წერილობითს ძეგლებში წარმოდგენილი დოკუმენტური მასალა, ენათა ძლიერი დიფერენციაცია**, რომლის პროცესში ენები ძალზე დაშორდა ერთმანეთს, მაგრამ ისე კი, რომ გენეტიკური კავშირი მაინც არ შეწყვეტილა — ყველაფერი ეს შედარებისა და ისტორიის მკვეთრ იარაღად ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. სემიტურ ენებსაც საკმაო ხანგრძლივობის წერილობითი ძეგლები მოუპოვება, მაგრამ ეს ენები ჩვეულებრივად იმდენად ახლოს დგანან ერთმანეთთან, რომ აქ შედარებითისა და ისტორიული ძიების გასაშლელად გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობაა.

ივარაუდება, რომ ერთი ოჯახის ენები მომდინარეობენ ერთი ენიდან; ამ ენას **წინარე ენას** უწოდებენ; ინდო-ევროპული ენები ინდო-ევროპული წინარე ენიდან მომდინარეობენ, სემიტური ენები — სემიტური წინარე ენიდან, ურალურ-ალთაური ენებიც — სათანადო წინარე ენიდან. ერთი ოჯახის ენათა უძველესი ფაქტების შედარებით ცდილობენ აღადგინონ ის სახე, რომელიც ამ ენობრივ ფაქტს (მაგ., სიტყვას) უნდა ქონოდა წინარე ენაში.²

ინდო-ევროპული ენების შესწავლისას დიდი ყურადღება ექცეოდა წინარე ენის ფაქტების აღდგენას. ენათმეცნიერი ავგ. შლაიხერი ისე შორს წავიდა, რომ ინდო-ევროპულ წინარე ენაზე რამდენიმესტრიქონიანი ამბავიც კი დაწერა სათაურით: „ცხენი და ცხვარი“.

¹ დასახელებული ერთეულები — ინდო-ევროპული, სემიტური და სხვ. გენეალოგიური კლასიფიკაციის საილუსტრაციოა; სისრულის პრეტენზია მას არა აქვს.

² თეორიულად აღდგენილ ამგვარ მონაცემებს ვარსკვლავებს უსვამენ: *

ამჟამად აღდგენილ ფორმათა რეალურობას ინდო-ევროპულ ენათა **ყველაზე ავტორიტეტული სპეციალისტები უარყოფითად უყურებენ**; აღდგენილი მონაცემი (სიტყვა, აფიქსი, ბგერა) წინარე ენის რეალური ფაქტი კი არ არის, არამედ თეორიული ფორმულა: რამდენადაც **a, b, c, d...** ენათა ჩვენებაა დასაყრდენი, ისინი — წინარე ენის ასეთ მონაცემს გულისხმობენ დასაყრდენად, ასეთი მონაცემის განვითარებას წარმოადგენენ. მაგრამ არავითარი გარანტია არ არის, რომ ჩვენ ყველა „შთამომავალი“ შეგვრჩა და ყველა „მემკვიდრის“ ჩვენება მოგვეპოვება.¹ სხვა, დღეს უჩინარ წევრთა სხვაგვარ ჩვენებას შეეძლო სხვა დასკვნები მოეცა და აღდგენილი მონაცემის მეტ-ნაკლები ცვლა გამოეწვია. ერთი მაგალითი: ინდო-ევროპულ ენებს ორ ჯგუფად ყოფენ — „სატემ“-ენებად და „კენტუმ“-ენებად იმის მიხედვით, „ასის“ აღმნიშვნელი ძირი **ს**-თი იწყება (ინდური „სატემ“, რუს. „სტო“), თუ **კ**-თი (ლათ. *centum*, „კენტუმ“ — ძველი გამოთქმით); „სატემ“-ენები გეოგრაფიულად აღმოსავლურ ჯგუფს შეადგენენ (ინდური, ირანული, სლავური...), „კენტუმ“-ენები — დასავლურ ჯგუფს (ბერძნული, ლათინური, გერმანული...), მაგრამ მეოცე საუკუნეში აღმოსავლეთ-თურქესტანში აღმოჩენილი ტოქარული ენის ძეგლები მოწმობენ, რომ ტოქარული „კენტუმ“-ენათა წყებას განეკუთვნება. ტოქარულის აღმოჩენამდის „სატემ“-ენა აღმოსავლურ ინდო-ევროპულს ნიშნავდა, „კენტუმ“ — დასავლურს; ტოქარულის აღმოჩენის შემდეგ „კენტუმ“ უთუოდ დასავლურს როდი ნიშნავს, შეიძლება აღმოსავლურიც იყოს.

ამგვარად: **აღდგენილი ფორმა შედარების დანასკვი ფორმულაა და არა რეალური ენობრივი ფაქტი.**

ერთად ერთი რეალური ფუძე-ენა, რომელიც ენათმეცნიერებამ იცის, არის **ხალხური ლათინური**, რომლისაგანაც არის მიღებული იტალიური, პროვანსული, ფრანგული და სხვა რომანული ენები (იხ. ზემოთ). ყოფილა შემთხვევა, როდესაც ამ რომანულ ენათა შედარების საშუალებით თეორიულად აღუდგენიათ სიტყვა და ამ თეორიულად აღდგენილი სიტყვის რეალურობა შემდეგში დაუდასტურებია აღმოჩენილ წარწე-

¹ თუ სათანადო შესადარებელი ერთეულები შემოგვრჩა, შედარების გზით **აღდგენილმა** ფაქტმა შეიძლება სინამდვილე ზუსტად ასახოს (იხ. აქვე ქვემოთ *pira*-ს მაგალითი). ეს მოწმობს ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის ძალას.

რებს (ასეთია, მაგალითად, *pira* ხალხური ლათინურისა, — კლასიკური ლათინურის *pirum* „მსხალი“).

მონათესავე ენები ერთი ენიდან მომდინარეობენ, ერთი ენის დიფერენციაციას წარმოადგენენ; ამ ენისათვის ბუნებრივი იქნებოდა ფუძე ენა გვეწოდებინა.

მონათესავე ენათა **შედარება მიზნად უნდა ისახავდეს** ამ ენათა ისტორიის წინა საფენურების გათვალისწინებას, უშუალოდ ცნობილი ისტორიის გაგრძელებას (და არა ფუძე-ენის ფაქტების აღდგენას).

თვით ნათესაობის შესახებ დებულება იმდენადვეა ფასეული, რამდენადაც მონათესავე ენათა შორის არსებული მსგავსება ისტორიულ-შედარებითი ძიებისათვის იძლევა გასაქანს (და მით განსხვავდება სხვაგვარი, შემთხვევითი მსგავსებისაგან ენათა შორის).

ეს — წინარე ენისა და აღდგენილი ფაქტების შესახებ. ახლა — **ოჯახის** შესახებ. ეს ცნება ენათმეცნიერებაში ბუნებისმეტყველების მიბაძვითაა შემოღებული მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც ენა ორგანიზმად მიაჩნდა მთელ რიგ გამოჩენილ ენათმეცნიერს (ბოპს, შლაიხერს), რომელთა გაგებით ენა ორგანიზმის მსგავსად ჩნდებოდა, იზრდებოდა, შემდეგ კი დაშლის გზას ადგებოდა („ბერდებოდა“). როგორც ზოოლოგიასა და ბოტანიკაში მოიპოვება რაზმები, რაზმები იყოფა ოჯახებად, ოჯახი — გვარებად, გვარი — სახეებად, ისევე ენათა „ოჯახს“ ყოფდენ შტოებად, შტოს — ენებად, ენას — კილოებად, კილოს — კილოკავებად.

რა თქმა უნდა, ამჟამად ცნება **ოჯახი** ბუნებისმეტყველური გაგებისაგან თავისუფალია და ნიშნავს ნათესაურად დაკავშირებულ ენათა ჯგუფს; თვით **ნათესაობა**, როგორც ზევითაც აღნიშნული იყო, სათანადო ტომთა **ანთროპოლოგიურ ერთიანობას არც ნიშნავს** და **არც გულისხმობს**, იგი ენათა **ძირებისა და აგებულების ისეთ მსგავსებაზე მიუთითებს, რომელიც საერთო წარმომავლობას მოწმობს.**

ეს, თავის თავად ცხადია, დამყარებულია იმ ვარაუდზე, რომ ერთი ენის კილოები დროთა ვითარებაში შორდება ერთმანეთს და ახალ ენებად იქცევა; ამ ახალ ენებს თავის მხრივ კილოები უჩნდება; ამ კილოებიდანაც თავის მხრივ შესაძლებელია ახალი ენების მიღება და ასე შემდეგ. მაშასადამე, **ამ გზით ერთი ენიდან მიიღება რამდენიმე**, ენათა რიცხვი **მატულობს** და არა კლებულობს.

მაგრამ **ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ყველა კილო ახალ ენად იქცევა**: შესაძლებელია ესა თუ ის ენა გაქრეს, ან შეიცვალოს სხვა ენად, ანდა მოისპოს მასზე მოლაპარაკე ენობრივი კოლექტივის ფიზიკურ განადგურებასთან დაკავშირებით. ამ შესაძლებლობას ენათა **რიცხვის შემცირებისაკენ** მივყავართ.

თუ ენის დიფერენციაცია ენათა რიცხვის ზრდას მოასწავებდა, ენათა ინტეგრაცია ენათა რიცხვის შემცირებას იძლევა. **დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესები ერთი მეორეს არ გამოორიცხავს, ისინი ერთად მოქმედებენ.**

ეს კია, რომ ზოგ ეპოქაში **დიფერენციაციის ხვედრითი წონა უფრო დიდია, სხვა ეპოქებში — ინტეგრაციის პროცესები უფრო ძლიერი**. მეცხრამეტესა და მეოცე საუკუნეში ხალხთა ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობის არაჩვეულებრივი ზრდა-განვითარება სამომოსვლო ტექნიკის უმაგალითო პროგრესთან დაკავშირებით **აძლიერებს ინტეგრაციის ტენდენციებს**, თუმცა ახლაც კი მთელი რიგი პოლიტიკური მომენტების წყალობით ახალ ენათა კრისტალიზაცია არა ნაკლებ ხშირია, ვინემ ჩამოყალიბებულ ენათა შეერთება-გათქვეფისა ანდა ერთი ენის მეორით განდევნა-შეცვლის ფაქტები.

ასე, მაგალითად, ამ ერთი საუკუნის მანძილზე არა ერთი პატარა ეროვნება თავის ენიანად აღიგავა პირისაგან მიწისა ამერიკაშიც, ევროპაშიც, ყოფ. რუსეთის იმპერიაშიც; ხოლო ოქტომბრის რევოლუციამ საბჭოთა კავშირში არა ერთს მოსპობის გზაზე დაყენებულ **პატარა ეროვნებას დაუბრუნა სიცოცხლის უნარი, შეუქმნა სალიტერატურო ენა** და მით არა თუ გადაარჩინა გაქრობას, არამედ **გაშლა-განვითარების ფართო პერსპექტივა შეუქმნა**; ამჟამად საბჭოთა კავშირში რამდენიმე ათეული სამწერლო ენაა.

მაშასადამე, საბოლოო ანგარიშში **ამჟამადაც** დიფერენციაციის ტენდენცია უფრო ძლიერია, ვინემ ინტეგრაციისა: ენათა რიცხვი კი არ კლებულობს, მატულობს. მით უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო დიფერენციაციის ძალა მაშინ, როცა ინტეგრაციისათვის ხელის შემწყობი აწინდელი მომენტები შეუდარებლივ სუსტი იყო.

ხალხური ლათინურის დიფერენციაციამ მოგვცა: იტალიური, ფრანგული, პროვანსული. პორტუგალიური, ესპანური, კატალონიური, რეტო-რომანული, რუმინული. ვთქვათ, ფრანგულმა შთანთქა პროვან-

სული, ესპანურმა — კატალონიური, გერმანულმა ან იტალიურმა — რეტო-რომანული, მაინც ფაქტია, უდაო და ხელშესახები ფაქტი, რომ ხალხური ლათინური ერთი ენა იყო, მისმა დიფერენციაციამ ხუთი ენა მოგვცა: იტალიური, ესპანური, პორტუგალიური, ფრანგული და რუმინული. დიფერენციაციის შედეგი ჭარბობს ინტეგრაციის შედეგს.

§ 84. ცნება „ენათა სისტემისა“. იაფეთიდოლოგია უარყოფს როგორც ენათა მორფოლოგიურ კლასიფიკაციას, ისე გენეალოგიურ კლასიფიკაციას.¹ მათს ადგილს იჭერს ახალი კლასიფიკაცია — სტატიური განვითარების მიხედვით „ენათა სისტემის“ გამოყოფა: არა „მორფოლოგიური ტიპი“, არა „ენათა ოჯახი“, არამედ „ენათა სისტემა“.

იაფეთიდოლოგია უარყოფს დიფერენციაციის გზით ერთი ენიდან რამდენიმე ენის მიღებას (თუმცა ძნელი წარმოსადგენია, დიფერენციაციის გარეშე როგორ შეიძლებაოდა ოთხი ელემენტისაგან, რომელიც ამოსავლადაა მიჩნეული იაფეთიდოლოგიის მიერ, მრავალი ასეული ენა მიგვეღო);² იაფეთიდოლოგია უარყოფს ერთი ენის დიფერენციაციის გზით მიღებულ ენათა ნათესაობასაც. მსგავსება რომ არსებობს ენათა შორის? მსგავსება ენათა დაახლოებამ (ან ერთიანმა სოციალ-ეკონომიურმა საფუძველმა) წარმოშვაო; მაგრამ ეს რომ ასე იყოს, ბასკური ესპანურისა და ფრანგულის „მონათესავე“ აღმოჩნდებოდა, უნგრული — გერმანულის, რუმინულისა თუ სლავური ენებისა... საყოველთაოდ ცნობილია, რომ, რაც უნდა დიდი იყოს ერთი ენის გავლენა მეორეზე, თუ შერევას არა აქვს ადგილი, სხვაობა ნათლად შესამჩნევი იქნება (მხედველობაში გვაქვს არა მონათესავე ენები).

¹ იგულისხმება იაფეთიდოლოგია იმ სახით, რაც მას აქვს ნ. მარის სიცოცხლის უკანასკნელი ათი წლის მანძილზე გამოქვეყნებულ შრომებში (1924-1934 წ. წ.).

იაფეთიდოლოგია ამჟამად გენეალოგიურ კლასიფიკაციას კიდევ ტოვებს და კიდევ უარყოფს; ყოველ შემთხვევაში წინანდელი დამოკიდებულება ერთგვარად შეცვლილია (იხ. ავტორის „ზოგადი ენათმეცნიერება“, II ნაწილი, § 113-125).

² ენათა დიფერენციაციის პროცესი იმდენად დემონსტრაციული ფაქტია, რომ აკად. ი. მეშჩანინოვი 1934 წელს გამოსულს შრომაში („ენათა კლასიფიკაციის პრობლემა ენის შესახებ ახალი მოძღვრების გაშუქებით“, ლენინგრ.) იძულებულია აღიაროს — ენათა გახლეჩის გზით შესაძლებელია ერთი ენიდან რამდენიმეს მიღებო, მაგრამ აქედან სათანადო დასკვნები არ კეთდება.

ნათესაობის საკითხი ძალზე რთულდება ენათა შერევის შემთხვევაში, მაგრამ მონათესავე ენათა არსებობა მაინც უდაო და თვალსაჩინო ფაქტია.

„ენათა ოჯახს“ იაფეტიდოლოგია უპირისპირებს „ენათა სისტემას“: „იაფეტური სისტემის ენები“, „პრომეთეიდული (ინდო-ევროპული) სისტემის ენები“, „სემიტური სისტემის ენები“ (პრომეთეიდული სისტემა განვითარება იაფეტურისა).

ესა თუ ის სისტემა აზროვნების ამა თუ იმ სტადიას ასახავს; იაფეტიდოლოგია მოგვითხრობს, მაგალ., კოსმოსური, მაგიური სტადიების შესახებ... იაფეტური სისტემის ენებში უკუფენილია მაგიური სტადიის დაშლა.¹ სტადია და სისტემა არ ფარავს ერთმანეთს: ერთ სტადიას შეიძლება რამდენიმე სისტემა შეეფერებოდეს (იქვე, გვ. 10).

რა ახასიათებს ენათა სისტემას? რა ენობრივი ნიშნის მიხედვით უნდა გავაერთიანოთ ენები ერთ სისტემაში? მორფოლოგიური ტიპისათვის საკონტროლო ნიშანს აფიქსების საკითხი წარმოადგენს; გენეალოგიური ერთეულებისათვის, ოჯახისთვის — გენეზისი, ნათესაური ურთიერთობა. რა უდევს საფუძვლად სისტემას?

მაგალითად, რის მიხედვითაა გაერთიანებული იაფეტური ენები ერთ სისტემაში? აკად. ი. მეშჩანინოვი შემდეგს ნიშნებზე მიუთითებს: 1. უკანაენისმიერ ბგერათა სიმდიდრე...; 2. აფრიკატების (რთული ბგერების) სიჭარბე...; 3. სამი, ზოგჯერ ოთხი საფეხურის მჟღერობის არსებობა...; 4. ზმნათა ვნებითური კონსტრუქცია...; 5. აგლუტინაცია (ძირითადად)...; 6. თანხმოვნების დიფერენციაციისადმი მიდრეკილება და ხმოვნების სუსტი დიფერენციაცია; 7. არსებითი სახელების დაყოფა კლას-კატეგორიათა მიხედვით (გონიერი, არაგონიერი...); 8. პოლისემანტიზმი — სემანტიკურ კონათა არსებობა: „წყალი — ქალი — ხელი“ ერთი და იგივე ფუძეა ქართულში! 9. ორთანხმოვნიან ფუძეთა არსებობა; 10. სიჭარბე ისეთ ფუძეთა, რომელნიც არსებით სახელებსაც აწარმოებენ და ზმნებსაც; 11. სუბიექტისა და ობიექტის აღმნიშვნელ ნაცვალსახელოვან ნაწილაკთა, აფიქსთა, ხმარება ზმნაში; 12. საერთო ძირების არსებობა (იქვე, გვ. 38).

¹ იხ. „ენათა კლასიფიკაციის პრობლემა ენის შესახებ ახალი მოძღვრების გაშუქებით“ (რუს.) ლენინგ. 1934, გვ. 46. ვემყარებით აკად. ი. მეშჩანინოვის ამ ნაშრომს, როგორც იაფეტიდოლოგიის უკანასკნელ სიტყვას.

ყველა იაფეტურ ენას შეიძლება ეს ნიშნები არ აღმოაჩნდეს, მაგრამ ეს აერთიანებს იაფეტურ ენებსო...

როგორც ვხედავთ, აქ მოცემულია ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური, სემასიოლოგიური და ლექსიკური ნიშნები... ყველაფერი ერთად ქმნის იმ კოორდინატებს, რომლებიც დამახასიათებელია იაფეტური ენებისათვის.

რა გამოდის? „იაფეტურ სისტემის ენებს ახასიათებს ის ნიშნები, რომლებიც იაფეტურ ენებს გააჩნიათ!“ მაგრამ რომელია ეს იაფეტური ენები? რატომ გავაერთიანეთ ისინი ერთი სახელწოდების ქვეშ? **ნიშნები ვიპოვეთ იმიტომ, რომ წინასწარ ვიცოდით, რა ენებიც შედიოდა „იაფეტურ“ ჯგუფში:** ეს ჯგუფი წინეთ იქნა ჩამოყალიბებული ნათესაური პრინციპის მიხედვით, ე. ი. წინეთ იყო „იაფეტური ოჯახი“, ახლა მას „იაფეტური სისტემა“ ვუწოდებთ და შემდეგ ჩამოვთვალეთ — მას ესა და ეს ნიშნები ახასიათებსო.

„სისტემის“ დამახასიათებელი ენობრივი ნიშნები კი არსად ჩანს. ვთქვათ, სამხრეთ აფრიკის ან ავსტრალიის უცნობ ენებს ვსწავლობთ. რა ნიშნის მიხედვით გავაერთიანებთ მათ „სისტემებში“? გენეალოგიური ნიშნის მიხედვით? — არა! მორფოლოგიურის მიხედვით? — არა!

ამიტომ, უსიტყვოდ უნდა დავეთანხმეთ აკად. ი. მეშჩანინოვს, როცა ის იმავე ნაშრომში წერს: „სტადიათა და სისტემათა საკითხი წამოყენებულ იქნა ზოგადი სქემების (построений) საფუძველზე ისე, რომ ახლად წარმოდგენილი პრინციპის მიხედვით ენათა კონკრეტული განაწილება არ მომხდარა. სტადიათა რიცხვი დაზუსტებული არ არის ისევე, როგორც **ჯერ კიდევ არ არის გამოქვეყნებული დამახასიათებელი სტადიალური ნიშნები, სისტემები კი სრულებით არ არის დამუშავებული დეტალურად ცალკე ენობრივ დაჯგუფებათა მიხედვით** (ხაზი ჩვენია — ა.ჩ.); ამასთან დაკავშირებით ენათა ახალი მოძღვრება არ უნდა დაკმაყოფილდეს ოჯახებად დაჯგუფების უარყოფით, არამედ უნდა გარდაიქმნას ენათა ის დაჯგუფება, რომელსაც ის თვითონ ხმარობს დღესდღეობით და რომელიც ინდო-ევროპული სკოლის მიერ არის ნაანდერძევიო“ (გვ. 21).

ერთი სიტყვით, ცნება „**ენათა სისტემისა**“ **გარკვეულობას მოკლებულია;** ეს კია, რომ, თუ ის იქნება აგებული ფონეტიკურ-მორფოლოგიური, სინტაქსური, სემასიოლოგიური და ლექსიკური მომენტების

ანალიზზე, მაშინ, ცხადია, „სისტემა“ ნათესაობის პრინციპზე აგებული აღმოჩნდება და ცნება „ოჯახს“ ვერ დაუპირდაპირდება; „ენათა ოჯახებად კლასიფიკაციის გარდაქმნა ახალი პრინციპის მიხედვით“ „ოჯახს“—ტერმინის „სისტემა“—ტერმინით შეცვლასლა მოგვცემს.

მაგრამ თუ ენათა დახასიათება მხოლოდ აზროვნების სტადიაზე მითითებით იწარმოებს (წარმოვიდგინოთ, რომ აზროვნების სტადიათა საკითხი უკვე გადაწყდა, — ამჟამად ესეც მოითხოვს დამუშავებას!) და სპეციფიკური ენობრივი ნიშნები ამა თუ იმ სისტემისა არ იქნება ნაჩვენები, მივიღებთ ენათა ფსიქოლოგიურ კლასიფიკაციას, ე. ი. საკითხი მოიხსნება ენათმეცნიერებაში და სხვა სიბრტყეში დაისმის (შდრ. შტაინთალის, მისტელის და სხვ. ცდები).

§ 85. კავკასიური ენები. უფრო დაწვრილებით საჭიროა შევჩერდეთ ჩვენს ენებზე, — ქართველურსა და მთის კავკასიურ ენებზე. ამ ენებს კავკასიური ენები ეწოდება. კავკასიის ყველა ენას არ უწოდებენ კავკასიურს; აზერბაიჯანული, ყუმიკური, ოსური, ქურთული, სირიული (აისორული) კავკასიის ენებია, მაგრამ არა კავკასიური: პირველი ორი თურქული ჯგუფისაა, შემდგომი ორი — ინდო-ევროპულ ენათა წრეს ეკუთვნის, სირიული (აისორული) — სემიტურ ენათა ოჯახის წარმომადგენელია. ამათგან განსხვავებით კავკასიურია ისეთი ენები, რომელნიც ამჟამად მხოლოდ კავკასიაშია წარმოდგენილი, კავკასიის გარეთ არსად გვხვდება (თუ ბასკურს არ მივიღებთ მხედველობაში — ესპანეთში).

კავკასიური ენებისათვის სხვა ტერმინებიც ყოფილა გამოყენებული: კავკასიის იაფეტური ენები — თანამედროვე რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში (ტერმინი შემოღებულია ნ. მარის მიერ — დაწვრილებით იხ. ქვემოთ), ქართულ-შარმატული ენები (ივ. ჯავახიშვილი), ალაროდული ენები (ისტორიკოსი ფრ. ჰომელი; ალაროდ=არარატ).

კავკასიური ენები შედგება ოთხი ჯგუფისაგან; ეს ჯგუფებია:

I. ქართველური, II. აფხაზურ-ადიღური, III. ქისტურ-ბაცბური და IV. დაღესტნური.

ქართველური ენებია: ქართული, ზანური და სვანური. ამათგან ქართული სამწერლო ენაცაა და დიალექტების სახითაც არსებობს; ზანური და სვანური უმწერლო ენებია.

ქართული სამწერლო ენა ყველა ქართველი ტომის მწიგნობრობის ენაა; ქართლელი და გურული, კახელი და მეგრელი, ხევსური და სვანი, ინგილო და ლაზი ამ ენაზე სწავლობს სკოლაში, ამ ენას იყენებს კულტურული წინსვლის იარაღად. ასეა ეს საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის დროს; ასე იყო ეს მრავალი საუკუნის მანძილზე: არც სვანებს, არც მეგრელებსა და არც ჭანებს (ლაზებს) სხვა სამწერლო ენა არა ქონიათ. მეფის მთავრობის ცდა (მეცხრამეტე საუკუნის მეოთხმოცე წლებში) მეგრულ ენაზე შემოეღო სწავლა სამეგრელოს სკოლებში და მით ქართული ენა სამეგრელოს სკოლიდან განედევნა, ვერ განხორციელდა: თუ დედა-ენას ასწავლიდენ ქართველ ბავშვს სკოლაში, ეს ენა ქართული იყო ყველა ქართველი ტომისათვის.

ქართულ **სამწერლო** ენას თხუთმეტ-საუკუნოვანი დოკუმენტირებული ისტორია მოეპოვება; ქართული დამწერლობის ყველაზე ძველი ძეგლია **წარწერა ბოლნისის სიონზე**: იგი **თარიღდება** მეხუთე საუკუნის დასასრულით (მიახლოებით 493 წ.). **თარიღიანი** უძველეს ხელნაწერში 864 წელსაა შესრულებული („სინა-რაითის მამათა მოწყვეტა“) და დაცულია სინას მთაზე ქართველთა მონასტერში (არაბეთის ნახევარ კუნძულზე).

ქართული სამწერლო ენის განვითარებაში გაირჩევა ორი პერიოდი: ძველი ქართულისა (V-XI ს. ს.) და ახალი ქართულისა (XII საუკუნიდან დღემდის). ახალი ქართულის ჩამოყალიბება მეთორმეტე საუკუნიდან იწყება საერო მწერლობის ძეგლებში; მეთვრამეტე საუკუნისათვის ეს პროცესი დამთავრებულია: დავ. გურამიშვილის „დავითიანი“ და საბა სულხან ორბელიანის „მოგზაურობა ევროპაში“ ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშად გამოდგებოდა.

მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე — მთელი საუკუნის განმავლობაში — ანტონ პირველის სკოლის ხელოვნური ნორმები ზღუდავენ ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებას. ანტონის სკოლის გავლენა აღიკვეთა მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან ცხარე ბრძოლის შედეგად, რომელიც გაიმართა ილია ჭავჭავაძესა და ანტონ პირველის მიმდევართა შორის. ილია ჭავჭავაძის გამარჯვება ახალი სალიტერატურო ქართული ენის გამარჯვება იყო, ამ ენის კანონიერ უფლებათა აღდგენას მოასწავებდა. ახალი ქართული სალიტერატურო ენის განვითარება

რების გაწყვეტილი ხაზი გამრთელდა.

ახალი სალიტერატურო ენის ისტორიას ხშირად მეცხრამეტე საუკუნის მესამოცე წლებიდან ანგარიშობენ; წინა საუკუნეებს (XII-XIX ს. ს.) „საშუალო ქართლის“ სახით გამოყოფენ. საქმის ვითარებას ასეთი გაგება არ შეეფერება. ახალი ქართულისა და ძველი ქართულის გვერდით ვერ დავაყენებთ XII-XVI საუკუნეთა ქართულს: მას **დამოუკიდებელი** სახე არა აქვს; იგი შემზადებაა ახალი ქართულისა. ამ შემზადების პერიოდს მეჩვიდმეტე საუკუნეს აქეთ ვერ გადმოვწევთ; ეს — ერთი; მას, როგორც **გარდამავალ** საფეხურს, ცალკე პერიოდად სრულიად პირობით თუ გამოვყოფთ.

ქართული სამწერლო ენა ერთად ერთი კავკასიური ენაა, რომელსაც ასეთი დიდი ხნოვანების დოკუმენტირებული ისტორია გააჩნია. სხვა კავკასიურ ენათა დოკუმენტაცია მეტგრამეტე საუკუნეს იქეთ არ მიდის¹ (ბასკურ ენას მწერლობა მეტექვსმეტე საუკუნიდან აქვს). ამ მხრივ **ქართული ენის მონაცემებს ძვირფასი საკონტროლო საშუალების როლი ენიჭება კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის პროცესში.**

ქართული სამწერლო ენის, კერძოდ, ძველი ქართულის, ფასდაუდებელი ჩვენება, სამწუხაროდ, ჯერ-ჯერობით მეტად სუსტადაა გამოყენებული კავკასიურ ენათა ისტორიისათვის.

ქართული ენა მდიდარია **კილოებით**. ქართული ენის კილოებია: ქართლური, კახური, მთიულური, მოხეური, თუშური, ფშაური, ხევსურული, — აღმოსავლეთ საქართველოში; გურული, აჭარული, იმერული, რაჭული და ლეჩხუმური — დასავლეთ საქართველოში; მესხურ-ჯავახური — სამხრეთ საქართველოში; საქართველოს ფარგლებს იქეთ: **ინგილოური** (აზერბაიჯანის ს.ს.რ., ზაქათალის აღმოსავლეთით); **იმერხევული** — შავშეთში (თურქეთის მიერ მიტაცებულ მიწა-წყალზე); **ფერეიდნული** — ირანში (თეირანის სამხრეთით 150-ოდე კილომეტრის დაშორებით, ისფაანის მხარეში; აქ 14 ქართული სოფელია; საქართველოდან შაჰ-აბაზის მიერ XVII საუკუნის დასაწყისში აყრილი კახური მო-

¹ სომხური იქნებოდა მდიდარი ისტორიული დოკუმენტაციის მქონე მეორე ენა ქართულის გვერდით, რომ ის დარჩენილიყო კავკასიურ ენად და ინდო-ევროპულ ენასთან ნარეგობის გამო კავკასიურ ენათა წრიდან არ გასულიყო.

სახლეობის შთამომავალი ჩანან. ქართული მეტყველება და რჩათ ძველი სამშობლო მხარის მოსაგონრად).

ქართული სოფლები **მოზდოკის** რაიონშიც (ჩრდილო-კავკასიაში) მოიპოვებოდა: ეს სოფლები ქართველი მთიელებისა იყო; უმიწობის გამო გადასახლებულან. ქართული აქ დავიწყებას ეძლევა.

ზანური პირობითი სახელია იმ ენისა, რომლის კილოებსაც ჭანურისა და მეგრულის სახელწოდებით ვიცნობთ. ეს პირობითი სახელი ნებისმიერი არაა: სვანები მეგრეებს ახლაც ზანებს უწოდებენ (ასევე ყაბარდოელები). **საზანო, ზანა, ზალნათი** იმერეთსა და სამეგრელოში სოფლის სახელებია დღემდის. ზანი ტომის არსებობა ამრიგად ფაქტია. ეს ტომი ერთ-ერთი იმ ტომთაგანი უნდა ყოფილიყო, რომლის მემკვიდრეებიც მეგრელებში ივარაუდებია.

მეგრული მეტყველება ამჟამად ცხენისწყლის დასავლეთით იწყება და მდ. ღალისძგამდისაა (სამურზაყანოში) გავრცელებული.

მეგრულის კილოკავებია: **სენაკური** და **ზუგდიდურ-სამურზაყანული**. ხუთმეტოდე საუკუნის წინ მეგრული მეტყველების აღმოსავლეთი საზღვარი აღწევდა შორაპან-ჩხარის ხაზამდის. **ოკრბა, წყალტუბო** და არა ერთი სხვა გეოგრაფიული სახელწოდება მოწმობს, რომ ზანური მეტყველება ძველად აქ გავრცელებული ყოფილა.

ჭანური (ანუ ლაზური) შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ჭანთა (**ლაზთა**) მეტყველებაა. პირველი ჭანური სოფელია **სარფი**, ბათომიდან 18-ოდე კილომეტრის დაშორებით (თურქეთის საზღვარზე). სამხრეთ-დასავლეთით ჭანური მეტყველება ს.ქემერამდის აღწევს. მეჩვიდმეტე საუკუნეში, როგორც ამას მისიონერ ლუი გრანჟიეს წერილი გვაუწყებს, **რიზეში** ჭანური მეტყველება ისმოდა. ძველად კი ჭანეთი ტრაპიზონს სცილდებოდა (დასავლეთით).

ბევრი ჭანი გაბერძნდა, — ბევრი გაათურქეს (**XVI** საუკუნიდან). ულმოხელი თურქიზაციის პირობებში ჭანებმა შეინარჩუნეს თავისი ეთნური სხვაობის შეგნება, ენა, ჩაცმულობა, ბევრი ადათი.

ჭანური კილოკავებია: **ხოფური, ვაწურ-არქაბული** და **ათინური**.

ჭანური მეტყველება ყველაზე უკეთ დაცულია **არქაბეში**; ყველაზე მეტად შერყეულია ათინაში (სამხრეთ-დასავლეთის კიდეზე).

ხოფელი და ათინელი ყოველთვის ვერ გაუგებენ ერთმანეთს და უბრალოდ ბლად.

ჭანური და **მეგრული** ერთი ენის ორი კილოა; ამას ცხადყოფს: ფონეტიკური და მორფოლოგიური სისტემა, ლექსიკის ძირითადი მარაგი.¹

ნ. მარი ჭანურს ცალკე ენად თვლიდა, ცალკე ენად თვლიდა მეგრულსაც. საამისო დებულება მან წამოაყენა 1910 წ. „ჭანური ენის გრამატიკაში“.²

1914 წელს გამოვიდა იოს. ყიფშიძის „მეგრული ენის გრამატიკა“. ამ წიგნის რეცენზიაში ნ. მარი ამოხსნა: მკაცრი ენათმეცნიერული თვალსაზრისით თუ ვიმსჯელებთ, ჭანური და მეგრული **ერთი ენის ორი კილოა**, რომელიც ერთმანეთს დაშორდა ენის მდგომარეობამდისაო.

სამწუხაროდ, ნ. მარი შემდეგში ისევ ორ ენად მიიჩნევდა მეგრულსა და ჭანურს.

ჭანური და მეგრული ისე ახლოს დგას ერთმანეთთან, როგორც, მაგალითად, ხევსურული და გურული; როგორც ეს ორი უკანასკნელი ვერ ჩაითვლება ცალკე ენებად, ისე — ჭანური და მეგრული. ჭანური და მეგრული ისეთივე ორი კილოა ერთი ენისა, როგორც ხევსურული და გურულია ქართული ენის კილო.

შესაბამისად, ქართველურ ენათა ჯგუფში სამი წევრი გამოიყოფა: **ქართული, ზანური** და **სვანური** (და არა ოთხი: ქართული, მეგრული, ჭანური, სვანური).

სვანური ენა ოთხი კილოსაგან შედგება; აკ. შანიძის კლასიფიკაციის თანახმად ეს კილოებია: ბალს-ზემოური,³ ბალს-ქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური. პირველი ორი — ინგურის ხეობაშია, ორი დანარჩენი — ცხენისწყლისაში.

სვანური ენის დიალექტები ერთმანეთისაგან დიდად განსხვავდება. განსხვავება, პირველ ყოვლისა, ფონეტიკაში იგრძნობა („გრძელი ხმოვნები“, უმლაუტი, ხმოვანთა ამოღება, ე.ი. ფუძეთა შეკვეცა თუ შეუკვეცაობა); შემდეგ მოდის სხვაობა ბრუნება-უღვლილებაში და ლექსიკაში.

სვანური ენა ნარევი ენაა; მასში გამოირჩევა ზანური ფენი, ადიღური (ჩერქეზული) ფენი, ძველი ქართულის დამახასიათებელი ერთი ფენი...

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. ავტორის „ჭანურის გრამატიკულ ანალიზში“ (1936), გვ. 190-206.

² Н. Марр: Грамматика чанского (лазского) языка, 1910, გვ. XVI.

³ ბალ — მთის სახელია ინგურის ხეობაში.

სვანური ენა ქართველურ ენათა **ისტორიის თვალსაზრისით** განსაკუთრებული ღირებულებისაა. ამ მხრივ მას ძველი ქართული თუ შეედრება.

ტერმინი **ქართველური ენები** საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა ცნობილი ავსტრიელი მეცნიერის ჰუგო **შუხარდტის** შრომათა მეოხებით. ალ. ცაგარელი ამ ენებს **იბერიულს** უწოდებდა (გასული საუკუნის სამოცდამეათე წლებში). აკ. შანიძემ ერთ წერილში¹ სცადა ეხმარა ახალი ტერმინი „**ქამესური ენები**“ (= **ქართულ-მეგრულ-სვანური**). შემდეგში ამ ტერმინს არა ვხვდებით.

II. **აფხაზურ-ადიღური ჯგუფი** შედგება სამი ენისაგან: **აფხაზურისა, ადიღურისა** (ანუ **ჩერქეზულისა**) და **უბიხურისაგან**.

აფხაზურს ენაზე 50 ათასამდე აფხაზი ლაპარაკობს (აფხაზთა რიცხვი მეტია, მაგრამ აფხაზური ყველამ არ იცის). აფხაზთა ძირითადი მასა ცხოვრობს აფხაზეთის ა.ს.ს.რ. (ცენტრი — ქალ. სოხუმი). მცირე ნაწილი — ჩრდილო კავკასიაში (აბაზეთის ტომი — 14 ათასამდის).

ამჟამად აფხაზური ენის კილოებია: 1. **ბზიფური** (სოხუმის ჩრდილო-დასავლეთით), 2. **აბჟუური** და 3. **სამურზაყანული** — სოხუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით; 4. **ტაბანთური** და 5. **აშხარული** (ჩრდილო კავკასიაში — ყაბარდოს ა.ს.ს. რესპუბლიკაში და ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქში). ეს ორი უკანასკნელი **აბაზური** დიალექტების სახელწოდებითაა ცნობილი. წინათ აფხაზური ენის დიალექტები გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო.

აფხაზური დამწერლობა მეცხრამეტე საუკუნეში შეიქმნა. ამჟამად აფხაზური სამწერლო ენა ინტენსიურად ვითარდება.

აფხაზური ანბანი — მისი უკანასკნელი ვარიანტი — ქართული ანბანის ნიადაგზე ჩამოყალიბდა 1937 წელს (მანამდის ლათინიზებულ ანბანს იყენებდნენ. უფრო ადრე — ნ. მარის ანალიზურ ანბანს; 1917 წლამდე — რუსულ გრაფიკას).

აფხაზურს ბრუნება არა აქვს; უღვლილება კი მეტად რთულია: ზმნაში აღინიშნება სუბიექტი, ობიექტი (ორი), დრო, კილო, ადგილი (მოქმედებისა)... ზმნა თავს უყრის მთელ წინადადებას ელემენტების (ფორმანტების) სახით. აფხაზურში პოლისინთეზურობის გარკვეული

¹ „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“, „წელიწადული“, I-II.

საფეხურია წარმოდგენილი. აფხაზურს სიტყვებს — უპირატესად სახელებს — თვალსაჩინო ფონეტიკური ცვლილება აქვთ გამოვლილი (უმთავრესად ბოლოკიდურ ბგერებსა და ხმოვნებს — სიტყვის შიგნით). მორფოლოგიური სტრუქტურა კი აფხაზურს ძველი დაუცავს. აფხაზურის ეს არქაულობა კავკასიურ ენათა ისტორიის ძვირფასი წყარო ჩანს. ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც აფხაზური მეტად საინტერესო ობიექტს წარმოადგენს.

ადილეურში (ანუ **ჩერქეზულში**) განასხვავებენ **ქვემო-ადილეურს** (ანუ კაახურს) და **ზემო-ადილეურს** (ანუ **ყაბარდოულს**). სპეციალურს ლიტერატურაში ხშირად „ადილეურს“ ხმარობენ ქვემო-ადილეურის აღსანიშნავად, ზემო-ადილეურისათვის მარტივად „ყაბარდოულს“ ხმარობენ. ამრიგად: „ადილეური“ და „ყაბარდოული“ უპირისპირდება ერთმანეთს. ნამდვილად კი **ადილეური** გვაროვნული ცნებაა და **მოიცავს როგორც ზემო-, ისე ქვემო-ადილეურს**. თუ შეპირისპირებაზე მიდგება საქმე, **ყაბარდოული** და **კაახური** (ე. ი. ზემო და ქვემო ადილეური) უნდა შევუპირისპიროთ ერთმანეთს.

ამჟამად ორი სამწერლო ადილეური ენა არსებობს: **კაახური** („ადილეური“) და **ყაბარდოული**. პირველი — ადილეს ავტ. ოლქში (ცენტრი — ქ. მაიკოპი), მეორე — ყაბარდოს ავტ. ს.ს.რესპუბლიკაში (ცენტრი — ქ. ნალჩიკი) და ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქში (ცენტრი — ქ. ჩერქესკი, ყოფ. ბათალფაშინსკი).¹

ქვემო ადილეური რიგ დიალექტს განასხვავებს; მთავარი დიალექტებია: ა ბ ძ ა ხ უ რ ი, შ ა ფ ს უ ლ უ რ ი, ჭ ე მ გ უ უ რ ი, ბ ზ ა დ უ ლ უ რ ი... ყაბარდოულში დიალექტთა სხვაობა ისე ხელშესახები არაა. ყაბარდოულთან ახლოს დგას **ბასლენური**.

ამჟამად ყველაზე დიდი ადილეური ტომია ყაბარდოელთა (160 ათასამდის); აბძახები, შაფსულეები, ჭემგუელები, ბზადულეები და სხვა კაახური ტომები 50-ოდე ათასს უდრის.

ისტორიულად ადილე ძლიერი ხალხი იყო. ჯერ კიდევ მეთექვსმეტე საუკუნის დასაწყისში მას ეკავა აზოვის ზღვის მთელი აღმოსავლე-

¹ იმ ადგილას, სადაც ახლა ეს ქალაქია, 1789 წ. რუსებმა დაამარცხეს თურქების არმია, რომლის სარდალიც ბათალ-ფაშა იყო. ბათალ-ფაშინსკი ეწოდა შემდეგ აქ დაფუძნებულ სტანიცას ყაზახებისა.

თი სანაპირო. მეცხრამეტე საუკუნის ოცდამეათე წლებში მარტოოდენ შეფსულთა რიცხვი 200 ათასს აღწევდა.

მეფის მთავრობამ ადიღე ხალხი დაიმორჩილა მკაცრი ბრძოლების შემდეგ 1864 წ.; დიდძალი ადიღე (ჩერქეზი) მაშინ გადასახლდა თურქეთში.

ამ ოციოდე წლის წინათ თურქული სტატისტიკის თანახმად მხოლოდ ქალაქებში 130 ათასი ჩერქეზი ცხოვრობდა (სამშობლოში და-რჩენილთა ნაწილი ბარად ჩამოსახლეს).

ადიღეური არსებითად იმავე სტრუქტურის ენაა, როგორისაც აფხაზური; სიახლოვე თვალსაჩინოა ზმნაში. სახელს ადიღეურში ბრუნება გასჩენია. გრამატიკული კლასები მოშლილია.

უბიხური ენა — აფხაზურ-ადიღეური ჯგუფის მესამე წევრი — ამჟამად კავკასიაში აღარ მოიპოვება. 1864 წელს უბიხთა ტომი მთლიანად გადასახლდა თურქეთში. იქ უბიხთა მოსახლეობა შერჩენილია ქალ. იზმიდის მიდამოებში.

III. **ჩაჩნური ჯგუფის** ენებიდან წარმოდგენილია საქართველოში ორი: **ბაცბური** (ანუ **წოვა-თუშური**) — სოფ. ქვემო ალვანში, კახეთში, ალაზანს გაღმა და პანკისის **ქისტური** (ჩაჩნური) — სოფლებში: **ომალო, დუისი, ჯოყოლო** (ახმეტის რ., კახეთში).

ბაცბურში შემორჩენილია ჩაჩნური ჯგუფის ენათა არა ერთი დამახასიათებელი ძველი მოვლენა. გრამატიკული კლასების რიცხვი ჩაჩნურს ჯგუფში ოთხამდის ადის, თუ მხოლოობითის ვითარება იქნება ამოსავალი. მრავლობითთან შეფარდებით ჩაჩნურში ექვს კლასს გამოყოფენ (ბაცბურში — რვას; ეს ახალი მოვლენაა).

IV. **დაღესტნის კავკასიური ენების** ჯგუფი (დაღესტანში არაკავკასიურ ენასაც ვხვდებით, — ყუმიკურს) სამ ქვეჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

1. **ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური** ქვეჯგუფი;
2. **დარგული** და **ლაკური**;
3. **ლეზგიური** ქვეჯგუფი.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქვეჯგუფში შედის:

ხუნძური (ანუ ავარიული) ენა და ანდიური ხეობის ენა-კილოთა წყება: ანდიური, ბოთლიხური, კარატაული, ჭამალაული, ლოდობერიული, ახვახური, ხვარშიული, დიდოური და კაპუჭური.

ხუნძური ყველაზე გავრცელებული ენაა დაღესტნურ ენათა ჯგუფში. მთელ დასავლეთ დაღესტანში ესაა ურთიერთობის საშუალება ანდიური ხეობის ენა-კილოებზე მოლაპარაკე ტომთათვის. ხუნძურად მოლაპარაკეთა საერთო რაოდენობა 260 ათასს აღწევს.

ხუნძური იყო შამილის დედა-ენა.¹ ხუნძების სარაიონო ცენტრებიდან შეიძლება დავასახელოთ **ხუნძახი** და **ღუნბი** (სადაც დამარცხებული შამილი ტყვედ ჩაიგდო გენერალმა ბარიათინსკიმ 1859 წ.).

ხუნძური ენა გადაჭრის მთელ დაღესტანს ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ და ბარში აზერბაიჯანის მიწა-წყალზე რიგი სოფლებითაა წარმოდგენილი (ჭარ-ბელაქნის ლეკობა ხუნძებია).

ხუნძური დიალექტებია: **ხუნძახური** (ჩრდილოური), **ჭიდურ-ანდალალურ-ყარახული**, **ანწუხური** და **ქარული** (აზერბაიჯანში).

ხუნძური სამწერლო ენა ჩრდილოურ დიალექტზეა (ჭირკეულ კილოკავზე) აღმოცენებული. ამჟამად მასში გზა გაუხსნეს ანდალალის მეტყველების თავისებურებებსაც, ე. ი. სამხრული წრის დიალექტსაც.

დარგული ენა (ერთ-ერთი რაიონული ცენტრი — ლევაში) სამი დიალექტითაა წარმოდგენილი; ეს დიალექტებია: **ჰურახული**, **ახუშური** და **წუდახარული**.

თანამედროვე სამწერლო დარგულ ენას საფუძვლად უდევს ახუშური დიალექტი.

დარგულ ენაზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 180 ათასს ცილდება. დარგულთან ახლო დგას **კუბაჩური**.

ლაკური ენა ხუნძურს, დარგულსა და ლეზგიურ ენებს შორისაა მოქცეული შუაგულ დაღესტანში. ლაკურში დიალექტური სხვაობა სუსტადაა წარმოდგენილი. ლაკების რიცხვი 60 ათასამდის აღის — (ადმინისტრაციული ცენტრი — ლაზი-ყუმუხი).

დაღესტნის ჯგუფის კავკასიურ ენებში ლაკური მეტის-მეტად საინტერესოა და კავკასიურ ენათა ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი.

დარგული და ლაკური ერთგვარად გარდამავალი საფეხურია ხუნძურსა და ლეზგიურს შორის.

ლეზგიურ ენაზე (უსლარის ტერმინია — **კიურული** ენა) 140

¹ შამილის ჯარში (დაღესტნის ყველა ტომისთვის) ხუნძური **საერთო** ენად ითვლებოდა. ამის მიხედვით ეწოდება ხუნძურს ბოლ მაწუ — „ჯარის ენა“.

ათასამდე კაცი ლაპარაკობს. ლეზგიური გავრცელებულია სამურის ხეობაში.

ლეზგიურთან ახლოს დგას: **წახურული, რუტულური** და **აღულური**.

ცალკე უნდა აღინიშნოს: **ტაბასარანული** ენა, აულები: **ჯეკის, კრიწის, ხინალულისა** და **ბუდუხის** მეტყველება.

ლაკურისა და ხუნძურის გარემოცვაშია **არჭი**-ენა (ერთ აულში).

აზერბაიჯანში ნუხის ყოფ. მაზრის ორ სოფელში — **ნიჯსა** და **გართაშენში** — დაცულია **უდური** ენა. ვართაშენელთა ნაწილი კახეთში გადმოსახლდა ამ ოცდახუთი წლის წინათ და ყვარლის რაიონში სოფ. ოქტომბერი დაიარსა.

უდურის სახით ძველი ალბანეთის ერთ-ერთი გადმონაშთი ენა უნდა გვქონდეს.

დაღესტნის ყველა ენაში ბრუნება კარგადაა განვითარებული. ყურადღებას იქცევს თანდებულის ბრუნვათა სიმრავლე. ზმნა ფორმებით ღარიბია, მეტადრე აფხაზურან შედარებით. გრამატიკული კლასები კარგად დაუცავს ხუნძურს, დარგულსა, ლაკურს, წახურულს, რუტულურს, არჭიულს (ტაბასარანულსაც)... ლეზგიურსა და აღულურში ეს კატეგორია მოშლილია.

ფონეტიკურ სისტემაში აღსანიშნავია ლატერალები (გვერდითი წარმოების თანხმოვნები) ხუნძურში, არჭულში...

ხუნძური, დარგული, ლაკური, ლეზგიური და ტაბასარანული სამწერლო ენებია.

დაღესტნის ადმინისტრაციული ცენტრი მეფის მთავრობის დროს იყო თემირ-ხან-შურა (ახლანდელი ბუინაქსკი). დაღესტნის ა.ს.ს. რესპუბლიკის ცენტრია **ქ. მახაჩ-ყალა**¹ (ყოფ. პეტროვსკი, კასპიის ზღვის სანაპიროზე).

კავკასიური ენები დიდად **განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან**; ზოგჯერ ეს სხვაობა მორფოლოგიური ტიპის სხვაობამდის მიდის; ვთქვათ, აფხაზური და ლეზგიური; აფხაზურს ბრუნება არა აქვს — ზმნაში იყრის მთელი წინადადება თავს, პოლისინთეზურობის გარკვეული საფეხურია მოცემული. ლეზგიურის ბრუნება საკმაოდ მდიდარია ფორმებით, ზმნა კი — ღარიბია: არც პირი, არც კლასი, არც რიცხვი ზმნის

¹ სიტყვა-სიტყვით „მახაჩის ქალაქი“ — ეს სახელი დაერქვა რევოლუციონერის, დარგული ინჟინერის მახაჩ დახადაევის პატივსაცემად (დაზვრიტეს თეთრგვარდიელებმა).

ფორმებში არ აისახება. უღვლილება დრო-კილოთა ცვლაშიდა მდგომარეობს (ქართულს საშუალო ადგილი უჭირავს ამ ორ უკიდურეს სახეობას შორის: აქ ბრუნებაც არის, უღვლილებაც; უკანასკნელის როლი დიდად მეტია პირველისაზე).

სხვაობათა მიუხედავად **კავკასიური ენებისათვის** არა ერთი არსებითი **თავისებურებაა საერთო**: თანხმოვანთა სიმდიდრე¹ და ხმოვანთა სიმცირე ყველა კავკასიურ ენაში დემონსტრაციულად ჩანს. თანხმოვნებში აღსანიშნავია **მკვეთრთა წყება** (ყველა კავკასიურ ენაში): (პ), ტ, კ, წ, ჭ, ყ...

მორფოლოგიაში ხაზგასასმელია: 1. **სახელისა და ზმნის სუსტი დიფერენციაცია**; ამის გამოხატულებაა ერთი და იმავე აფიქსების გამოყენება სახელებსა და ზმნაში (მაგალ., რიცხვის აღსანიშნავად).

2. **ბრალდებითი ბრუნვის** (აკუზატივის) **უქონლობა** (მხოლოდ უღურში გვაქვს, ისიც მიცემითის დერივატია) და **სპეციფიკური ბრუნვის** ქონა **მოქმედის** აღსანიშნავად **გარდამავალ** ზმნებთან; ესაა **მოთხრობითი** ქართული ენისა, ერგატივი („მოქმედი“) მთის კავკასიურ ენათა.

3. გარდამავალი ზმნა **ერგატიულ კონსტრუქციას** იძლევა (მოქმედი მოთხრობითში დაისმის).² აფხაზურს ბრუნვები არა აქვს, მაგრამ ზმნის უღვლილება გადმოგვცემს გარდამავალი ზმნის სხვაობას (გარდაუვალთან შედარებით).

4. მოქმედებითი და ვნებითი გვარი მხოლოდ ქართველურ ენებშია ჩამოყალიბებული (და აქაც ეს მეორეული, შედარებით ახალი მოვლენაა). მთის კავკასიურ ენებში ზმნის **გვართა** ეს **სხვაობა არა ჩანს** (ახლა ისახება).

5. გარჩეულია გრამატიკული კლასები **ადამიანისა** და **ნივთისა** (პირველში გამოიყოფა კაცი და ქალი). რიგ ენას მოშლია ეს კატეგორია; ასეთია, მაგალ., ქართველური ენები, მაგრამ ამ კლასების არსებობა ჩვენს ენებში ძველად ეჭვმიუტანლად დასტურდება.

6. სიტყვის ძირი ერთი თანხმოვნისაგან შედგება.

¹ აფხაზურში — სამწერლო ენაში — 51 ბგერა ივარაუდება, ხუნძურში — 47 (ამათში მხოლოდ ექვსია ხმოვანი); აფხაზურის ტაპანთურ დიალექტში მარტოოდენ თანხმოვანთა რიცხვი 78-ს აღწევს.

² ასეთი კონსტრუქცია არ იციან არც ინდო-ევროპულმა, არც სემიტურმა და ურალურ-ალთაურმა ენებმა.

§ 86. ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორიიდან. ჯერ კიდევ მარი ბროსემ გამოთქვა მოსაზრება (1834 წ.) — **ქართული ენა ინდო-ევროპულ ენებთანაა ნათესაურს კავშირში.**

ათიოდე წლის შემდეგ ფრ. ბოპმა — შედარებითი მეთოდის შემომღებმა და ენათმეცნიერების ერთ-ერთმა ფუძემდებელმა სპეციალურ გამოკვლევაში („ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახის წევრები კავკასიაში“, 1847 წ.)¹ სცადა დაემტკიცებინა — **ქართველური ენები ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს ეკუთვნიან.**

ფრ. ბოპის ეს შრომა მოხსენებად იყო წაკითხული ბერლინის მეცნიერებათა აკადემიაში.² მაგრამ ვერც ამ მაღალმა ტრიბუნამ, ვერც ფრ. ბოპის დიდმა ავტორიტეტმა ვერ გაუკაფეს გზა წამოყენებულ დებულებას. ერთად ერთი შედეგი, რაც ფრ. ბოპის ცდას მოყვა, იყო უარყოფითი: ამის შემდეგ არავის უცდია ემტკიცებინა ჩვენი ენების ნათესაობა ინდო-ევროპულ ენებთან. ფრ. ბოპის მტკიცება დამაჯერებელი არ იყო. ბუნებრივი იყო ეფიქრათ: რაკი ფრ. ბოპმაც კი ვერ დაამტკიცა ქართველური ენების ნათესაობა ინდო-ევროპულ ენებთან, ჩანს, ეს დებულება უსაფუძვლო ყოფილაო...

კიდევ ერთი ათეული წლის შემდეგ (1855 წ.) ინგლისელმა მეცნიერმა მაქს მიულერმა გაკვირვებით აღნიშნა — **კავკასიური ენები** (და მათ შორის ქართველურიც) **ურალურ-ალთაურ** (ანუ თურანულ) ენათა ოჯახის შორეული წევრებიაო.

ავსტრიელმა ენათმეცნიერმა ფრიდრიხ მიულერმა 1864 წელს წამოაყენა დებულება, **კავკასიური ენები ამჟამად განმარტობით მდგომი ჯგუფიაო**,³ სხვა ამჟამად ცნობილ ენათა ოჯახებთან ნათესაურს კავშირში ენათა ეს ჯგუფი არ იმყოფებაო. **კავკასიური ენები ნაშთია ოდესღაც მთელ მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროებზე ფართოდ გავრცელებული ენათა ოჯახისა**, რომლის ნაშთსაც დასავლეთში უნდა წარმოადგენდეს **ბასკური** (პირენეის ნახევარ კუნძულზეა, ესპანეთის ჩრდილო-დასავლური კუთხე და საფრანგეთის სამხრეთ-დასავლეთის სანაპირო პროვინცია).

¹ Fr. Bopp: "Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms", Berlin, 1847.

² სათანადო მოხსენებები წაკითხული იყო 1842 და 1845 წ. წ.

³ ამავე აზრისა იყვნენ: შლ ა ი ხ ე რ ი, პ ო ტ ი, ლ ე ფ ს ი უ ს ი, შ პ ი გ ე ლ ი.

ფრ.მიულერის ამ აზრის მხურვალე დამცველი იყო ჩვენში პროფ. ალ. ცაგარელი, რომელიც **მიუცილებლად თვლიდა ქართულის, ჭანურ-მეგრულისა და სვანურის ისტორიული გრამატიკისა და შედარებითი ლექსიკონის დამუშავებას**: ამის გარეშე შეუძლებელია სხვა ენებთან ნათესაური ურთიერთობა ვეძიოთ.

1888 წელს გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნდა წერილი: „ბუნება და თვისება ქართული ენისა“; მისი ავტორი, პეტერბურგის (აწინდელი ლენინგრადის) უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის სტუდენტი ნიკო მარი გადაჭრით ამბობდა: „ქართული სემიტურ ენებს ენათესავება“-ო.

ოცი წლის შემდეგ, 1908 წელს გამოვიდა იმავე ავტორის, უკვე პროფესორის, გამოკვლევა: „ძველი ქართულის ძირითადი ტაბულები წინასწარი ცნობებით ქართული ენის სემიტურ ენებთან ნათესაურ ურთიერთობის შესახებ“. აქ ქართული, ჭანურ-მეგრული და სვანური წოდებულია „**იაფეტურ შტოდ**“ ნოეტურ ენათა ოჯახისა; იმავე ოჯახის მეორე **შტოდ** აღიარებულია სემიტური ენები.

ტერმინი „იაფეტური“ ავტორმა აირჩია იმ მიზნით, რომ იმ თავითვე ხაზი გაესვა — სემიტური ენების მონათესავე ენებთან გვაქვს საქმეო: ბიბლიურ ნოეს ორი შვილის, სემისა და ქამის, სახელები უკვე იხმარებოდა ენათა ოჯახების აღსანიშნავად, მესამე შვილის, იაფეტის სახელი ქართველური ენების აღსანიშნავად იქნა გამოყენებული.

აფხაზურზე მუშაობისას აკად. ნ. მარისათვის ცხადი გახდა, რომ შედარებისას არ შეიძლება ქართველური ენების გამოყოფა, რადგანაც ქართველური ენები ნათესაურ კავშირშია სხვა კავკასიურ ენებთან. ქართველური სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად გამოცხადებულ იქნა **იაფეტურ ენათა ოჯახად**, სემიტურ ენებთან ნათესაობის საკითხი უკანა რიგში მოექცა და თვით **იაფეტურ ენათა ოჯახის მრავალრიცხოვანი წევრების ბუნება-თვისების გარკვევა დადგა ყურადღების ცენტრში**.

ნ.მარმა კავკასიური ენები ფონეტიკური პრინციპის მიხედვით სამ ძირითად ჯგუფად დაყო; ესაა: სიბილანტური, სპირანტული¹

¹ არა ერთხელ ყოფილა აღნიშნული, რომ ტერმინი „სპირანტი“ არ გამოდგება იმის აღსანიშნავად, რასაც აკად. ნ.მარი გულისხმობს: „სპირანტებში“ აკად. ნ. მარი გულისხმობს ქ-საც.

და სონანტური ჯგუფები; როცა სიბილანტურ ჯგუფში, ვთქვათ, სისინა **ს** გვაქვს, სპირანტულში მას **ქ** შეესატყვისება (სონანტურში — ნ II რ?); შდრ. მაგალ., ქართული „სული“ და სვანური „ქუინ“... სიბილანტურ ჯგუფში შედის ქართული (სისინა: „სვამს“) და ჭანურ-მეგრული (შიშინა: „შუმს II შუნს“).

ნ. მარის ზემოხსენებული კლასიფიკაციის მიხედვით სპირანტული ჯგუფის წარმომადგენლებია კავკასიის მთიანეთის ენები (ადიღური, ყაბარდოული, ჩაჩნური და დაღესტნის ენები მთლიანად).

ამ სამი წმინდა ტიპის გარდა მოგვეპოვება მთელი რიგი ნარევი ტიპი; ასე, მაგალ.: სისინა-სიბილანტური და სპირანტული ტიპის ნარევია ჰაიკური ენა (ძველი სომხური სალიტერატურო ენის საფუძველი) და აფხაზური ენა; შიშინა-სიბილანტური და სპირანტული ტიპის ნარევია ჰაიური (ახალი სომხური სალიტერატურო ენის საფუძველი) და სვანური.

შემდგომში იაფეტურ ენებს აკად. ნ. მარმა დაუკავშირა: ბასკური და ვერშიკული — პამირში — (სისინა-სიბილანტური და სპირანტული ჯგუფის ნარევიან), ძველი იტალიის აწ მკვდარი ენა — ეტრუსკული (შიშინა-სიბილანტური და სპირანტულის ნარევი), ძველი წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი, აწ მკვდარი ენები: ელამური, სუმერული, ხალდური (სამივე სპირანტული და სონანტური ჯგუფების¹ ნარევიან). ამგვარად **კონკრეტიზაცია პოვა იმ აზრმა, რომელიც ფრ. მიულერმა გამოთქვა: კავკასიური ენები ნარჩენია ენათა დიდი ოჯახისა, რომელიც მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვის მთელს აუზს მოიცავდა და რომლისაგანაც დასავლეთში ბასკური დაგვრჩაო.**

ამ წრის ენათაგან კავკასიური ენები ყველაზე მრავალრიცხოვანი ცოცხალი წევრებია; ამ ენათა უაღრესად რთული და იშვიათად მდიდარი ენობრივი სინამდვილე რომ ჯეროვნულად შესწავლილი ყოფილიყო, ფრ. მიულერის აზრსა და აკად. ნ. მარის თეორიას შეიძლებოდა მკვიდრი საყრდენი მოეპოვებინა.

სამწუხაროდ, არც ერთი კავკასიური ენა არ არის სათანადოდ შესწავლილი; თვით ყველაზე უკეთ შესწავლილი ქრთველური ენების აგებულების ძირითადი პრობლემები არ არის გარკვეული; სხვა კავკასი-

¹ სონანტური ჯგუფის წმინდა წარმომადგენლები არაა დასახელებული.

ურ ენებში საუკეთესო შემთხვევაში აღწერითი გრამატიკებია გაგვაჩინა; ხშირია ისეთი შემთხვევა, როცა ისიც არ არის დადგენილი, ესა თუ ის ერთეული ენაა თუ კილო; ერთი სიტყვით, არავინ იცის ბოლოს და ბოლოს, რამდენი ენაა კავკასიის მთიანეთში, რომ არაფერი ვთქვათ ამ ენათა დიალექტების ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შესახებ, რომლის გარეშეც კავკასიურ ენათა მეცნიერული შესწავლა მკვიდრ ნადაგზე ვერ დადგება.

§ 87. კავკასიური ენების ურთიერთობისათვის ძველი ცივილიზაციის მკვლარ ენებთან. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი რიგი მკვლევრები ცდილობდნ და ცდილობენ დაუკავშირონ კავკასიურ ენებს ბასკური, აგრეთვე მცირე აზიის ძველი, ამჟამად მკვლარი ენები. ამასთანავე არა ერთხელ უცდიათ ბასკურისა და ქამიტური ენების ნათესაური ურთიერთობა ცხადეყოთ.

გეორგ ფონ-დერ გაბელენცი **ბასკურს** უკავშირებდა ბერბერულ ენას (ჩრდილო აფრიკაში); მისი ნაშრომი („ბერბერულ ენებთან ბასკურის ნათესაობის“ შესახებ) გამოვიდა ავტორის სიკვდილის შემდეგ 1894 წელს.

ჰუგო შუხარდტიც ბასკურს უკავშირებს ქამიტურ ენებს (სახელდობრ, ნუბა ენას); იმავე დროს შუხარდტი ბასკურისა და კავკასიური ენების ნათესაური ურთიერთობის საკითხს დადებითად ეკიდება; საამისო გამოკვლევათაგან: „იბერიული ბრუნება“ გამოქვეყნებულია 1907 წ., „ენათა ნათესაობის მეთოდური კვლევისათვის“ — 1912 წ., „ბასკურ-ქამიტური სიტყვათ-ტოლობა“ — 1913 წ., ხოლო მრავალ მხრივ საყურადღებო გამოკვლევა: „გარდამავალი ზმნის ვნებითური ხასიათისათვის კავკასიურ ენებში“ ჯერ კიდევ 1895 წ. ეკუთვნის.

ქამიტურ-სემიტური და კავკასიური ენების ნათესაობას იცავს ა.ტრომბეტიც 1903 წელს გამოქვეყნებულს გამოკვლევაში; იმავე დროს იგი არ უარყოფს ბასკურისა და ქამიტურ-სემიტური ენების ურთიერთობას.

ბასკური ქამიტურ-სემიტურ ენებს ენათესავება, მაგრამ უფრო ახლოს კავკასიურ ენებთან დგასო, ამტკიცებს კ.ოშტირი („მასალები აღაროდული ენათმეცნიერებისათვის“, 1921).

ბასკურისა და მცირე აზიის ძველი ენების კავშირის მომხრეა ჰ. ვინკლერი.

რაც შეეხება წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ცივილიზაციის ენებისა და კავკასიური ენების ურთიერთობას:

ელამურსა (და ხალდურს) უკავშირებს კავკასიურ ენებს გ. ჰიუზინგი, აგრეთვე ფ. ბორკი; გ. ჰიუზინგის სათანადო გამოკვლევები ეკუთვნის 1908, 1916 წ.წ. კერძოდ, კავკასიურ ენათაგან გ. ჰიუზინგი წახურულს უკავშირებს ელამურს; იმავე ელამურს იგი მეორე მხრივ აკავშირებს დრავიდულ ენებთან (ცვილონში).

მიტანი-ენას კავკასიურ ენებს აკუთვნებდა ჯერ კიდევ ლ. მესერ-შმიდტი (1899 წ.), შემდეგ ფ. ბორკი (1909-1913 წ.); ამასვე უჭერს მხარს ა. ტრომბეტიც.

ფ. ბორკი იცავს ხეთურისა და კავკასიური ენების კავშირს. ფრ. ჰროზნი ირწმუნება: ხეთურ ენათაგან ინდო-ევროპულია ორი ენა: კანესური და ლუვიური; ეს დამპყრობელთა ენებია; ადგილობრივ მკვიდრთა ენებია **ხეთური** და **ჰარიული**;¹ მათგან ჰარიული ენათესავება **მიტანი**-ენას და ამ უკანასკნელთან ერთად ეკუთვნის კავკასიურ ენათა წრესო.

ძველის ძველი **სუმერული** ენა კავკასიურ ენად მიაჩნიათ ფ. ბორკსა და ა. ტრომბეტიც; ზოგი ავტორი სუმერულს აკავშირებდა ქართულთან.

აღსანიშნავია, რომ სუმერულს სხვადასხვა მკვლევარი სულ სხვადასხვა ენებთან აკავშირებდა: ოპერტი, ლენორმანი, ჰომელი — ურალურ-ალთაურ ენებთან, გ. ჰიუზინგი — ტიბეტ-ბირმანის ენებთან, კერძოდ, ბირმანულთან, ადრექსელი — ცენტრალური აფრიკის ერთ-ერთ ენასთან (ბორნუ-ენასთან); კ. მაინჰოფი სუმერულში ქამიტურსა და სუდანურ ტიპებს ხედავდა, თ. კლუგეს სუმერული აფრიკისა და ოკეანიის ენად მიაჩნდა; თითქმის ამავე აზრს იმეორებს ვ. ქრისტიანი, როცა სუმერულს მალაიურ-პოლინეზიურ ენათა წყებას აკუთვნებს („წინარე მალაიური ენა“). ასეთი დაკავშირება მით

¹ ი. ფრიდრიხი წინადადებს იძლევა ადგილობრივ მკვიდრთა ენებისათვის ხმარებულ იქნეს ტერმინი „პროტოხათური“, ხეთური კი დარჩეს კანესურის ნაცვლად. ამის შესახებ იხ. ზევით: „ინდო-ევროპ. ენები“, გვ. 230.

უფრო ადვილია, რაც უფრო ნაკლებად არის შესწავლილი ის ენა, რომელსაც აკავშირებენ და ის ენები, რომლებთანაც აკავშირებენ.

რა თქმა უნდა, **შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს ის ფაქტი, რომ ისტორიკოსნი და ენათმეცნიერები ცდილობენ კავკასიურ ენებს დაუკავშირონ ბასკური, წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ენები** (სუმერული, ელამური, ხალდური ანუ ურარტული, ჰარიული, ხეთური).

ად. დირი 1928 წ. გამოსულ შრომაში („შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“) წერს: „დღეს-დღეობით კავკასიურ ენებს — ამ სიტყვის ფართო გაგებით — განუკუთვნებენ წინა აზიისა და ხმელთაშუა ზღვის ენათა მთელ წყებას, რომელთაგანაც ერთად ერთი ენა ბასკურია, რომ ჯერ კიდევ ცოცხლობს“.

ალფ. ტრომბეტი თავის შრომაში „ენათმეცნიერების ელემენტები“ (I, გვ. 104) — განაგრძობს ად. დირი — საქმის ვითარებას ასე წარმოგვიდგენს: „ჩვენ უნდა დავეთანხმოთ უხხარდტსა და სხვა მკვლევრებს იმაში, რომ **კავკასიის მიწა-წყალზე თავმოყრილი არიან ხალხები, რომლებიც წინათ გავრცელებული ყოფილან გაცილებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე** და რომ ამ ხალხთა ნაწილი შეისრუტა სხვა ტომებმა. უახლესი გამოკვლევები, როგორც ჩანს, მართლაც და იმ დებულებას უჭერენ მხარს, რომ **კავკასიურ ენათა ოდინდელ ჯგუფს მეტ-ნაკლებად უშუალოდ უკავშირდება შემდეგი ენები**, რომელთაც მე სამ ჯგუფად ვყოფ:

I. 1. **ხალდური** ანუ ვანური [ურარტული], წინარე-სომხური,¹
2. **მიტანი**, 3. **ელამური** და კოსეიური ანუ კასპიური, 4. **ხეთური** და არზავი.

II. 1. **მცირე-აზიის აბორიგენული ენები** (ლიკიური, ლადიური, კარიული, მიზიური, შემდეგ — პისიდიური, ისავრიული, ლიკაონური და კაპადოკიური), 2. **ეტრუსკული** და ლემნური, 3. **კრეტული**.

III. **იბერიული და ბასკური**.²

ამიტომ საგვებით ბუნებრივი და კანონზომიერია, როცა „საქართველოს ისტორიის“ ავტორები **ხეთურ-იბერიული** ოჯახის ენებზე ლა-

¹ იგულისხმება ის კავკასიური ენა, რომელმაც ინდო-ევროპულ რომელიღაც ენასთან შერევით მოგვცა სომხური.

² იხ.ად.დირი: „შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში“ (1928), გვ. 26-27 (გერ. ენაზე). ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.

პარაკობენ.¹ მთელი კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი ამას გვიკარნახებს. ამასვე გვაფიქრებინებს ამ ენათა ზოგადი თვისებები.

მაგრამ ერთია, დებულების სისწორე იგრძნო და მეორე — დაამტკიცო ეს დებულება მკაცრი მეცნიერული წესით. ამისათვის კი აუცილებელია საფუძვლიანად იქნეს შესწავლილი თვით კავკასიურ ენათა უაღრესად რთული და მეტის მეტად მდიდარი სამყარო, კერძოდ, გაირკვეს ამ ენათა ურთიერთობა. კვლევა-ძიებას აქ განსაკუთრებით ის გარემოება ართულებს, რომ კავკასიური ენები წარმოადგენენ რთულ ამალგამას, ენათა შერევის ნიადაგზე მიღებულს: **ხშირად, როცა ამ ენებში მსგავს მოვლენებს ვხვდებით**, ძნელი გადასაწყვეტია, **საერთო მემკვიდრეობის დიფერენციაციად** უნდა მივიჩნიოთ ისინი თუ სხვადასხვა ენის დაახლოება-შერევის შედეგად დავსახოთ.

და მაინც: რაც უფრო ახლოს ვეცნობით ამ ენათა ურთიერთობას. მით უფრო ცხადი ხდება, რომ სწორედ ეს საერთო, მსგავსი, მოვლენებია **პირველადი მონაცემი**, განსხვავებული მოვლენები კი წარმოშობილია ამ ენათა ხანგრძლივი დამოუკიდებელი ისტორიული განვითარების პროცესში.

მეორე მხრივ, რაც უფრო შორს ვიხედებით ქართველური და სხვა კავკასიური ენების ისტორიულ წარსულში, მით უფრო ხელშეახები ხდება ამ ენათა გენეტური კავშირი წინა აზიისა და მცირე აზიის ძველი ცივილიზაციის ენებთან (ელამურთან, მიტანი-ენასთან, ხეთურთან, ხალდურთან ანუ ურარტულთან).

კავკასიური ენათმეცნიერება მის წინაშე მდგარი ამოცანის გადაჭრას შესძლებს მხოლოდ როგორც ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერება. ამას გვასწავლის ქართველურ და მთის კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია.²

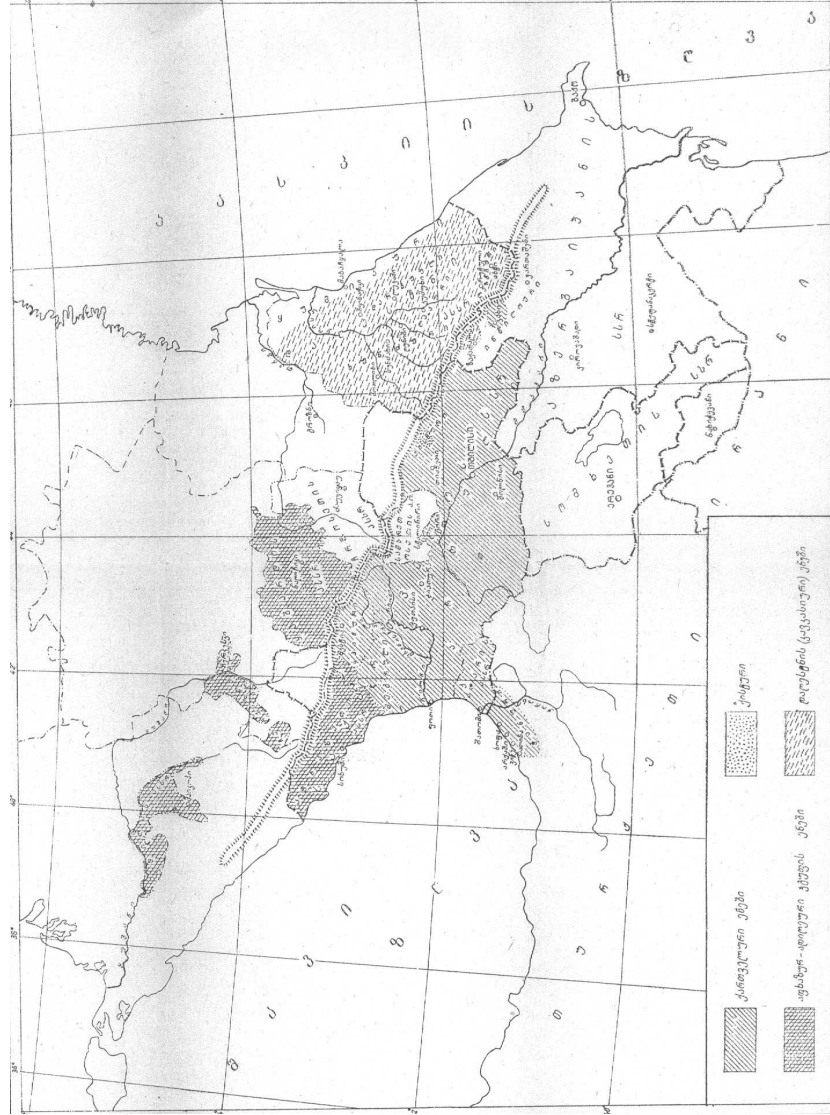
¹ ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია: „საქართველოს ისტორია“. რუს. თარგ., 1946 წ., გვ. 17.

² ძირითადი ლიტერატურა ქართველური და მთის კავკასიური ენების შესახებ დართული აქვს ამ წიგნს ბოლოში.

თანამედროვე ევროპის ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია

კავკასიური ენების გავრცელების სქემა

XI. ენათმეცნიერების ადგილი სხვა მეცნიერებათა შორის

§ 88. ენათმეცნიერება, როგორც სოციოლოგიური დისციპლინა. ენათმეცნიერება ენას შეისწავლის. ენა გარკვეული სოციალური ერთეულის (ენობრივი კოლექტივის) საჭიროებას ემსახურება: ურთიერთობის იარაღს, გაგებინების საშუალებას წარმოადგენს. ამიტომ ენათმეცნიერება სოციოლოგიური მეცნიერებაა; ენათმეცნიერება განეკუთვნება იმ მეცნიერებათა წყებას,¹ რომელთა შესასწავლი საგანიც ადამიანთა საზოგადოებაა ანდა საზოგადოებრივ სინამდვილეში წარმოქმნილი მოვლენა.

ენათმეცნიერების საგანი, ენა, ჩვენ განვმარტეთ, როგორც გაგებინების საშუალება, ურთიერთობის იარაღი, და ამის მიხედვით ენის შემსწავლელი მეცნიერება სოციოლოგიურ მეცნიერებათა წყებაში მოვაქციეთ. მაგრამ ენას სხვა ფუნქციაც აქვს: ექსპრესიული, გამომხატველობითი ფუნქცია; იგი მეტყველის აზრთა და გრძნობათა გამოვლენის საშუალებასაც წარმოადგენს. შეუძლიათ მეტიც გვითხრან: გაგებინების შესახებ ლაპარაკი შეუძლებელი იქნებოდა, თუ გასაგებინებელი მასალა არ გვექნებოდა; მეტყველი მსმენელს აგებინებს იმას, რაც მისი ცნობიერებიდან მოდის (აზრს, გრძნობას); ამათი გადმომცემი საშუალებაა ენა უპირველეს ყოვლისაო. ამაზე უნდა ითქვას: ენა გაგებინების საშუალება რომ არ ყოფილიყო, აზრთა და გრძნობათა გამომხატველ საშუალებად ვერ იქცეოდა, მართო მყოფ ადამიანს თავის განცდათა გამოსახატავ საშუალებად ენა არ დასჭირდებოდა (ამისთვის მას უსიტყვო სიმღერაც ეყოფოდა). ამიტომ **გამომხატველობითი ფუნქცია** გაგებინების ფუნქციის წინაშე უპირატესობით ვერ ისარგებლებს, იგი **თავის არსებობის წინაპირობად გაგებინების ფუნქციას ვარაუდობს**. გაგებინების ფუნქცია მეტყველის გარდა მსმენელს გულისხმობს. ინდივიდში მიმდინარე პროცესი მეტყველებისა სოციალური მიზანდასახულობისაა, ენის

¹ ეს მეცნიერებებია: ისტორია, ეთნოგრაფია, ლიტერატურისმცოდნეობა, ფსიქოლოგია...

შემსწავლელი მეცნიერებაც სოციოლოგიურ დისციპლინათა წყებას განეკუთვნება.

ენათმეცნიერება სოციოლოგიურ მეცნიერებათა წრეში დარჩებოდა, თუნდაც რომ ენისათვის გამომხატველობითი ფუნქცია გაგვეხადა ამოსავლად და აი რატომ: ენათმეცნიერება, როგორც ადამიანის აზრთა და გრძნობათა გამომხატველ საშუალებათა შემსწავლელი მეცნიერება, ფსიქოლოგიას დაემყარებოდა; მაგრამ ფსიქოლოგია თვითონ საჭიროებს უფრო ზოგადს ბაზას და ეს ბაზაა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების კანონზომიერებათა მეცნიერება, ისტორიული მატერიალიზმი.

ისტორიულად ფსიქოლოგიის გარდა ბუნებისმეტყველებაც ყოფილა ენათმეცნიერებისათვის საორიენტაციო: ენათმეცნიერება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა წრეშიც მოუქცევიათ. აქაც ენათმეცნიერების საგნის, ენის, რაობის გაგება იყო გადამწყვეტი მნიშვნელობისა: ენა მიაჩნდათ ორგანიზმად; როგორც ყოველი ორგანიზმი, ენაც იბადება, იზრდება, ვითარდება და კვდებაო, დაასკვნიდენ. ორგანიზმის განვითარების კანონზომიერებაც, ცხადია, ბუნებისმეტყველური უნდა ყოფილიყო. ამგვარი გაგების სასარგებლოდ თითქოს ის ფაქტიც ლაპარაკობდა, რომ ბგერათა განვითარება „ფიზიკური და ფიზიოლოგიური კანონების“ საფუძველზე მიმდინარეობდა. ენათმეცნიერების ბუნებისმეტყველური ხასიათის ყველაზე ენერგიული დამცველი ავგ. შლაიხერი და მ. მიულერი იყვნენ (XIX ს. მესამოცე წლები).

ასეთი გაგება არ არის სწორი; ბგერათა განვითარება რომ მხოლოდ ფიზიკური და ფიზიოლოგიური პროცესებით განისაზღვრებოდეს, **ფონეტიკური კანონი უნივერსალური იქნებოდა; შეგვეძლებოდა გვეთქვა: ესა და ეს ბგერა საერთოდ გადადის ამა და ამ ბგერაში; ფონეტიკა კი პირდაპირ ამბობს: ამა და ამ ენის ესა და ეს ბგერა ამა და ამ პირობებში სათანადო ენის განვითარების გარკვეულ პერიოდში იცვლება ამგვარად;** ფონეტიკური კანონი სოციალურად შეზღუდულია, ისტორიულად შემოფარგლულია.

რაც შეეხება ორგანიზმად ენის მიჩნევას, უდაოა, რომ ენა ცალკეული ფაქტების გროვას კი არ წარმოადგენს, არამედ სიმრავლეთა მოწესრიგებული მთლიანობის სახეს იღებს; მაგრამ ეს მთლიანობა არ არის ორგანიზმის ერთიანობა, არამედ სისტემის გამოვლენა: **ენა სისტემაა და არა ორგანიზმი.** ეს სისტემა ვითარდება, იცვლება, შეიძლე-

ბა სხვა სისტემაში აიროს, შესაძლებელია მოიშალოს კიდევ, ე. ი. მოკვდეს, თუ სათანადო ენა ხმარებიდან გამოვიდა, მაგრამ ეს მხოლოდ **შესაძლებლობაა**. ორგანიზმი კი **უცილობლად** უნდა დაბერდეს და მოკვდეს. ეს უცილობელი „დაბერება და სიკვდილი“ ენას არ უწერია. ორგანიზმად ენის გამოცხადება შეცთობაა.

ენათმეცნიერება ამჟამად ბუნებისმეტყველურ მეცნიერებად იშვიათად თუ ვისმე მიაჩნია.

§ 89. ენათმეცნიერება და მოსაზღვრე მეცნიერებანი.

ენობრივი ფაქტის უჩვეულო სირთულე იმის საწინდარია, რომ ამ ფაქტის ყოველმხრივი შესწავლა მთელ რიგ მოსაზღვრე მეცნიერებასთან კავშირშია შეიძლება განხორციელდეს: 1. ენა გაგებინების საშუალებაა საზოგადოებრივი ადამიანისათვის; სათანადო საზოგადოების ყოფაცხოვრება, კულტურა და ზნე-ჩვეულება მეტყველებაში უკუიფინება; ამ საზოგადოების განვითარება არ შეიძლება არ დაეტყოს ენას; ენობრივი ფაქტის, როგორც კულტურულ-ისტორიული სინამდვილის მოვლენის გაგება, ენათმეცნიერებას აკავშირებს ისტორიასთან ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით (იგულისხმება: პოლიტიკური ისტორია, მატერიალური კულტურის ისტორია, ეთნოგრაფია, კულტურის ისტორია...)... 2. ენა გამომხატველობითი საშუალებაა მეტყველისათვის; აზროვნებისა და მეტყველების პროცესობრივი ურთიერთობა ამასთან დაკავშირებული საკითხებით შინაგანის აუცილებლობით იწვევს ენათმეცნიერების კავშირს ფილოსოფიურ დისციპლინებთან, როგორცაა ზოგადი ფსიქოლოგია, კერძოდ, აზროვნების ფსიქოლოგია, ეთნო-ფსიქოლოგია, ლოგიკა, ესთეტიკა... 3. ენობრივი ფაქტი ბერებისაგან შედგება და აკუსტიკურად აღიქმება (ანდა თვალთ დასანახ მოძრაობებს წარმოადგენს: ჟესტ-მიმიკის ენა); ბერითი მეტყველების შესწავლა შეუძლებელია იმ მასალის მეცნიერული ანალიზის გარეშე, რომლისაგან სიტყვა შედგება; ეს მასალა ბერაა; ბერათა წარმოება სამეტყველო ორგანოების მიერ განსაზღვრავს კავშირს ფიზიოლოგიასთან, ბერათა მოსმენას კი მივყავართ აკუსტიკასთან, ე. ი. ფონეტიკის ხაზით ფიზიოლოგიასა და ფიზიკასთან მყარდება კავშირი.

ეს კავშირი ცალმხრივი იქნებოდა, ენათმეცნიერება რომ თავის მხრივ ამ მეცნიერებათა პრობლემატიკის გასაშუქებლად არაფერს იძ-

ლეოდეს. ენათმეცნიერება უდიდეს დახმარებას უწევს ისტორიას, აზროვნების ფსიქოლოგიას, ფილოსოფიას... მედიცინაც კი ფართოდ იყენებს მეტყველების აშლილობის მოვლენებს თავისი მიზნებისათვის. ამ დახმარების საილუსტრაციოდ სულ უბრალო ფაქტი შეიძლება დავასახელოთ: ამჟამად მეგრულში ვხვდებით გამოთქმას: „მუთუნი ათასი ქესა მარჩილით ვა ქიმინუ“; ეს ნიშნავს „არაფრის გულისათვის არა ქნა“ ანდა „არას დიდებით არა ქნა“, სიტყვასიტყვით რომ გადმოვთარგმნოთ, მივიღებთ: „არავითარი ათასი ქისა მარჩილისათვის არ ქნა“, ე. ი. „რამდენი ათასი ქისა მარჩილიც არ ვაძლიე, მაინც არ ქნა“. „მარჩილი“ ისტორიულად ცნობილი ფულის ერთეულია; ეს იყო ვერცხლის ფული, სამი აბაზის ღირებულებისა; ხმარებაში იყო დასავლეთ საქართველოში მეთექვსმეტე საუკუნის პირველი ნახევრიდან.¹ ამჟამად მარჩილი მეგრელისათვის სრულებით უცნობია; მაგრამ მეგრულ მეტყველებაში შენახული გამოთქმა („ქესა მარჩილი“) მარჩილის, როგორც ფულის ერთეულის, არსებობის უტყუარი მოწმეა; და მოწმის ჩვენება ერთად ერთი ჩვენება იქნებოდა, ისტორიულ წყაროებში „მარჩილის“ არსებობის დამადასტურებელი სხვა ცნობები რომ არ შენახულიყო.

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა; ნაკვ. III: ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა“... ტფილ., 1925, გვ. 24.

XII. ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა

§ 90. ენათმეცნიერება და სოციალისტური მშენებლობის პრაქტიკა. ენათმეცნიერება რთული თეორიული დისციპლინაა; ენის მეცნიერული შესწავლა ამ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანთა აზროვნებისა და კულტურის გასაღებს იძლევა. აქედან ცხადია ის **დიდი ზოგადი საგანმანათლებლო მიშვნელობა**, რომელიც ენათმეცნიერების შესწავლას აქვს. მაგრამ ენათმეცნიერების მნიშვნელობა ამით არ ამოიწურება. თანამედროვე კულტურული მშენებლობის მთელ რიგ პრაქტიკულ ამოცანათა ჯეროვანი გადაჭრა ენათმეცნიერების დახმარების გარეშე შეუძლებელია. ამ მხრივ უმთავრესია:

1. **სალიტერატურო ენის განვითარების გეგმიანი ხელმძღვანელობა.** სალიტერატურო ენა კულტურული წინსვლის უძლიერესი იარაღია, და როგორც ასეთი, საჭიროა ის იყოს მაქსიმალურად მარჯვე და მოქნილი. სალიტერატურო ენა, ისევე როგორც ენა, საერთოდ, ვითარდება; მაგრამ მისი განვითარება ნაწილობრივ მაინც ხელოვნურ პირობებშია ჩაყენებული; და ეს იმიტომ, რომ სალიტერატურო ენას კონტროლი ეწევა; ვერც ერთი ახალი მოვლენა ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ-სინტაქსური ხასიათისა ვერ დამკვიდრდება სალიტერატურო ენაში შეუმჩნეველად; ახალი მოვლენა სანქციას საჭიროებს; სანქციას მოვლენის დაფასება უძღვის წინ, და აქ სიტყვა ენათმეცნიერულ ანალიზს ეკუთვნის: რა ნიადაგზე წარმოიშვა ეს ახალი მოვლენა? რა მიმართებაშია ის იმავე რიგის სხვა მოვლენებთან ენაში? რამდენად ეგუება ეს ახალი მოვლენა ენის განვითარების ძირითად ტენდენციებს? მხოლოდ ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის შემდეგ შეიძლება გარკვეული დასკვნა გამოვიტანოთ ახალი მოვლენის შესახებ ანდა მოცილე მოვლენათაგან ზოგიერთის (თუ ყველას) დატოვების საკითხი გადავწყვიტოთ. ენათმეცნიერული ანალიზის გარეშე ამგვარი საკითხების გადაჭრა სუბიექტივიზმს უხსნის გზას და ფართო გასაქანს აძლევს ნაირ-ნაირ შეხედუ-

ლებებს, რომელთაგანაც ყოველი გაიძახის „ჩემი სჯობსო“ და რომელთაც საერთო ისლა აქვთ, რომ ყველანი ობიექტურ საყრდენს მოკლებული არიან.

სალიტერატურო ენის განვითარებისათვის გეგმიანი ხელმძღვანელობის გაწევის საკითხი ყველა სალიტერატურო ენას ეხება; განსაკუთრებული მნიშვნელობა მას იქ აქვს, სადაც ან ორთოგრაფიის საკითხები დგას მწვავედ (მაგ., რუსული, ორთოგრაფიული რეფორმის გატარებამდის მეტადრე) ანდა მორფოლოგიურ-სინტაქსური ნორმებია მერყევი (მაგალ., თანამედროვე ქართულში).

2. სამწერლო ენის ჩამოყალიბება უმწერლო ენისათვის. პირველ რიგში აქ ანბნის საკითხი დგას: რამდენი ასოა საჭირო? ამაზე კითხვის გაცემა შეუძლებელი იქნება, თუ არ ვიცით, რამდენი ძირითადი ბგერა (ფონემა) გვაქვს სათანადო ენაში და როგორია მათი კლასიფიკაცია.¹ ეჭვს გარეშეა, აქ პირველ ყოვლისა ფონეტიკოსის სიტყვაა საჭირო. ანბნის საკითხის გადაწყვეტის შემდეგ პირველ რიგში მორფოლოგიისა და სინტაქსის საკითხები დგება, შემდეგ მოდის ლექსიკური დაბრკოლებანი. სამწერლო ენის ჩამოყალიბება უდიდესი სიძნელების წინაშე დგება, თუ სათანადო ზეპირი ენა მეცნიერულად შესწავლილი არაა, არაა გარკვეული მისი ფონეტიკა, მორფოლოგია-სინტაქსი და არაა შესწავლილი ძირითადი ლექსიკური მარაგი.

3. მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნა. ამა თუ იმ სამეცნიერო დარგის ტერმინოლოგია თანდათანობით ივსება იმასთან დაკავშირებით, თუ როგორ ყალიბდება ახალი ცნებები; ახალი ცნებები მეცნიერული აზროვნების წინსვლის გამოხატულებებია. ამრიგად, ტერმინოლოგიური მუშაობა შეუწყვეტილად წარმოებს ყველა ენაზე და იწარმოებს მომავალშიაც. ტერმინის შექმნა ნიშნავს ახალი ცნებისათვის ახალი სიტყვის შექმნას ანდა ძველის გამოყენებას: ელექტრობა, მაგნიტიზმი, ატომი, მოლეკულა, ინფრა-წითელი და ულტრა-იისფერი სხივები, რადიუმი, პროტონი, ნეიტრონი და მრავალი სხვა ფიზიკისა და ქიმიის განვითარებამ შექმნა უკანასკნელი ორი საუკუნის განმავლობაში; მათ-

¹ კავკასიურ ენათა (აფხაზურის, ადიღურის, ყაბარდოლის, ჩაჩურის, ინგუშურის და დაღესტნის ენების) ანბანთა დამუშავება მდიდარ მასალას გვაძლევს ფონეტიკის როლის გასათვალისწინებლად ანბნის ჩამოყალიბებისას.

გან ისეთი ტერმინები, როგორცაა: ნეიტრონი, პოზიტრონი, პროტონი სულ რამდენიმე წლის ამბავია.

ტერმინოლოგიის საქმის მოგვარება ენათმეცნიერების დარგთაგან ლექსიკასა და სიტყვაწარმოებას (სემასიოლოგიას) აწვება მთლიანად: რა სიტყვა იქნება შერჩეული: უკვე არსებული თუ ახალი? საკუთარი ლექსიკიდან თუ უცხოური?

საკუთარი ლექსიკური მარაგის გამოყენება აუცილებელია, თუ გვინდა სპეციალური ტერმინებით გადმოცემული მეცნიერული შინაარსი ადვილი მისაწვდომი გავხადოთ მშრომელთა ფართო მასებისათვის. ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ამჟამად, როდესაც სხვადასხვა დარგის სპეციალისტთა მომზადება წარმოებს ისეთი მასშტაბით, როგორც წინათ წარმოუდგენელი იყო. ამგვარად, მშობლიური ენის ლექსიკის ფართოდ გამოყენებას სამეცნიერო ტერმინოლოგიაში მოითხოვს მშრომელი მასების უშუალო ინტერესები.

მაგრამ შეუძლებელია რომელსამე ენაში აღმოჩნდეს ყველა ის სიტყვა, რომელიც კი არის საჭირო სხვადასხვა მეცნიერული დარგის ცნებათა გამოსახატავად. ცხადზე უცხადესია, მარტოდენ საკუთარი სიტყვებით აქ ფონს გასვლა არც შესაძლებელია და არც საჭირო. თუ რომელიმე ტერმინი მთელ რიგ ენებში იხმარება, თუ, როგორც იტყვიან, ტერმინი საერთაშორისოა (როგორც, მაგალითად: **ატომი, მოლეკულა, რადიოაქტივობა, კონუსი, გრადუსი...**), მისი თარგმნა იმავე ფართო მასების **კულტურული წინსვლის** თვალსაზრისით გაუმართლებელი იქნებოდა: ასეთი სიტყვების თარგმნა ქმნის ხელოვნურ დაბრკოლებას სხვა ენებზე არსებული კულტურული საგანძურის შესწავლა-გამოყენებისას.

არც სათანადო ენის ინტერესები მოითხოვს ამგვარი სიტყვების თარგმნას: საერთაშორისო ხასიათის მქონე ტერმინთა სესხება ამდირებს მსესხებელ ენას (და არ კი ასუსტებს მას).

სატერმინოლოგიო მუშაობის პროცესში ენათმეცნიერებას განსაკუთრებით დიდი პასუხისმგებლობა აწევს იქ, სადაც მშობლიურ ენაზე პირველად იქმნება სხვადასხვა დარგის სამეცნიერო ლიტერატურა (ასე იყო, მაგალითად, ამ ოცი წლის წინათ ჩვენში, სომხეთში, აზერბაიჯანში, უკრაინაში...).

4. **სტენოგრაფიული სისტემის გამომუშავება.** ამ საქმის მიზანშეწონილად მოგვარება შეუძლებელია, თუ არაა გათვალისწინებული იმ **ენის აგებულება** (სუფიქსაცია ჭარბობს თუ პრეფიქსაცია, თუ — ორივე გვაქვს... თუ არც ერთი და არც მეორე...), **დამხმარე სიტყვები, ხშირად ხმარებული გამოთქმები...**, რომლისთვისაც სტენოგრაფიული სისტემა მუშავდება.

აქაც ენათმეცნიერება დახმარებას გვიწევს ჩვენი სინამდვილის აქტუალური საკითხის მიზანშეწონილად მოგვარებაში, რამდენადაც ჩვენს დროში სტენოგრაფიის გამოყენებას ფართო სარბიელი უჩნდება და სტენოგრაფიის ერთიანი სისტემის გამომუშავება (კერძოდ, ქართული-სათვის) დღის წესრიგში დგას.

სპეციალური ლიტერატურა

I. დამხმარე ლიტერატურა

(წიგნში წარმოდგენილი მასალისათვის — ზოგადი ენათმეცნიერებიდან):¹

1. **ახვლედიანი გ.** „ენათმეცნიერების შესავალი“, ნაკვეთები, I, II, III, თბილისი, 1919 წ.
2. **ახვლედიანი გ.** „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები“ I, თბილისი, 1938 წ.
3. **ჩიქობავა არნ.** „ზოგადი ენათმეცნიერება“, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1945 წ. (თავი III და IV, გვ. 138-356).
4. Шор Р. О. и Чемоданов Н. С. "Введение в языкознание", Москва, 1945 წ.
5. Вандриес Ж. "Язык. Лингвистическое введение в историю", Москва, 1937, (თარგმნილია ფრანგულიდან).
6. Сепир Э. "Язык. Введение в изучение речи", Москва, 1935 (თარგმნილია ინგლისურიდან).
7. Мейе А. "Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков", Москва, 1938 (თარგმნილია ფრანგულიდან).
8. Мещанинов И. И. "Общее языкознание", Ленинград, 1940.
9. Марр Н. Я. "Избранные работы", т. I-V, Ленинград, 1933-1940.
10. Энгельс Фр. "Роль труда в процессе очеловечения обезьяны" — იხ. "Диалектика природы", VI (რუს.) გამოც. 1932, გვ. 50-68 (თარგმ. გერმანულიდან).
11. Энгельс Фр. "Франкский диалект", Москва, 1935. (თარგმ. გერმანულიდან).
12. Де-Соссюр Ферд. "Курс общей лингвистики", Москва, 1933. (თარგმანი ფრანგულიდან).
13. Jespersen Ottoh. "Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung", Heidelberg, 1925. (თარგმ. ინგლისურიდან გერმანულ ენაზე).
14. Les Langues du monde, Paris, 1924. („დედამიწის ენები“ — ა. მეიესა და მარსკოენის რედაქციით).

¹ ჩამოთვლისას ჯერ ისეთი მასალაა დასახელებული, რაც სახელმძღვანელოდაა გამოსაყენებელი დაწყებისათვის.

II. ძირითადი ლიტერატურა ქართველური ენებისათვის

1. **დეეტერსი** — Deeters G. "Das kharthwelische Verbum", Leipzig, 1930 („ქართველური [ენების] ზმნა“).
2. **თოფურია ვ.** „სვანური ენა. I. ზმნა“, თბილისი, 1930.
3. **მარი ნ.** — Марр Н. Я. "Грамматика древнелитературного грузинского языка", Ленинград, 1925.
4. **მარი ნ.** — Марр Н. Я. "Грамматика чанского (лазского) языка", СПб. 1910.
5. **მარი ნ.** — Марр Н. Я. "Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка..." СПб, 1908.
6. **ყიფშიძე იოს.** — Кипшидзе И. "Грамматика мингрельского (иверского) языка" с хрестоматией и словарем, — СПб, 1914.
7. **ყიფშიძე იოს.** — Кипшидзе И. "Дополнительные сведения о чанском языке", СПб, 1911.
8. **ვოხტი** — Vogt H. Esquisse d'une grammaire du géorgien moderne", Oslo, 1936 („ახალი ქართულის გრამატიკის ნარკვევი“).
9. **შანიძე ა.** „სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“, თბილისი, 1920.
10. **შანიძე ა.** „ქართული გრამატიკა. I. მორფოლოგია“, თბილისი, 1930. (ამისი გადამუშავებაა: „ქართული გრამატიკის საფუძვლები“, ნაკვ. I—1942 წ., ნაკვ. II — 1943 წ.).
11. **შანიძე ა.** „უმლაუტი სვანურში“ — იხ. კრებული „არილი“, 1925 (გვ. 171-232).
12. **შუხარდტი** — Schuchardt H. "Über das Georgische", Wien, 1895 („ქართული ენის შესახებ“).
13. **შუხარდტი** — Schuchardt H. "Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen", Wien, 1895 („გარდამავალი ზმნის პასიური ხასიათის შესახებ კავკასიურ ენებში“ — ძირითადი ნაწილი ქართველურ ენებს ეხება).
14. **ჩიქობავა არნ.** „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში: I. ქვემდებარე-დამატების საკითხი ძველ ქართულში“, თბილისი, 1928.
15. **ჩიქობავა არნ.** „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში“, თბილისი, 1942.

16. **ჩიქობავა არნ.** „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი“ ტექსტებითურთ, თბილისი, 1936 წ.
17. **ჩიქობავა არნ.** „ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი“, თბილისი, 1938 წ.
18. **ცაგარელი აღ.** — Цагарели А. "Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков", СПб. 1872 (ლითოგრაფ.).
19. **ცაგარელი აღ.** — Цагарели А. "Мингрельские этюды", I, II, СПб, 1880.
20. **ჯავახიშვილი ივ.** „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937.

მთის კავკასიურ ენათა შესახებ არსებული სპეციალური ლიტერატურის ზოგად მიმოხილვას მკითხველი იპოვის **ივ. ჯავახიშვილის** შემოდასახელებულ შრომაში („ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, გვ. 1-91).

პირთა საძიებელი

- აბაევი ვ. 232.
ალკეოსი 229.
ანტონ I 121, 131, 247.
აპოლონიოს დისკოლო 160.
არისტოტელე 58.
არნო 20.
არქიმედი 229.
ახვლედიანი გ. 86, 185.
- ბეკერი 164.
ბერძენიშვილი 263.
ბიუფონი 199.
ბლოხი 56.
ბოგოროდიცკი 232.
ბოდუენ-დე-კურტენე 232.
ბოპი ფრ. 17, 18, 257.
ბორკი ფერდ. 261.
ბროკა 44.
ბროსე მარი 257.
ბუქსტორფი 234.
- გაბელენც (ფონ-დერ)გ. 260.
გრეი 33.
გრემი იაკ. 17.
გურამიშვილი დავ. 247.
გურევიჩი 150.
- დარიოს ჰისტასპი 219.
- დეკარტე 34.
დელბრიუკი ბერტ. 165, 166.
დიონისე თრაკიელი 119, 120, 122, 123.
ღირი 262.
დრეჟსელი ა. 261.
- ენგელსი ფრ. 28, 39, 40, 56, 62-64, 67-70, 221.
- ვერნიკე 44.
ვინკლერი 230.
ვოლტერი 192.
ვულფილა 224.
ვუნდტი 64, 164.
- ზამენჰოფი 34.
- ოოფურია ვარ. 29, 189, 190, 278.
- იალლუზიძე 220.
იესპერსენი 15, 34, 111.
იოსელიანი პლ. 131.
- კალგრენი 208.
კამბონი 34.
კასტელი 234.
კერდუ პ. 232.

კირილე და მეთოდე 223.

კლემანსო 34.

კლუგე თ. 261.

ლეიზნიცი 235.

ლანსლო 20.

ლენინი ვლ. 37, 38, 189.

ლენორმანი 261.

ლევსიუსი 257.

ლომთათიძე ჭოლა 196.

ლუდოლფი 234.

მაინჰოფი 261.

მარი ნიკ. 35, 59, 60, 65-69,
111, 214, 231, 237, 243, 250,
251, 258, 259, 278.

მარქსი კ. 28, 39, 40, 63, 64,
65, 67-71.

მეიე ანტ. 261.

მეიერი რობ. 33.

მესერშმიდტი ლ. 277.

მეშხანინოვი ივ. 244, 245.

მიკლოშიჩი 159-161.

მილი ჯ. ს. 33.

მისტელი 246.

მიულერი მ. 37, 208, 257, 270.

მიულერი ფრ. 257-259.

ნუარე 41.

ოვსიანიკო-კულიკოვსკი დ. 65.

ოპერტი 233, 261.

ოშტირი 260.

პანინი 19.

პაული 164.

პეშკოვსკი ა. 128.

პლატონი 57, 229.

პორციგი 159.

პოტი 257.

პუხშტაინი 230.

რაიზიგი 160.

რასკი რასმ. 17, 18.

რისი ჯ. 159.

როზენი გ. 188.

როიხლინი 234.

როულინსონი 233.

რუსო 61.

საბა-სულხან ორბელიანი 247.

საზონოვა 35.

საფო 229.

სეპირი ედ. 205.

სერეისკი 150.

სოკრატე 57.

სტალინი ი. 36-38.

ტაგორი 218.

ტომსენი 35.

ტრომბეტი 260-262.

ტუკ ჰორნ. (Tooke H.) 111.

უსლარი 254.

ფარადეი 35.

ფირდოუსი 149.

ფრიდრიხი ი. 261.

ფსამეტიქი 58.

ქრისტიან გ. 261.

ქსერქსი 219.

ყიფშიძე იოს. 259, 278.

შამპოლიონი 235.

შამილი 254.

შანიძე აკ. 31, 251, 278.

შლაიხერი აგვ. 206-208, 239,
241, 270,

შლეგელი აგვ. 205.

შლეგელი ფრ. 205, 208, 209.

შლეიერი ი. 34.

შპიგელი 257.

შრედერი 234.

შტაინთალი 164, 246.

შულტენსი 234.

შუხარდტი 35, 251, 260, 262,
278.

ცაგარელი ალ. 251, 258, 279.

ჭავჭავაძე ილია 173, 247.

ჯავახიშვილი ივანე 16, 246, 279.

ჯანაშია ს. 16, 263.

ჯონსი გ. 232.

ჭაუბტი 233.

ჭელმპოლცი 33.

ჭეროდოტე 229.

ჭექსლი § 11, 354.

ჭინქსი 233.

ჭიუზინგი 261.

ჭობსი 61.

ჭომელი ფრ. 261.

ჭომიროსი 150, 229.

ჭოტლინგერი 234.

ჭროზნი ფრიდრ. 230, 231, 261.

ჭუმბოლდტი ვილჰ. 206.

ჭუსერლი ედმ. 159.

ცნებათა საძიებელი¹

აბაზური დიალექტები აფხაზური ენისა § 85.

აბლატივი ანუ დაშორებითი § 44.

აბჟუური დიალექტი აფხაზური ენისა § 86.

აბძახური დიალექტი ქვემო-ადიღეური ენისა § 85.

აგლუტინაცია (ტერმინი) § 76.

აგლუტინაციური ენა; — და აფიქსები; — და ხმოვანთა ჰარმონია; მიმართება ფლექსიურ ენებთან § 76.

ადამიანი და ენა; ადამიანი და გონივრულობა; ადამიანი და შრომა; ადამიანის შრომის თავისებურება § 11.

ადამიანისა და ნივთის გრამატიკული კლასები კავკასიურ ენებში § 85.

ადგილმდებარეობა (სიტყვისა) და მისი გრამატიკული ფუნქცია § 39.

ადგილობითი ანუ ლოკატივი § 44.

ადიღეური ანუ ჩერქეზული ენა: ქვემო-ადიღეური (კმახური), ზემო-ადიღეური (ყაბარდოული); ადიღეური ენის სტრუქტურა § 85.

ავესტის ენა; საკუთრივ ავესტა § 80.

ავმაიბჰავა (ზმნისართოვანი კომპოზიტი) § 68.

ავღანური ენა § 80.

აზერბაიჯანული ენა § 82.

ათინური კილოკავი ჭანური დიალექტისა § 85.

ალაროდული ენები § 84.

ალბანური ენა § 80.

ალემანური დიალექტი § 80.

ანალიზისა და განზოგადების ურთიერთობისათვის მეცნიერულ კვლევადიებაში § 17.

ანალიზური ენა § 76.

¹ საძიებელი სრული არაა: ნაჩვენებია ისეთი ადგილებიდა, რომელთაც სათანადო ცნების დახასიათებისათვის აქვთ მნიშვნელობა. რიგ შემთხვევაში ცნებათა ბუნებრივი კომპლექსი ძირითად ცნებასთანაა მოცემული.

- ანბანის შემუშავება უმწერლო ენისათვის და ენათმეცნიერება § 90.
- ანგლო-საქსური ენა § 80.
- ანდიური ენა § 85.
- ანწუხური დიალექტი ხუნძური ენისა § 85.
- აორისტი ანუ ნამყო ძირითადი (ქართულში) § 47.
- არაბული ენა: ჩრდილო-არაბული, სამხრულ-არაბული (თავისი კილოებით),
არაბული ენა, როგორც ყველაზე მნიშვნელოვანი ცოცხალ
სემიტურ ენათა შორის; არაბული ენის ქვეყნები § 81.
- არამეული ჯგუფი (ჩრდილო-სემიტური ენებისა); ბიბლიის არამეული § 81.
- არზავი ენა § 87.
- არიო-ევროპული (ტერმინი) § 81.
- არიული (= ინდურ-ირანული) შტო ინდო-ევროპულ ენათა § 80.
- „არიული“, როგორც ინდო-ევროპულის სინონიმი ენგელსთან § 80.
- არჭი ენა § 85.
- ასამური ენა § 80.
- ასარული ენა § 81.
- აფიქსებიანი ენა § 76.
- აფიქსები, ბგერითაც განსხვავებული და ფუნქციითაც § 33.
- აფიქსები, ბგერით ერთნაირი და ფუნქციით განსხვავებული (ომონიმური
აფიქსები) § 30.
- აფიქსები, ბგერით განსხვავებული და ფუნქციით ერთგვარი (სინონიმური
აფიქსები) § 30.
- აფიქსები და ნაწილაკები § 38.
- აფიქსები ომონიმური § 30.
- აფიქსები სინონიმური § 30.
- აფიქსების გამოყოფა სიტყვაში ანუ სიტყვის დაშლა § 31.
- აფიქსების კლასიფიკაცია ადგილმდებარეობის მიხედვით § 31.
- აფიქსების ფუნქცია და ადგილმდებარეობა, ამ დახასიათებათა ურთი-
ერთობა § 31.
- აფიქსი გარდამავალი ტიპისა § 29.
- აფიქსი გარდამავალი ტიპისა და ურთიერთობა მორფოლოგია-სინტაქს-
სემასიოლოგიას შორის § 29.
- აფიქსი, დამოკიდებულების აღმნიშვნელი — მისი ფუნქცია § 29.
- აფიქსი და ფუძე კორელაციური ცნებებია § 37.

- აფიქსი ერთზე მეტი მნიშვნელობით; თავდაპირველი ვითარება ასეთ შემთხვევაში § 30.
- აფიქსი მკვდარი (უქმი); ასეთი აფიქსების ნიმუშები § 30.
- აფიქსი, მნიშვნელობის მცვლელი — მისი ფუნქცია § 29.
- აფიქსი მოქმედი (განსაზღვრება) § 30.
- აფიქსი, როგორც ფუძეს დაპირისპირებული ნაწილი სიტყვისა § 22.
- აფიქსი უქმი (განსაზღვრება) § 30.
- აფიქსი, ფუძის საწარმოებელი და კლასობრივი თვალსაზრისის გამოხატვის შესაძლებლობა § 67.
- აფიქსი ცოცხალი (მოქმედი); ასეთი აფიქსების ნიმუშები § 30.
- აფიქსი წარმოშობით ფუძეა; ნიმუშები; ჰ. ტუკი, ფრ. ბოპი, ნ. მარი აფიქსთა წარმოშობის შესახებ § 36.
- აფიქსის სესხება; რა შემთხვევაში შეიძლება ვილაპარაკოთ აფიქსის სესხებაზე; ფუძის საწარმოებელი აფიქსის სესხება; დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსის სესხება; აფიქსების სესხება და ენათა შერჩევა § 35.
- აფიქსის უქონლობა, როგორც ფონეტიკური ცვლის შედეგი, — როგორც კონსტიტუციური ნიშანი § 37.
- აფრიკის, ავსტრალიისა და ამერიკის ადგილობრივ ტომთა ენები არასაკმარისადაა შესწავლილი ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით § 82.
- აფხაზურ-ადიღეური ჯგუფი (კავკასიური ენებისა): აფხაზური, ადიღეური (ანუ ჩერქეზული) და უბიხური § 85.
- აფხაზური ენა; აფხაზურის კილოები: ბზიფური, აბჟუური, სამურზაყანული აბაზური (ტაპანთური, აშხარული); აფხაზურის ზოგადი დახასიათება § 85.
- აქადური ენა § 81
- აქეიური ჯგუფი (ძველი ბერძნული ენის დიალექტებისა): არკადიული, კიპრული, პამფილიური § 80.
- აქტიური ბრუნვა (აქტივუს-ი), როგორც მოთხრობითისა და ერგატიულის სინონიმი § 44.
- აღდგენილი ფორმა, როგორც შედარების დანასკვი; აღდგენილის რეალურობა (ხალხურ ლათინურში) § 83.
- აღმოსავლური ჯგუფი სემიტური ენებისა § 81.

აღუღური ენა § 85.

„აშხარაბარი“ (ახ. სომხური ენა) § 80.

აშხარული დიალექტი აფხაზური ენისა § 85.

აწინკანთა (ბოშათა) ენა § 80.

აწმყო დრო; აწმყო ხოლმეობითი § 46.

ახალი ენის შეთვისება ზრდადამთავრებული ადამიანის მიერ, ბავშვის მიერ § 6.

ახალი ინდური ენები; ჰინდი ენა; ბენგალიური ენა; ურდუ ენა; ჰინდუსტანური დიალექტი; ახალი ინდური ენების დასავლური ჯგუფი: ლაჰნდა, ინდჰი, გუჯრათი, მარათე; ცენტრალური ჯგუფი: პენჯაბური, პაჰარი, ჰინდური, ჰიბარი; აღმოსავლური ჯგუფი: ბენგალიური, ორიდა, ასამური § 80.

ახალი სომხური ენა („აშხარაბარი“) § 80.

ახალი სპარსული ენა; დიალექტები: ქაშანისა, შირაზისა, სივენდისა, მაზანდერანისა § 80.

ახვახური ენა § 85.

ახუშური დიალექტი დარგული ენისა; სამწერლო დარგულის საფუძველია § 85.

აჭარული კილო (ქართული ენისა) § 85.

ბაბილონური ენა § 80.

ბავარიული დიალექტი § 81.

ბალს-ზემოური კილო სვანური ენისა § 85.

ბალს-ქვემოური კილო სვანური ენისა § 85.

ბალტური ენები, ლიტაური ენა; ლატვიური ენა; ძველი პრუსიული ენა § 80.

ბალტურ-სლავური ჯგუფი (ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა) § 80.

ბასკური ენა § 86, § 87.

ბასლენური დიალექტი ადიღური ენისა § 85.

ბაშკირული ენა § 82.

ბაცბური (წოვა-თუშური) ენა § 85.

ბაჰუვირიჰი (კუთვნილებითი კომპოზიტი) § 68.

ბგერა (და ბგერთი მხარე ენისა), როგორც ფონეტიკის საგანი § 27.

ბგერა დანაწევრებული და დაუნაწევრებელი; დანაწევრებულ ბგერებში მოცემული მეტყველება — ენათმეცნიერების საგანი § 11.

- ბგერათა ცვლა და სიტყვის ანალიზის გართულება; ამის საილუსტრაციო მაგალითები § 26.
- ბგერითი ენა, — როგორც ურთიერთობის საშუალება; — როგორც აკუსტიკურად ასათვისებელი; — როგორც ენათმეცნიერების შესწავლის საგანი § 2.
- ბგერითი ენისა და ჟესტ-მიმიკის ენის გამოყენების პირობები და შესაბამისი უპირატესობა თითოეული მათგანისა § 2.
- ბგერითი ენის სიძველე მარქსისა და ენგელსის მიხედვით § 16.
- ბელორუსული ენა § 80.
- ბენგალიური ენა § 80.
- ბერბერული ენა § 80.
- ბერძნული ენა; ძველი ბერძნული, ბიზანტიური, ახალ-ბერძნული ენა; ბერძნული შტო ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახისა § 80.
- ბეჰისტუნის წარწერა § 80.
- ბზადულური დიალექტი ქვემო ადიღეური ენისა § 85.
- ბზიფური დიალექტი აფხაზური ენისა § 85.
- ბიჰარი ენა § 80.
- ბოთლიხური ენა § 85.
- ბოლოსართის (სუფიქსის) განსაზღვრება § 30.
- ბოშების ენა § 80.
- ბრალდებითი ბრუნვა, — აკუზატივუს-ი როგორც ბერძნ. ადტიაკტიკეს უმართებულო თარგმანი § 44; ბრალდებითი ბრუნვის საკითხი (კავკასიურ ენებში) § 85.
- ბრაჰმანა § 80.
- ბრეტონული ენა § 80.
- ბროკას ცენტრი § 27.
- ბრუნვა, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია; ბრუნვა „პირდაპირი“, „არაპირდაპირი“ (ამ ტერმინთა წარმოშობა); ბრუნვათა სახელწოდებანი და მათი წარმომავლობა; „ბრუნვა“-ტერმინის სადაურობა; ძირითადი ბრუნვები; სხვადასხვა ფორმაციის ბრუნვები ქართულში; წოდებითი ბრუნვის საკითხი; ბრალდებითი ბრუნვის საკითხი კავკასიურ ენებში; მოთხრობითი ბრუნვის საკითხი კავკასიურ ენებში § 44; ბრუნვათა ფუნქცია, როგორც სტილისტიკის საგანი § 74.

ბრძანებითი კილო ზმნისა § 48.

ბუღუხის მეტყველება § 85.

ბულგარული ენა § 80.

ბუნებრივი გამოთქმები (ამა თუ იმ ენისა), როგორც სტილისტიკის საგანი § 74.

ბუნებრივი „საერთაშორისო“ ენა § 8.

ბურგუნდული ენა § 80.

გაბატონებული წევრი შესიტყვებისა § 53.

გაგება ნათქვამისა და მისი რაობა § 12.

გაგონება ნათქვამისა, როგორც გაგების მიუცილებელი პირობა; გაგონება გაუგებარისა ძნელია § 12.

გაბათონებული („საგალობელნი“) § 80.

გალიური ენა; გალიური ენის გავრცელების არე ძველად; გალები მცირე აზიაში § 80.

განვითარებაში შესწავლა მოვლენისა და მოვლენის ახსნა (მოვლენის მეცნიერული შესწავლა) — შესავ., გვ.18.

განმეორება — მნიშვნელობის გასაძლიერებლად; — ხარისხის გამოსახატავად § 39.

გარდამავალი ტიპის აფიქსი § 29.

გარდამავალი ტიპის აფიქსი და ურთიერთობა მორფოლოგია-სინტაქს-სემასიოლოგიას შორის § 29.

გარდამავლობა ზმნისა და მოქმედებითი გვარი ქართულში § 48.

გარე-კახური კილოკავი § 5.

გერმანული ენები; აღმოსავლური ჯგუფი: გუთური, ვანდალური, ბურგუნდული; ჩრდილო-გერმანული ანუ სკანდინავიური ჯგუფი: ისლანდიური, ნორვეგიული, შვედური, დანიური; დასავლურ-გერმანული ჯგუფი: ზემო-გერმანული (ბავარიული, ალემანური, ფრანკული); ქვემო-გერმანული (ჰოლანდიური ფლამანდიური, ფრიზული, ძველი ინგლისური ანუ ანგლოსაქსური, ინგლისური) § 80.

გვარი ზმნისა; მოქმედებითი, ვნებითი, საშუალო; მოქმედებითისა და ვნებითის ურთიერთობა; მოქმედებითი გვარი და გარდამავლობა ქართულში § 49.

- „გრამატიკა“ (ძვ. სომხური ენა) § 80.
- გრამატიკა ბერძნული, პირველი — შესავ., გვ. 18, 19.
- გრამატიკა ინდური — შესავ., გვ. 18, 19.
- გრამატიკა ისტორიული და მისი დასაბამის თარიღი — შესავ., გვ. 17.
- გრამატიკა მეცნიერული — და გრამატიკა ისტორიულ-შედარებითი — შესავ. გვ. 17; — და განვითარების თვალსაზრისი — შესავ. გვ. 21; — და ზოგადი ენათმეცნიერება § 1.
- გრამატიკა რაციონალური ანუ ზოგადი და მისი აღმოცენება; — მისი პრინციპული საფუძვლები; — მისი მიმართება ფილოსოფიურ გრამატიკასთან; მისი მიმართება მეცნიერულ გრამატიკასთან — შესავ., გვ. 17-21.
- გრამატიკა სასკოლო-ტექნიკური — და გრამატიკა ფილოლოგიური — შესავ., გვ. 19; — როგორც „ხელოვნება“ § 28.
- გრამატიკა ფილოლოგიური; — და მისი საგანი (სამწერლო ენა); — და ენათმეცნიერება; — და სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა; — და ტექსტების ფილოლოგიური შესწავლა — შესავ., გვ. 17-21.
- გრამატიკა შედარებითი; — მისი დასაბამის თარიღი — შესავ., გვ. 17-21.
- გრამატიკის დაკავშირება ლოგიკასთან და ისტორიზმის უარყოფა — შესავ., გვ. 17-21.
- გრამატიკული კლასები (ადამიანისა და ნივთისა) კავკასიურ ენებში § 51, § 85.
- გრამატიკული კლასები ჩაჩნური ჯგუფის ენებში § 85.
- „გრამატიკული ხელოვნება“ („ტექნე გრამატიკე“) — შესავ., გვ. 17-21.
- გუზრატი (ენა) § 80.
- გუთური ენა § 80.
- გურული კილო (ქართული ენისა); (ნიმუშები) § 5, § 85.

დამატება, როგორც ზმნის მიერ მართული სახელი § 57.

დამატების განსაზღვრება დელბრიუკისა § 58.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და დამოკიდებულება § 52.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები, — როგორც სიტყვის ფორმა; — როგორც მორფოლოგიის საგანი § 27; ამ აფიქსების ფუნქცია § 29.

დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვისა, როგორც საშუალება შესიტყვების შედგენისა; დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსი და ფუძე § 20-22.

დამოკიდებული წევრი შესიტყვებისა § 53.

დამხმარე სიტყვა მიიღება სრულმნიშვნელოვანისაგან; ნიმუშები § 36.

დამხმარე სიტყვათა მნიშვნელობის გარკვევა, როგორც სტილისტიკის საგანი § 73.

დანიური ენა § 80.

დარგული ენა; დარგულის დიალექტები: ჰურახული, ახუმური და წუდახარული § 85.

დასავლური (ჩრდილოური და სამხრული) ჯგუფი სემიტური ენებისა § 85.

დალესტური ჯგუფი კავკასიური ენებისა; ქვე-ჯგუფები: ხუნძურ-ანდიურ-დილოური; დარგული და ლაკური; ლეზგიური. ამ ჯგუფის დამახასიათებელი თავისებურებანი § 85.

დამორებითი ბრუნვა (აბლატივი) § 44.

„დახრა“, **declinatio**, როგორც ბრუნების სინონიმი § 44.

დებორას საგალობელი § 81.

დევანაგარი (ინდური დამწერლობა) § 80.

დვანდვა (შეერთებითი კომპოზიტი) § 68.

დიალექტები — და საერთო ენა; — და სამწერლო ენა — და ცოცხალი ენა; დიალექტი სოციალური § 5.

დიალექტური მეტყველების (ქართლის, კახურის, ინგილოურის, ფერეიდნულის, ხევსურულის, გურულის) ნიმუშები § 5.

დილოური ენა § 85.

დორიული ჯგუფი (ძვ. ბერძნული ენის დიალექტებისა) § 80.

დრავიდული ენები (ინდოეთის არაინდოევროპული ენები) § 80.

დრო-კილოთა ფუნქცია, როგორც სტილისტიკის საგანი § 73.

დრო ზმნისა, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია (განსაზღვრება); აწმყო, ნამყო, მყობადი; დრო ლექსიკური საშუალებით გადმოცემული § 46-47.

ებრაული ენა § 81.

ევგუბინის ტაბულები § 80.

ელამური ენა § 80, 86, 87.

ემოციური იერი, — როგორც აღსანიშნისადმი დამოკიდებულების გამოსახულება; — როგორც მნიშვნელობის ინგრედიენტი; დამოკიდებულება ინდივიდუალური ხასიათისა; კლასობრივი ხასიათისა § 67.

ემოციური იერი, როგორც სტილისტიკის შესწავლის საგანი § 27.

ემოციური იერი სიტყვისა და მისი კავშირი მნიშვნელობასთან § 26.

ენა ავლუტინაციური § 75.

ენა ანალიზური § 76.

ენა აფიქსებიანი § 76.

ენა არაა ინდივიდუალური მოვლენა § 12.

ენა არა წყვეტს გვარ-ტომობის საკითხს § 7.

ენა ბუნებრივი, „საერთაშორისო“ — დიპლომატიაში, წინათ, ახლა § 12.

ენა და აზროვნების განვითარება; ენა და განყენებული აზროვნება § 12.

ენა და საზოგადოება; ენა და კაცობრიობის კულტურული წინსვლა § 12.

ენა ერთიანი, არახელოვნური § 12.

ენა ერთიანი და ნაციონალური ენები მსოფლიო მასშტაბით სოციალიზმის გამარჯვების პერიოდში § 12.

ენა მკვდარი; — და ხმარებულობა; — და მისი ხელოვნურად „გაცოცხლება“ § 4, § 5.

ენა მხოლოდ ფუძეებისაგან შედგებოდა თავდაპირველად § 37.

ენა ორგანიზმი არაა § 88.

ენა პოლისინთეზური § 75.

ენა, როგორც ზედნაშენი; ამის საფუძველი — ნიშნადობა; ამის შედეგი § 13.

ენა, როგორც სისტემა; ენის სისტემურობის დამახასიათებელი მოვლენები; ენის სისტემურობის ილუსტრაცია უღვლილებაში, ბრუნებაში; ენის სისტემა და ფორმულები — მორფოლოგიური, სინტაქსური, ფონეტიკური; ენათა სისტემების სხვაობა § 74.

ენა, როგორც ურთიერთობის (გაგებინების) საშუალება § 2.

ენა სამწერლო, როგორც ენათმეცნიერების საგანი § 15.

ენა სოციალური მოვლენა; ამის საფუძველი; ამის გამოხატულება; ინდივიდუალური თავისებურებანი მეტყველებისა და სოციალური სანქცია § 12.

ენა სინთეზური § 76.

ენა სისტემაა § 88.

ენა სპეციფიკურია ადამიანისათვის (ჰაქსლი, მ. მიულერი) § 91.

ენა უაფიქსო § 75.

ენა ფლექსიური § 75.

- ენა, ყველაზე გავრცელებული § 8.
- ენა შემაკავშირებელი (ერთი ენობრივი კოლექტივის ფარგლებში) და გამთიშველი (სხვადასხვა ენობრივ კოლექტივთა) § 8.
- ენა ცოცხალი და ხმარებულობა § 4.
- ენა ცოცხალი, უმწერლობო, როგორც ენათმეცნიერების საგანი § 15.
- ენა ძირეული (უაფიქსო) § 75.
- ენა ხელოვნური — საერთაშორისო, დამხმარე; ასეთი ენის ნიმუშები; ასეთი ენის აგების პრინციპები § 8.
- ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაცია; მისი განსხვავება მორფოლოგიური კლასიფიკაციისაგან § 78.
- ენათა დიფერენციაცია და ამ გზით ახალი ენების მიღება; ენათა ინტეგრაციის პროცესები და ენათა რიცხვის შემცირება; დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის ხვედრი წონა § 83.
- ენათა ინტეგრაცია § 83.
- ენათა კლასიფიკაცია — სიტყვის აგებულების მიხედვით; — ენათა წარმოშობის მიხედვით; ენათა კონცეპტუალური კლასიფიკაცია სუბირისა § 75.
- ენათა — მორფოლოგიური კლასიფიკაცია; — ძირითადი ტიპები; ძირეული ენები; აგლუტინაციური ენები; ფლექსიური ენები; პოლისინთეზური ენები § 75.
- ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაციის მნიშვნელობა — სტრუქტურის ანალიზისათვის; — ისტორიული გრამატიკის თვალსაზრისით § 78.
- ენათა მორფოლოგიური ტიპების — გამიჯვნის შეუძლებლობა; — (ტიპის) ცვალებადობა; მორფოლოგიური ტიპი და საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციები § 77.
- ენათა მორფოლოგიური ტიპი, — როგორც განვითარების სხვა საფეხური; — როგორც საზოგადოებრივი განვითარების საფეხურის ასახვა § 77.
- ენათა ნათესაობის კვლევა ნარევი ენებში § 84.
- ენათა ნათესაური ურთიერთობა, როგორც წარმოშობის მიხედვით ერთიანობა; ამ ურთიერთობის საფუძველი; ამ ურთიერთობის დადგენის საშუალება; ენათა ნათესაური ურთიერთობა და ანთროპოლოგიური ნათესაობის საკითხი § 78.

- ენათა ნარევობა და ნათესაური ურთიერთობის კვლევა § 84.
- ენათა ოჯახი, როგორც შედეგი გენეალოგიური კლასიფიკაციისა § 78;
ენათა ოჯახი და წინარე ენა; ენათა ოჯახი და ფუძე ენა;
ოჯახი-ცნება და ბუნებისმეტყველების გავლენა § 83.
- ენათა სისტემა — და იაფეტიდოლოგია; — და გენეალოგიური კლასი-
ფიკაცია § 84.
- ენათმეცნიერება და ანბანის შემუშავება უმწერლო ენისათვის § 90.
- ენათმეცნიერება და ენათა პრაქტიკული ცოდნა § 2.
- ენათმეცნიერება და მეცნიერული გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.
- ენათმეცნიერება და მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნა § 90.
- ენათმეცნიერება და სამწერლო ენის შესწავლა § 15.
- ენათმეცნიერება და სტენოგრაფიული სისტემის დამუშავება § 90.
- ენათმეცნიერება და სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენა § 90.
- ენათმეცნიერება და ცოცხალი უმწერლო მეტყველების შესწავლა § 15.
- ენათმეცნიერება, როგორც ისტორიის დამხმარე მეცნიერება; ნიმუში § 88,
§ 89.
- ენათმეცნიერება საბუნებისმეტყველო დისციპლინა არაა § 88.
- ენათმეცნიერება საზოგადოებათ-მეცნიერული (სოციოლოგიური) დის-
ციპლინა; ამის საფუძველი; ენათმეცნიერება და მოსაზღვრე
მეცნიერებანი § 88.
- ენათმეცნიერების ადგილის საკითხი, როგორც ზოგადი ენათმეცნიერე-
ბის საკითხი § 2.
- ენათმეცნიერების გამოყენებითი მნიშვნელობა — სალიტერატურო ენის
ნორმათა დადგენისას, ანბნის შემუშავებისას უმწერლო ენი-
სათვის, მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნისას, სტენოგ-
რაფიული სისტემის დამუშავებისას § 90.
- ენათმეცნიერების დარგების საკითხი, როგორც ზოგადი ენათმეცნიერე-
ბის საკითხი § 2.
- ენათმეცნიერების დასაბამი (თარიღი) § 2.
- ენათმეცნიერების პროპედევტიკა და მისი დანიშნულება § 2.
- ენათმეცნიერების საგნის საკითხი, როგორც პირველი საკითხი ზოგადი
ენათმეცნიერებისა § 2.
- ენათმეცნიერების სპეციალური მეთოდების საკითხი, როგორც ზოგადი
ენათმეცნიერების საკითხი § 2

- ენის არაისტორიული შესწავლა, როგორც წინაპირობა ისტორიული შესწავლისათვის § 15.
- ენის გამოცვლა — ინდივიდის მიერ; — ენობრივი კოლექტივის მიერ; ამის მაგალითები § 8.
- ენის განსაზღვრება, სრული § 14.
- ენის განსაზღვრება (ფუნქციონალური) — სრული § 2-14.
- ენის შესწავლა განვითარებაში, როგორც მეცნიერული შესწავლა § 15.
- ენის ძირითადი ფუნქციები: საკომუნიკაციო და ექსპრესიული § 2.
- ენის წარმოშობა და მისდამი ინტერესი ძველ საბერძნეთში; — ეგვიპტეში; — მეცხრამეტე საუკუნეში ენათმეცნიერთა წრეში. ენის წარმოშობა, როგორც ერთ-ერთი ძირითადი საკითხი ენათმეცნიერებისა; ენის წარმოშობა, როგორც ყველაზე ძირითადი საკითხი ნ. მარის გაგებით და ამის საფუძველი § 16.
- ენის წარმოშობა — და ძველის-ძველ ენათა ისტორია; — და ბავშვის მეტყველების განვითარება (ონტოგენეზისი და ფილოგენეზისი) § 16
- ენის წარმოშობის თეორიათა ძირითადი ტიპები — ინდივიდუალისტური თეორიები და სოციალური თეორიები § 16.
- ენის წარმოშობის თეორია ნ. მარისა; ამ თეორიის გამოცხადება ნ. მარის მიერ მარქსისტულ თეორიად; ამ თეორიის მიმართება მარქსისა და ენგელსის ძირითად დებულებებთან § 16.
- ენის წარმოშობის ინდივიდუალისტური თეორიები — ხმისმიბაძვითი თეორია; — შორისდებულების თეორია; — სიმღერის თეორია; ამ თეორიათა საერთო პრინციპი § 16.
- ენის წარმოშობის საკითხზე ზოგადი დასკვნა და ძირითადი დებულებები § 16.
- ენის წარმოშობის საკითხი და ადამიანის წარსულის შემსწავლელი მეცნიერებანი § 16.
- ენის წარმოშობის საკითხი — და ღვთისმეტყველება; — და ხელშეკრულების თეორია; — და სათანადო ეპოქის აზროვნების დონე § 16.
- ენის წარმოშობის საკითხის გარკვევა, როგორც ადამიანის მეტყველების წარმოქმნის პირობათა გათვალისწინება § 16.
- ენის წარმოშობის სოციალური თეორია ენგელსისა — მისი ძირითადი პრინციპი; დამახასიათებელი დებულებები; ბგერითი მეტყველების წარმოქმნა შრომის პროცესში ურთიერთობის საჭიროებისათვის § 16.

- ენის ცვლა და საწარმოო ურთიერთობის ცვლა, როგორც საბოლოო მიზეზი; ცვლის თავისებურება — ლექსიკაში, მორფოლოგიაში, ფონეტიკაში; ენგელსი ფონეტიკური ცვლის მიზეზის შესახებ § 15.
- ენობრივი კოლექტივი, — ამ ცნების განსაზღვრება; — მისი მიმართება ეროვნების ცნებასთან, ძველად, ამჟამად § 3.
- ენობრივი ნიშნის — ობიექტური ფუნქცია; — სუბიექტური დანართი: აღსანიშნისადმი დამოკიდებულება, — ამის გამოხატულება მეტყველებაში § 13.
- ენობრივი სისტემის ცვალებადობა, როგორც ნიშანდობლივი თვისება; ნიმუშები — ბგერითი შედგენილობის ცვლისა; — ფორმათა ცვლის; — სინტაქსური ურთიერთობის ცვლისა; — სიტყვის მნიშვნელობის ცვლისა § 15.
- ეოლური ჯგუფი (ძვ. ბერძნული ენის დიალექტებისა): თესალიური, ბეოტიური, ლესბური § 80.
- ერგატიული ბრუნვა (ერგატივი), როგორც მოთხრობითის სინონიმი § 44; ერგატივი კავკასიურ ენებში § 85.
- ერგატიული კონსტრუქცია (კავკასიურ ენებში) § 85.
- ერთბირიანი ზმნები § 46.
- ესპანური ენა; ესპანურის გავრცელების არე § 80.
- ესპერანტო, როგორც ხელოვნური საერთაშორისო დამხმარე ენა; ესპერანტოს ნიმუში § 8.
- ესტონური ენა § 82.
- ეტიმოლოგია, — როგორც სასკოლო გრამატიკის დარგი § 28, 70; — როგორც ენათმეცნიერების დარგი § 27, § 28, § 70; ამ უკანასკნელის ამოცანა ფართო გაგებით § 70; ეტიმოლოგია და სიტყვის ისტორია § 70; ეტიმოლოგია და ფუძის ანალიზი § 70; ფუძის ანალიზი და ფუძეში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილებები § 70; „ეტიმოლოგია ხალხური“ და მისი განსხვავება მეცნიერული ეტიმოლოგიისაგან § 70; ეტიმოლოგიური ვარჯიშობის შესახებ — ვოლტერი § 71.
- ეტრუსკული ენა § 80, § 86, § 87.
- ექსკლუზივი, როგორც მრავლობითის კონკრეტული ვარიანტი; ექსკლუზივი სვანურში, ჩაჩნურში, ხუნძურში § 45.
- ექსპრესიული და საკომუნიკაციო ფუნქციათა ხვედრი წონა § 88.

ექსპრესიული ფუნქციის საკითხი ერთ ენაზე ლაპარაკის შემთხვევაში, ერთზე მეტი ენის ცოდნის შემთხვევაში § 3.

ვალისური ანუ უელსური ენა § 80.

ვანდალური ენა § 80.

„ვარდნა“, *casus*, როგორც ბრუნვის სინონიმი § 44.

ვედების ენა; რიგ-ვედა; ათარვა-ვედა; მაჯურ-ვედა § 80.

ვენდური იხ. ლუჟიცური § 80.

ვერნიკეს ცენტრი § 12.

ვერშიკული ენა § 86.

ვიწურ-არქაბული კილოკავი ჭანური დიალექტისა § 85.

ვნებითი გვარი ზმნისა § 49.

ვოგულური ენა § 82.

ვოტიაკური (ანუ უდმურტული) ენა § 82.

ზანური (მეგრულ-ჭანური) ენა; ტერმინი „ზანური“; მეგრულისა და ჭანურის ურთიერთობა § 85.

ზემო-ადიღეური (ანუ ყაბარდოული) ენა § 85.

ზემო-გერმანული ენა § 80.

ზირიანული ანუ კომი ენა § 82.

ზმნა ერთპირიანი, ორპირიანი; ზმნაში გრამატიკული კლასების აღნიშვნა § 46.

ზმნა, როგორც პოტენციალური შესიტყვება § 55.

ზოგადი ანუ რაციონალური გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.

ზოგადი ენათმეცნიერება და მეცნიერული გრამატიკა; ზოგადი ენათმეცნიერება, როგორც ენათმეცნიერების ნაწილი; ზოგადი ენათმეცნიერების საგანი; შესაძლებლობის პირობა § 1.

ზუგდიდურ-სამურზაყანული კილოკავი მეგრული დიალექტისა § 85.

თავისებურებანი ინდო-ევროპულ ენათა § 80.

თავისებურებანი კავკასიურ ენათა § 85.

თავისებურებანი სემიტურ ენათა § 81.

თავისებურებანი უნგრულ-ფინურ ენათა § 82.

თათრული ენა § 82.

თათური ენა § 80.

თალიშური ენა § 80.

თანდებულები და ნაწილაკები § 38.

თურმეობითი პირველი; თურმეობითი მეორე § 47.

თურქმენული ენა § 82.

თურქული: ოსმალურ-თურქული ენა § 82.

თურქულ-მონღოლური ენები: ოსმალურ-თურქული, აზერბაიჯანული, თურქმენული, უზბეკური, ყაზახური, ყირგიზული, ბაშკირული, ჩუვაშური, თათრული, იაკუტური; უიღურული, ყუმიკური, მონღოლური § 82.

თუშური კილო (ქართული ენისა) § 85.

თქმა და ქცევა § 8.

თხრობითი კილო ზმნისა § 48.

იაკუტური ენა § 82.

იაპონური ენა § 82.

იაფეთილოლოგია — და გენეალოგიური კლასიფიკაცია; — და ენათა სისტემა; — და ოთხი ელემენტის საკითხი; ენათა სისტემა და აზროვნების სტადიები; ენათა სისტემები და ფსიქოლოგიური კლასიფიკაცია § 84.

„იაფეტური“, როგორც „ინდო-ევროპულის“ სინონიმი § 80.

იაფეტური ენები § 85.

იაფეტური სისტემის ენები § 84.

„იაფეტური“ (ტერმინი) § 81.

იაფეტური — შტოა ნოეტურ ენათა ოჯახისა; იაფეტური — ოჯახია § 86.

იბერიული ენები (=ქართველური ენები) § 85; იბერიული ენა — ძველი მკვდარი ენა პირენეის ნახევარ-კუნძულზე § 80, 85.

ილო, როგორც ხელოვნური საერთაშორისო დამხმარე ენა § 8.

იეროგლიფური დამწერლობა § 81.

იმერული კილო (ქართული ენისა) § 85.

იმერ-ხევული კილო (ქართული ენისა) § 85.

ინგილოური კილო (ქართული ენისა); (ნიმუში) § 5.

ინგლისური ენა; — ყველაზე გავრცელებული ევროპული ენა § 80.

„ინდო-გერმანული“ (ტერმინი) § 80.

„ინდო-ევროპული“ (ტერმინი) § 80.

ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი; ინდო-ევროპულ ენათა დამახასიათებელი ზოგი თავისებურება § 79.

ინდო-ევროპული ენები, როგორც ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის საგანი § 80.

ინდური ენები; ძველი ინდური; საშუალო ინდური; ახალი ინდური § 80.

ინდჰი (ენა) § 80.

ინკლუზივი, როგორც მრავლობითის პირველი პირის კონკრეტული ვარიანტი; ინკლუზივი სვანურში, ჩაჩნურში, ხუნძურში § 45.

ინკორპორაცია (შთასხეულება) § 76.

ინტეგრაცია ენათა § 83.

ინტონაციის მორფოლოგიური ფუნქცია § 39.

ინფიქსის (ჩასართის) განსაზღვრება; ინფიქსი ნაპრეფიქსალი; ინფიქსი ნასუფიქსარი § 30.

იონურ-ატიკური ჯგუფი (ძვ. ბერძნული ენის დიალექტებისა) § 80.

ირანული ენები; ძველი სპარსული; ავესტის ენა; ფალაური ენა; ახალი სპარსული ენა; ავღანური ენა; ქურთული ენა; ოსური ენა; სოლდური ენა; ირანული დიალექტები პამირის მთებში § 80.

ირლანდიური ენა § 80.

ისავრიული ენა § 85.

ისლანდიური ენა § 80.

ისტორიული გრამატიკის დაფუძნება (ენათმეცნიერებაში) — შესავ., გვ. 17-21.

ისტორიული და შედარებითი ძიების ურთიერთობა — შესავ., გვ. 17-21.

ისტორიული თვალსაზრისის მეცნიერულობის საფუძველი — შესავ., გვ. 17-21.

ისტორიისა და შედარების ურთიერთობა § 78, § 83.

იტალიური ენა § 80.

კავკასიის არაკავკასიური ენები § 85.

კავკასიურ ენათა ზოგი დამახასიათებელი თავისებურება § 85.

კავკასიურ ენათა ოჯახი § 79.

კავკასიურ ენათა წარმოშობითი კავშირი ბასკურთან, მცირე აზიისა და წინა აზიის ძველ მკვდარ ენებთან § 87.

- კავკასიური ენები; კავკასიურ ენათა ჯგუფები: ქართველური, აფხაზურ-ადიღეური, ქისტურ-ბაცბური, დაღესტნური § 80.
- კავკასიური ენები ნარევი ენებია; საერთო — მათი ძველი ურთიერთობის მაუწყებელია § 85.
- კავკასიური ენები ინდო-ევროპული ენებია; ურალურ-ალთაურ ენებს უკავშირდება; განმარტოებით დგას § 86.
- კავშირებითი — ქართულში; — და თხრობითი ძველს ქართულში § 48.
- კანესური (ნესიტური) ენა; — ნარევი ენაა § 80.
- კაბადოკიური ენა § 85.
- კაბუჭური ენა § 85.
- კარატაული ენა § 85.
- კარიული ენა § 85.
- კასპიური ენა § 85.
- კატალონიური ენა § 80.
- კატეგორია მორფოლოგიური (განსაზღვრება); ნიმუშები; კატეგორიები — სახელისა; — ზმნისა § 43.
- კაშუბური ენა § 80.
- კახური კილო (ქართული ენისა) — შესავ., გვ. 17-21.
- კელტური ენები; ამჟამად ცოცხალი კელტური ენები: ირლანდიური, შოტლანდიური, უელსური ანუ ვალისური; ბრეტონული. ისტორიულად არსებული ჯგუფები: გაელური ჯგუფი (ირლანდიური, შოტლანდიური), ბრიტული ჯგუფი (უელსური ანუ ვალისური, კორნული, ბრეტონული), გალიური § 80.
- კილო ზმნისა, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია; კილო — თხრობითი; — ბრძანებითი; — ნატვრითი; კავშირებითი; კილოთა ფორმების მეტ-ნაკლები სიმდიდრე § 48.
- კილო და კილოკავი § 5.
- კილოები და ენა § 5.
- კილო გურული (ნიმუში) § 5, § 85.
- კილო ინგილოური (ნიმუში) § 5, § 85.
- კილო კახური (ნიმუში) § 5, § 85.
- კილოკავი და თქმები § 5.
- კილო ქართლური (ნიმუში) § 5, § 85.
- კილო ფერეიდნული (ნიმუში) § 5, § 85.

კილო ხევსურული (ნიმუში) § 5, § 85.

კილოს (დიალექტის) განსაზღვრება § 5.

კიურული (ლეზგიური) ენა § 85.

კდახური ანუ ქვემო-ადიღეური ენა § 85.

კლასები გრამატიკული იხ. საგანთა კლასიფიკაცია § 13.

კლასობრივობა ენაში — და სოციალური აქცენტი; — და სინონიმთა გამოყენება; — და ლექსიკა — სტილი; — და მორფოლოგია, ფონეტიკა § 13.

კლასობრივობისა და სოციალურობის ურთიერთობა ენაში § 13.

კლასობრივობის საკითხი ენაში, — როცა საზოგადოება კლასობრივია; — როცა საზოგადოება უკლასოა § 13.

კომი ანუ ზირიანული ენა § 82.

კომპოზიტი განსაზღვრებითი (ტატურუმა) § 68.

კომპოზიტი — და ერთფუძიანი სიტყვა; — შესიტყვება; კომპოზიტისა და შესიტყვების გამიჯვნის საშუალება; გარდამავალი მდგომარეობა გაკომპოზიტების გზაზე შემდგარი შესიტყვებისა § 68.

კომპოზიტი ზმნისართოვანი (ავდაიბჰავა) § 68.

კომპოზიტი კუთვნილებითი (ბაჰუვრიჰი) § 68.

კომპოზიტი (რთული ფუძე); მისი სახეობანი: დვანდვა; ტატურუმა, კარმადჰარადა, დვიგუ; ბაჰუვრიჰი; ავდაიბჰავა § 68.

კომპოზიტი შეერთებითი (დვანდვა) § 68.

კომპოზიტი შეკვეცილი; მთავარი ტიპები § 69.

კონცეპტუალური კლასიფიკაცია ენათა; ამ კლასიფიკაციის არსი § 75.

კოდნე „საერთო (სალიტერატურო ბერძნული) ენა“ § 80.

კოორდინატები, როგორც კოორდინაციის მონაწილე სიტყვები; კოორდინატები — ძირითადი, დიდი, მცირე § 57.

კოორდინაცია, როგორც საურთიერთო მართვა; კოორდინაცია სინტაქსში, როგორც შედეგი ზმნის ორპირიანობისა მორფოლოგიაში § 57.

კობტური ენა § 81.

კორნული ენა § 80.

კორეული ენა § 82.

კოსეიური ენა § 85.

კრიწის მეტყველება § 85.

კუმიტური ენა § 81.

ლაზური ანუ ჭანური § 85.

ლათინური ენა — ხალხური; — სამწერლო § 80.

ლაკური ენა § 85.

ლაპლანდიური ენა § 82.

ლატვიური ენა § 80.

ლაშხური კილო სვანური ენისა § 85.

ლაჰნდა (ენა) § 80.

ლეზგიური (კიურული) ენა § 85.

ლენტეხური კილო სვანური ენისა § 85.

ლექსიკოლოგია, როგორც სტატიკური სემასიოლოგია; ლექსიკოლოგია
როგორც ენათმეცნიერების დარგი § 63.

ლექსიმური კილო (ქართული ენისა) § 85.

ლიბიური ენა § 81.

ლიდიური ენა § 87.

ლიკონური ენა § 87.

ლიკიური ენა § 87.

ლიტაური ენა § 80.

ლოგიციზმი, როგორც ლოგიკაზე ორიენტაცია (სინტაქსში) § 58.

ლუვიური ენა § 80.

ლუჟიცური ენა (ანუ სორაბული ანუ ვენდური) § 80.

ლურსმული დაწერილობის ტექსტები § 81.

მათანხმებელი (სიტყვა შესიტყვებაში) § 53.

მალაიურ-პოლინეზიური ენები § 87.

მანდეური ენა § 81.

მანჯურიული ენა § 82.

მანჯურიულ-ტუნგუზური ენები: მანჯურიული, ტუნგუზური § 82.

მარათე (ენა) § 80.

მართვა, როგორც სიტყვათა დამოკიდებულების ერთ-ერთი სახე (განსა-
ზღვრება); მართვა სახელისა — უფორმო სიტყვის მიერ; —
თანდებულის მიერ; მართვა ზმნის პირისა სახელის მიერ;
მართვა სახელის ბრუნვისა ზმნის მიერ § 53.

მართვისა და შეთანხმების მხრივ მეტ-ნაკლები მსგავსება ენებს შორის § 57.

მართული (სიტყვა შესიტყვებაში) § 53.

მარიული ანუ ჩერემისული ენა § 82.

მარტივი ფუძე ანუ ძირი § 22.

მარტივი ფუძე, როგორც ამოსავალი აფიქსთა კვალიფიკაციისას ადგილმდებარეობის მიხედვით § 29.

მახვილი და მისი მორფოლოგიური ფუნქცია § 39.

მეგრული დიალექტის გავრცელების არე ძველად და ახლაც; მეგრულის კილოკავები: სენაკური და ზუგდიდურ-სამურზაყანული § 85.

მეგრულისა და ჭანურის ურთიერთობა § 85.

მეორე პირი ზმნისა § 46.

მესამე პირი ზმნისა § 46.

მესხურ-ჯავახური კილო (ქართული ენისა) § 85.

მეტყველების ნაწილები; მათი ტრადიციული კლასიფიკაცია; ამ კლასიფიკაციის პრინციპი; მათი კლასიფიკაცია დიონისე თრაკიელთან; ამ უკანასკნელის დამოკიდებულება ტრადიციულ კლასიფიკაციასთან. ცვლილებანი დიონისეს კლასიფიკაციაში § 40; ტრადიციული კლასიფიკაციის სისუსტე § 41.

მეტყველების ნაწილები ქართულში (შესაძლო კლასიფიკაცია) § 42.

მეტყველების ნაწილთა გამოყოფა არაკლასიფიკაციის გზით § 42.

მეტყველების ნაწილთა რაოდენობა ყოველ ენაში ცალკე უნდა გაირკვეს (ისევე, როგორც ბგერათა რაოდენობა) § 42.

მეტყველების ნაწილთა სემასიოლოგიური კლასიფიკაცია და რაციონალური გრამატიკის თვალსაზრისი § 42.

მეტყველების ნაწილი, როგორც მორფოლოგიის ცნება; აქედან გამომდინარე დასკვნები მეთოდოლოგიური ხასიათისა; მორფოლოგიურ-სემასიოლოგიური თვალსაზრისის ერთად გამოყენების შეუძლებლობა § 42.

მეტყველების პროცესი მსმენელთან; მეტყველების პროცესი მთქმელთან; მეტყველების პროცესი და ტვინის ფუნქციები § 12.

მეტყველების ცენტრები — აკუსტიკური; — მოტორული; — მათი ადგილმდებარეობა ტვინის ქერქში § 12.

მეცნიერული ანალიზი და მოვლენის ახსნა — შესავ., გვ. 17-21.

მეცნიერული გრამატიკა და ზოგადი ენათმეცნიერება § 1.

მეცნიერული გრამატიკა და ისტორიულ-მედარებითი გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.

- მეცნიერული გრამატიკა და სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა; ურთიერთობა დარგების მხრივ; — შესასწავლი ობიექტის მხრივ; მიზან-თვალსაზრისის მხრივ § 28.
- მეცნიერული გრამატიკის დარგები; ამ დარგების ჩამოყალიბება სიტყვისა და შესიტყვების ანალიზთან დაკავშირებით; ამ დარგების მეტ-ნაკლები დამუშავების დონე § 27.
- მეცნიერული ტერმინოლოგიის შექმნა და ენათმეცნიერება § 90.
- მთიულური კილო (ქართული ენისა) § 85.
- მიზიური ენა § 87.
- „მიმართება“ და „მნიშვნელობა“ ენაში (შლაიხერის მიხედვით); ფორმულები მათი ურთიერთობისა (ძირეულ, აგლუტინაციურ, ფლექსიურ ენაში) § 76.
- მირთვა, როგორც დამოკიდებულების ნოლ-ფორმა; მირთვა უფორმო სიტყვისა, თანდებულისა § 53.
- მიტანი ენა § 87.
- მიცემითი ბრუნვა § 44.
- მკვდარი აფიქსის — შეზრდა ფუძესთან; — დაკარგვა § 34.
- მკვდარი ენა § 4.
- მკვდარი (უქმი) აფიქსი; ასეთი აფიქსების ნიმუშები § 34.
- მკვეთრი თანხმონები (კავკასიურ ენებში) § 85.
- მმართველი (სიტყვა შესიტყვებაში) § 53.
- „მნიშვნელობა“ და „მიმართება“ ენაში (შლაიხერის მიხედვით); ფორმულა ძირეული ენისა, აგლუტინაციური ენისა, ფლექსიური ენისა § 76.
- მნიშვნელობა სიტყვისა და რეალური კონტექსტი; ნიმუშები რეალური კონტექსტის მიხედვით მნიშვნელობის ცვლისა § 60.
- მნიშვნელობა სიტყვისა, მისი გაფართოება; ნიმუშები; გაფართოებული მნიშვნელობა, როგორც უფრო ზოგადი § 62.
- მნიშვნელობა სიტყვისა, მისი დავიწროება; ნიმუშები; დავიწროებული მნიშვნელობა, როგორც უფრო კონკრეტული § 62.
- მნიშვნელობა სიტყვისა — მისი ცვლა დიალექტების მიხედვით § 63.
- მნიშვნელობა სიტყვისა, პირდაპირი და გადატანითი § 61.
- მნიშვნელობა სიტყვისა, როგორც მითითება ობიექტური სინამდვილის მონაცემზე; ობიექტური ვითარება, როგორც საყრდენი

მნიშვნელობისა; წარმოდგენა, როგორც მნიშვნელობის რეპროდუქციის საშუალება; გაგება და გაუგებრობა მნიშვნელობის ამგვარად განმარტებისას § 59.

მნიშვნელობა, როგორც მითითება სინამდვილის მოვლენაზე § 19.

მნიშვნელობა სიტყვისა, როგორც წარმოდგენა; ასეთი გაგების უსაფუძვლობა § 59.

მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი — მისი ფუნქცია § 29.

მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი, როგორც სემასიოლოგიის საგანი (და არა მორფოლოგიისა) და ამის საფუძველი; ასეთი გაგების პრინციპული მნიშვნელობა § 27.

მნიშვნელობის მცვლელი ნაწილი სიტყვისა; მნიშვნელობის მცვლელი აფიქსი და ფუძე § 21, § 22.

მნიშვნელობის მხრივ ერთნაირი ურთიერთობა ვერ უზრუნველყოფს შესიტყვების ერთნაირ აგებულებას; ამისი საფუძველი § 57.

მოაბიტური ენა § 81.

მოთხრობითი ბრუნვა: ტერმინის წარმომავლობა, ბრუნვის ადგილი კავკასიურ ენებში § 44.

მონღოლური ენა § 82.

მორდოვული ენა § 82.

მორფოლოგია და მისი შესწავლის საგანი § 27.

მორფოლოგიური კატეგორია (განსაზღვრება); მორფოლოგიური კატეგორიათა ნიმუშები § 43.

მოქმედებითი ბრუნვა § 44.

მოქმედებითი გვარი ზმნისა § 49.

მოქმედებითი და ვნებითი გვარის საკითხი კავკასიურ ენებში § 85.

მოქმედი აფიქსი (განსაზღვრება) § 34.

მოძრაობის ცენტრი, სამეტყველო § 12

მოხეური კილო (ქართული ენისა) § 85.

მრავალენიანობა და აქედან გამომდინარე სიძნელებები § 8.

მუნდა ენები (ინდოეთის არაინდოევროპული ენები) § 80.

ნათესაობითი ბრუნვა, როგორც გვარეობითი („გენიკე“) § 44.

ნამყო დრო; ნამყო უსრული (უწყვეტი); ნამყო ძირითადი (წყვეტილი, აორისტი) § 47.

- ნარევობა ენათა და ნათესაური ურთიერთობის კვლევა § 84.
ნასესხები მასალის შეთვისება; — ამის მაგალითები § 7.
ნატვრითი კილო ზმნისა § 48.
ნაციონალური ენები — როგორც ნაციონალურ კულტურათა აყვავების
საშუალება; — სოციალიზმის პერიოდში § 9.
ნაწარმოები მთლიანად, როგორც მთლიანი ერთეული სტილისტიკის
თვალსაზრისით § 73.
ნაწარმოები ფუძე; ნაწარმოები ფუძის შემადგენელ ნაწილთა არსებითი
სხვაობა § 22.
ნაწილაკები; — და აფიქსები; — და თანდებულები § 38.
ნაწყვეტი, როგორც მთლიანი ერთეული სტილისტიკის თვალსაზრისით
§ 73.
ნენური ენა (სამოიედთა) § 82.
ნესიტური (ანუ კანესური) ენა § 80.
ნივთისა და ადამიანის გრამატიკული კლასები კავკასიურ ენებში § 85.
ნოეტურ ენათა ოჯახი § 86.
ნორვეგიული ენა § 80.
- ობიექტის პირი ზმნაში § 46.**
ობიექტური ვითარება და სიტყვით გამოწვეული წარმოდგენა § 60.
ომონიმები აფიქსებში (ომონიმური აფიქსები) § 33.
ორიჯა ენა § 80.
ორპირიანი ზმნები § 46.
ორხონის წარწერები § 82.
ოსკური ენა § 80.
ოსმალურ-თურქული ენა § 82.
ოსტიაკური ენა § 82.
ოსტრომირის ოთხთავი § 80.
ოსური ენა § 80.
ოქციდენტალი, როგორც ხელოვნური საერთაშორისო ენა § 8.
- პალი § 80.**
პართული დიალექტები და ავესტის ენა § 80.
პაპარი ენა § 80.

პენჯაბური ენა § 80.

პირდაპირი ბრუნვა, ორთე = წრფელობითი § 44.

პირდაპირი და არაპირდაპირი ბრუნვა: ტერმინების წარმოშობა § 44.

პირველი ისტორიული გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.

პირველი პირი ზმნისა § 46.

პირველი შედარებითი გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.

პირი — როგორც მორფოლოგიური კატეგორია; — პირველი, მეორე, მესამე; მათი განსაზღვრება; — სუბიექტისა, ობიექტისა § 46.

პისიდიური ენა § 87.

პოლაბური ენა § 80.

პოლისინთეზური ენა; სიტყვა და შესიტყვება ასეთს ენაში; ნიმუში; პოლისინთეზურობის ელემენტები კავკასიურ ენებში § 75.

პოლონური ენა § 80.

პორტუგალიური ენა § 80.

პრაკრიტი; პრაკრიტის სახეები: შაურასენი, მაგადჰი, მაჰარაშტრი § 80.

პრედიკატი ფსიქოლოგიური მსჯელობისა § 58.

პრევერბები, მათი მიმართება აფიქსებთან § 30.

პრეფიქსის (წინსართის) განსაზღვრება § 30.

პროვანსული ენა § 80.

„პრომეთეიდული“ (= ინდო-ევროპული) § 80; „პრომეთეიდული სისტემის ენები“ § 84.

პროტოხათური ენა § 80.

პროცესი ურთიერთობისა (გაგებინებისა) და მისი მონაწილენი (მეტყველი, მსმენელი) § 2.

ჟესტ-მიმიკის ენა, როგორც ოპტიკურად შესაგრძნობი § 2, (იხ. ხელის ენა).

რაციონალური (ანუ ზოგადი) გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.

რაჭული კილო (ქართული ენისა) § 85.

რეტო-რომანული ენა § 80.

რთული ფუძე § 22.

რიცხვი: — მხოლოდობითი, მრავლობითი; — ორობითი; — სამობითი; რიცხვი, გამოხატული ლექსიკურად და მორფოლოგიურად;

- რიცხვი და აზროვნების ისტორია; ინკლუზივ - ექსკლუზივი, როგორც მრავლობითის კონკრეტული სახეები § 45.
- რომანული ენები; იტალიური, ფრანგული, პროვანსული, პორტუგალიური, ესპანური, კატალონიური, რეტო - რომანული, რუმინული § 80.
- რუმინული ენა § 80.
- რუნული დამწერლობა § 80.
- რუსული ენა; მისი ჩრდილოური კილო („ოური“); სამხრული კილო („აური“); შუარუსული კილოკავები — გარდამავალი საფეხური § 80.
- რუტულური ენა § 85.
- საგანთა კლასიფიკაცია:** — მამრობით და მდედრობით სქესისად; — გონიერ და არაგონიერ არსებად...; სახელის კლასის ცვლის შემთხვევა ლაკურში; კლასიფიკაცია ასახავს დაფასებას § 51.
- საეკლესიო სლავური ენა § 80.
- საკომუნიკაციო და ექსპრესიულ ფუნქციათა ხვედრი წონა § 88.
- საკომუნიკაციო ფუნქციის უპირატესობა ექსპრესიული ფუნქციის წინაშე § 2.
- სალიტერატურო ენის ნორმათა დადგენა და ენათმეცნიერება § 90.
- სამოიედლური ენა-კილოები; მათი არქაული თვისებები § 82.
- სამურზაყანული დიალექტი აფხაზური ენისა § 85.
- სამხრული ჯგუფი სემიტური ენებისა § 81.
- სანსკრიტი; ვედების სანსკრიტი; კლასიკური სანსკრიტი § 80.
- სასკოლო ტექნიკური გრამატიკა და ფილოლოგიური გრამატიკა: იხ. გრამატიკა სასკოლო ტექნიკური.
- საშუალო გვარი ზმნისა § 49.
- საშუალო ინდური; პრაკრიტი; პალი § 80.
- სახელისა და ზმნის სუსტი დიფერენციაცია (კავკასიურ ენებში) § 85.
- სახე, ჩაქსოვილი ფუძეში და სიტყვის ეტიმოლოგია § 23.
- სემანტიკა ანუ სემასიოლოგია § 27.
- სემასიოლოგია და მისი შესწავლის საგანი § 27.
- სემასიოლოგია ისტორიული, მისი მიზანი § 63.
- სემასიოლოგია სტატიკური, როგორც ლექსიკოლოგია § 63.

- სემასიოლოგია — ფართო გაგებით; — ვიწრო გაგებით, როგორც სიტყვის ფუძის მნიშვნელობის შემსწავლელი დარგი § 59.
- სემასიოლოგიისა და სტილისტიკის გათიშვა შეუძლებელია § 64.
- სემიტურ ენათა ოჯახი § 79, § 81; ამ ოჯახის ენათა სამი ჯგუფი: აღმოსავლური (ასურულ - ბაბილონური — ანუ აქადური); ჩრდილოური (ქანაანური: ფინიკიური, ებრაული, მოაბიტური, არამეული: ბიბლიის არამეული, სირიული, მანდეური); სამხრული (ჩრდილო - არაბული, სამხრეთ - არაბული და აბაშური ანუ ეთიოპური) § 81.
- „სემიტური“ (ტერმინი) § 81.
- სემიტური ენების დამახასიათებელი თავისებურებანი § 81.
- სემიტური ენები, როგორც ისტორიულ - შედარებითი შესწავლის საგანი § 83.
- „სემიტური სისტემის ენები“ § 84.
- სემიტურ - ქამიტური ოჯახი § 81.
- სენაკური კილოკავი მეგრული დიალექტისა § 85.
- სენსორული ცენტრი § 12.
- სერბულ - ხორვატული ენა § 80.
- სესხება, როგორც ერთი ენის მეორეზე გავლენის შედეგი; სესხება უშუალო და შუალობითი; მათი მაგალითები § 7.
- სვანური ენა; სვანური ენის კილოები: ბალს - ზემოური, ბალს - ქვემოური, ლაშხური, ლენტეხური; სვანური დიალექტების სხვაობა; სვანურის ნარევი § 85.
- სიბილანტური ჯგუფი იაფეტური ენებისა § 86.
- სინთეზური ენა § 76.
- სინონიმები (განსაზღვრება); ნიმუშები; სემასიოლოგიური სხვაობა სინონიმებს შორის და ამ სხვაობის საფუძველი § 65.
- სინონიმები აფიქსებში (სინონიმური აფიქსები) § 33.
- სინტაქსი და მისი შესწავლის საგანი § 27.
- სინტაქსი, როგორც მოძღვრება სიტყვის კლასებისა და სიტყვის ფორმების მნიშვნელობის შესახებ § 58.
- სინტაქსი, როგორც მოძღვრება შესიტყვების შესახებ § 53, § 54; სინტაქსი - ტერმინის განმარტება § 52, § 54; შესიტყვების მონაწილე წევრ-სიტყვათა შესწავლა მათი როლის მიხედვით § 54.

- სინტაქსი, როგორც მოძღვრება წინადადების შესახებ § 58.
- სინტაქსის ჩამოყალიბება კლასიკურ ენათა გრამატიკაში § 41.
- სინტაქსური ანალიზისათვის გამოსადეგია ყოველგვარი შესიტყვება, აზრიანიცა და უაზროც § 56.
- სინტაქსური დამოკიდებულების სახეები: შეთანხმება, მართვა, მირთვა; შეთანხმება-მართვისა და მირთვის ხვედრი წონა აფიქსებით მდიდარსა და აფიქსებით ღარიბ ენაში § 53.
- სირიული ენა § 81.
- სიტყვა აფიქსიანი (ფორმიანი, ცვალეზადი) § 37.
- სიტყვა და შესიტყვება, როგორც გამომხატველობითი საგანი, სტილისტიკის საგანია § 21.
- სიტყვა, როგორც მეცნიერული გრამატიკის ობიექტი § 18.
- სიტყვა სრულმნიშვნელოვანი დამხმარე სიტყვად იქცევა § 36; ნიმუშები § 37.
- სიტყვა უაფიქსო (უფორმო, უცვლელი) § 37.
- სიტყვა უფორმო (უაფიქსო) § 37.
- სიტყვა უცვლელი (უფორმო, უაფიქსო) § 37.
- სიტყვა ფორმიანი (აფიქსიანი, ცვალეზადი) § 37.
- სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით, როგორც სინტაქსის საგანი § 56.
- სიტყვათა ურთიერთობა აგებულების მიხედვით და სიტყვათა ურთიერთობა მნიშვნელობის მიხედვით; ამ ურთიერთობათა კავშირის ხასიათი; მნიშვნელობით ერთნაირი, აგებულების მიხედვით განსხვავებული — სხვადასხვა ენაში ერთსა და იმავე დროს, ერთ ენაში სხვადასხვა დროს § 57.
- სიტყვათა ურთიერთობა მნიშვნელობის მიხედვით, როგორც სტილისტიკის საგანი § 56, § 73.
- სიტყვის დაშლა ანუ აფიქსების გამოყოფა; ფონეტიკურ ცვლილებათა გათვალისწინება სიტყვის დაშლისას § 32.
- სიტყვის დაშლა და უფორმო სიტყვები § 32.
- სიტყვის დაშლადობის საკონტროლო საშუალება § 32.
- სიტყვის დაშლისას ისტორიული პერსპექტივის დაცვის აუცილებლობა § 32.
- სიტყვის ემოციური იერი და მისი კავშირი მნიშვნელობასთან § 25.
- სიტყვის ზოგადი განსაზღვრება § 19.

- სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა — ისტორიულად; — სხვადასხვა დიალექტში; — კონტექსტის მიხედვით § 24.
- სიტყვის ნივთიერი ნაწილი, როგორც მნიშვნელობის მატარებელი; ამ ნაწილის გამოყოფის ხერხი § 19.
- „სიტყვის ნაწილი“, როგორც სინონიმი „მეტყველების ნაწილისა“ § 40.
- სიტყვის სხვადასხვა მხარე § 26, § 27.
- სიტყვის ფორმა და სიტყვის მნიშვნელობა; მათ შორის პარალელიზმი არ არსებობს; ნიმუშები მნიშვნელობისა და ფორმის შეუთანხმებლობისა § 42.
- სლავური ენები § 79, § 80; აღმოსავლური ჯგუფი: რუსული, უკრაინული. ბელორუსული; დასავლური ჯგუფი: პოლონური, ჩეხური, სლოვაკური, ლუჟიცური, პოლაბური, კაშუბური, სლოვენური; სამხრული ჯგუფი: ბულგარული, სერბულ-ხორვატული, სლოვენური § 80.
- სლოვაკური ენა § 80.
- სლოვენური ენა § 80.
- სლოვენური ენა § 80.
- სმენითი ცენტრი § 12.
- სომხური ენა § 79, § 80; — ნარევი ენაა; ძველი სომხური ენა, „გრაბარი“ და „ახალი სომხური ენა „აშნარაბარი“; ახალი სომხური დიალექტები: აღმოსავლური, დასავლური § 80; წინარე სომხური ენა (კავკასიური სუბსტრატი) § 87.
- სონანტური ჯგუფი იაფეტურ ენათა ოჯახისა § 86.
- სორაბული იხ. ლუჟიცური.
- სოლდური ენა § 80.
- სოციალური დიალექტი § 5.
- სპირანტული ჯგუფი იაფეტურ ენათა ოჯახისა § 86.
- სრულმნიშვნელოვანი სიტყვა დამხმარე სიტყვად იქცევა; ნიმუშები § 37.
- სტენოგრაფიული სისტემის დამუშავება და ენათმეცნიერება § 90.
- სტილის საკითხი — ხელოვნებაში § 72; — ენაში § 72, 73; სტილი ობიექტური § 73; სტილი სუბიექტური § 74.
- სტილისტიკა და მისი შესწავლის საგანი § 27.
- სტილისტიკა — როგორც პოეტიკის დარგი; როგორც ენათმეცნიერების დარგი § 72; სტილისტიკის კონკრეტული საკითხები § 73, § 74.

სტილისტიკა შეისწავლის ენობრივ საშუალებებს მათს მიმართებაში
გადმოსაცემ შინაარსთან § 72.

სუბიექტის პირი ზმნაში § 46.

სუბიექტი ფსიქოლოგიური მსჯელობისა § 58.

სუმერული ენა § 86, § 87.

სუტრა § 80.

სუფიქსის (ბოლოსართის) განსაზღვრება § 30.

სქესი, როგორც მორფოლოგიური კატეგორია; სქესის არმქონე ენები;
სქესი მამრობითი, მდედრობითი, საშუალო; სქესი გრამატი-
კული და რეალური (მათი ურთიერთობა); სქესი, როგორც
საგანთა კლასიფიკაცია გარკვეული თვალსაზრისით § 51.

ტაბასარანული ენა § 85.

ტაპანთური დიალექტი აფხაზური ენისა § 85.

ტატურუშა (განსაზღვრებითი კომპოზიტი) § 68.

ტერმინოლოგია, სამეცნიერო და ინტერნაციონალური ტერმინები § 90.

ტერმინოლოგია, სამეცნიერო და ლექსიკა-სიტყვაწარმოება § 90.

ტოქარული ენა § 79, § 80.

ტრიალისი (trialis) § 45.

ტუნგუზური ენა § 82.

უაფიქსო ენა § 76.

უაფიქსო სიტყვა (განსაზღვრება); ნიმუშები; უაფიქსო სიტყვა უფორმო
სიტყვაა § 37.

უბიხური ენა § 85.

უდმურტული ანუ ვოტიაკური ენა § 82.

უდური ენა; — აზერბაიჯანში; — საქართველოში; ძველი ალბანეთის
ერთ-ერთი ენის გადმონაშთია § 85.

უელსური ანუ ვალისური ენა § 80.

უზბეკური ენა § 82.

უიღურული ენა § 82.

უკრაინული ენა § 80.

უმბრული ენა § 80.

უნგრული ენა § 82.

„ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახი“ § 79, § 82, § 87; — არაა ერთი წარმოშობისა § 82; ტრადიციული ტერმინია: სათანადო ენები სამ ოჯახს ქმნიან § 82.

ურარტული (ანუ ხალდური) ენა § 87.

ურდუ-ენა § 80.

ურთიერთობის აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვისა, როგორც საშუალება შესიტყვების შედგენისა § 21, § 22.

უქმი აფიქსი (განსაზღვრება) § 34.

ფალაური ენა § 80.

ფარსის დიალექტი § 80.

ფერეიდნული კილო (ქართული ენისა); (ნიმუშები); § 85.

ფილოლოგიური გრამატიკა — შესავ., გვ. 17-21.

ფინიკიური ენა § 81.

ფინური ენა § 82.

ფინურ-უნგრულ ენათა ოჯახი: ფინური, ესტონური, ლაპლანდიური, მორდოვული, ჩერემისული ანუ მარიული, ვოტიაკური ანუ უდმურტული, ზირიანული ანუ კომი; უნგრული; ვოგულური, ოსტიაკური, სამოიედური (კერძოდ, ნენური); ფინურ-უნგრულ ენათა დამახასიათებელი ზოგი თავისებურება § 82.

ფლამანდიური ენა § 80.

ფლექსია, როგორც დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ნაწილი სიტყვისა § 22.

ფლექსია (ტერმინის განსაზღვრება); ფლექსია ფუძისა; — როგორც აფიქსის მაგივრობის გამწევი § 39.

ფლექსიური ენა; — და აფიქსები; — და ფუძის ფლექსია :§ 75, § 76.

ფონეტიკა — მისი შესწავლის საგანი და ძირითადი საკითხები § 27; — როგორც „ენათმეცნიერების ქიმია“ § 28; — როგორც მეცნიერული ეტიმოლოგიის საფუძველი § 28.

ფონეტიკური კანონის სოციალური შეზღუდულობა და ისტორიული შემოფარგულობა § 88.

ფონეტიკურ ცვლილებათა გათვალისწინების აუცილებლობა სიტყვის დაშლისას § 32.

ფონოლოგია და მისი შესწავლის საგანი § 27.

ფრანგული ენა § 80.

ფრანკული დიალექტი § 80.

ფრიზული ენა § 80.

ფსიქოლოგიზმი, როგორც ფსიქოლოგიაზე ორიენტაცია (სინტაქსში) § 58.

ფუნქცია, როგორც ამოსავალი სიტყვის დაშლისას შემადგენელ ნაწილებად § 22, § 27.

ფუძე და აფიქსი კორელაციური ცნებებია § 37.

ფუძე, მარტივი ანუ ძირი § 22, § 66.

ფუძე, მარტივი, როგორც ამოსავალი აფიქსთა კვალიფიკაციისას ადგილმდებარეობის მიხედვით § 30.

ფუძე ნაწარმოები, მისი მნიშვნელობის განმსაზღვრელი მომენტები: საწარმოებელი ფუძე და საწარმოებელი აფიქსი; ნიმუშები § 66.

ფუძე — ნაწარმოები; — რთული; ფუძის საკითხი ნაწარმოებს სიტყვაში § 22.

ფუძე, რთული (კომპოზიტი) § 68.

ფუძე სიტყვისა, როგორც ნივთიერი მნიშვნელობის მატარებელი § 22.

ფუძეში ჩაქსოვილი ცოცხალი სახე, როგორც აღსანიშნის დახასიათება; ცოცხალი სახის ჩაქრობა დ უტყვ პირობით ნიშნად ქცევა; ნიმუშები ცოცხალი სახის აღდგენისა სიტყვაში § 23.

ფუძის მნიშვნელობა, როგორც სემასიოლოგიის საგანი § 27

ფუძის ფლექსია (განსაზღვრება); ნიმუშები; ფუძის ფლექსია არაბულს ენაში; — და ძირისა და აფიქსების საკითხში § 39.

ფუძის წარმოება, როგორც სიტყვის მნიშვნელობის ერთბაში ცვლა § 27.

ფშაური კილო (ქართული ენისა) § 85.

ქამესური ენები (= ქართველური ენები) § 85.

ქამიტური ენები: ძველი ეგვიპტური, კობტური, ლიბიური, ბერძნული, კუმიტური § 81, § 87; „ქამიტური“ (ტერმინი) § 87.

ქამიტურ-სემიტური ენები § 87.

ქანაანური ჯგუფი (ჩრდილო-სემიტური ენებისა) § 81.

ქართველური ენები: ქართული, ზანური, სვანური; ტერმინი „ქართველური ენები“ § 85.

ქართლური კილო (ქართული ენისა); (ნიმუშები) § 85.

ქართული ენა; ქართული სამწერლო ენა; ძველი ქართული სამწერლო ენა; ახალი ქართული სამწერლო ენა; ე. წ. „საშუალო ქარ-

თული“; ქართული ენის დიალექტები; ქართული ენა, ერთად ერთი კავკასიური ენაა დიდი ხნოვანობის (15 საუკ.) დოკუმენტირებული ისტორიითა § 85.

ქართული (და სხვა ქართველური ენები) ინდო-ევროპულ ენათა მონათესავეა (ბროსე, ბოპი); — ურალურ-ალთაურ ენებს უკავშირდება (მ.მიულერი); განმარტოებით მდგომია, სემიტურ ენებს ენათესავეა; იაფეტური შტოა ნოეტურ ენათა ოჯახისა § 86; ხეთურ-იბერიულ ენათა წრეს ეკუთვნის § 87.

ქართულისა და ბერძნულის ნათესაობის მტკიცება ლაიბნიცთან ნასესხებ სიტყვათა მიხედვით § 81.

ქართულ-შარომატული ენები § 85.

ქვემდებარე ლოგიკისტური განსაზღვრებით: ამ განსაზღვრების სახეობანი; ამ განსაზღვრების სისუსტე § 58.

ქვემდებარე, როგორც ზმნის მმართველი სახელი § 57.

ქვემდებარის განსაზღვრება დელბრიუკისა § 58.

ქვემო-ადილეური (კახური) ენა; ქვემო-ადილეური ენის დიალექტები: აბძახური, შაფსულური, ჭემგუური, ბზადულური § 85.

ქვემო-გერმანული (ენა) § 80.

ქისტური მეტყველება (ბანკისისა) § 85.

ქურთული ენა § 80.

ქცევა ზმნისა (განსაზღვრება); ქცევა სასუბიექტო, საობიექტო; ქცევის კატეგორია და ობიექტი ზმნაში; ქცევის შინაარსის გამოხატვა ლექსიკური საშუალებით § 50.

ქცევა, როგორც ყველაზე წვრილი ერთეული § 5.

ლოდობერიული ენა § 85.

ყაბარდოული (ანუ ზემო-ადილეური) ენა § 85.

ყაზახური ენა § 82.

ყველაზე გავრცელებული ცოცხალი ენები § 8.

ყირგიზული ენა § 82.

ყუმუკური ენა § 82.

- შაფსულური დიალექტი ზემო-ადიღეური ენისა § 85.
- შედარება გრამატიკული ფორმებისა და შედარების მეთოდი — შესავ., გვ. 17-21.
- შედარება: მარტივი შედარება § 81.
- შედარება, როგორც ენათა ნათესაობის დადგენის საშუალება; შედარების ძირითადი პრინციპები; შედარების საილუსტრაციო მაგალითები § 78; შედარება და ისტორია: მათი ურთიერთობა — შესავ., გვ. 17-21; § 78.
- შედარებითი მეთოდის შემოღება **მეცნიერულ** გრამატიკაში — შესავ., გვ. 17-21.
- შედარებისა და ისტორიის ურთიერთობა § 78.
- შეთანხმება, როგორც სიტყვათა დამოკიდებულების ერთ-ერთი სახე (განსაზღვრება); შეთანხმება ზმნისა და სახელისა რიცხვში; შეთანხმება სახელისა სახელთან ბრუნვაში § 53.
- შეთანხმებული (სიტყვა შესიტყვებაში) § 53.
- შემასმენელი ლოგიკისტური განსაზღვრებით: ამ განსაზღვრების სახეობანი; ამ განსაზღვრების სისუსტე § 58.
- შემასმენელი, როგორც ზმნა, მართული და შეთანხმებული ქვემდებარესთან § 57.
- შემასმენლის განსაზღვრება დელბრიუკისა § 58.
- შესიტყვება გამოხატავს ან მსჯელობას ან მსჯელობის ნაწილს; შესიტყვება შეიძლება იყოს უაზროც § 55; გრამატიკულად სწორი შიზოფრენიული ასოციაციები § 53.
- შესიტყვება, როგორც მეცნიერული გრამატიკის ობიექტი § 17.
- შესიტყვება, როგორც სინტაქსის საგანი § 27.
- შესიტყვება, როგორც სიტყვათა ორგანიზებული შენაერთი; დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები და შესიტყვება § 52.
- შესიტყვება, ქართული, გარდამავალზმნიანი და მისი სინტაქსური აგებულების თავისებურება; კოორდინაცია, როგორც ამგვარი შესიტყვების სინტაქსური საფუძველი; კოორდინატები, როგორც კოორდინაციის მონაწილე სიტყვები § 57.
- შესიტყვების აგებულება და შესიტყვების შინაარსი § 56.
- შესიტყვების გაბატონებული და დამოკიდებული წევრები § 53; მათანხმებული და შეთანხმებული, მმართველი და მართული სიტყვე-

ბი შესიტყვებაში § 53. შესიტყვების სისწორე თუ უმართებულობა სინტაქსისა და სტილისტიკის თვალსაზრისით § 56.

შვედური ენა § 80.

შოტლანდიური ენა § 80.

შრომა და ადამიანი; შრომის იარაღები და ისტორიის წინა ეპოქათა სახელდება § 11.

ჩასართის (ინფიქსის) განსაზღვრება § 30.

ჩაჩნური ჯგუფის ენები § 85.

ჩერემისული ანუ მარიული ენა § 82.

ჩერქეზული ანუ ადიღური ენა § 85.

ჩეხური ენა § 80.

ჩინური ენა § 82.

ჩრდილოური ჯგუფი სემიტური ენებისა § 81.

ჩუვაშური ენა § 82.

ცენტრი — ბროკასი; — ვერნიკესი; — აკუსტიკური (სმენითი) ანუ სენსორული; — მოტორული § 12.

ცოცხალი ენა § 4, § 5; ცოცხალი ენა, როგორც მეცნიერული გრამატიკის საგანი § 28.

ცოცხალი (მოქმედი) აფიქსი; ასეთი აფიქსის ნიმუშები § 34.

ცოცხალი სახე, ჩაქსოვილი ფუძეში; ცოცხალი სახის აღდგენა და აზროვნების ისტორია; ამ სახის აღდგენასთან დაკავშირებული სიძნელეები § 23; ცოცხალი სახე, როგორც ეტიმოლოგიის საგანი § 27.

ძველი ბერძნულის დიალექტთა ჯგუფები იონურ-ატიკური ჯგუფი, აქეიური ჯგუფი, ეოლური ჯგუფი (ჩრდილო-აღმოსავლური ჯგუფი), დორიული ჯგუფი (დასავლური ჯგუფი) § 80.

ძველი ეგვიპტური ენა § 80.

ძველი ინგლისური ენა § 80.

ძველი ინდური ენები § 80.

ძველი პრუსიული ენა § 80.

ძველი სლავური ენა § 80.

ძველი სომხური ენა („გრაბარი“) § 80.

ძველი სპარსული ენა § 80.

ძირეული (უაფიქსო) ენა § 75.

ძირი ანუ მარტივი ფუძე § 22.

წახურული ენა § 85.

წინადადება, როგორც სინტაქსის საგანი; წინადადების განსაზღვრება —
ლოგიკისტური და მისი ვარიანტები; ამ გაგების სისუსტე § 58.

წინადადება, როგორც სინტაქსის საგანი და ლოგიკისტური თუ ფსი-
ქოლოგისტური გაგება § 58.

წინადადება, როგორც სინტაქსის საგანი და მორფოლოგია-სინტაქსის
გამიჯვნის შეუძლებლობა § 58.

წინადადების განსაზღვრება დელბრიუკისა; ამ განსაზღვრების თავისე-
ბურება; ამ განსაზღვრების სისუსტე § 58.

წინადადების ნაწილთა ფსიქოლოგიური განსაზღვრება და ამასთან და-
კავშირებული სირთულეები § 58.

წინადადების ფსიქოლოგისტური განსაზღვრებანი — პაულისა; — ვუნ-
დტისა; მსჯელობა ფსიქოლოგიური გაგებით, როგორც სა-
ყრდენი წინადადების განსაზღვრებისას და ამასთან დაკავ-
შირებული სირთულეები § 58.

წინარე ენა და ისტორიული ენათმეცნიერება; წინარე ენის აღდგენილ
ფორმათა რეალობის საკითხი; ამასთან დაკავშირებული
პრინციპული საკითხები § 83.

წინსართის (პრეფიქსის) განსაზღვრება § 30.

წოვა-თუშური (ბაცბური) ენა § 85.

წრფელობითი ბრუნვა, როგორც სახელობითის სინონიმი და ბერძნული
„ორთე“-ს თარგმანი § 44.

წუდახარული დიალექტი დარგუული ენისა § 85.

ჭამალალური ენა § 85.

ჭანური ანუ ლაზური დიალექტის გავრცელების არე ძველად და ახლა; ჭა-
ნური კილოკავები: ხოფური, ვიწურ-არქაბული, ათინური § 85.

ჭანურისა და მეგრულის ურთიერთობა § 85.

ჭარული დიალექტი ხუნძური ენისა § 85.

ჭემგუური დიალექტი ზემო ადიღეური ენისა § 85.

ხალდური (ურარტული) ენა § 86, 87.

„ხალხური ეტიმოლოგია“ § 71.

ხალხური ლათინური ენა § 80.

ხევსურული კილო (ქართული ენისა) § 5; (ნიმუშები) § 85.

ხეთურ-იბერიული ენების ოჯახი § 87.

ხეთური ენა § 87.

ხელის ენის (ყესტ-მიმიკის ენის) პირველობის საკითხი; ამ ენის პირველობის დაცვა — ვუნდტის მიერ; — ოვსიანიკო-კულიკოვსკის მიერ; — ნ. მარის მიერ § 11.

ხელოვნური ენა § 19.

ხვარშიული ენა § 85.

ხინალუდის მეტყველება § 85.

ხმოვანთა ჰარმონია (თურქულ ენებში) და აგლუტინაცია § 75.

ხოფური კილოკავი ჰანური დიალექტისა § 85.

ხუნძახური (ჩრდილოური) დიალექტი ხუნძური ენისა § 85.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფი დადესტნური ენებისა § 85.

ხუნძური ენა; დიალექტები: ხუნძახური, ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული, ან-წუხური, ჰარული; ხუნძური სამწერლო ენის საფუძველია ჰირ-კეული კილოკავი ხუნძური (ჩრდილოური) დიალექტისა § 85.

ჯეკის მეტყველება § 85.

ჰაიკური ენა § 86.

ჰაიური ენა § 86.

ჰარიული (ხარიული) ენა § 87.

ჰარმონია ხმოვანთა (თურქულ ენებში) და აგლუტინაცია § 75.

ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული დიალექტი ხუნძური ენისა § 85.

ჰინდი ენა § 80.

ჰინდური ენა § 80.

ჰოლანდიური ენა; ჰოლანდიურის გავრცელება სამხრეთ-აფრიკაში § 80.

ჰურახული დიალექტი დარგული ენისა § 85.

დანართი „პროპედევტიკის“ პირველი გამოცემიდან (1935)

წინასიტყვაობა *

ზოგადი ენათმეცნიერების კურსის გამოცემის საჭიროება ჩვენში დიდია. დღემდის ქართულ ენაზე არ მოგვეპოვება არც ერთი სახელმძღვანელო, რომელშიაც სისტემატიური სახით დაღებულ და გადმოცემული იყოს ენათმეცნიერების ძირითადი პრობლემები, ქართველი მოსწავლე ახალგაზრდობა და მათი აღმზრდელი პედაგოგიური პერსონალი პირდაპირ სიმშლს განიცდის ამ მხრით. არც ორიგინალური ნაშრომი და არც ნათარგმნი ჩვენ არ გვაქვს; ეს იმ დროს, როცა სხვა ენებზე ასეთი წიგნები არსებობს.

ენათმეცნიერება ჩვენში ჩამორჩება იმ გაზრდილ მოთხოვნებს, რომელსაც სოციალისტური მშენებლობის თანამედროვე ეტაპი აყენებს. დღეს საბჭოთა მკითხველი და მოსწავლე ახალგაზრდობა არა მარტო სახელმძღვანელოებს მოითხოვს, არამედ მას მეტიც სჭირდება; ის მოითხოვს ცალკეულ პრობლემათა მონოგრაფიულ დამუშავებას საბჭოთა მეცნიერების განვითარების უკანასკნელი დონის მიხედვით.

ახალი ენათმეცნიერების გადაუდებელი ამოცანაა, კიდევ უფრო საფუძვლიანად დაეუფლოს მარქსისტულ-ლენინურ თეორიას, ბოლშევიკურად ამხილოს ყველა ის იდეალისტური და მექანიცტური შეცდომები, რომელსაც ადგილი ექნება ენათმეცნიერულ მუშაობაში; გააჩალოს ბოლშევიკური თვითკრიტიკა საკუთარ რიგებში და ამით წინ წასწიოს საბჭოთა ლინგვისტიკა.

* თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის წინასიტყვაობა დაიბეჭდა ზოგადი ენათმეცნიერების პროპედევტიკული ნაწილის პირველ გამოცემაში (1935). ავტორთა ენა და სტილი დაცულია; ორთოგრაფია-პუნქტუაციაც ხელუხლებლად არის გადმოტანილი, მათ შორის რუსული სიტყვების მცდარი დაწერილობაც.

საბჭოთა ენათმეცნიერების წინაშე უაღრესად საპასუხისმგებლო ამოცანები დგას. აქედან გამომდინარე, ბუნებრივად კითხვა ისმება: როგორია წინამდებარე ზოგადი ენათმეცნიერების კურსი? არის თუ არა დაწერილი მატერიალისტური დიალექტიკის საფუძველზე? იძლევა თუ არა ძველი, ბურჟუაზიული ენათმეცნიერების (ინდოევროპეისტიკის) კრიტიკას? ითვალისწინებს თუ არა ყველა იმ მიღწევებს, რომელიც ენის შესახებ ახალ მოძღვრებას (იაფეთიდოლოგიას) გააჩნია ენათმეცნიერების გვერდაუვლელ პრობლემების შესახებ?

სამწუხაროდ, აქ ჩამოთვლილ საკითხებზე უარყოფითი პასუხი უნდა გავცეთ პროფ. ა. ჩიქობავა ჯერ კიდევ ვერ განთავისუფლებულა იდეალისტური შეხედულებებისაგან. მაგრამ, მიუხედავად ამ უდიდესი ნაკლისა, ჩვენ მაინც საჭიროდ ვცნობთ ამ წიგნის გამოცემას; ცხადია, იმ პირობით, რომ მკითხველი მას აითვისებს კრიტიკულად და გაითვალისწინებს იმ თეორიულ შეცდომებს, რომლებსაც ჩვენ აქვე მიუთითებთ.

საერთოდ, სახელმძღვანელოს დადებითი მხარე ისაა, რომ აქ ავტორი ზოგადი ენათმეცნიერების პრინციპულ საკითხებს შლის ქართულ ენის მასალაზე, რაც სტუდენტობას შესამჩნევად გაუადვილებს ლინგვისტიკის ძირითად საკითხების შესწავლას, მაგალითად: ავტორი მართებულად განსაზღვრავს ენობრივი კოლექტივის საკითხს (§ 3), ცოცხალი და მკვდარი ენების ურთიერთობას (§ 4), დიალექტების პრობლემას (§ 5), წმინდა ენის არ არსებობის ფაქტს (§ 7); სწორედ აქვს აგრეთვე განსაზღვრული ენა, როგორც ისტორიული ცვალებადი კატეგორია (§ 15), ამახვილებს ყურადღებას სტილისტიკის მიმართ (§§ 63, 79) და სხვა.

1. ავტორს, პირველყოვლისა ზოგადი ენათმეცნიერება, წრმოდგენილი აქვს ტრადიციულად, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ჩვეულებრივ, ინდოევროპეისტები ენის წარმოშობის საკითხს უარყოფენ, ან გვერდს უვლიან; ის კი ამ საკითხს ენათმეცნიერების საგნად აცხადებს. ჩვენში, საბჭოთა კავშირში, ზოგადი ენათმეცნიერება, როგორც მეცნიერულ-ფილოსოფიური მოძღვრება ენისა და საზოგადოდ ადამიანის მეტყველების შესახებ, არ შეიძლება არსებობდეს ენის შესახებ ახალი მოძღვრების (იაფეთიდოლოგიის) გარეშე. „ზოგადი ენათმეცნი-

ერების“ ავტორი კი თავის კურსის მშენებლობის დროს, გამოდის იმ საერთო ტრადიციიდან, რომელიც ბურჟუაზიულ ენათმეცნიერებაში არსებობს. ენის შესახებ ახალმა მოძღვრებამ, რომლის მამამთავარი კომუნისტი აკადემიკოსი ნიკო მარია, სამართლიანად დაანგრია ძველი ფილოლოგიურ-ენათმეცნიერული შენობა და მის ნაცვლად ახალი ააგო. უარყოფილი იქნა ე. წ. კომპარატიული მეთოდი და მისი ცრუ ისტორიზმი, რომლის ადგილი დაიჭირა მატერიალისტურმა დიალექტიკამ, მისმა სპეციფიკურმა კონკრეტიზაციამ ენობრივ მასალებზე მატერიალისტურმა პალეონტოლოგიამ და ნამდვილმა ისტორიზმმა; ეს უკანაგნელი კი ძირითადადში განსხვავდება დასავლეთის ე. წ. სოციოლოგ-ენათმეცნიერთა ისტორიზმისაგან. მაშასადამე, ავტორი სათანადოთ ვერ აფასებს საბჭოთა ლინგვისტიკას და მის მიღწევებს, იგი დღესაც სავსებით ვერ გამიჯნულა ინდოევროპეისტიკის პრინციპებისაგან.

2. ავტორი უმართებულოდ განმარტავს ენათმეცნიერების საგანს. ის წერს: ენათმეცნიერება, როგორც მეცნიერება ენის შესახებ, შეისწავლის ბგერითს ენას“ (გვ. 3). ეს განმარტება სწორი არ არის. მეცნიერება ენის შესახებ გვერდს ვერ აუვლის ადამიანის მეტყველების იმ სტადიას, რომელიც ბგერით ენას წინ უსწრებდა. ენათმეცნიერება არამარტო ბგერით ენას და მის განვითარებას შეისწავლის, არამედ ხელის ენასაც, კინეტიკურ მეტყველებასაც, რომელიც გადანაშთების სახით დღემდისაც შემონახულია ჩრდილოეთ ამერიკის სხვადასხვა ტომებსა და იაფეტურ კავკასიაში.

ენათმეცნიერების საგნის ზემოთ აღნიშნული გაგება არსებითად ინდოევროპეისტულია. თუ ავტორი ერთი მხრით ცნობს ენობრივი მოვლენებისადმი ისტორიულ მიდგომას (§ 15), ხოლო მეორე მხრით, ენათმეცნიერების კომპენტენციაში შეაქვს ენის წარმოშობის საკითხი (§ 15, გვ. 33; ამაში კი იმეორებს აკადემიკოს ნ. მარის აზრს), მაშინ გაუგებარია ენათმეცნიერების საგნიდან ხელის ენის ამოშლა. ახალი ენათმეცნიერების ფუძემდებელმა აკად. ნ. მარმა კი ამ მეცნიერების საგანი უფრო ფართოდ განსაზღვრა; მან კვლევის ობიექტად გამოაცხადა ენა მისი განვითარების მთელ მანძილზე, ჩასახვიდან დღემდის. საკითხის ამგვარი დასმა დიალექტიკურია. მარქსისტულ-ლენინური დიალექტიკა გვასწავლის მოვლენის განხილვას მისი განვითარების პროცესის ჩვენებით, ამიტომ ნ. მარმა ხელის ენა შემთხვევით როდი

გამოაცხადა ლინგვისტური კვლევა-ძიების ობიექტად.

მეტყველების შემოქმედება მონისტური პროცესია. ენათშემოქმედების ამ მონისტური პროცესის შესწავლისათვის არ კმარა მარტო ხმიური მეტყველება; ეს იქნებოდა ისტორიის გაყალბება და დამახინჯება. საჭიროა შევისწავლოთ „არა მარტო ხმიური მეტყველების სხვადასხვა სისტემა, არამედ წარმოების იარაღის მიხედვით სხვადასხვა ენა: ხელის ენა, ხმიური ენა, [რომლებიც] მხოლოდ ცალკეული რგოლებია მეტყველების შემოქმედების ამ გრანდიოზული მონისტური პროცესისა“ (ნ. მარრი, ენა და აზროვნება; ქართ. თარგმ. გვ. 46).

3. პროფ. ა. ჩიქობავა ვერ იძლევა ენის სწორ მარქსისტულ-ლენინურ განსაზღვრას. მისი აზრით: „ენა არის აზროვნების იარაღი და გაგებინების საშუალება; სხვანაირად რომ ვთქვათ, ენას ორი ძირითადი ფუნქცია აქვს; ექსპრესიული და საკომუნიკაციო... ენა ეწოდება გაგებინების ყოველგვარ საშუალებას“ (§§ 2, 12). ენის ამგვარი განსაზღვრა არ არის ზუსტი და ამდენად უმართებულოა.

ეს განმარტება ვერ გადმოგვცემს ენის ყველაზე არსებით მხარეს. ენის ცნება ფართოა. ახალი ენათმეცნიერება მარქს-ენგელს-ლენინთან ერთად მას სხვანაირად განსაზღვრავს. მატერიალისტური დიალექტიკის ფუძემდებლები „გერმანულ იდეოლოგიაში“ წერდნენ: „ენა ისევე ძველია, როგორც ცნობიერება; ენა არის პრაქტიკული, სხვა ადამიანებისათვისაც არსებული, და მხოლოდ მით თვითონ ჩემთვისაც არსებული რეალური ცნობიერება, და, ცნობიერების მსგავსად, ენა წარმოიშობა სხვა ადამიანებთან ურთიერთობის მოთხოვნილებების, გადაუდებელი საჭიროების გამო“.

მაშასადამე, მარქს-ენგელსის განსაზღვრით ენა პრაქტიკული რეალური ცნობიერება არის; ესაა ენის პირველი ნიშანდობილი მხარე. მაგრამ მარტო ამით არ ამოიწურება მისი ბუნება, ენას სხვა ნიშანდობლიობაც გააჩნია. ლენინი შესანიშნავად ახასიათებს ამას: „ენა ადამიანთა ურთიერთობის უმნიშვნელოვანესი საშუალება არის“ (Язык есть важнейшее средство человеческого общения; ლენინი, თხზ. მე-17 ტ. მე-2 რუს. გამოც., გვ. 428). ლენინმა განავითარა მარქს-ენგელსისეული განმარტება: „აზრის ისტორია = ენის ისტორია“ (История Мысли = История Языка). ნ. მარრის მოძღვრება

ბრწყინვალე დადასტურებაა მარქს-ენგელს-ლენინის ამ დებულებათა სრული ჭეშმარიტებისა.

4. ავტორი ერთმანეთისაგან არ ანსხვავებს მეცნიერულ გრამატიკასა და ენათმეცნიერებას (§ 28). სიტყვის ფორმალისტური ანალიზიდან გამომდინარე მეცნიერული გრამატიკის დარგებთ ასახელებს: ფონეტიკას, მორფოლოგიას, სემასიოლოგიას, ეტიმოლოგიას და სტილისტიკას (გვ. 54). თითოეული მათგანი სიტყვის რომელიმე მხარეს შეისწავლის; მაგ. მორფოლოგია ეხება მხოლოდ სიტყვის ფორმალ ნაწილებს, სემასიოლოგია კი მნიშვნელობის შემცვლელ აფიქსებს; საერთოდ ორთავე ერთმანეთისაგან მოწყვეტილი და დაშორებულია.

ერთი შეხედვით პროფ. ა. ჩიქობავა წინააღმდეგია ასეთი გათიშულობისა, თითქო მათ ერთმანეთთან დაკავშირებასაც მოითხოვს, მაგრამ როდესაც ჯერი მიდგება კონკრეტულ საქმეზე, აფიქსთა კვლევაზე, მაშინ იგი კვლავ ფორმალისტურ გზას ადგება.

ავტორი შემცდარია როდესაც წერს: „სასკოლო გრამატიკა სალიტერატურო ენის ფაქტების აღწერით კმაყოფილდება, ამ ფაქტების წარსულის ძიება, ფაქტების ახსნა მის მიზანს არ შეადგენს, ერთი სიტყვით, ისტორიული თვალსაზრისი მისთვის უცხოა“ (§ 27, გვ. 58). ამ პრინციპის მიხედვით შედგენილი სახელმძღვანელო გრამატიკის კარიკატურა იქნება, ყოველგვარ ღირებულებასა და მნიშვნელობას მოკლებული. ძალაუნებურად ასეთი „სასკოლო ტექნიკური გრამატიკის“ შეფასებაში ისევე ჩიქობავას სიტყვები უნდა გავიმეოროთ: მისი „თვალსაზრისი ვიწროა, მეთოდი — პრიმიტიული, შინაარსი (შედგენილობა დარგების მიხედვით) ღარიბი“ (გვ. 58).

ამგვარი მჭლე და უსუსური გრამატიკის პროპაგანდა ჩვენი საბჭოთა სკოლებისათვის უცხოა. განა ასეთ გრამატიკას მოითხოვს მთავრობისა და პარტიის დადგენილებები მშობლიური ენის სწავლების დარგში? აღწერითი გრამატიკა, საერთოდ კი ენობრივი მოვლენებისადმი პასიური მიდგომა ბურჟუაზიული ინდოევროპეისტიკის უმთავრესი დამახასიათებელი ნიშანთაგანია. ამიტომ ის ვერ გახდება საბჭოთა სასკოლო გრამატიკის დასაყრდენი, ფრიდრიხ ენგელსი წერდა: „დედაენის მასალა და ფორმა“ მხოლოდ იმ შემთხვევაშია გასაგები, თუ მათი წარმოშობა და თანადთანობითი განვითარება გავითვალისწინეთ, ეს კი შეუძლებელია, ერთი მხრით, დედაენის საკუთარი გარდაცვლილი

ფორმების შეუსწავლელად. ხოლო მეორე მხრით, მონათესავე ცოცხალი და მკვდარი ენების გაუცნობლად. მაგრამ ამ ასპარეზზე გადასვლაც გადაჭრით აკრძალულია დიურინგის მიერ. იგი თავისი სკოლის გეგმიდან შლის მთელ თანამედროვე ისტორიულ გრამატიკას და ამგვარად ენის სწავლების დარგში აღარაფერი რჩება გარდა ძველი ფრანკული, სავსებითი ძველი კლასიკური ფილოლოგიის სტილზე შეკოწიწებული ტექნიკური გრამატიკისა მთელი მისი კაზუსტიკითა და თვითნებობით, რომელიც ისტორიული საფუძვლის უქონლობიდან გამომდინარეობს“ (ენგელსი, ანტი-დიურინგი; ქართ. გამოც. გვ. 373-74). როგორც ვხედავთ ენგელსი კატეგორიული წინააღმდეგია ისეთი სასკოლო გრამატიკისა, რომელიც არ ითვალისწინებს დედაენის ისტორიას, მის განვითარების დიალექტურ პროცესს. მაშასადამე, შემცდარი და მიუღებელია პრაქტიკული სასკოლო გრამატიკის ჩიქობავასებური ინტერპრეტაცია.

ყველა გრამატიკა მეცნიერული უნდა იყოს, სპეციალური გამოკვლევაა ის თუ სახელმძღვანელო; მათ შორის განსხვავება შეიძლება მოცულობასა და გადმოცემის ფორმაში იყოს და არა თვალსაზრისსა და მეთოდში.

5. შემდეგი ერთი უმნიშვნელოვანესი პრობლემათაგანი, რომელიც არასწორად აქვს გაშუქებული ავტორს — ენის წარმოშობის საკითხია. ამ საკითხს დიდი ხნის ისტორია აქვს. მისი წარსულის შესწავლა საენათმეცნიერო აზროვნების განვითარების შესწავლასაც ნიშნავს. ენის წარმოშობის საკითხი ინდოევროპეისტიკაში მოხსნილია. ბურჟუაზიული ლინგვისტიკის მესვეურები მას ენათმეცნიერების პრობლემად არ თვლიან.

იყო დრო, როცა ამ სახელმძღვანელოს ავტორიც უარყოფდა ენის წარმოშობის საკითხის ენათმეცნიერების საგნათ მიჩნევას; აქ კი ის ძველ დებულებას ემიჯნება. ეს წინ გადადგმული ნაბიჯი არის და უნდა მივესალმოთ.

მაგრამ ავტორისათვის ჯერ კიდევ არ არის ცხადი მატერიალისტური ლინგვისტიკის მონაპოვარი. მართალია, ენის წარმოშობის საკითხი მიჩნეულია ენათმეცნიერების ერთ-ერთ ძირითად საკვლევ პრობლემად (§§ 1,15), მაგრამ რა სახითა და მოცულობით? საკითხის დეტა-

ლური განხილვა გვიჩვენებს, რომ ავტორი ენის წარმოშობაში მხოლოდ ბგერით მეტყველებას გულისხმობს (§ 2), ხოლო მის წინა სტადიას უარყოფს და საკვლევ ობიექტთა სიიდან რიცხავს (§ 15). საერთოდ ავტორი ჯერ კიდევ ვერ დარწმუნებულა, რომ ამ საკითხის გადაჭრას მეცნიერება ოდესმე შესძლებს. „ენის წარმოშობის საკითხი დოკუმენტალური სიზუსტით ალბათ არასოდეს გაირკვევა“ (§ 15, გვ. 33), წერს ის. დღეს ძირითადად ეს საკითხი მეცნიერების მიერ გადაჭრილია. მასადაამე, ამის საბუთებიც ყოფილა. მაგრამ რა დოკუმენტებია ეს? ესაა მატერიალური კულტურის ნაშთები, ანთროპოლოგიის, ეთნოლოგიის, ფსიქოლოგიის, ლოგოგონიისა და ენობრივი მოვლენების ბრწყინვალე მოწმობები. რატომ უვლის ავტორი ყველა ამას გვერდს?!

სახელმძღვანელოს ავტორის აზრით: „პირველი მეტყველება იყო ბგერითი მეტყველება“ (§ 15, გვ. 34). ეს დებულება სწორი არ არის. უფრო მეტიც, ის ისტორიულ სინამდვილეს ეწინააღმდეგება. ადამიანს მეტყველება დანაწევრებული ბგერებით არ დაუწყია. დიდი შრომა დასჭირდა ადამიანს, სანამ ის ხშიერ მეტყველებას შეიძლებდა და დანაწევრებულ ბგერებს დაეუფლებოდა. ენა მან შექმნა შრომით პროცესში და თავდაპირველად იგი არ იყო ხშიერი. მეტყველების პირველი სტადია — კინეტიკური მეტყველება, ანუ როგორც მარტი უწოდებს ხელის ენა იყო.

მართალია, ფრიდრიხ ენგელსი არ ლაპარაკობს სპეციალურად ხელის ენის შესახებ, მაგრამ მას აქვს შესანიშნავი მითითება, რომლიდანაც უთუოდ ისეთი დასკვნა გამომდინარეობს, როგორც ახალმა ენათმეცნიერებამ გამოიტანა. ფრიდრიხ ენგელსი წერს: „ის ცოტაოდენი რამ, რაც გადასაცემი აქვს ერთი-მეორისათვის ყველაზე უფრო განვითარებულ ცხოველებს, შეუძლიათ გადასცენ დანაწევრებული მეტყველების გარეშე“ (შრომის როლი...). რის საშუალებით გადასცემენ ეს ცხოველები და ფრინველები თავიანთ შეგარძნებებს ერთიმეორეს? პირველყოვლისა სხეულის მოძრაობით, ჟესტ-მიმიკით, და მასთან ერთად დიფუზური ამოძახილებით. გაიარა თუ არა ადამიანმა ასეთი ცხოველური მდგომარეობა? დიახ, უეჭველად გაიარა. „სცხოვრობდა ადამიანის მსგავსი მაიმუნთა ჯიში, რომელსაც მიეღწია განვითარების მეტად მაღალი საფეხურისათვის...“ (ენგელსი, იქვე). ადამიანის მსგავს მაიმუნს, როგორც ენგელსი თავის შესანიშნავ მსჯელობით

გვიჩვენებს, მეტყველება შრომის ხანგრძლივ პროცესში გამოუმუშავდა. შრომამ შექმნა ხშიერი მეტყველება. მაგრამ საკითხი ისმის, სანამ გაადამიანურების გზაზე მდგომი მაიმუნი დანაწევრებულ მეტყველებას შეიმუშავებდა, ექნებოდა თუ არა მას რაიმე სათქმელი თავისი ჯგუფის წევრებისათვის? აშკარაა, რომ ექნებოდა. და ამას ის ჟესტ-მიმიკის დახმარებით ასრულებდა. ადამიანის მსგავსი მაიმუნები გაადამიანურების პროცესში „მივიდნენ იქამდის, რომ იგრძნეს საჭიროება ეთქვათ რაიმე ერთიმეორისათვის“ (იქვე). ამ ნიადაგზე „მაიმუნის განუვითარებელი ყელი ნელა, მაგრამ სისწორით გადამუშავდა... და მეტყველების ორგანოები თანდათან შეეჩვიენ დანაწევრებულ ბგერათა გამოთქმას“ (ენგელსი, იქვე). მაშასადამე, ენგელსის მიხედვით გაადამიანურების გზაზე მდგომი მაიმუნი ვერ ლაპარაკობს; მას არ აქვს დანაწევრებულ ბგერათა წარმოთქმის უნარი, მიუხედავად ამისა ის მეტყველებს თავის საზოგადოებაში, მაგრამ არა ბგერითი ენით, არამედ ჟესტ-მიმიკით.

პირველყოფილ ადამიანის ცხოვრებაში უდიდეს როლს სხვა ორგანოებთან შედარებით ხელი ასრულებს. ხელი არის ადამიანის პირველი საწარმოო იარაღი. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია, რომ კინეტიკურ მეტყველებაში მთავარ როლს ხელი ასრულებს. რამდენად ხანგრძლივი იყო გაადამიანურებისა და პირველყოფილობის პერიოდი? ენგელსი პირდაპირ ამბობს, რომ ეს უნდა მომხდარიყო „ასიათასი წლების განმავლობაში“, რომ ამ ხნის პერიოდში „უნდა გაეგლო იმდენ დროს, რომელთან შედარებით უმნიშვნელოა მთელი ისტორიული ხანა, რომელსაც ჩვენ ვიცნობთ“ (ენგელსი იქვე). აქედან ძნელი მისახვედრი არ არის, თუ რა დიდი ხნის განმავლობაში მეტყველებდა ადამიანი ხელის ენით.

ხელის ენიდან გამორიცხული არ არის ბგერითი ამოძახილების თანაარსებობა, მაგრამ მეტყველების მთავარ ორგანოს ხელი შეადგენს და არა სახმო ორგანოები.

აკად. ნ. მარრმა გააღრმავა მარქს-ენგელსის მითითებები და კონკრეტული ენობრივი მასალებით დაადასტურა ხშიერი მეტყველების წინა პერიოდის — კინეტიკური მეტყველების არსებობა. „ხელი კაცობრიობის ენობრივი ცხოვრების ცენტრშია, ისე, როგორც წარმოების ცენტრში — მის შრომით ცხოვრებაში“ (მარრი, Яфетическая теория,

გვ. 94-95). „ხაზობრივი მეტყველება, ხმეირზე წინ არსებული, აფექტების ენა კი არაა, არამედ გამოხატვის, სიმბოლიური...“ (მარრი, *К вопросу о перв. мышлении...* გვ. 135).

როგორც ვხედავთ მარრის მითითება სავსებით გამომდინარეობს ენგელსის დებულებებიდან და არავითარ შემთხვევაში მას არ ეწინააღმდეგება. ჩვენი ავტორი საქმის შინაარსს კი სხვანაირად წარმოგვიდგენს. ის ცდილობს მარრი დაუპირდაპიროს ენგელსს სწორედ იმ საკითხებში, სადაც მარრის შეხედულებები მთლიანად ემთხვევიან მას. ავტორი დაუსაბუთებლად წერს: „რაც შეეხება ხელის ენის პირველობის საკითხს, უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ჟამადაც მის საწინააღმდეგოთ მეტი საბუთები არსებობს, ვინემ მის სასარგებლოთ“ (§ 15, გვ. 34). როგორია ეს საბუთები? რათ არ მიგვითითებს ავტორი? ხელის ენის სასარგებლოდ, როგორც ვნახეთ საკმაოდ ავტორიტეტული არგუმენტები გაგვაჩნია, მაგრამ ავტორს მათ საწინააღმდეგოთ დამარწმუნებელი საბუთები კი არ მოყავს.

ხელის ენა ბურჟუაზიულმა მეცნიერებმაც შენიშნეს (ვუნდტი, ლევიბრული...), მაგრამ მათთვის გაუგებარი დარჩა მისი არსი. მარრმა მატერიალისტური დიალექტიკის დაუფლებით ბრწყინვალედ ახსნა ადრე შენიშნული ენობრივი მოვლენები და ამით მარქსიზმის კონკრეტიზაცია მოგვცა ენათმეცნიერებაში.

ბ. წიგნის ავტორისათვის გაუგებარი არის ენათა შემოქმედების გლოტოგონიური პროცესი. მისი აზრით: „მონათესავე ენები ერთი ენიდან მომდინარეობენ, ერთი ენის დიფერენციაციას წარმოადგენენ“ (§ 43, გვ. 98; ხაზი ავტორისაა). აქედან აშკარაა, რომ თითოეულ ოჯახს თავისი პრაენა აქვს, რომელსაც ავტორი „ფუძენას“ უწოდებს (გვ. 98). ასე მაგალითად: „ინდოევროპული ენები — ინდოევროპულ წინარე ენიდან მომდინარეობენ, სემიტური ენები — სემიტური წინარე ენიდან, ურალურ-ალტაური ენებიც — სათანადო წინარე ენიდან“ (გვ. 97). აქ მთელი ინდოევროპეისტული, იაფეტური ენათმეცნიერებისაგან მრავალ გზით განადგურებული, პირამიდაა მოცემული. ერთი ენა არის მრავალ ენათა დასაბამი. ენათა განვითარება მცირე რიცხოვნობიდან მრავალ რიცხოვნობისაკენ მიდის — ასეთია წმინდა წყლის იდეალისტური კონცეპცია. ჩვენი ავტორი ამითაც არ კმაყოფილდება, მისი აზრით ენათშემოქმედების ეს კანონი თურმე დღესაც მო-

ქმედობს, „ენათა რიცხვი კი არ კლებულობს, მატულობს“ (გვ. 100).

ახალი მოძღვრება ენის შესახებ აცამტვერებს ტრადიციული ენათმეცნიერების იდეალისტურ თეორიას. ენათმეცნიერება არა ერთი ენით იწყება, არამედ მრავლით. პირამიდა წვერით კი არ ღვას, არამედ ფუძით. მრავალი ენიდან ერთი საკაცობრიო ენისაკენ — ასეთია განვითარების დიალექტიკა. ასეთია ენის დიალექტიკა მარქსიზმ-ლენინიზმის გენიალური გამგრძელებლის ამხ. სტალინის აზრით. და ასეთივეა ნ. მარრის ახსნა.

ამის დასამტკიცებლად მრავალი ამონაწერის მოყვანა შეგვეძლო მარქსიზმის კლასიკოსებიდან, მაგრამ ვფიქრობთ, საკითხი იმდენად ცნობილია, რომ ეს არ არის საჭირო.

წიგნის ავტორი თავის თავს ეწინააღმდეგება ენათა განვითარების პროცესის ახსნაში. ერთი მხრით, ის გამოსავალ წერტილად ერთ ენას იღებს, მისი დიფერენციაციით მრავალი ენები იქმნება და რომელთა რიცხვი დღესაც მატულობს; ხოლო მეორე მხრით, მოყავს, რა ამხ. სტალინის ცნობილი შეხედულება, ეთანხმება მარრს მომავალი ერთი საკაცობრიო ენის შექმნის აუცილებლობაში (§ 11). როგორც ვხედავთ ახსნა წინააღმდეგობრივია, ან მრავალი ენიდან ერთი ენისაკენ (ფუძეზე მდგომი პირამიდა), ანდა, ერთი ენიდან მრავალი ენებისაკენ (წვერით მდგომი პირამიდა)! ორში ერთია მართალი. განვითარების მესამე ხაზი შეუძლებელია არსებულებით, ე. ი. არ არსებობდა გზა ერთი ენიდან მრავალის გავლით, ისევე ერთი ენისაკენ. მატერიალისტური დიალექტიკა გვიმტკიცებს, რომ მსოფლიო ენებმა განვითარების პირველი გზა გაიარეს. მაშასადამე, სხვაგვარი ახსნა ახალი ენათმეცნიერებისათვის მიუღებელია.

7. ამ უკანასკნელ საკითხთან მჭიდროდ დაკავშირებულია მსოფლიოს ენების ოჯახებათ დაყოფა, რომელიც ნათესაობის პრინციპს ემყარება (§ 44). რა არის ნათესაობა? „იგი ენათა ძირებისა და აგებულობის ისეთ მსგავსებაზე მიუთითებს, რომელიც საერთო წარმომავლობას მოწმობს“ (გვ. 99). აქედან აშკარად გამომდინარეობს, რომ პრაენიდან გამოსული ენები ერთმანეთთან ნათესაობაში იმყოფებიან; რადგანაც ამ პრაენაზე პრაერი ლაპარაკობდა რომელიღაც პრასამობლოში!.. ავტორი ერთი მხრით, უარყოფს ან-

თროპოლოგიურ და ბიოლოგიურ ნათესაობას, ხოლო მეორე მხრით, ობიექტურად მას იცავს და ამტკიცებს.

პროფ. ჩიქობავა გვაცნობს, რომ თითქო იაფეტიდოლოგია უარყოფს ენათა ნათესაობას (გვ. 1000). ეს სწორი არ არის. მართალია, ნ. მარრი უარყოფს ენათა სისხლით ნათესაობას, რომელიც ინდოევროპეისტიკამ შეიმუშავა, ე. ი. ერთი ენიდან ჩამომავლობით ნათესაობასა და მსგავსებას; მაგრამ საერთოდ ნ. მარრს არსად არ უარყვია ენათა ნათესაობა, პირიქით, ის ენათა ნათესაობას ღებულობს, მაგრამ არა მეიე-სოსიურისებური გაგებით. როგორ ხსნის მარრი ამას? „ნათესაობა — სოციალური მსგავსებაა, უნათესაობა — სოციალური განსხვავება“ (родство – социальное схождение, неродство – социальное разхождение; ნ. მარრი, Почему так трудно стать лингвистом – теоретиком, გვ. 2).

ენის ახალი მოძღვრება მარქსიზმის მომარჯვებით ანადგურებს ბურჟუაზიული ინდოევროპეისტიკის ბიოლოგიურ და ანთროპოლოგიურ ახსნას ენათა ნათესაობის შესახებ „ენათა ნათესაობა გამომდინარეობს არა სისხლით ნათესაობიდან და არა წარმოშობით ერთი წყაროდან, არამედ საზოგადოებრივ და სამეურნეო ცხოვრების გაერთიანებიდან“ (მარრი, Значение изуч. нацменьшинства, გვ. 15). იაფეტურმა პალეონტოლოგიამ არა ერთი გზით დაამტკიცა, რომ ნათესაობა არ არის თავდაპირველი მოვლენა, არამედ ის საზოგადოებრივი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე წარმოიშობა.

8. ავტორი შემცდარ შეხედულებას ანვითარებს აგრეთვე ენათა კლასიფიკაციის საკითხში. ჩამოთვლის და ახსიათებს რა, აქამდე არსებულ კლასიფიკაციებს (მე-4 და მე-5-ე თავები, გვერდი 91-110). არა მართებულად აფასებს, როგორც მორფოლოგიურ, ისე გერიალოგიურ კლასიფიკაციებს. მისი აზრით: „...ენათა მორფოლოგიური კლასიფიკაცია შესაძლებელიცაა და საჭიროც“ (§ 41). მარქსისტული ენათმეცნიერება არ ღებულობს არც მორფოლოგიურ (რომელიც მხოლოდ ენათა ფორმებს ემყარება) და არც გენეალოგიურ (რომელიც პრაენიდან გამომდინარე ნათესაობას ემყარება) კლასიფიკაციებს.

ახალი ენათმეცნიერებისათვის მიუღებელია ისეთი კლასიფიკაცია, რომელიც არ ითვალისწინებს გლოტოგონიურ პროცესს და არ იძლევა ენის სტადიალური განვითარების დახასიათებას. აკად. ნ. მარრმა დაანგრია

ძველი ენათმეცნიერება, უარყო ტრადიციული კლასიფიკაცია და მის ნაცვლად შემოიღო ახალი სტადიალური კასიფიკაცია და ენების სისტემებად დაყო ოჯახების ნაცვლად.

აქ არ გამოუდგებოთ ინდოევროპეისტიკულ კლასიფიკაციების კრიტიკას. ავტორის დებულებათა პარალელურად შეიძლება მოვიყვანოთ მეიეს, ვანდრიესისა და იესპერსენის აზრებიც, მაგრამ იგი ამ შემთხვევაში საჭირო არ არის. მრავალ ფაქტებთან ერთად ინდოევროპეისტიკულ კლასიფიკაციათა საწინააღმდეგოთ ისიც ლაპარაკობს, რომ ერთსა და იმავე ენაში შესაძლებელია ვიპოვოთ, როგორც ფლექსიურობა, ისე აგლუტინაციურობა, ანდა პოლისინთეტიურობა და ფლექსიურობა.

9. ზოგიერთ კერძო საკითხების ახსნაშიც ვერ დავეთანხმებით ავტორს. მაგალითად, ავიღოთ ჭანური ენის შეფასება. ის წერს: „ზნორად ჭანური და მეგრული ცალკე ენებათ მიაჩნიათ, შეცდომაა; ჭანური და მეგრული ისე ახლო დგას ერთმანეთთან, როგორც მაგალითად, ხევსურული და გურული, როგორც ეს ორი უკანასკნელი ვერ ჩაითვლება ცალკე ენებად, ისე ჭანური და მეგრული, ჭანური და მეგრული ორი კილოა ერთი ენისა, როგორც ხევსურული და გურულია ქართული ენის კილო“ (§ 45, გვ. 104). ჭანურისა და მეგრულის ერთი ენის დიალექტებად გამოცხადება არ არის ჩვენი ავტორის ორიგინალური აზრი. ასეთივე მოსაზრება გამოსთქვა პროფ. ა. შანიძემაც: „საკუთრივ მეგრული და ჭანური ერთურთის მიმართ კილოებია და არა დამოუკიდებელი ენები“ (კრებ., წელიწდეული. გვ. 2; შენიშვ. დაყოფა ავტორისა).

პროფ. ა. ჩიქობავა ამ საკითხში მართალი არ არის. ჭანური და მეგრული დამოუკიდებელი ენები არიან ისე, როგორც სვანური და ქართული. მეგრულის დიალექტად მიჩნევა ძველი ამბავია და მეცნიერულმა კვლევამ საწინააღმდეგო დაამტკიცა (იხ. ნ. მარრი, მეგრული ენა; ი. ყიფშიძე, (Грамм. Минг. Языка). ასევე უსაფუძვლოა ჭანურის დიალექტად მიჩნევა. ენობრივი სინამდვილე სულ სხვას გვეუბნება, აკად. ნ. მარრის შესანიშნავი შრომის „ჭანური ენის გრამატიკის“ (რუს.) შემდეგ მაინც ცხადი უნდა ყოფილიყო, რომ ჭანური ცალკე ენაა და არა დიალექტი.

მიუხედავად ზემოდ აღნიშნულ მთავარ შეცდომებისა და იმ მცდარ და ბუნდოვან ადგილებისა, რომლებიც აქ არ გაგვიხილავს, ეს შრომა კრიტიკული მიდგომით დაეხმარება ჩვენ სტუდენტობას ზოგადი ენათმეცნიერების კურსის შეთვისებაში.

სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა

12.X.1935 წ. ტფილისი.

§ 11. ენა და ადამიანი (ნაწყვეტი)

იყო დრო, როცა ცხოველთა ფსიქოლოგია (ზოოფსიქოლოგია) ცხოველს მიაწერდა ყველა იმ ფსიქიკურ უნარს, რაც ადამიანს ახასიათებს. ზოოფსიქოლოგიის განვითარების შემდეგ საფეხურზე (დაწყებული თორნდაიკიდან) ცხოველთა — ერთის შეხედვით — გონივრულ საქციელს სულ სხვა გაშუქება მიეცა, და თუ წინეთ ცხოველთა გონივრულობის შესახებ ლაპარაკობდნენ, ახლა მისი ადგილი დაიჭირა ცხოველთა „უფუნურობის შესახებ ლაპარაკმა“. ცხადია, ესეც ხელს უწყობს იმ შეხედულების განმტკიცებას, რომლის თანახმადაც ადამიანს ცხოველისაგან განასხვავებს ენა და აზროვნება, ერთმანეთთან მჭიდროდ შინაგანად დაკავშირებული.

და მანც არ არის ასეთი გაგება სწორი: ვერც ენა, ვერც აზროვნება, რაც უნდა მნიშვნელოვანიც არ იყოს ერთიც და მეორეც ადამიანისთვის, ვერ გახდება ზღვარმდებლად ცხოველსა და ადამიანს შორის. ენის ჩანასახი ცხოველთა სამყაროსთვის არ არის უცხო. საყოველთაოდ ცნობილია, თუნდაც ისეთი ელემენტარული ფაქტი, რომ ძაღლის ყეფა ყოველთვის ერთნაირი არ არის: ყეფა იცვლება იმისდა მიხედვით, ძაღლს უყევს იგი თუ ადამიანს, ნადირს ეძებს თუ უკვე იპოვა. ძაღლის მიერ გამოცემული ხმა ყოველთვის არ არის ერთნაირი, სხვადასხვა გამღიზიანებელს (გარედან მიღებულ შთაბეჭდილებას) ის სხვადასხვაგვარად უპასუხებს, საქმე გვაქვს პირობითი ნიშნების გამოყენებასთან გარკვეულს შემთხვევაში, და ეს კი ენის დამახასიათებელია. ყეფა დანაწევრებულ ბგერებს არ წარმოადგენს. თუთიყუში და ჯაფარა კი დანაწევრებული ბგერების გამეორებასაც ახერხებენ.

გვეტყვიან: თუთიყუში ავტომატურად იმეორებს გაგონილს და შერჩევით ვერ მოიხმარს ამ ბგერებსო. ჩვეულებრივად ეს მართლაც ასეა. მაგრამ კითხვა იბადება: ყოველთვის ასეა ეს თუ სხვაგვარი შესაძლებლობაც არსებობს? „გარკვეულს ფარგლებში (ხაზი ჩვენია) თუთიყუშს შეიძლება გაეგებოდეს, რასაც ლაპარაკობს. დაასწავლეთ თუთიყუშს სალანძღავი სიტყვები ისე, რომ მან შეითვისოს მათი მნიშვნელობა (ეს ერთი უმთავრესი გასართობთაგანია მეზღვაურთა, რომელნიც ბრუნდებიან ცხელი ქვეყნებიდან) და შემდეგ გააჯავრეთ ის და დარწმუნდებით, რომ თუთიყუში ისევე სწორად ხმარობს თავის

სალანძღავ სიტყვებს, როგორც ბერლინელი მოვაჭრე ქალიო“, ამბობს ფრ. ენგელსი.¹

თუ ენა არ გამოდგება მიჯნად ცხოველსა და ადამიანს შორის, მით უფრო ეს უნდა ითქვას აზროვნების შესახებ. ცხოველთა სამყაროს ისეთ წარმომადგენლებს, როგორცაა მაიმუნთა ზოგიერთი ჯიში, უდავოდ გააჩნია მოაზრების გარკვეული უნარი. ცნობილი ფსიქოლოგი ვოლფ. კელერი თავის ექსპერიმენტული ძიების შედეგად იმ დასკვნამდის მივიდა, რომ მაიმუნის ერთ ჯიშს, შიმპანზეს, ახასიათებს „გონივრული საქციელი იმავე რიგისა, როგორც ადამიანს“.² მსგავსი შედეგები მიუცია ექსპერიმენტულ ძიებას ამერიკელ მკვლევარ იერქსისთვისაც. აქედან არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება ისეთი დასკვნის გამოტანა, თითქოს მაიმუნი იმგვარადვე აზროვნებდეს, როგორც ადამიანი, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ ადამიანური აზროვნების ჩანასახი ექსპერიმენტულად უკვე დასტურდება მაიმუნში: ზოოფსიქოლოგიის განვითარების თანამედროვე საფეხურისთვის სწორედ ეს უნდა მივიჩნიოთ დამახასიათებლად.

¹ იხ. „შრომის როლი მაიმუნის გაადამიანების პროცესში“: *Диалектика природы*, VI გამოც. 1933 წ. გვ. 64-65.

² იხ. Келер В.: *Исследование интеллекта человекоподобных обезьян*. თარგ. გერმან.-დან. Изд. Ком. Акад. 1930. М. გვ. 203.

§ 43. ენათა ოჯახები. ჩვენ აღვნიშნავთ ყველაზე უფრო შესწავლილ ენათა ოჯახებს. ესენია: ინდოევროპულ ენათა ოჯახი, სემიტურ ენათა ოჯახი, ურალურ-ალტაურ ენათა ოჯახი...

I. ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახს შეადგენენ: 1. **ინდური** ენები: ძველი ინდური (ვედის ენა და სანსკრიტი), საშუალო ინდური (პალი, პრაკრიტი...), ახალი ინდური (პენჯაბური, ბენგალიური, ჰინდუსტანური...); ახალი ინდურის წრეს განეკუთვნება აწინკანთა (ბოშთა) ენაც, რომელსაც მრავალი უცხო ენობრივი ელემენტი აქვს შეთვისებული — აწინკანთა მომთაბარეობასა და სხვადასხვა ხალხთან შეხვედრასთან დაკავშირებით.

ძველი ინდურის უძველესი ძეგლები — „ვედები“ თარიღდება სულ მცირე 1500 წლით ჩვენ წელთაღრიცხვამდის.

2. **ირანული ენები:** ძველი სპარსული, ავესტის ენა, ახალი სპარსული... ავღანური... ქურთული... ოსური (კავკასიაში).

ძველი სპარსული შენახულია ლურსმული წარწერების სახით მეტწილად კლდეებზე, ამოშიფრულ იქნა მეცხრამეტე საუკუნეში და მოგვიტანა სპარსეთის მეფის დარიოს ჰისტასპისა და მის მემკვიდრეთა საქმიანობის შესახებ; თარიღდება VI-V საუკუნით ჩვენ წელთაღრიცხვამდის.

3. **ბერძნული:** ძველი ბერძნული და მისი კილოები (იონური, ატიკური, დორიული, ეოლური, არკადიული...); ატიკური კილოს ნიდაგზე აღმოცენებულია (სალიტერატურო) საერთო ენა „კოინე“ — მესამე საუკ. ქრ. წინ; საშუალო ბერძნული ანუ ბიზანტიური და ახალი ბერძნული (მეთექვსმეტე საუკუნიდან).

ძველი ბერძნულის უძველესი ძეგლებს წარმოადგენენ წარწერები; მათგან უძველესი დათარიღებული ეკუთვნის 591 წელს ჩვენ წელთაღრიცხვამდის.

4. **იტალიური:** ძველი ლათინური ენა და ხალხურ-ლათინურიდან მომდინარე რომანული ენები: თანამედროვე იტალიური, ფრანგული, პროვანსული, კატალონიური, ესპანური, პორტუგალიური, რეტო-რომანული (სამხრ.-აღმ. შვეიცარ., ტიროლის ნაწ.), რუმინული. ძველი ლათინურის უძველესი წარწერა თარიღდება დაახლოებით 600 წლით ჩვენ წელთაღრიცხვამდის. ლათინურმა ენამ უდიდესი როლი ითამაშა

დასავლეთ ევროპის ხალხთა კულტურულ განვითარებაში. მთელი სა-
შუალო საუკუნეების მანძილზე ის იყო ერთად ერთი სალიტერატურო
ენა მთელი დასავლეთ-ევროპისათვის. წარწერებში დაცული ოსკური
და უმბრულიც იტალიურ ენათა წყებას განეკუთვნება.

5. **კელტური** ენები: გალიური (არ შენახულა), ბრეტონული, კიმ-
რული, ვალისური, კორნვალისური, ირლანდიური, შოტლანდიური...

6. **გერმანული** ენები: (ძველი) გუთური; ჩრდილო-გერმანუ-
ლი: დანიური, შვედური, ნორვეგიული, ისლანდიური; დასავლურ
გერმანული: ფრიზული... ინგლისური...; ქვემოგერმანული: საქსური,
ფლამანდიური, ნიდერლანდური; ზემოგერმანული: ფრანკული, ტიუ-
რინგიული, შლეზიური; ბავარიული, ავსტრიული, შვაბური, ალემანუ-
რი; ფრანკული უდევს საფუძვლად სალიტერატურო გერმანულს...

გუთურ ენაზე თარგმნილი უძველესი ძველი ვულფილას სახარე-
ბაა (მეოთხე საუკუნე ჩვენი წელთაღრიცხვისა).

7. **ბალტურ-სლავური ენები**: ძველი პრუსიული (გამქრალია),
ლიტაური, ლატვიური; სლავური ენები: ველიკორუსული, უკრაინუ-
ლი, ბელორუსული; პოლონური, ჩეხური, სლოვენური, სერბიულ-კროა-
ტული, ბულღარული.

ძველი სლავური სამწერლო ენა აღმოცენებულია ერთ-ერთ ბულ-
ღარულ კილოზე მეცხრე საუკუნეში (ჩვენი წელთაღრიცხვისა); უძველესი
თარიღიანი ძველი ოსტრომირის ოთხთავია (1056-105 წწ.).

ინდოევროპულ ენებს განუკუთვნებენ: ალბანურსა და ილირიულს
(მათ მეზობელი ენების ძლიერი გავლენა ეტყობათ).

ინდოევროპულია ძირითადი ფენის მიხედვით სომხურიც (ძვე-
ლი სომხური, ახალი სომხური), თუმცა, როგორც აკად. ნ. მარი ვარაუ-
დობს, სომხური რთულ შენახავს წარმოადგენს და მასში კავკასიური
(„იაფეტური“) ენების ძლიერი ნაკადია შედუღებული. ეს ვარაუდი
სწორად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ინდო-ევროპულ ენებს გერმანელი ენათმეცნიერები ჩვეულებრივად
ინდოგერმანულ ენებს უწოდებენ; ამ ტერმინის სასარგებლოდ მეცნიე-
რულ მოსაზრებათა მოყვანა შეუძლებელია. ზოგი რუსი ენათმეცნიერი
(ბოდუენ-დე-კურტენე, ბოგოროდიცკი) არიულ-ევროპულს ხმარობდა
მეტი სიზუსტის დაცვის მიზნით: არიული ენები ეწოდება ინდოეთისა
და ირანის ენებს; ტერმინი „არიულ-ევროპული“, მაშასადამე, ირანულ

ენებსაც მოიცავს, „ინდოევროპული“ კი ირანულ ენებზე არ მიუთითებს; ინდოევროპული ენებისათვის მეცხრამეტე საუკუნეში „იფეტურიც“ იქნა ნახმარი, მაგრამ ამას შემთხვევითი ხასიათი ქონდა; აკად. ნ. მარი უკანასკნელი წლების თავის ნაშრომებში ინდოევროპულ ენებს „პრომეთეიდული“ ენების სახელწოდებით აღნიშნავს.

ინდოევროპულ ენათა ნათესაობის ფაქტი ცნობილია მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოდან; ინგლისელმა ვილიამ ჯონსმა აღნიშნა ინდურის ნათესაობა ბერძნულთანა და ლათინურთან (1786 წ.); უფრო ადრე 1767 წ. ამავე გარემოებას ყურადღება მიაქცია მისიონერმა პ. კერდუ-მ (P. Coeurdoux) საფრანგეთის აკადემიისათვის წარდგენილს მემორანდუმში, რომელიც უყურადღებოდ იქნა დატოვებული.

II. სემიტურ ენათა ოჯახს მიეკუთვნება: ძველი ასურული და ბაბილონური; არამეულ-სირიული, ეთიოპური, ებრაული, არაბული, და ძველი ფინიკიური.

სემიტურ ენებთან დაკავშირებულად მიაჩნიათ ქამიტური ენებიც: ძველი ეგვიპტური; კობტური, ლიბიური, ბერბერული და კუმიტური ენები (ყველანი — ჩრდილო აფრიკაში).

ხშირად სემიტურსა და ქამიტურს ერთ სემიტურ-ქამიტურ ოჯახადაც წარმოადგენენ.

ტერმინები „სემიტური“, „ქამიტური“ ბიბლიური ნოეს შვილთა სახელებიდან (სემ, ქამ) არის ნაწარმოები.

სემიტურ ენათაგან ევროპაში პირველად იწყება ებრაულის, როგორც ბიბლიის ენის, შესწავლა (როიხლინი, 15-16 საუკ.). სემიტურ ენათა (არაბულისა, სირიულისა და ეთიოპურის) ნათესაური ურთიერთობა შენიშნეს ორიენტალისტებმა (ბუქსტორფმა, ლუდოლფმა, კასტელმა, ჰოტლინგერმა...) ჯერ კიდევ მეჩვიდმეტე საუკუნეში, ხოლო ეს ურთიერთობა ხელშესახებად დადასტურებულ იქნა მეთვრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში (შულტენსი, შრედერი) ასე, რომ სემიტურ ენათა ოჯახის ჩამოყალიბება ენათმეცნიერებაში წინ უსწრებს ინდოევროპულ ენათა ოჯახისას.

სემიტური ენების უძველესი ძეგლები წარმოდგენილია ლურსმული დაწერილობის ასურულ ტექსტებში, რომელთა ამოშიფრვა იწყება მეცხრამეტე საუკუნეში (როულინსონი, ჰინქსი, ოპერტი, ჰაუპტი...); უძველესი ძველი თარიღდება 1400 წლით ჩვენს წელთაღრიცხვამდის.

ებრაულის უძველეს ძეგლად მიჩნეულია დებორას საგალობელი, მსაჯულთა წიგნიდან (დაახლ. მეათე საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდის).

სემიტურ ენათა რიგიდან ამჟამად ყველაზე მნიშვნელოვანია **არაბული**, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი ლიტერატურა გააჩნია (უძველესი წარწერა — საფლავის ქვაზე — თარიღდება 328 წლით ჩვენი წელთაღრიცხვისა); არაბულ ენაზე დიდ-მნიშვნელოვანი ფილოსოფიური, მათემატიკური და ფილოლოგიური თხზულებები იქმნებოდა და იქმნება. ისლამის გავრცელებასთან დაკავშირებით არაბულ ენას აღმოსავლეთის ხალხთა კულტურისათვის იგივე მნიშვნელობა ქონდა, რაც ლათინურ ენას დასავლეთ-ევროპის ხალხებისათვის.

ქამიტურ ენათა წრიდან ყველაზე დიდი ხნოვანებისაა ძველი ეგვიპტურის ძეგლები, იეროგლიფებით ნაწერი (4000 წ. ჩვენ წელთაღრიცხვამდის). ეს ძეგლები ამოშიფრა ფრანგმა შამპოლიონმა (1822 წ.).

III. ურალურ-ალტაურ ენათა ოჯახს¹ ეკუთვნის: ფინურ-უნგრული ენები: ფინური, ლაპლანდიური, მორდვეული, ჩერემისული, ზირიანული ანუ კომი; უნგრული ანუ მაღიარული უნგრეთში; ვოლგულური, ოსტიაკური დასავ. ციმბირში; ალტაური ენები: თურქული ჯგუფი: ოსმალური ანუ თურქული, აზერბეიჯანული, თურქმენული; ყირგიზული, ბაშკირული, ჩუვაშური; სართული, უზბეკური; ალტაის თურქთა ენა, უიღურული; მონღოლური ჯგუფი: იაკუტური, ყალმუხური, ბურიატული, საკუთრივ მონღოლური; მანჯურიული ჯგუფი: საკუთრივ მანჯურიული და ტუნგუსური; ესკიმოსური, ალეუტური — ალეუტის კუნძულებსა, ლაბრადორსა, ალასკასა და გრელანდიაში; კორეული და იაპონური.

ურალურ-ალტაურ ენათა ნათესაური ურთიერთობის ფაქტი აღნიშნულ იქნა ჯერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნის მეოცდაათე წლებში შვედ მოგზაურის ი.ფონ-შტრალენბერგის მიერ (მისი ნაშრომი „ევროპისა და აზიის ჩრდილო და აღმოსავლეთი ნაწილი“, გამოვიდა 1730 წ. სტოკჰოლმში); ამგვარად, ურალურ-ალტაური ენების ნათესაური ურთიერთობაც უფრო ადრე იქნა შენიშნული, ვინემ ინდოევროპული ენებისა.

¹ საკმაოდ ხშირად, — მეტადრე ბოლო ხანებში — ფინურ-უნგრულ ენებს ცალკე ოჯახად გამოყოფენ და ცალკე ოჯახად მიიჩნევენ თურქულ ენათა (თურქულ-მონღოლურ-ტუნგუსური ენების) წყებას.

ურალურ-ალტაური ენებიდან ყველაზე უკეთ შესწავლილია ფინური და უნგრული ენა.

აქვე შევნიშნავთ, რომ გასული საუკუნის მესამოცე წლებიდან დაწყებული, მთელი რიგი მკვლევარი ცდილობდა სემიტურ-ქამიტურისა და ინდოევროპული ენების დაკავშირებას; სახელდობრ, ესენია: რაუმერი (1863), ასკოლი, დელიჩი, ჰომელი, პედერსენი და განსაკუთრებით ჰ. მელერი (H. Möller).

ურალურ-ალტაურისა და ინდოევროპული ენების ნათესაობას იცავდნენ: ანდერსონი (1879 წ.), სვიტი, თომსენი, პედერსენი, ულენბეკი, ტრომბეტი და სხვ.

სამივე ოჯახის ენები (ინდოევროპული, სემიტურ-ქამიტური, ურალურ-ალტაური) გავრცელებულია ევროპაში, ჩრდილო აფრიკასა და აზიაში. აფრიკის დანარჩენი ენები, ავსტრალიის ენები, მალაის არქიპელაგის ენები, ამერიკის აბორიგენთა ენები იმდენად შესწავლილი არაა, რომ მათი გენეალოგიური კლასიფიკაცია იქნეს მოცემული; მათი კლასიფიკაციის ცდა, რომელსაც ამჟამად ვხვდებით, საორიენტაციო ხასიათისაა; თვით ურალურ-ალტაური ენების წყებაც (ჩრდილო-ციმბირის ენები) არ არის ჯეროვნულად გამოკვლეული; ამიტომ აქ მხოლოდ ხსენებული სამი ოჯახის აღნუსხვით დავკმაყოფილდებით: გენეალოგიური კლასიფიკაციის ნიმუშად ეს სამი ერთეულიც კმარა.

მათგან ყველაზე დამუშავებულია ინდო-ევროპულ ენათა ოჯახი. შედარებითისა და ისტორიული ძიებისათვის ინდო-ევროპული ენები მეტის მეტად ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა: მრავალი შესადარებელი ერთეული, დიდი ხნოვანობის წერილობითი ძეგლებში წარმოდგენილი დოკუმენტალური მასალა, ენათა ძლიერი დიფერენციაცია, რომლის პროცესში ენები ძალზე დაშორდა ერთმანეთს, მაგრამ ისე კი, რომ გენეტური კავშირი მაინც არ შეწყვეტილა — ყველაფერი ეს შედარებისა და ისტორიის მკვებარად იარაღად ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. სემიტურ ენებსაც საკმაო ხანგრძლივობის წერილობითი ძეგლები მოეპოება, მაგრამ ეს ენები ჩვეულებრივად იმდენად ახლოს დგანან ერთმანეთთან, რომ აქ შედარებითისა და ისტორიული ძიების გასავლელად გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობაა.

ფიქრობენ, რომ ერთი ოჯახის ენები მომდინარეობენ ერთი ენიდან; ამ ენას წინარე ენას უწოდებენ; ინდოევროპული ენები — ინდოევროპული წინარე ენიდან მომდინარეობენ, სემიტური ენები — სემიტური წინარე ენიდან, ურალურ-ალტაური ენებიც — სათანადო წინარე ენიდან. ერთი ოჯახის ენათა უძველესი ფაქტების შედარებით ცდილობენ აღადგინონ ის სახე, რომელიც ამ ენობრივ ფაქტს (მაგ., სიტყვას) უნდა ქონოდა წინარე ენაში.¹ ინდოევროპული ენების შესწავლისას დიდი ყურადღება ექცეოდა წინარე ენის ფაქტების აღდგენას. ენათმეცნიერი ავგ. შლაიხერი ისე შორს წავიდა, რომ ინდოევროპულ წინარე ენაზე რამდენიმე-სტრიქონიანი ამბავიც კი დაწერა სათაურით: „ცხენი და ცხვარი“. ამჟამად აღდგენილ ფორმათა რეალურობას ინდოევროპულ ენათა ყველაზე მნიშვნელოვანი წარმომადგენლები უარყოფითად უყურებენ; აღდგენილი მონაცემი (სიტყვა, აფიქსი, ბგერა) წინარე ენის რეალური ფაქტი კი არ არის, არამედ თეორიული ფორმულა: რამდენადაც **a, b, c, d...** ენათა ჩვენებაა დასაყრდენი, ისინი — წინარე ენის ასეთ მონაცემს გულისხმობენ დასაყრდენად, ასეთი მონაცემის განვითარებას წარმოადგენენ. მაგრამ არავითარი გარანტია არ არის, რომ ჩვენ ყველა „შთამომავალი“ შეგვრჩა და ყველა „მემკვიდრის“ ჩვენება მოგვეპოება. სხვა, დღეს უჩინარ წევრთა სხვაგვარ ჩვენებას შეეძლო სხვა დასკვნები მოეცა და აღდგენილი მონაცემის მეტ-ნაკლები ცვლა გამოეწვია. ერთი მაგალითი: ინდო-ევროპულ ენებს ორ ჯგუფად ყოფდენ — „სატემ“-ენებად და „კენტუმ“-ენებად იმის მიხედვით, „ასის“ აღმნიშვნელი ძირი **s**-თი იწყება (ინდური „სატამ“, რუს. „სტო“), თუ კ-თი (ლათ. **centum**, „კენტუმ“ — ძველი გამოთქმით); „სატემ“-ენები: გეოგრაფიულად აღმოსავლურ ჯგუფს შეადგენდენ (ინდური, ირანული, სლავური...), „კენტუმ“-ენები — დასავლურ ჯგუფს (ბერძნული, ლათინური, გერმანული...), მაგრამ მეოცე საუკუნეში აღმოსავლეთ-თურქესტანში აღმოჩენილი ტოქარული ენის ძეგლები მოწმობენ, რომ ტოქარული „კენტუმ“-ენათა წყებას განეკუთვნება, ტოქარულის აღმოჩენამდის „სატემ“-ენა აღმოსავლურ ინდოევროპულს ნიშნავდა, „კენტუმ“ — დასავლურს; ტოქარულის აღმოჩენის შემდეგ „კენტუმ“ უთუოდ დასავლურს როდი ნიშნავს, შეიძლება აღმოსავლურიც იყოს.

¹ ამგვარ თეორიულად აღდგენილ მონაცემებს ვარსკვლავებს უსმენ: *

ამგვარად: **აღდგენილი ფორმა შედარების დანასკვი ფორმულაა და არა რეალური ენობრივი ფაქტი**. ერთად ერთი რეალური ფუძე-ენა, რომელიც ენათმეცნიერებამ იცის, არის ხალხური ლათინური, რომლისაგანაც არის მიღებული იტალიური, პროვანსული, ფრანგული და სხვა რომანული ენები (იხ. ზემოთ). ყოფილა შემთხვევა, როდესაც ამ რომანულ ენათა შედარების საშუალებით თეორიულად აღუდგენიათ სიტყვა და თეორიულად აღდგენილი სიტყვის რეალურობა შემდეგში დაუდასტურებია აღმოჩენილ წარწერებს (ასეთია, მაგალითად, ხალხური *pira* ლათინურისა, — კლასიკური ლათინურის *pirum* „მსხალი“).

მონათესავე ენები ერთი ენიდან მომდინარეობენ, ერთი ენის დიფერენციაციას წარმოადგენენ; ამ ენისათვის ბუნებრივი იქნებოდა ფუძე-ენა გვეწოდებინა.

მონათესავე ენათა **შედარება მიზნად უნდა ისახავდეს ამ ენათა ისტორიის წინა საფენურების გათვალისწინებას**, უშუალოდ ცნობილი ისტორიის გაგრძელებას (და არა ფუძე-ენის ფაქტების აღდგენას).

თვით **ნათესაობის შესახებ დებულება იმდენადვეა ფასეული**, რამდენადაც მონათესავე ენათა შორის არსებული **მსგავსება ისტორიული-შედარებითი ძიებისთვის იძლევა გასაქანს** (და მით განსხვავდება სხვაგვარი, შემთხვევითი მსგავსებისაგან ენათა შორის).

ეს — წინარე ენისა და აღდგენილი ფაქტების შესახებ. ახლა — „ოჯახის“ შესახებ. ეს ცნება ენათმეცნიერებაში ბუნებისმეტყველების მიბაძვითაა შემოღებული მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც ენა ორგანიზმად მიაჩნდა მთელ რიგ გამოჩენილ ენათმეცნიერს (ბოპს, შლაიხერს), რომელთა გაგებით ენა ორგანიზმის მსგავსად ჩნდებოდა, იზრდებოდა, შემდეგ კი დაშლის გზას ადგებოდა („ბერდებოდა“). როგორც ზოოლოგიასა და ბოტანიკაში მოიპოება რაზმები, რაზმები იყოფა ოჯახებად, ოჯახი — გვარებად, გვარი — სახეებად, ისევე ენათა „ოჯახს“ ყოფდენ შტოებად, შტოს — ენებად, ენას — კილოებად, კილოს — კილოკავებად.

რა თქმა უნდა, ამჟამად ცნება „ოჯახი“ ბუნებისმეტყველური გაგებისაგან თავისუფალია და ნიშნავს ნათესაურად დაკავშირებულ ენათა ჯგუფს: თვით „ნათესაობა“, როგორც ზევითაც აღნიშნული იყო, სათანადო ტომთა **ანთროპოლოგიურ ერთიანობას არც ნიშნავს და არც გულისხმობს**, იგი ენათა **ძირებისა და აგებულების ისეთ მსგავსებაზე მიუთითებს, რომელიც საერთო წარმომავლობას მოწმობს**.

ეს, თავის თავად ცხადია, დამყარებულია იმ ვარაუდზე, რომ ერთი ენის კილოები დროთა ვითარებაში შორდება ერთმანეთს და ახალ ენებად იქცევა; ამ ახალ ენებს თავის მხრივ კილოები უჩნდება; ამ კილოებიდანაც თავის მხრივ შესაძლებელია ახალი ენების მიღება და ასე შემდეგ. მაშასადამე, ამ გზით ერთი ენიდან მიიღება რამდენიმე, ენათა რიცხვი მატულობს და არა კლებულობს. მაგრამ **ეს სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ ყოველი ენის ყოველი კილო ახალ ენად იქცევა:** შესაძლებელია ესა თუ ის ენა გაქრეს, ან შეიცვალოს სხვა ენით, ანდა მოისპოს მასზე მოლაპარაკე ენობრივი კოლექტივის ფიზიკურ განადგურებასთან დაკავშირებით. ამ შესაძლებლობას ენათა რიცხვის შემცირებისაკენ მივყავართ. თუ ენის დიფერენციაცია ენათა რიცხვის ზრდას მოასწავებდა, ენათა ინტეგრაცია ენათა რიცხვის შემცირებას იძლევა.

დიფერენციაციისა და ინტეგრაციის პროცესები ერთი მეორეს არ გამოირიცხავს, ისინი ერთად მოქმედებენ. ეს კია, რომ ზოგიერთ ეპოქებში დიფერენციაციის ხვედრითი წონა უფრო დიდია, სხვა ეპოქებში — ინტეგრაციის პროცესებია უფრო ძლიერი. მეცხრამეტესა და მეოცე საუკუნეში ხალხთა ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობის არაჩვეულებრივი ზრდა-განვითარება სამიმოსვლო ტექნიკის უმაგალითო პროგრესთან დაკავშირებით აძლიერებს ინტეგრაციის ტენდენციებს, თუმცა ახლაც კი მთელი რიგი პოლიტიკური მომენტების წყალობით ახალ ენათა კრისტალიზაცია არა ნაკლებ ხშირია, ვინემ ჩამოყალიბებულ ენათა შეერთება-გათქვეფისა ანდა ერთი ენის მეორით განდევნა-შეცვლის ფაქტები. ასე, მაგალითად, ამ ერთი საუკუნის მანძილზე არა ერთი პატარა ეროვნება თავის ენიანად აღიგავა პირისაგან მიწისა ამერიკაშიც, ევროპაშიც, ყოფ. რუსეთის იმპერიაშიც; ხოლო ოქტომბრის რევოლუციამ საბჭოთა კავშირში არა ერთს მოსპობის გზაზე დაყენებულ პატარა ეროვნებას დაუბრუნა სიცოცხლის უნარი, შეუქმნა სალიტერატურო ენა და მით არა თუ გადაარჩინა გაქრობას, არამედ გაშლა-განვითარების ფართო პერსპექტივა შეუქმნა; ამჟამად საბჭოთა კავშირში რამდენიმე ათეული სამწერლო ენაა.

მაშასადამე, საბოლოო ანგარიშში **ამჟამადაც** დიფერენციაციის ტენდენცია უფრო ძლიერია, ვინემ ინტეგრაციისა: ენათა რიცხვი კი არ კლებულობს, მატულობს. მით უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო დიფერენციაციის ძალა მაშინ, როცა ინტეგრაციისათვის ხელის შემწყობი აწინდელი მომენტები შეუდარებლივ სუსტი იყო.

ხალხური ლათინურის დიფერენციაციამ მოგვცა: იტალიური, ფრანგული, პროვანსული, პორტუგალიური, ესპანიური, კატალონიური, რეტორომანული, რუმინიული. ვთქვათ, ფრანგულმა შთანთქა პროვანსული, ესპანიურმა — კატალონიური, გერმანულმა ან იტალიურმა — რეტორომანული, მაინც ფაქტია, უდაო და ხელშესახები ფაქტი, რომ ხალხური ლათინური ერთი ენა იყო, მისმა დიფერენციაციამ — ხუთი ენა მოგვცა: იტალიური, ესპანიური, პორტუგალიური, ფრანგული და რუმინიული. დიფერენციაციის შედეგი ჭარბობს ინტეგრაციის შედეგს.

§ 45. კავკასიური ენები. ცალკე უნდა შევჩერდეთ ე. წ. „კავკასიურ ენებზე“. ასე იწოდება ენათა წყება, რომელთაც ამჟამად კავკასიაში ვხვდებით და რომელთა მონათესავე ენები სხვაგან თითქმის არ დარჩენილა. კავკასიაში გვხვდება აზერბეიჯანული, ყუმიკური, ოსური, ქურთული, სომხური, ბერძნულიც, მაგრამ მათგან პირველი ორი ურალურ-ალტაური ოჯახის თურქულ ჯგუფს ეკუთვნის, უკანასკნელი ოთხი ინდო-ევროპულ ენებს უკავშირდება გენეალოგიურად.

ამიტომ: ყველა ენა, რომელიც კი გვხვდება კავკასიაში როდი იწოდება „კავკასიურად“; „კავკასიური“ ეწოდება კავკასიის ენათა გარკვეულ წყებას.

კავკასიურ ენებში ოთხი ჯგუფი გაირჩევა: I. **ქართველურ** ენათა ჯგუფი, II. **აბხაზურ-ადიღურ** ჯგუფი, III. **ჩაჩნური** ჯგუფი და IV. **დაღისტნურ** ენათა ჯგუფი.

I. **ქართველურ** ენათა ჯგუფი სამი წევრისაგან შედგება; ესენია: 1. ქართული თავისი კილოებით (როგორცაა: ქართლური, კახური, ქიზიყური, ინგილოური, თუშური, ფშაური, ხევსურული, მთიულური; მესხურ-ჯავახური, იმერული, რაჭულ-ლენხუმური; გურულ-აჭარული). 2. ჭანურ-მეგრული — კილოკავებიტურთ; ჭანურის კილოკავებია: ათინური, ვიწურ-არქაბული და ხოფური; მეგრულის კილოკავებია: ზუგდიდურ-სამურზაყანული და სენაკური; 3. სვანური. პროფ. ა. შანიძის კლასიფიკაციით სვანური ოთხი კილოსაგან შედგება; ესენია: ბალს-ზემოური, ბალს-ქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური; პირველი ორი ინგურის ხეობაშია, დანარჩენი ორი — ცხენისწყლისაში.

ხშირად ჭანური და მეგრული ცალკე ენებად მიაჩნიათ; შეცთომაა; ჭანური და მეგრული ისე ახლოს დგას ერთმანეთთან, როგორც, მაგალითად, ხევსურული და გურული; როგორც ეს ორი უკანასკნელი ვერ ჩაითვლება ცალკე ენებად, ისე ჭანური და მეგრული. ჭანური და მეგრული ისეთივე ორი კილოა ერთი ენისა, როგორც ხევსურული და გურულია ქართული ენის კილო. სამწუხაროდ, საერთო სახელი ჭანურისა და მეგრულისათვის არ მოგვეპოება („კოლხური“ არარეალური იქნებოდა, „ლაზური“ უხერხულია, რადგანაც „ჭანურის“ სინონიმს წარმოადგენს).

ტერმინი „ქართველური ენები“ შემოდებულია ცნობილი ავსტრიელი ენათმეცნიერის ჰუგო შუხარდტის მიერ.

II. აბხაზურ-ადილეური ჯგუფის წევრებია: აბხაზური, ყაბარდულ-ადილეური (ჩერქეზული) და უბიხური. ყაბარდულ-ბალყარული ავტონომიური ოლქის ცენტრია ნალჩიკი, ადილეურისა — კრასნოდარი; უბიხური ამჟამად კავკასიაში არა გვხვდება: გასული საუკუნის მესამოცე წლებში მეფის რუსეთმა რომ დაიპყრო კავკასიის მთიანეთი, უბიხები გადასახლდნენ თურქეთში; იქ მათი მოსახლეობის მთავარი მასა იზმიდის მიდამოებშია.

III. ჩაჩნური ჯგუფი შედგება: ჩაჩნურისა, ინგუშურისა და წოვა-თუშურისაგან. 1933 წლამდის ინგუშური და ჩაჩნური ავტონომიური ოლქები ცალ-ცალკე არსებობდნენ; ინგუშურის ცენტრი იყო ქ. ორჯონიკიძე, ჩაჩნურისა — ქ. გროზნო. ამჟამად ორივე ოლქი გაერთიანებულია (ცენტრი — გროზნო). წოვა-თუშები¹ კახეთში ცხოვრობენ, ს. ალვანში (ზაფხულობით ადიან მთაზე, ტბათანაში). ჩაჩნური და ინგუშური იმდენად ახლოს დგას ერთმანეთთან, რომ უფრო სწორი იქნებოდა ერთ ჩაჩნურ-ინგუშურ ენაზე გველაპარაკა (ჩაჩნური და ინგუშური კილოთი) ასე, რომ ჩაჩნურ ჯგუფში ორი წევრი იქნებოდა: ჩაჩნურ-ინგუშური და წოვა-თუშური.

ჩაჩნებს ქისტებსაც უწოდებენ, ინგუშებისთვის კი „ლლიღვი“ იხმარებოდა. წოვა-თუშურისათვის არსებობს სხვა სახელიც: „ბაცბიური“ — „ბაცბი“-ს ისინი თავის თავს უძახიან (ბაცავ — მხოლ.; ბაცბი — მრავლ.).

IV. დაღესტნური ენები ყველაზე მრავალრიცხოვანია, მასთან ნაკლებად შესწავლილი. შეუსწავლელობის გამო მათი რიცხვი „მატულობს“: კილოები ენებად ცხადდება. ყველა ენა-კილო ოთხ მთავარ ერთეულად შეიძლება წარმოვიდგინოთ: ა) **ხუნძური** და **ანდიურ-დიდოური**: ხუნძური ანუ ავარული; **ანდიური**, ბოთლიხური, კარატაული, ჭამალალური, ლოდობერიული, ახვანური, ხვარშიული, დიდოური, კაპუჭური. ხუნძური მოსახლეობის ცენტრებია: ხუნძახი და ღუნბი. ხუნძური ანუ ავარული ყველაზე მსხვილი ერთეულია საერთოდ დაღესტნურ ენათა შორის; შამილის მშობლიური ენა იყო ხუნძური; შამილის ჯარში (დაღესტნის ყველა ტომისთვის) ხუნძური სახელმწიფო ენას წარმოად-

¹ ქართველი ტომი თუშთა კავკასიონის მთაგრეხილს იქით არის მოქცეული; მათი მეტყველება ახლოსა დგას ხევსურულთან, წოვა-თუშთაგან განსხვავებით ამათ ჩაღმა თუშებს უწოდებენ.

გენდა; ამიტომ ეწოდება ხუნძურს „ბოლმაწ“, „ჯარის ენა“. ბ) **დარგუ-ული** ენა (რაიონის ადმ. ცენტრი ლევაში), გ) **ლაკური** ანუ **ლაზი-ყუმუხური** ენა (რაიონის ცენტრი — ყუმუხი) დ) **კიურული** ანუ **ლეზლური** ენა (რაიონის ცენტრი — ახტი); კიურულთან ახლო მდგომი: წახურული, რუტულური და აღულური; ე) **ტაბასარანული** ენა; ვ) ტერიტორიულად ხუნძურსა და ლაკურს შორის მოქცეული არჭი ენა (ამავე სახელწოდების ერთ სოფელში); ზ) აულების: ჯეკის, კრიწის, ხინალუდისა და ბუდუხის მეტყველება; ეს აულები კუბის რაიონში შედის, აზერბეიჯანის ფარგლებშია მოქცეული; თ) **უდური**, რომელიც რევოლუციამდის აზერბეიჯანში, ნუხის მაზრის ორ სოფელში, ნიჯსა და ვართაშენში იყო შემონახული; ამჟამად მათი ნაწილი კახეთში გადმოსახლდა და ყვარელის რაიონში სოფ. ზინობიანი¹ დაიარსა.

ჯერ კიდევ მარი ბროსე (1834 წ.) ფიქრობდა, რომ ქართული ინდოევროპულ ენებთანაა ნათესაურს კავშირში; ინდოევროპეისტიკის ერთ-ერთმა ფუძემდებელთაგანმა ფრანც ბოპმა სპეციალურს გამოკვლევაში („ინდოევროპულ ენათა ოჯახის წევრები კავკასიაში“ 1847) სცადა დაემტკიცებინა, რომ ქართველური ენები ინდოევროპულ ენათა ოჯახს ეკუთვნიან. მაგრამ ფრ.ბოპის ცდამ საწინააღმდეგო შედეგები მოიტანა: ყველა დარწმუნდა, რომ ქართველური ენები არ არიან ინდოევროპულთან ნათესაურს კავშირში.

ათიოდე წლის შემდეგ ის აზრიც გამოითქვა (მაქს მიულერის მიერ), რომ ქართველური ენები ურალურ-ალტაურ (ანუ თურანულ) ენათა ოჯახის შორეული წევრებიაო.

ფრიდრიხ მიულერმა მესამოცე წლებში წამოაყენა დებულება, რომ ქართველური და საერთოდ, კავკასიური ენები ამჟამად განმარტოებით მდგომი ჯგუფია;² სხვა ამჟამად ცნობილ ენათა ოჯახებთან ნათესაურს კავშირში ენათა ეს ჯგუფი არ იმყოფება. კავკასიური ენები ნაშთია ოდესღაც მთელ მცირე აზიასა და ხმელთა შუა ზღვის სანაპიროებზე ფართოდ გავრცელებული ენათა ოჯახისა, რომლის ნაშთს დასავლეთში უნდა წარმოადგენდეს ბასკური (პირენეის ნახევარ კუნძულზეა, ესპანიის ჩრდილო-დასავლური კუთხე და საფრანგეთის სა-

¹ სოფელი ასე იწოდა გადმოსახლების ინიციატორ უდ ზინო სილიკაშვილის სახელთან დაკავშირებით.

² ამავე აზრისა იყვნენ: შლაიხერი, შპიგელი.

მხრეთ-დასავლეთის სანაპირო პროვინცია, ფრ. მიულერის ამ აზრის მხურვალე დამცველი იყო ჩვენში პროფ. ალ. ცაგარელი, რომელიც მიუცილებლად თვლიდა ქართულის, ჭანურ-მეგრულისა და სვანურის ისტორიული გრამატიკისა და შედარებითი ლექსიკონის დამუშავებას: ამის გარეშე შეუძლებელია სხვა ენებთან ნათესაური ურთიერთობა ვეძიოთო.

1888 წელს გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნდა წერილი: „ბუნება და თვისება ქართული ენისა“; მისი ავტორი პეტერბურგის (აწინდელი ლენინგრადის) უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის მეორე კურსის სტუდენტი ნიკო მარი გადაჭრით ამბობდა: „ქართული სემიტურ ენებს ენათესავება“-ო. ოცი წლის შემდეგ 1908 წელს გამოვიდა იმავე ავტორის, უკვე პროფესორის გამოკვლევა: „ძველი ქართულის ძირითადი ტაბულები წინასწარი ცნობებით ქართული ენის სემიტურ ენებთან ნათესაური ურთიერთობის შესახებ“. აქ ქართული, ჭანურ-მეგრული და სვანური წოდებულია „**იაფეტურ შტოდ**“ ნოეტურ ენათა ოჯახისა; იმავე ოჯახის მეორე **შტოდ** აღიარებულია სემიტური ენები. ტერმინი „იაფეტური“ ავტორმა აირჩია იმ მიზნით, რომ ამ თავითვე ხაზი გაესვა — სემიტური ენების მონათესავე ენებთან გვაქვს საქმეო: ბიბლიურ ნოეს ორი შვილის, სემისა და ქამის, სახელები უკვე იხმარებოდა ენათა ოჯახების აღსანიშნავად, მესამე შვილის იაფეტის სახელი ქართველური ენების აღსანიშნავად იქნა გამოყენებული.

სხვა კავკასიურ ენებზე (აბხაზურზე, ხუნძურზე...) მუშაობისას აკად. ნ. მარისათვის ცხადი გახდა, რომ შედარებისას არ შეიძლება ქართველური ენების გამოყოფა, რადგანაც ქართველური ენები ნათესაურ კავშირშია სხვა კავკასიურ ენებთან. ქართველური სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად გამოცხადებულ იქნა **იაფეტურ ენათა ოჯახად**, სემიტურ ენებთან ნათესაობის საკითხი უკანა რიგში მოექცა და თვით იაფეტურ ენათა ოჯახის მრავალრიცხოვანი წევრების ბუნება-თვისების გარკვევა მოექცა ყურადღების ცენტრში.

კავკასიური ენები ფონეტიკური პრინციპის მიხედვით სამ ძირითად ჯგუფად დაიყო; ესაა სიბილანტური, სპირანტული¹ და სონანტუ-

¹ არა ერთხელ ყოფილა აღნიშნული, რომ ტერმინი „სპირანტი“ არ გამოდგება იმის აღსანიშნავად, რასაც აკად. ნ. მარი გულისხმობს; „სპირანტი“ ღრიჭოვან ბგერებს ეწოდება (ს, ზ, შ, ყ), აკად. ნ. მარი კი გულისხმობს სულ სხვა ბგერებს (ჰ, ღ, ქ...).

რი ჯგუფი; როცა სიბილანტურ ჯგუფში, ვთქვათ, სისინა **ს** გვაქვს, სპირანტულში მას **ჟ** შეესატყვისება (სონანტურში — ნ || რ?); შდრ. მაგ., ქართული „სული“ და სვანური „ჟუინ“... სიბილანტურ ჯგუფში შედის ქართული (სისინა: „სვამს“) და ჭანურ-მეგრული (შიშინა: „შუმს || შუნს“).

ნ. მარის ზემოხსენებული კლასიფიკაციის მიხედვით სპირანტული ჯგუფის წარმომადგენლებია კავკასიის მთიანეთის ენები (ადიღური, ყაბარდოული, ჩაჩნური ჯგუფი და დაღისტნის ენები მთლიანად).

ამ სამი წმინდა ტიპის გარდა მოგვეპოება მთელი რიგი ნარევი ტიპი; ასე, მაგ.: სისინა-სიბილანტური და სპირანტული ტიპის ნარევი ჰაიკური ენა (ძველი სომხური სალიტერატურო ენის საფუძველი) და აბხაზური ენა; შიშინა სიბილანტური და სპირანტული ტიპის ნარევი ჰაიკური (ახალი სომხური სალიტერატურო ენის საფუძველი) და სვანური.

შემდგომში იაფეტურ ენებს აკად. ნ. მარმა დაუკავშირა: ბასკური და ვერშიკული — პამირში — (სისინა სიბილანტური და სპირანტული ჯგუფის ნარევიან), ძველი იტალიის აწ მკვდარი ენა — ეტრუსკული (შიშინა სიბილანტური და სპირანტულის ნარევი), ძველი მცირე აზიის აწ მკვდარი ენები: ელამური, სუმერული, ქალდური (სამივე სპირანტული და სონანტური ჯგუფების¹ ნარევიან). ამგვარად კონკრეტიზაცია პოვა იმ აზრმა, რომელიც ფრ. მიულერმა გამოთქვა: კავკასიური ენები ნარჩენია ენათა დიდი ოჯახისა, რომელიც მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვის მთელს აუზს მოიცავდა და რომლისაგან დასავლეთში ბასკური დაგვრჩაო.

ამ მრავალრიცხოვან ენათაგან კავკასიური ენები ყველაზე მრავალრიცხოვანი ცოცხალი წევრებია; ამ ენათა უაღრესად რთული და იშვიათად მდიდარი ენობრივი სინამდვილე რომ ჯეროვნულად შესწავლილი ყოფილიყო, ფრ. მიულერის აზრსა და აკად. ნ. მარის თეორიას შეიძლებოდა მკვიდრი საყრდენი მოეპოებინა. სამწუხაროდ, არც ერთი კავკასიური ენა არ არის სათანადოდ შესწავლილი; თვით ყველაზე უკეთ შესწავლილი ქართველური ენების აგებულების ძირითადი პრობლემები არ არის გარკვეული; სხვა კავკასიურ ენებში საუკეთესო

¹ სონანტური ჯგუფის წმინდა წარმომადგენლები არაა დასახელებული.

შემთხვევაში აღწერითი გრამატიკებიდა გაგვაჩნია; ხშირია ისეთი შემთხვევა, როცა ისიც არ არის დადგენილი, ესა თუ ის ერთეული ენაა თუ კილო; ერთი სიტყვით, არავინ იცის ბოლოს და ბოლოს, რამდენი ენაა კავკასიის მთიანეთში, რომ არაფერი ვთქვათ ამ ენათა დიალექტების ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შესახებ, რომლის გარეშე კავკასიურ ენათა მეცნიერული შესწავლა მკვიდრ ნიადაგზე ვერ დადგება.

ამჟამად, აკად. ნ. მარი, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, არ ცნობს ენათა ნათესაობას, იაფეტური ენები სისტემას ქმნიან (და არა ოჯახს) და მათი მასალა ენის წარმოშობის საკითხისათვის გამოიყენება...

შენიშვნები

1. არნ. ჩიქობავას „ზოგადი ენათმეცნიერება. I. პროპედევტიკული ნაწილი“ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა პირველად 1935 წელს სამი ათასი ტირაჟით დაბეჭდა. შემდეგი ორი, შევსებული. გამოცემა 1939-სა და 1946 წლებში ოთხი და სამი ათასი ტირაჟით განხორციელდა. ეს იყო ნაწილი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოების იმ პროექტისა, რომელიც ენათმეცნიერების თეორიაში ორი სახელმძღვანელოს შექმნას ვარაუდობდა: პირველი, ანუ პროპედევტიკული ნაწილი (შემდგომში „პროპედევტიკა“) განიხილებოდა როგორც ელემენტარული და მეორე, როგორც მასთან ორგანულად დაკავშირებული, ძირითადი კურსი — „ზოგადი ენათმეცნიერება. II. ძირიადი პრობლემები“ (გამოიცა 1945, 1983 წლებში).

2. ავტორის ჩანაფიქრით, წინამდებარე წიგნს უნდა წარმოედგინა ენათმეცნიერების ძირითად ცნებათა ანალიზი რაც შეიძლება მარტივი სახით. ამავ დროს მას სტუდენტისათვის უნდა „ესწავლებინა მეცნიერული აზროვნება“. ავტორის ამ მიზანდასახულობამ განსაზღვრა სახელმძღვანელოს არა მარტო აგებულება, არამედ ხასიათიც — ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით თეორიულ ცნებათა და საკითხთა განხილვა აქ არცთუ იშვიათად ორიგინალურ მეცნიერულ ნააზრევსა და გამოკვლევას წარმოადგენს, რაც არ არის ჩვეულებრივი მოვლენა სასწავლო ლიტერატურისათვის (სახელმძღვანელოთა ჟანრი, როგორც მეორადი და უმეტესად კომპილაციური, ნაკლებად ან სულაც არ გულისხმობს ამგვარ რაიმეს).

3. არნ. ჩიქობავა მეტ-ნაკლებად შორდება იმ დროისათვის გავრცელებულ რუსულ და გერმანულ სახელმძღვანელოებში გაბატონებულ ტრადიციას. იგი ამ ტრადიციისაგან განსხვავებულ პოზიციას იკავებს როგორც ფუძემდებელი თეორიული პრინციპების მიხედვით, ისე სპეციალურ პრობლემათა გაგებაშიც. უწინარეს ყოვლისა ეს შეეხება იმ ფორმალისტური კონცეფციის უარყოფას, რომლის თანახმად მეცნიერული გრამატი-

კა მარტოოდენ მორფოლოგიისა და სინტაქსის შესწავლას გულისხმობს, რადგან იგი მხოლოდ ფორმას შეისწავლისო. არნ. ჩიქობავა ჯერ კიდევ 1928 წელს „მარტივი წინადადების პრობლემაში“ წერდა: „მორფოლოგია და სინტაქსი ასახავს იმას, რაც ყველაზე თავისებურია ენის სტრუქტურაში, მაგრამ ენის სრულ აღწერითს ანალიზს ეს დარგები ვერ დაიტევენ.“

ამ დებულებას პრინციპული მნიშვნელობა ჰქონდა, მან განსაზღვრა შემდეგ „პროპედევტიკის“, როგორც სახელმძღვანელოს, სტრუქტურის საკითხიც, კერძოდ, ენათმეცნიერების რა დარგები უნდა მოეცვა მას და რა დარგებს შორის კავშირი უნდა ყოფილიყო წარმოჩენილი. არნ. ჩიქობავამ ფონეტიკა-მორფოლოგია-სინტაქსის გარდა, ენათმეცნიერების შემადგენელ ნაწილებად დასახა სემასიოლოგია ლექსიკოლოგიითურთ, ეტიმოლოგია და სტილისტიკა.

„სემასიოლოგია“, როგორც ტერმინი, მნიშვნელობის შესახებ მოძღვრების გაგებით, პროპედევტიკის სამივე გამოცემაში ხშირად გამოიყენება. შემდგომში, „ენათმეცნიერების შესავალში“, ტერმინი შეიცვალა „სემანტიკით“ შდრ.:

მორფოლოგიური და სემასიოლოგიური მომენტი — მორფოლოგიური და სემანტიკური მომენტი; სემასიოლოგიური დახასიათება — სემანტიკური დახასიათება, სემასიოლოგიური კლასიფიკაცია — სემანტიკური კლასიფიკაცია, სემასიოლოგიური ოდენობა — სემანტიკური ოდენობა. სემასიოლოგია და სტილისტიკა — სემანტიკა და სტილისტიკა. ამ ჩანაცვლებას ცნების შინაარსი არ შეუცვლია. ავტორი „სემასიოლოგიას“ იყენებს ფართო და ვიწრო მნიშვნელობით, რაც კონტექსტებიდან ნათელია.

ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ იგი სტატკურ სემასიოლოგიას ლექსიკოლოგიად მიიჩნევს და მოგვიანებით „ენათმეცნიერების შესავალში“, დამოუკიდებელ დარგად გამოყოფს: „გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შემადგენლობის ყოველმხრივმა შესწავლამ გამოიწვია სამეცნიერო ცოდნის რიგი დარგების შექმნა. ეს დარგებია: მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკოლოგია, სემანტიკა, ანუ სემასიოლოგია, ეტიმოლოგია, სტილისტიკა და ფონეტიკა“, — წერს იგი და სახელმძღვანელოში განიხილავს ლექსიკოლოგიური კვლევისადმი მიძღვნილ პარაგრაფებსაც.

4. „პროპედევტიკის“ სამივე გამოცემას აკლია ფონეტიკური ნაწილი. ავტორი მიუთითებს, რომ ფონეტიკის სახელმძღვანელოდ ივარაუდება

1938 წელს გამოსული გ. ახვლედიანის „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები“ (მოგვიანებით არნ. ჩიქობავამ თვითონ დაწერა და „ენათმეცნიერების შესავალში“ შეიტანა ფონეტიკისადმი მიძღვნილი თავი).

5. წინამდებარე სახელმძღვანელო მეცნიერის საუნივერსიტეტო მოღვაწეობის პროცესში იქმნებოდა და იხვეწებოდა. პედაგოგიური პრაქტიკა აქ არნ. ჩიქობავასათვის მნიშვნელოვანი იყო, რაც მისი სიტყვებიდანაც კარგად ჩანს: მეორე გამოცემის წინასიტყვაობაში ძირითადი ტექსტის ერთ-ერთ ცვლილებასთან დაკავშირებით იგი წერს: „ამის საჭიროებაში დაგვარწმუნა სტუდენტებთან მუშაობამო“; ასევე გაუთვალისწინებია ავტორს გარკვეული მონაკვეთის ამოღებისას სასწავლო პროცესი. მესამე გამოცემის წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: „§11-დან ამოღებულია მასალა ზოოფსიქოლოგიის შესახებ (ტექსტი იხ. აქვე, დანართში). პრაქტიკული გამოყენება ამ ნაწილს, როგორც ჩანს, სწავლებისას არ ჰქონდა. დებულებაში უამისოდ არ იცვლება რაო“.

სტუდენტთა მიერ შესასწავლი მასალის აღქმისა და დამახსოვრების გაადვილებას უნდა ემსახურებოდეს ცნებისა თუ დებულების მნიშვნელობის ხაზგასმის მიზნით შავი შრიფტისა და ასოთა დაშლით ბეჭდვის გამოყენების ერთიორად გაზრდა პირველ და მეორე გამოცემებთან შედარებით. ასევე, მოზრდილი აბზაცების დაყოფა და მცირე აბზაცებად წარმოდგენა.

6. გამორჩეულად მარტივი და ნათელია არნ. ჩიქობავას გადმოცემის სტილი, ფორმა, ენა. შეუდარებელია მისი უნარი, მარტივ ჭეშმარიტებამდე დაიყვანოს საკმაოდ რთული ინტელექტუალური კონსტრუქციები, ჩართოს სტუდენტი მეცნიერული აზროვნების ამ პროცესში, აღუძრას მას სამეცნიერო მუშაობის სურვილი და უბიძგოს დამოუკიდებელი აზროვნებისა და ქმედებისაკენ. სისტემატურად დალაგებული და გამჭვირვალე ლოგიკით გამართული რთული საკითხის დაძლევის ნიმუშებად გამოდგებოდა პარაგრაფები, რომლებიც ეძღვნება მორფოლოგიურისა და სემასიოლოგიური მომენტების ურთიერთობას სიტყვაში; შესიტყვების აგებულებასა და მნიშვნელობას, „სინტაქსის სხვაგვარ გაგებასა“ და მისთ.

7. სახელმძღვანელო გამოცემიდან გამოცემამდე ივსებოდა. ამას მოწმობს წიგნების მოცულობათა უბრალო შედარებაც: პირველი გამოცემა — 198 გვერდი, მეორე გამოცემა — 240 გვერდი, მესამე გამოცემა — 266 გვერდი.

მეორე გამოცემაში, პირველისგან განსხვავებით, შეტანილია მთელი პარაგრაფი — „§16. ენის წარმოშობის საკითხები“, აგრეთვე „შესავალი“ (რომლის შესახებ იხ. ქვემოთ — „ტომის რედაქტორისაგან“);

მესამე გამოცემაში ერთიორად გაზრდილია ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციის საკითხისადმი მიძღვნილი თავი (ავტორს დაურთავს ენათა კლასიფიკაციისა და გავრცელების სამი სქემატური რუკაც). უფრო ვრცლად და დაწვრილებით არის საუბარი კავკასიისა და წინა აზიის ძველ ენებზე (შედარებისთვის იხ. აქვე, დანართში პირველი გამოცემიდან ამობეჭდილი პარაგრაფები — „ენათა ოჯახები“ და „კავკასიური ენები“).

დიალექტების შესახებ მსჯელობისას მესამე გამოცემის მეხუთე პარაგრაფში შეტანილია საილუსტრაციო მასალა ქართლური, კახური, ინგილოური, ფერეიდნული, ხევსურული, გურული დიალექტებიდან.

პარაგრაფში „ენა, როგორც სისტემა“ მეორე გამოცემაშივე ჩამატებულია ბოლო აბზაცი, რომელიც მესამე გამოცემაში ორ აბზაცად დაიყო, ქვემოთ მოყვანილი ტექსტი აბზაცის დაყოფისა და შავი შრიფტის გამოყენების (იხ. ზემოთ) ნიმუშადაც გამოდგება:

„ენა აზროვნების იარაღია და გაგებინების, ურთიერთობის საშუალება; ენა ნიშანთა სისტემაცაა; ეს ორი განსაზღვრება ერთმანეთს კი არ გამოირიცხავს, არამედ ავსებს: პირველი აღნიშნავს ენის ფუნქციებს; მეორე — რასაც ეს ფუნქციები აქვს.

ენის სრული განსაზღვრება იქნებოდა: **ენა არის ნიშანთა სისტემა, რომელსაც ადამიანთა გარკვეული კოლექტივი (ჩვეუნი) იყენებს აზროვნების იარაღად და გაგებინების, ურთიერთობის, საშუალებად“.**

ზოგიერთ ჩამატებას აშკარად დამაზუსტებელი მნიშვნელობა აქვს. მაგალითად, რედაქციული ცვლილება შეუტანია ავტორს „სიტყვის“ განსაზღვრებაში. მას საკმარისად არ მიუჩნევია პირველ გამოცემაში მოყვანილი განმარტება: „სიტყვა არის ბგერები პლუს გარკვეული მნიშვნელობა“. ეს განმარტება სწორია, მაგრამ არ არის საკმარისი და მესამე გამოცემაში ასე დაუზუსტებია: „სიტყვა არის მნიშვნელობის მქონე უმარტივესი ერთეული მეტყველებისა: კაცი, სახლი, ცარცი, არის, მუშაობს... სიტყვაზე უფრო მარტივი ოდენობაა მარცვალი (კა-ცი) და კიდევ უფრო მარტივი — ბგერა (კ-ა-ცი), მაგრამ მათ მნიშვნელობა, რამეზე მითითების უნარი აკლიათ“.

ნიმუშების მოყვანას აღარ გავაგრძელებთ, წარმოვადგენთ მხოლოდ ორ ნაწყვეტს, რომელიც ავტორს მესამე გამოცემისათვის ზედმეტად მიუჩნევია და აღარ შეუტანია: „...აკადემიკოს ნ. მარს „ერთიანი მსოფლიო ენა“ მიაჩნია „უცილობელ პოსტულატად მომავალი უკლასო უეროვნო ერთიანი საკაცობრიო საზოგადოებისა“; „იაპონია, აღმოსავლეთის ეს ონავარი, მორცხვად ლაპარაკობდა იმის შესახებ, რომ მას „მანჯურიაში ინტერესები აქვს“, მართალ ენაზე გადათარგმნილი ეს ნიშნავდა: „მანჯურია ხელში უნდა ჩავიგდო“. ეს უკანასკნელი მონაკვეთი ავტორს იმის საილუსტრაციოდ სჭირდებოდა, რომ „თავისებურია იმპერიალისტურ სახელმწიფოთა დიპლომატიების ენა, რომელიც ერთს ფიქრობენ, მეორეს ლაპარაკობენ, ხოლო მესამეს აკეთებენ...“: დებულება უცვლელად დარჩა მესამე გამოცემაში, ოღონდ — უილუსტრაციოდ.

8. ამგვარად, ცვლილებები, რომლებიც სახელმძღვანელოს ტექსტზე მუდმივად მუშაობის პროცესს ასახავენ, ძირითადად რედაქციული ხასიათისაა ან მიზნად ისახავს ზოგი საკითხისა თუ მოსაზრების მეტი სისრულით ჩამოყალიბებას. ცხადია, რომ ამ თვალსაზრისით მესამე, როგორც ავტორის ხელიდან გამოსული ბოლო გამოცემა, უცვლელად უნდა შესულიყო არნ. ჩიქობავას შრომათა მრავალტომეულში.

წინამდებარე ტომი სრულად იმეორებს „პროპედევტიკის“ მესამე გამოცემას. გასწორდა მხოლოდ აშკარა ბეჭდვის შეცდომები, რომელთა ნაწილს თვითონ ავტორი მიუთითებდა, მეორე ნაწილი კი სამივე გამოცემის, აგრეთვე, „ენათმეცნიერების შესავლის“ სათანადო ადგილთა შედარებით იქნა გამოვლენილი და გასწორებული (როგორიცაა, მაგ.: მართმადიდებელი ნაცვლად მართლმადიდებელისა, შუამდინარეში ნაცვლად შუამდინარეთში...). უცვლელად დავტოვეთ სიტყვათა დედნიესული დაწერილობა, რომელიც თანამედროვე ორთოგრაფიული ნორმებისაგან განსხვავებულია. აღსანიშნავია, რომ აქ ერთგვაროვნება არ არის, გვხვდება სიტყვაფორმათა პარალელური ხმარებაც: უდაო || უდავო, კლსობრიობა || კლასობრივობა, მოიპოება || მოიპოვება, რიცხობრივი || რიცხვობრივი... ენათა დასახელებებში: კორეიული || კორეული, იაპონური || იაპონური, ესპანიური || ესპანური, ეთიოპიური || ეთიოპური... არ გასწორებულა კომპოზიტთა დაწერილობა, რომელიც დეფისის ხმარებას ეხება. გამოკვეთილად ჩანს რთულ სიტყვათა ცალ-ცალკე წერის ტენდენცია, იქნება ეს დეფისით თუ უდეფისოდ (მდრ.: ერთი ორად,

იმ თავითვე, თავის თავად, არა დროს... ძალა-უფლება, ურთიერთ-დახმარება, დედა-ენა, ნახევარ-კუნძული... არ გასწორებულა უცხო საკუთარ სახელთა ორთოგრაფიაც, როგორცაა ლეიბნიცი, დეკარტე, ჰექსლი, ჰომეროსი შდრ.: ლაიბნიცი, დეკარტი, ჰექსლი, ჰომეროსი... ნაშრომში შენარჩუნებულია სხვა ტიპის ფორმებიც, რომლებიც ავტორის სტილისთვის იყო იმხანად დამახასიათებელი (მაგ., წინეთ, ვინემ, ზოგან... მცთარი, შემცთარი, შეცთომა... ქონდა, შექონდა, ქვია, გავს... ჩაწვდება, დაჭირდება, ჯერდება, ცილდება... ემყარებოდენ, ხმარობდენ, ლაპარაკობდენ...).

არნ. ჩიქობავას „ზოგადი ენათმეცნიერება I. პროპედევტიკული ნაწილი“ თეორიული ენათმეცნიერების კლასიკურ სახელმძღვანელოთა რიგს მიეკუთვნება. როგორც კლასიკური ნაშრომი, იგი საუკეთესო და სანიმუშოა, ამიტომ, რარიტეტად ქცეული, იგი დააინტერესებს არა მარტო ენათმეცნიერებს, არამედ მკითხველთა გაცილებით ფართო წრესაც.

ტომის რედაქტორისაგან

არნ. ჩიქობავას „ზოგადი ენათმეცნიერება. I. პრობლემეტიკული ნაწილი“ რთულ პირობებში შეიქმნა და გამოიცა. ამის თვალსაჩინოებისათვის პირველი გამოცემის (თსუ, 1935) „წინასიტყვაობაც“ საკმარისია, რომელიც ხელმოწერილია „სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის სახელით“, რითაც დაცულია ავტორის, უფრო ზუსტად კი, ავტორთა ჯგუფის ანონიმურობა. აღნიშნული „წინასიტყვაობა“ უპრეცედენტოა იმ თვალსაზრისითაც, რომ იგი მთლიანად შეიცავს წიგნის გამობას, რომლის წინასიტყვაობასაც თავად წარმოადგენს.

„როგორია წინამდებარე ენათმეცნიერების კურსი? არის თუ არა დაწერილი მატერიალისტური დიალექტიკის საფუძველზე? იძლევა თუ არა ძველი, ბურჟუაზიული ენათმეცნიერების (ინდოევროპეისტიკის) კრიტიკას? ითვალისწინებს თუ არა ყველა იმ მიღწევას, რომელიც ენის შესახებ ახალ მოძღვრებას (იაფეთილოლოგიას) გააჩნია ენათმეცნიერების გარდაუვალი პრობლემების შესახებ?“ — კითხულობენ ავტორები და თვითონვე იძლევიან პასუხს: „სამწუხაროდ, აქ ჩამოთვლილ საკითხებზე უარყოფითი პასუხი უნდა გავცეთ. პროფ. არნოლდ ჩიქობავა ჯერ კიდევ ვერ განთავისუფლებულა იდეალისტური შეხედულებებისაგან“. აქ არ შევუდგებით იმ ცხრა პუნქტის ჩამოთვლას, რომლებსაც ბრალდებად უყენებს „წინასიტყვაობა“ სახელმძღვანელოს ავტორს (სრული ტექსტი იხ. აქვე, „დანართში“). აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ პუნქტთა ზოგადი პათოსია „ბოლშევიკურად ამხილოს ყველა ის იდეალისტური და მექანიკური შეცდომა, რომელსაც ადგილი ექნება ენათმეცნიერულ მუშაობაში; გააჩაღოს ბოლშევიკური თვითკრიტიკა საკუთარ რიგებში და ამით წინ წასწიოს საბჭოთა ლინგვისტიკა“, არნ. ჩიქობავა კი **„სათანადოდ ვერ აფასებს საბჭოთა ლინგვისტიკას და მის მიღწევებს, იგი დღესაც სავსებით ვერ გამიჯნულა ინდოევროპეისტიკის პრინციპებისაგან... (იგი) გამოდის იმ საერთო ტრადიციიდან, რომელიც ბურჟუაზიულ ენათმეცნიერებაში არსებობს. ენის შესახებ ახალმა მოძღვრებამ, რომლის მამამთავარი კომუნისტი აკადემიკოსი ნი-**

კო მარია, სამართლიანად დაანგრია ძველი ფილოლოგიურ-ენათმეცნიერული შენობა და მის ნაცვლად ახალი ააგო. უარყოფილ იქნა ე.წ. კომპარატიული მეთოდი (იგულისხება ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი — გ. კ.) და მისი ცრუ ისტორიზმი, რომლის ადგილი დაიჭირა მატერიალისტურმა დიალექტიკამ“. ეს ვრცელი ციტატები დაგვჭირდა იმიტომ, რომ მათზე უკეთ ჩვენ ვერ გავაცოცხლებთ იმ სულის შემხუთავ ატმოსფეროს, რომელიც მაშინ სუფევდა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში და რომელიც დღეს დაუჭერებელი ჩანს.

მიუხედავად იმისა, რომ მეცნიერთა წინააღმდეგ პოლიტიკური ბრალდებებისა და პოლიტიკური შანტაჟის მაშინდელი პრაქტიკა ძალიან სახიფათო იყო და ხშირად სავალალო შედეგით მთავრდებოდა, არნ. ჩიქობავა გაბედულად იცავდა თავის დებულებებს, რადგან ისინი მეცნიერულად სწორად მიაჩნდა, მისი სიტყვებია: „ჭეშმარიტებას ვინც ეძებს, ჭეშმარიტების უკომპრომისო დამცველიც უნდა იყოს (კომპრომისი მეცნიერებასთან შეუთავსებელია)“.

არნ. ჩიქობავამ 1938 წელს „პროპედევტიკის“ მეორე გამოცემის ძირითად ტექსტს წაუშოშვარა მოკლე „შესავალი“, სადაც მოცემულია ფაქტობრივი ხასიათის რამდენიმე ძირითადი ცნობა ენათმეცნიერების ისტორიის შესახებ. წიგნის ოთხ არასრულ გვერდზე (მესამე გამოცემაში გვერდი შეავსო იმ მიმართებათა სქემატურმა გამოხატვამ, რომლებიც არსებობს ენას, აზროვნებასა, გრამატიკასა და ლოგიკას შორის) მეცნიერმა გასაოცარი ლაბიდარობითა და ტევადობით წარმოადგინა „კრიტიკოსების“ მიერ დაგმობილი „კომპარატიული“ მეთოდისა და ისტორიული გრამატიკის ჩამოყალიბების გზა, შეაფასა „ბურჟუაზიული ენათმეცნიერების“ წარმომადგენელ კომპარატივისტთა ღვაწლი, დაასახელა ისინი თავიანთი ფუძემდებლური ნაშრომებითურთ და სხვა მნიშვნელოვან თეორიულ საკითხებზეც იმსჯელა, მათ შორის დაასაბუთა „ცრულ“ მონათლული ისტორიული თვალსაზრისის აუცილებლობა და ის, რომ ენის მეცნიერული შესწავლა გულისხმობს მის შესწავლას განვითარებაში; განიხილა ფილოლოგიური და რაციონალური გრამატიკა, მათი შექმნის საფუძვლები და სხვ. მოკლედ რომ ვთქვათ, კიდევ ერთხელ და უფრო ხაზგასმით აჩვენა, რომ დიახაც, იგი „გამოდის იმ საერთო ტრადიციიდან, რომელიც ბურჟუაზიულ ენათმეცნიერებაში არსებობს“ (ზემოაღნიშნული ანონიმური „კრიტიკოსების“ სიტყვებია). აქ

გვასხენდება ცნობილი ენათმეცნიერის, შემდგომში რეპრესირებული ევგენი პოლივანოვის სტრიქონები: „კი მაგრამ არავითარი სხვა მეცნიერება, გარდა ბურჟუაზიულისა, ადრე ხომ არ არსებობდა საერთოდ და დღესაც ხომ არ არსებობს დასავლეთშიო“. ა. მეიეს შეუნიშნავს: „თუ ბურჟუაზიული მეცნიერება იმას ნიშნავს, რომ ფაქტები დაინახოს ისეთად, როგორც ისინი სინამდვილეშია, მაშინ ბურჟუაზიულობის ბრალდებას მე ჩემს თავზე ვიღებო“.

როგორც ვხედავთ, საბჭოთა იდეოლოგიის დამცველებს ინდოევროპეისტიკა ბურჟუაზიული ენათმეცნიერების სინონიმად ესმოდათ, ამიტომ მას სოციალისტური საზოგადოებისათვის მიუღებლად მიიჩნევდნენ, იდეოლოგიურად მისაღებ ერთადერთ და ჭეშმარიტ თეორიად ენის შესახებ ახალი მოძღვრება გამოცხადდა. თეორიისათვის ასეთი ოფიციალური სტატუსის მინიჭებამ მის კანონიზაციას შეუწყო ხელი.

ამ გარემოებას არაკეთილსინდისიერად იყენებდა ნ. მარის გარემოცვის ერთი ნაწილი, რომელიც შედგებოდა ე. წ. მარისტებისაგან. ისინი იყვნენ ნაკლებად კომპეტენტური და პარტიულად ანგაჟირებული ადამიანები, რომლებმაც „ახალი მოძღვრებიდან“ ძირითადად იდეოლოგიური ფორმულირებები შეითვისეს და მათი საშუალებით გააჩაღეს ბრძოლა „კომპარატივისტების“ წინააღმდეგ. „მარქსისტული დებულებებისადმი აპელირება იარაღად გამოიყენებოდა არა იმდენად მიუღებელ მსოფლმხედველობით კატეგორიებთან ბრძოლაში, რამდენადაც არასასურველი პიროვნების წინააღმდეგ... წინააღმდეგ პოტენციური კონკურენტებისა, რომელთაც უბრალო უმეცრების გამო მიაკრავდნენ ხოლმე ინდოევროპეისტის სახელს“ (პროფ. ვლ.ანდრ.ზვეგინცევი). ასეთი გზით ხდებოდა მეცნიერებაში ხელმძღვანელი მდგომარეობის მოპოვება, მცდარი იდეის მონოპოლირება და იმათი რეპრესიული დევნა, ვინც ამ იდეის არამეცნიერულობას ამტკიცებდა. არაერთხელ აღუნიშნავთ, რომ იმ დროში ასეთი დევნა ადვილად დაუსვამდა წერტილს არათუ მეცნიერულ კარიერას, არამედ ადამიანის თვით სიცოცხლესაც. მეცნიერებისა და იდეოლოგიის ერთ მთლიანობაში წარმოდგენამ, რასაც არსებითად პროფანაცია ედო საფუძვლად, ისეთი მოვლენები წარმოშვა საბჭოთა სინამდვილეში, როგორც იყო ენათმეცნიერებაში მარიზმი (შვედი ლინგვისტის კ. შელდის მოსწრებული კალამბურით — მარაზმი) და ლისენკოვმჩინა ბიოლოგიაში. ორივე გამოუვალ ჩიხს მოასწავებდა.

მეოთხედ საუკუნეზე მეტხანს გაგრძელდა მარიზმის ბატონობა, ენათმეცნიერება მისგან საბოლოოდ 1950 წლის ცნობილი დისკუსიის შედეგად განთავისუფლდა, რაშიც დიდი ღვაწლი მიუძღვის არნ. ჩიქობავას. ამაზე წერდნენ ცნობილი ენათმეცნიერები: პროფესორი გეორგ ფ. მაიერი: „არნ. ჩიქობავა აღიარებას იმსახურებს აგრეთვე იმიტომ, რომ იგი მეცნიერებაში მონოპოლიის წინააღმდეგ იბრძოდა, რის შედეგად შექმნა სინქრონიული და ისტორიულ-შედარებითი ხასიათის მრავალი ნაშრომი და ბოლოს, მოკლე დროში მან საბჭოთა ენათმეცნიერებას საზღვარგარეთ დაუბრუნა ავტორიტეტი“;

აკადემიკოსი თამაზ გამყრელიძე: „არნ. ჩიქობავა ფაქტიური ინიციატორი და განმახორციელებელი იყო ორმოცდაათიან წლებში მთელი საბჭოთა ენათმეცნიერების დაბრუნებისა მსოფლიო, საერთაშორისო ენათმეცნიერების წიაღში. ამის შედეგად გახდა სწორედ შესაძლებელი ის დიდი მიღწევები მსოფლიო ენათმეცნიერების თვალსაზრისით, რომლებსაც დღეს საბჭოთა და, კერძოდ, ქართულმა ენათმეცნიერებამ მიაღწია“;

პროფესორი ვლ. ანდრ. ზვეგინცევი: „სწორედ არნოლდ ჩიქობავასნაირი მკვლევრებით აღინიშნება საბჭოთა ენათმეცნიერების ფუძემდებლური ეტაპები. მისმა მეცნიერულმა გაბედულებამ და უდრეკმა პრინციპულობამ ენის კვლევის ახალი და უფრო ნაყოფიერი გზები გაახსნა, ამასთანავე ყველას, ვისაც ამის აღქმის უნარი გვქონდა, მოგვცა ჩვენი მეცნიერებისადმი ჭეშმარიტი და უსაზღვრო ერთგულების მაგალითი“.

გ. კვარაცხელია

ტომის საგამოცემოდ მომზადებაში გაწეული დახმარებისთვის მადლობას ვუხდით: **გ. შენგელიას** (სერიის მთავარი რედაქტორი), **ლ. აზმაიფარაშვილს** (ტექსტის კორექტურული გასწორება), **ლ. ვაშაკიძეს** (ტომის ტექნიკური რედაქტორი), **თ. გაბროშვილს** (ოპერატორი).

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ზოგადი ენათმეცნიერება. I. პრობლემეტიკული ნაწილი	1
--	---

დ ა ნ ა რ თ ი

„პრობლემეტიკის“ პირველი გამოცემიდან (1935)

სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის წინასიტყვაობა	319
---	-----

§ 11. ენა და ადამიანი (ნაწყვეტი)	323
§ 43. ენათა ოჯახები	324
§ 45. კავკასიური ენები	343

შენიშვნები	349
ტომის რედაქტორისაგან	255

C o n t e n t s

General linguistics. I. Introductory part	1
--	---

A p p e n d i x

from the first edition of "introduction" (1935)

Foreword of the State University Edition	319
--	-----

§ 11. Language and an human-being (fragment)	323
§ 43. Families of languages	324
§ 45. Caucasian languages	343

Notices	349
From an editor of the volume	255

С о д е р ж а н и е

Общее языкознание. I. Пропедевтическая часть 1

П р и л о ж е н и я

из первого издания "Пропедевтика" (1935)

Предасловие издательства Государственного университета	319
§ 11. Язык и человек (отрывок)	323
§ 43. Языковые семы	324
§ 45. Кавказские языки	343
Примечания	349
От редактора тома	255

ტექნიკური რედაქტორი **ლ. ვაშაკიძე**

ოპერატორი **თ. გაბრეშვილი**